مێژوو

گۆڤارێکی مێژوویی وەرزییە، کۆمەڵەی رۆشنبیریی مێژوویی کوردستان دەریدەکات

خاوەنی ئیمتیاز
پرۆفیسۆر د. ئەرسن موسا رەشید

سەرنوسەر
د. محەممەد عەبدوڵلا کاکەسوور
٤٧٨٠٥٢٨
makakasur@yahoo.com

سکرتێری نووسین
م. فارس قادر فەقێ عەبدوڵلا

دەستەی نوسەران
پ.ی.د. دلێر ئەحمەد (زانکۆی سلێمانی)
پ.ی.د. ئەبەز مەجید
پ.ی.د. سەلام حەسەن خۆشناو (زانکۆی سەلاحەددین)
پ.ی.د. ئەحمەد عەبدولعەزیز مەحمود (زانکۆی سەلاحەددین)
پ.ی.د. ئاکۆ برهان محەمەد (زانکۆی سەلاحەددین)
پ.ی.د. فەرسەت مەرعی (زانکۆی دهۆك)
د. حەکیم ئەحمەد مام بەکر(زانکۆی سەلاحەددین)
د. دلێر فرحان ئیسماعیل (زانکۆی سەلاحەددین)
م. شوان محمدامین خۆشناو (زانکۆی سەلاحەددین)

تایپیست
احمد عمر علي
٠٧٥٠٣٠٢٠٥٠٥

بەرگ و نەخشەساز
هیمداد محەمەد ئەرگوشی

ژمارە (٢٠) سالی پێنجەم پایزی ٢٠١١

KURDISTAN HISTORICAL CULTURAL ASSOCIATION

جمعية الثقافة التاريخية لكردستان

راوێژکاران

پ.د.جەبار قادر

پ.د. حەسەن جاف

پ.ی.د. حوسامەدین عەلی نەقشبەندی (زانکۆی سلێمانی)

د.شەوکەت عارف(زانکۆی دهۆك)

د.ئیسماعیل حەساف(زانکۆی سەلاحەددین)

هەموو ئەو بابەتانەی لە گۆڤاری مێژوو بلاودەبنەوە نوسەرەکانیان لێیان بەرپرسیارن
تەنیا سەروتار نەبێت کە گۆڤاری مێژوو لێی بەرپرسیارە

گۆڤار : مێژوو

ژمارە : (٢٠)

تیراژ : (٥٠٠) دانە

چاپخانە : رۆژهەلات

کوردستان / هەولێر   کۆلانی بەرامبەر بەڕێوەبەرایەتی گشتی پەروەردەی هەولێر

g.mezhu@yahoo.com

g.mezhu@hotmail.com

پێرست

◀ سەروتار

دوای (٩٠)ساڵ

◀ توێژینەوە

ئەزمونی دیموکراسی لە کوێت لەماوەی ساڵانی ١٩٦١ — ١٩٧٥	م. شوان محمد امین خۆشناو	٩
پەیوەندی نێوان ئەمریکا ـ میسر ١٩٥٢ - ١٩٥٦	هیوا حەمید شریف	٣١
سوپای ئینکیشاری و کاریگەری لەسەر بەهێزبوون و لاوازبوونی دەوڵەتی عوسمانی	کەنار مستەفا رسول	٥٣
کورتیەکا مێژوویی ل سەر مالباتا بەدرخانیان	بێوار ئدریس دەحلێنەوی	١٢٣
سەرەتاکانی شەڕی سارد	فهمی جلال کریم	١٣٣
ئەلقاسب میرزای سەفەوی و سورخاب بەگی ئەردلان	ئاوێستا رەوەند	١٦٩

◀ وەرگێڕان

محمود شوکت	وەرگێرانی د. محمد عبدالله کاکەسوور	١٩١
قاهیرە	وەرگێرانی د. محمد عبدالله کاکەسوور	١٩٧

◀ القسم العربي

الاستشراق والمستشرقون في كتابات محمد كرد علي	د.دلير فرحان اسماعيل	٢٠٣
أصول تسميات القرى في ديالى	د. عماد عبد السلام رؤوف	٢٢٩
لقاء مع المؤرخ ا. م. د. احمد عبدالعزيز محمود	اجرى اللقاء : د. محمد عبدالله كاكه سوور	٢٤٧
الشريف حسين بن علي و الثورة العربية الكبرى ١٩١٦ ـ ١٩١٨	شهاب احمد رحمن	٢٥٣

◄ کەشکۆڵی گۆڤار

چەند لاپەرەیەك لە مێژووی شاری مەخمور	نووسینی: م. قادر عمر علی	٢٨١
لایەنە باش و خراپەکانی مێژوومان	د. محمد عبداله کاکەسوور	٢٨٩
بەهەشتی شوکور مستەفا لەچەند نامەیەکدا (بەشی سێیەم)	د. حسن جاف	٢٩١
چاوپێکەوتن لەگەڵ مێژوو نووس م. کامەران محمد حاجی	ئامادەکردنی : د. محمد عبدالله کاکەسوور	٣٠٧
بامەرنێ و کەڤنترین بنەماڵ(مالا محێ)	کارزان محمد حسین بامەرنی	٣١١
پرسیار و وەڵام	ئامادەکردنی : د. محمد عبدالله کاکەسوور	٣٢٩
میرنشینی سۆران	بەهار نادر	٣٣٥
ناوی نوێنەرانی لیوای هەولێر لەئەنجوومەنی نوێنەرانی عێراقی لەسەردەمی شاهێتی (١٩٢٥ – ١٩٥٨)	ئا: ئازاد جلیل	٣٤٥
ئینسایکلۆپیدیای کوردستان .. ئاواتێکە	پ.د. ورياعومەر ئەمین	٣٤٧
چالاکییەکان		٣٥٤
کۆنگرەی دووەمی کۆمەڵەی رۆشنبیری مێژوویی کوردستان ٢٠١١/٧/٢٧		٣٥٦
م. قادر عمر علی لە سەردانێکی بۆ شوێنەوارەکانی وڵاتی ئوردن		٣٦٧

دوای (٩٠) ساڵ

سەرنووسەر

دەوڵەتی عێراق لەساڵی ١٩٢١ دامەزرا. واتەئێستا لەساڵی ٢٠١١ دا (٩٠) ساڵ بەسەر دامەزراندنی دەوڵەتەکە داتێ پەڕیوە چوارسەدە لەژێر دەسەڵاتی عوسمانییەکان بوو، ماوەی ئینتیدابی بریتانی لەسەر عێراقیش ١٩٢٠ – ١٩٣٢ بوو. ئێستا بارودۆخی عێراق و ئایندەکەی زۆر روون نییە، مەترسی هەیە لەسەر یەکێتی خاکی ولاَتەکە وەکو دەوڵەتێکی یەکگرتوو. لەسەرەتای سییەکان دا شا فیصل ی یەکەم بێ ئومێدی خۆی پیشان دابوو کەنەتوانراوە شتێك بەناوی گەلی عێراق دروست بکرێت، ئێستاش بارودۆخەکە زۆر لەسەرەتای سییەکان باشترنییە و لەوانەیە لەهەندێك لایەنەوە خراپتریش بێ.

لەساڵانی ١٩٢١ – ١٩٥٨ سێ شا فەرمانڕەوایی عێراقیان کرد فیصل ی یەکەم و غازی و فیصل ی دووەم دیارە سێیەمیان کوژراوە و یەکەم و دووەمیشیان گومان هەیە لەوەی یەکەمیان دەرمان خوارد کرابێ و دووەمیان رووداوی ئوتومبێلی بۆ دروست کرابێت.

ساڵانی ١٩٥٨ – ٢٠٠٣ دەکەوێتەماوەی سەردەمی کۆماری لەعێراق لە ١٩٥٨ – ١٩٦٣ عبدالکریم قاسم سەرۆك وەزیرانی عێراق بوو لە ١٩٦٣ کوژرا عبدالسلام عارف لەناوبردرا احمد حسن بکر گومان هەیە لەوەی بەشێوەیەك لەشێوەکان کوژرابێ و صدام حسێن لەسێدارە درا.

واتە دەبینین لەماوەی ئەو (٩٠) ساڵە زۆربەی شاو سەرۆك كۆمارەكانی عێراق یان كوژراون یان گومان لەوە هەیە كوژرابن، دیارە وڵاتێك ئەمە چارەنووسی سەركردەكانی بێت دەبێت دانیشتوانەكەی ئەوەندە خۆش نەژیابن.

سەبارەت بە بارودۆخی كورد لەعێراق دا، لەیەكەم كابینەی حكومەتی عێراقی لە ساڵی ١٩٢٠ دا وەزیری بەرگری عێراق كوردێك بوو بەناوی جعفر عسكری لەساڵی ١٩٥٨ پێش كودەتای ١٤ی تەموز سەرۆك وەزیرانی عێراق احمد مختار بابان كورد بوو وەزیری ناوخۆ سعید قزاز خەڵكی سلێمانی بوو، بەڵام ئێستا لە ٢٠١١ كورد گەورەترین پۆستی لەعێراق سەرۆك كۆمارە وەزارەتە ئەمنیەكانی نەدراوەتێ و لەگەڵ ئەوەش هەندێك عەرەب لەوە دەترسن كەكورد بەرەو جیابوونەوە بچن و یاخودهەنگاو بەهەنگاو بەرەو سەربەخۆیی بنێن، لەراستیدا ئەمەش بوختانە بەكورد دەكرێت، لەهەموو قۆناغەكانی دروست بوونی دەوڵەتی عێراقی لەوماوەیەی ئاماژەی پێكرا كورد بەشداربووە لەدروست كردن و پاراستن و بەهێزكردنی دەوڵەتی عێراقیدا.

دەبێ ئەمەش بڵێین ئەگەر چی كورد لەعێراق نەهامەتی و ناخۆشی فرەی بینیوە، بەڵام لەهەمان كاتیشدا بزووتنەوەی سیاسی و رۆشنبیری كورد لەعێراق دا لە بزووتنەوەی سیاسی و رۆشنبیری كورد لەهەموو پارچەكانی تری كوردستان بەهێزترە.

توێژینەوە

ئەزمونی دیموکراسی لە کوێت
لەماوەی ساڵانی ١٩٦١ – ١٩٧٥

م. شوان محمد امین خۆشناو
قوتابی دکتۆرا

پێشەکی

ئەزموونی دیموکراسی لە کوێت لەماوەی ساڵانی ١٩٦١ – ١٩٧٥ ناونیشانی ئەم کورتە باسەیە، دیارە لەوڵاتێکی کەنداوی عەرەبیدا، ئاسان نیە میللەت بەشداری لەکایە سیاسیەکانی بەڕێوەبردنی وڵات بکات و بەهۆی دەستگیرۆیی شێخانی فەرمانڕەوای لە مێژووی کەنداوی عەرەبیدا ئەوبابەتە بەشی ئەوە هەڵدەگرێ توێژینەوەی زیاتری لەسەر بکرێ، بەتایبەتی ئەوناوچەیە لەرووی زاڵدەستی هۆزگەرایی و پابەندی عورف و داب و نەریتی کۆمەڵایەتی و داخراوی یەوە لەپێش وڵاتانی دیکەی عەرەبی دایە، بۆیە دەکرێ توێژینەوەی زۆری لەسەر بنوسرێ.

باسەکەم بەسەر دوو تەوەردا دابەش کردووە، بەشی یەکەمی باس لە جوگرافیا و مێژووی پەرەسەندنە کارگێری و دیموکراسیەکان و داخوازی میللەت بۆ پێکهێنانی ئەنجومەن و بەشداری کردنیان، هەر لەسەرەتای وەرگرتنی حوکمرانی

خێلایەتی رەهای بنەماڵەی سەباح تاسەربەخۆیی کوێت ئاماژە بە وێستگە گرنگەکانی هەوڵی دیموکراسیبوون کردووە.

لەبەشی دووەم دا باسی راگەیاندنی سەربەخۆیی و دامەزراندنی ئەنجومەنی دامەزراندن وەکو سەرەتایەك بۆ قۆناغی گۆرانکاریەکان و هاتنە کایەی دەستوری نویێ بۆ وڵات و هەندێ لە مادەو برگەکانی تایبەت بەباسەکە و پاشان ئەنجومەنی گەل و ئەو قۆناغەی کە ئەنجومەنەکە لەماوەی هەڵبژاردنەکاندا بەخۆوەی بینیوە.

بەشی یەکەم

ئاماژەیەکی خێرای جوگرافیا و مێژووی پەرەسەندنە دیموکراسیەکانی کارگێری و دەسەڵاتداری کوێت لەپێش راگەیاندنی سەربەخۆییدا و وشیار بوونەوەی نیشتمانی.

جوگرافیای کوێت و سیستمی بەرێوەبردن و وشیاربوونەوەی :

پێگەی جوگرافیای کوێت و شوێنی ستراتیژی و دەوڵەمەندی لەبواری سامانی سروشتی بەتایبەتی نەوت، کاریگەری خۆی هەبووە لەسەر شێوازی سیستمی بەرێوەبردنی وڵاتەکە.

کوێت دەکەوێتە گۆشەی باکوری رۆژئاوای کەنداوی عەرەبی و لەسەر شێوە سێگۆشەیەکەدا هەڵکەوتووە، عێراق دەکەوێتە باکوری و شانشینی عەرەبی سعودیش دەکەوێتە باشوری وڵاتەکە و رۆژهەڵاتیشی لەسەر کەنارەکانی کەنداوی عەرەبیە، درێژیەکەی لەباکورەوە بۆ باشور ٢٨٠کم ە، پانیەکەی لەرۆژهەڵات بۆ رۆژئاوا ٣٨کم ە و رووبەرەکەی ١٥٠٠٠ کم٢ یە، ئاووهەواکەی بیابانی کیشوەریە و هاوینان پلەی گەرمیەکەی دەگاتە ٤٨ پلەی سەدی، بەدرێژای کەنارەکانی

ژمارەیەك دوورگە هەیە، گرینگترینیان دوورگەی(بۆبیان) و(نیلکا) یە کەرێژەیەك دانیشتوان تێدا دەژی(١)

ئەو ولأتە لەسەرەتای سەدەی هەژدەهەمدا، لەلایەن چەندسەرۆك هۆزێکەوە بەڕێوەبراوە، سەرچاوەی شەریعەتی بەڕێوەبردنەکە لەداب و نەریتی هۆزایەتی وەرگیراوە پاشان لەناوەراستی سەدەی هەژدەم لەئەنجامی ڕێککەوتنێك لەنێوان ٣ هۆزەکە، خانەوادەی سەباح(آل صباح) توانیان دەسەلأتی ناوچەکە بگرنە دەست، لەگەڵ ئەوەی دەسەلأتی هۆزگەرایی لەدوورگەی عەرەبیدا تائاستێکی زۆر رەهابوو بەلأم لەکوێت دا تا ئاستێك راوێژکاری هەبووە بەلأم لەسنورێکی بەرتەسك دا بەتایبەتی لەبواری بازرگانیدا(٢)

ئیتر ساڵی ١٧٥٦ بەسەرەتای دامەزراندنی رژێمی کارگێری لەکوێت دادەنرێت و دوای ئەوە پەیوەندیە بازرگانیەکانی نێوان شێخ زادەکانی سەباح و بەریتانیا بۆساڵی ١٧٧٥ دەگەرێتەوە، بەلأم پەیوەندیە سیاسیەکان پێش کۆتای سەدەی نۆزدەم رێك لەساڵی ١٨٨٩ دەست پێ دەکات، کاتێك حکومەتی بریتانی لەرێگەی حکومەتی هیندی ئەوکاتە رێککەوتنێکی نهێنی(٣) بەست لەگەڵ شێخ مبارەك صباح(١٨٩٦–١٩١٥)ی دەسەلأتداری ئەوسای کوێت دا واژۆکرا(٤).

دیارە رێککەوتنەکە بۆچەند هۆکارێك دەگەرایەوە، بەلأم لەسەررووبان رەوشی خراپی پەیوەندیەکانی سوو لەگەڵ عوسمانیەکان، ئیدی کوێت لەسیاسەتی دەرەوەیدا بەجۆرێك وابەستەی بریتانیا بوو کەوانەوەی دواییان چەندین جیاوکی جۆراوجۆری بەدەست هێنا لەوانە : قەدەغەکردنی هاوردە و هەناردەی چەك بۆ کوێت و کردنەوەی نوسینگەی پۆستەی ئینگلیزی و دامەزراندنی بێتەل و رێککەوتنێك دەربارەی نەوت و بارودۆخەکە بەم شێوەیە مایەوە تاساڵی ١٩١٣ عوسمانیەکان تائاستێك دەستبەرداری کوێت بوون و دانیان بەزاڵدەستی بریتانیا

تا لەناوچەکە و بریتانیاش بەڵێنی دا لەژێر پارێزگاری خۆی دان بەسەربەخۆیی دابنێ(٥).

لەسەردەمی فەرمانرەوایی شێخ احمد جابر صباح(١٩٢١-١٩٥٠)دا، لەسەرەتادا بوژانەوەیەکی وێژەیی سەری هەڵدا کەچەندین یانەی ئەدەبی و کتێبخانەی ئەهلی کەپاشان بووە مەعاریفی گشتی، هەروەها قوتابخانەی ئەحمەدی دامەزراند، کەدرێژەپێدەری قوتابخانەی موبارەکی(المدرسە المبارکیە) بوو دامەزرا جگە لەدامەزراندنی فەرمانگەی شارەوانی و پەرەسەندنەکان لەبواری رێککەوتنی کۆمپانیای نەوتی کوێت(٦) و نەوتی ناوچە بێلایەنەکان و چەندین پەرەسەندنی تر(٧) لەبواری سەرەتاکانی دامەزراوە کارگێری و راوێژکاریەکاندا، یەکەم دامەزراوی راوێژکاری لەشێوەی ئەنجومەنێك لەساڵی ١٩٢١ لەدوای چەند هەوڵێك لەلایەن ژمارەیەك کەسایەتی دوای ئەوەی شێخ ئەحمەد جابر سەباح یان بینی بۆمەبەستی رێکخستنی دەسەلاتی یاسادانان و جێبەجێکردن، رەزامەندی نیشاندا و یەکەم ئەنجومەنی راوێژکاری پێکهات، هەڵبژاردنی ئەنجومەن لەسەر بنەمای جوگرافی کرا و لە١٢ دوانزدە کەس پێکهاتبوو کە کەسانی سەر بەبنەماڵەی فەرمانرەوا نەبوون، دوابەدوای ئەویش ئەنجومەنی شارەوانی پێك هات و پاشان لەساڵی ١٩٣١ یاسای شارەوانی دەرچوو کەئەویش لە١٢ کەس پێك دەهات و لەساڵی ١٩٣٢ هەڵبژاردن کرا، هەروەها ئەنجومەنی مەعاریف لەساڵی ١٩٣٦ بۆ فێربوون دامەزرا و لەپرۆسەیەك دا کەژمارەی ئەوانەی مافی دەنگدانیان هەبوو لە٥٠ کەس پێك هاتبوو، ئەوانەی دەنگی خۆیان بۆ١٢ دوانزدە پاڵێوراو دا(٨).

دیارە ئەو ئەنجومەنە راوێژکاریە لەچوارچێوەی داخوازیە کان بۆچاکسازی هاتە دامەزراندن لەساڵی ١٩٢١ کەبەیەکەم داواکاری چاکسازی ناوزەند دەکرێ، ئەزموونی دووەم داخوازی چاکسازی لەماوەی ساڵانی ١٩٢٧-١٩٢٨ هاتە

ئاراوە، کاتێك ئەنجامی گۆرانکارییەکانی جەنگی دووەمی جیهانی لەگەڵ خۆی هێنای و رەنگدانەوەی لەسەر کەنداوی عەرەب هەبوو، لەگەڵ بوونی مزگێنییەکانی نەوت(بشائر النفط) و کەلەکەبوونی دارایی، لەبەرامبەر بەگوربوونی بەرگری دژی داگیرکاری بەریتانی بەتایبەت لەعێراق و بوژانەوەی بەرگری فەلەستینی و رووداوەکانی سوریا و میسر دەنگدانەوەی لەکەنداو بەگشتی و لەکوێت بەتایبەتی هەبوو(٩).

لەچوارچێوەی جۆرێك لەوریابوونەوە وشیاری کۆمەڵگەی کوێتی یەکەم ئەنجومەنی هەڵبژاردراوی یاسادانان لەساڵی ١٩٣٨ لەکوێت دامەزرا(١٠). بەگوێرەی بەڵگەنامەکە لەمادەی(١)ی دا هاتبوو لەگەڵ سەرچاوەی دەسەڵاتەکان کەدەستی نوێنەرانی هەڵبژێرێ هەروەها لەمادەی(٥)ی هاتبوو سەرۆکی ئەنجومەنی یاسادانان نوێنەری دەسەلاتی جێبەجێکردنە لەولاتدا(١١).

هەروەهالەمادەی(٣)ی دا هاتبوو ئەنجومەن سەرچاوەی هەموو رێککەوتنەکان و جیاوکەکانی ناوخۆ و ئەوپەیمانە دەبێ کەکوێت لەگەڵ ولاتانی تر ببەستێ ئەوەبوو لە٢ی یولیۆی ١٩٣٨ شێخ احمد جابر رەزامەندی خۆی لەسەر نیشاندا، بەلام تەمەنی ئەنجومەنەکە لەشەش مانگ زیاتر نەبوو بەهۆی رازی نەبوونی لەسەر رێککەوتنێکی نەوتی(١٢).

لەدوای ئەوەی خەڵکی کوێت وەکو هەموو گەلانی جیهان بەرووداوەکانی جەنگی دووەمی جیهانی سەرقاڵ دەبن، کوێت لەماوەی ساڵانی ١٩٤٠-١٩٥٠ لەبواری نەوتی پەرەسەندنی بەخۆیەوە بینی و ئابورییەکەی بەرەو پێشکەوتن بوو بەمەش پێداویستی نوێ بۆکۆمەڵگە هاتە کایەوە، خوێندەواری و فێربوون زیاتر بەرەوبلاوبوونەوە بوو هاوکات هۆزەکانی رۆشنبیربوونی دەرەکی هاندەر بوون و کۆمەڵگەی گەنجان و یانەکان بەشێوەیەکی نوێ وشیاری خۆیان دەربری،

ڕۆژنامەی نـاوخۆ زیـاتر بەدەردەکـەوتن، هێـدی هێـدی داخوازیـەکانی چاکسـازی ئابووری و کۆمەلأیەتی و سیاسی لەبرەو دابوو(١٣).

لەماوەی دواتردا ژمارەیەك ڕێکخراو و ڕێکخستنی وا دامەزران کـەوا ئاراسـتەیەکی لیبرالیان هەبوو لەوانـە، لەسـالّی ١٩٥٤(لیژنـەی نیـشتمانی ئاشـتیخوازان) ئەوانـە نەیاری هەژموونی بێگانە بوون و لەگەلّ هاواری ڕزگاریخوازی نـشتیمانی عـەرەبی هەماهەنگ بوون، هەروەها(یەکگرتووی دیموکراسی) دامەزرا بۆ مەبەستی دروست کردنـی ئەنجومـەنی دامەزرانـدن و دەسـتوری نـوێ، جگـە لەمـەش بزوتنـەوەی نەتەوایەتی لەکوێت بەهۆی ڕەنگدانەوەی ڕووداوەکانی شۆڕشی میسری گەشـەی کردبوو(١٤).

ئەوفاکتەرانە پالّنەربوون تاوەکو دەسەلأت لیژنەیەکی جێبەجێکردنی بالأ لـە١٩ی تەموزی ١٩٥٤ پێك بێنی، کەشێوەی دەزگایەکی حکومی کاری چاکسازی گشتی لەدەولّەتدا بخاتە ئەستۆی خۆی، بەلأم ئەوە بووە جێگەی ڕەخنەی دیوانـەکان و یانە و کۆمەلّەکان و دەستە بژێری کۆمەلگە سوربوون لەسەر هەلّبـژاردنی ئـازاد و فراوانکردنی بنکەی بەشداریکردنی میللی و دامەزراندنی ڕژێمێکی نـوێی کـارگێڕی و کەمکردنەوەی دەسەلأتی سەرۆك فەرمانگەکانی حکومەت(١٥).

ئەوبارودۆخە بەردەوامی هەبوو، لەسـالّی ١٩٥٦ لـەکاتی شـەڕی سـوێس لـەکوێت خۆنیـشاندانێکی گـەورەکرا، بـەلأم سـەرکوت کرایـەوە، لـە ١٩٥٩/٢/٣دا شـێخ عەبـدوللا سـالم(١٩٥٠-١٩٦٥) یانـە و ڕۆژنامـەو گۆڤارەکـانی داخـست و لـە بەیاننامەیەکدا ڕایگەیانـد کـەوا مەسـەلەی دیموکراسـی بەرادەیـەك قۆزراوەتـەوە وەتەنانەت دەست درێژی دەکرێتە سەر خودی میری ولأتیش. لەسەرووبەندی ئەو قەیرانـەدا دەسـتەی ڕێکخستنی ئەنجومـەنی بـالأ، جگـە لەبنەمالّـەی فـەرمانڕەوا ٦شەش گەورە بازرگانی بۆزیادکرا، پاشان دووبارە لەسەرەتای سـالّی ١٩٦١دا ٣

سێ بازرگانی دیکەش زیاد کران و ئەندامانی ئەنجومەنەکە گەیشتنە ١٦شازدە کەس، ئیتر رەوشەکە بەردەوام بوو تاراگەیاندنی سەربەخۆیی یانەئەوکاتەی عێراق لە ١٩٦١/٦/٢٥ هەرەشەی لە کوێت کرد و بەوەی کەبەشێکە لەعێراق ئەوهۆکارە لەپاڵ هۆکارەکانی دیکە، پاڵی نا بەمیری کوێت(ئەنجومەنێکی دامەزراندن بۆ دەستووری نوێ) دابمەزرێنێ وەکو چارەسەرێك بۆ رازی کردنی هەموو لایەنەکان و رزگاربوون لەوقەیرانە سیاسیە قۆناغێکی تر دەست پێ دەکات لێرەدا بۆمان دەردەکەوێ بەکۆمەڵێك قۆناغ تێپەریوە تاگەیشتۆتە ئەوئاستەی دوای سەربەخۆیی دەوڵەت کەلەسەروویان وشیاربوونەوەی نیشتمانی بوو لەئەنجامی پەرەسەندنی خوێندەواری و پاشان چاکتربوونی گوزەران و لایەنی ئابوری و هۆکارەکانی دەرەکی بەتایبەتی ئەوانەی کاریگەریان لەسەر هەستی نەتەوایەتی هەبوو.

بەشی دووەم

راگەیاندنی سەربەخۆیی و دامەزراندنی ئەنجومەنی دامەزراندن و دانانی دەستوری نوێ بۆ وڵات و ئەزمونی دیموکراسی ١٩٦١-١٩٧٥.

لەچوارچێوەی دیاردەکانی نوێ بوونەوە و بڵاوبوونەوەی هۆزی نوێ لەنیشتمانی عەرەبی کاریگەری لەسەرکوێت هەبوو، لەگەڵ دەرکەوتنی چینی ناوەراست داخوازی دروست بوونی پارتەسیاسیەکان لەجیاتی وابەستەوپەیوەندیەکانی هۆزگەرایی و خانەوادەوە هاتەئاراوە، ئیترئەو توێژە داخوازی تەکنۆراتی لە کایەوفەرمانگەکانی حکومەت لەجیاتی پێوەری باو و بۆماوەیی(التقلیدیة و الاریثة)داواکرد، ئەودەستە بژێرەی کۆمەڵگە لەپەنجاکانەوە جموجۆڵەکانی

دەستی پێکرد و تاگەیشتە داخوازی بەشداری سیاسی و چاکسازی سیاسی ناخۆی کرد(١٦).

لە١٩ی کانونی دووەمی ١٩٦١ کوێت رایگەیاند کەوا دەوڵەتێکی سەربەخۆیە و خاوەنی سەروەری خۆیەتی، دوای رەتکردنەوەی رێککەوتنامەی ١٨٩٩ کەلەژێر پارێزگاری بەریتانیا دابوو(١٧).

دوا بەدوای ئەوە پێویستی ئەوقۆناغەبوو کەوابنەما و کۆمەڵگە سەرەکیەکانی دەوڵەتی نوێ دابمەزرێنێ و رژێمی کۆنی فەرمانرەوایی وەلاوەبنرێ و هەنگاو بەرەو دەوڵەتی دامەزراوەیی بنێ(١٨).

بۆ ئەومەبەستەش بۆئەوەی داخوازی نوێ و گونجان لەگەڵ هاتنەکایەی سەردەمی نوێ چەندین فەرمان و مەرسومی میری دەرچوون و لەرۆژنامەکان بلاوکرانەوە لەوچوارچێوەیەدا مەرسومی میری ژمارە(١٢) بۆ ساڵی ١٩٦١ دەرچوو بۆئەنجام دانی هەڵبژاردنی ئەنجومەنی دامەزراندن(١٩).

ئیتر هەڵبژاردنی ئەندامان بۆنوێنەرایەتی لە ١٩٦١/١/٣٠ ئەنجام دراو ئەنجومەن لە٢٤ سیو چوار ئەندام پێکهات، کە٢٠بیست ئەندام بەهەڵبژاردن دەرچوون و ١٤ چوارده ئەندامیش بەدامەزراندن بوون، کەوادەست بەرداری دەنگدان بوون، سەرلەبەیانی ١٩٦٢/١/٢٠ میری کوێت یەکەم ئەنجومەنی دامەزراندنی کردەوە(٢٠).

بۆرێکخستنی کاروبارەکانی ئەنجومەن یاسای ژمارە(١) یەکی ساڵی ١٩٦٢ دەرچوو بۆرژێمی بنەرەتی حوکمرانی لەماوەی گواستنەوەدا(ئەوماوەیە لە مێژووی کارکردن بەم یاسایە لە ١٩٦٢/١/٧ تا مێژووی کارکردن بەدەستور ١٩٦٢/١/٢٩ دەگرتەوە) یاساکە لە٣٢ مادە پێکهاتبوو، مادەی(١)یەکەمی کەبۆ ئامادەکردنی دەستور راسپێردرابوو، تێیداهاتبوو رژێمی فەرمانرەوایی لەسەر

بنچینەی بنەماکانی دیموکراسی دەبێت و لەگەڵ ئامانجەکانی کوێت یەکانگیر دەبێت هاوکات لەدوای کردنەوەی ئەنجومەن و پاشان لە ١٩٦٢/٣/٣ لیژنەیەکی دەستوری لە(٥)پێنج کەس پێکهات و لەدوای ٢٣ دانیشتن لیژنەکە دەستورێکی ئامادەکراوی پێشکەشی ئەنجومەنی دامەزراندن کرد، ئەنجومەنیش لە ٧ دانیشتن دا لەماوەی دوومانگ گفتوگۆی لەسەر پرۆژەکە کرد و میری کوێت لە ١٩٦٢/١١/٩ بەبێ هەموارکردنی رەزامەندی خۆی لەسەر دەستوری نوێ نیشاندا، ئیتر لە ١٩٦٢/١١/١٢ دەستورەکە لەژمارەی تایبەتی رۆژنامەی فەرمی بڵاوکرایەوە(٢١).

دیارە دەستوری نوێی وڵات بەرهەمی خەباتی کۆمەڵگەی کوێت و هێزە نیشتمانیەکان بوو سەرەرای باروذۆخی نێودەوڵەتی و هەرێمایەتی و ناوخۆ کەزەمینەیەکی لەباری رەخساند بۆگۆرانکاری لەگەڵ پێداویستیەکانی قۆناغی نوێ و گۆرانی سیتەمی فەرمانرەوایی لەدەسەڵاتی بنەماڵەی فەرمانرەواوە بەسەر هەموو جومگەکانی حوکم بۆ دەوڵەتێکی خاوەن دەستور و دامەزراوەیی.

دیارە بایەخی ئەنجومەن تەنها لەبرواری دارشتنەوەی دەستوردا نەبوو، کەدەستکەوتێکی گەورەبوو، بەڵکورۆڵی هەبوو لەوێناکردنەوەی کاروانی سیاسی و کۆمەڵایەتی کوێت لەداهاتودا، ئەنجومەن لەوماوەیەدا کۆمەڵێك پرۆژەیاسای پێشکەش کرد، لەوانە : یاسای هەڵبژاردنی ئەندامانی ئەنجومەنی گەل و یاسای رێکخستنی شارەوانی کوێت و یاسای هاوکاریە گشتی یەکان و یاسای کۆمەڵەهەرەوەزیەکان و یاسای یانە و کۆمەڵەکانی سودی گشتی و چەندانی تر(٢٢).

_دەستوری کوێتی و هەندێ لەبرگەومادەکانی :

دەستوری کوێت یەکەم ئەزمونی دیموکراسی پیشەنگ بوو لەمێژووی ولاتانی کەنداوی عەرەبی، کەئەوەش دواتر کاریگەری ئەرێنی دەبێ لەسەر ولاتانی دیکەی کەنداو بۆ بەدیهاتنی بەشداری پێکردنی میللەت لەکایەکانی دەسەلات و ولات بەرێوەبردندا(٢٣) دەستوری کوێت لە(١٨٣) مادە پێك هات کەبۆسەر(٥)دەروازە(باب) دابەش کرابوو ئەوانیش بریتی بوون لە :

١- دەوڵەت و رژێمی فەرمانرەوایی ٢- بنەما سەرەکیەکانی کۆمەڵگەی کوێتی ٣- ئەرك و مافە گشتی یەکان ٤ – دەسەلاتەکان ٥ – حوکمە گشتی یەکان حوکمە کۆتاییەکان، سەبارەت بەدەروازەی چوارەم کەدەسەلاتەکان بوو پێنج بەشی لەخۆوە گرتبوو ئەوانیش.أ – حوکمەکانی گشتی ب – سەرۆکی دەوڵەت ج – دەسەلاتی یاسادانان ء- دەسەلاتی جێبەجێکردن هـ – دەسەلاتی دادوەری بوو، کەوا هەریەکێك لەوبرگانە ئەرك و مافەکانیان دیاریکرابوو(٢٣).

دەستوری کوێت ماف ئازادی دامەزراوەیی لە چوارچێوەی برگەو مادەکانی دەستبەر کردبوو، تەنهارێگەی بەدامەزراندنی پارت و کۆمەڵەوگروپی سیاسی نەدابوو، بەلام هیچ دەقێکی تێدانەبوو کەرێگری بکات لەدامەزراندنی، لەمادەی ٤٣دا هاتبوو : ئازادی دروست کردنی کۆمەڵە و سەندیکاکان هەیە لەسەر بنەمای نیشتمانی و بەرێگەی ئاشتی و بەگوێرەی مەرجەکان و ئەورەوشەی کەیاسا دیاری دەکات، نابێت کەس ناچار بکرێت بچێتە ناو هەر کۆمەڵەو سەندیکایەك(٢٤).

لەدەروازەی دووەم و سێیەمی دەستورەکە ئەرك و مافەکانی تێدا دیاری کرابوو مافەسیاسیەکان : رەگەزنامە و یەکسانی و ئازادی کەسی و ئازادی بیرکردنەوە و بیروباوەری ئاینی و رۆژنامەگەری دەگرتە خۆ، مافەکانیش : مافی ئابووری و

کۆمەڵایەتی و کارو فێربوونی دەگرتەوە، لەمەر ئەرکە گشتی یەکانیش : پارێزگاری لەنیشتمان و دانی باج و رەچاوکردنی داب و نەریت و رژێمی گشتی کۆمەڵگە بکرێ.

سەبارەت بەدەسەڵاتەکان، دەستور بنەمای دیموکراسی نوێنەرایەتی دووپات کردبۆوە لەسەر بنچینەی گەل سەرچاوەی دەسەڵاتەکانە، هەروەها دەسەڵاتە گشتی یەکانی دەوڵەت لەژێرچاودێری میری دەوڵەت و دەسەڵاتی دادوەری سەربەخۆیی هەبوو، هەروەها لەمادەی ٥٠ بنەمای جیاکردنەوەی دەسەڵاتەکان هەبوو کەتێیدا هاتبوو : رژێمی فەرمانرەوایی لەسەر بناغەی جیاکردنەوەی دەسەڵاتەکان و هاوکاریکردنیان بەگوێرەی حوکمەکانی دەستور دادەمەزرێ، نابێ هیچ دەسەڵاتێك دەستبەرداری پسپۆریەتی خۆی بێت وەکو لەدەستور هاتووە(٢٥) بۆیە دەبینین لەدوای راگەیاندنی دەستور کۆمەڵگەی کوێتی دوای ئەوەی ئەرك و مافەکانی خۆی لەچوارچێوەی دەستور دەزانێ بەتایبەت نوێنەرە نیشتمانیەکان زیاتر لەهەولی کارکردنی پرۆسەی سیاسی دەبن و هەوڵەکانیان چردەکەنەوە، تەنانەت هەندێ توێژەر هۆکاری سەرەکی ململانێی نێو ئەنجومەنی گەل بەدرێژایی ماوەی دوای دەستور بەکەم و کوریەکانی دەستور دەبەستنەوە.

لەم روانگەیەوە دەستوری جیاوکی گەورەی بە بنەماڵەی فەرمانرەوا بەخشی بوو، هەروەها سەرۆك دەوڵەت مافی رەخنە و نارەزایی هەبوو لەسەر یاساکان، هەمواركردنی دەستوریش بەرەزامەندی سەرۆك دەوڵەت بوو، هەروەها دوای دامەزرانی ئەنجومەن گەلیش هەندێ ئەندام بەدامەزراندن لەلایەن سەرۆك دەوڵەت دادەنران کەوەزیرەکان چارەکی ئەنجومەنیان پێك دەهێنا، بەمەش حکومەت پاڵپشتی بەندێکی گەورەی لەناو ئەنجومەن دەستەبەرکرد(٢٦).

سەرەرای ئەمانە دەکرێ لەکات و ساتی دارشتنی دەستور و باروردۆخی هۆزایەتی ناوچەی کەنداو بەچاوێکی بایەخەوە سەیری دەستور و پرۆسەی دامەزراوی سیاسی کوێتی بکرێت لەو سەردەمەدا.

_ئەنجومەنی گەل و ئەزمونی دیموکراسی لەناو ئەنجومەن دا ۱۹٦۲–۱۹۷٥

دوابەدوای دەرچوونی دەستور میری کوێت یاسای هەڵبژاردنی ئەنجومەنی گەل(مجلس الامه)ی لە ۱۹٦۲/۱۱/۱۲ دەرکرد و هەڵبژاردن لە ۱۹٦۳/۱/۲۳ ئەنجام دراو بەپێی دەقەکانی دەستور وەزارەت دەستی لەکارکێشایەوە لە ۱۹٦۳/۱/۲۸ وەزارەت یاحکومەتێکی نوێ پێکهات و بەگوێرەی دەستور ئەنجومەنی گەل مافەکانی دەرکردنی یاساکان و لێپرسینەوە و بەدواداچوونی دەسەڵاتی جێبەجێکردنی گرتە ئەستۆی خۆی(۲۷).

دیارە بوونی ئەنجومەنی گەل بنەمای بوونی دیموکراسیە و تێیدا نوێنەرانی هەڵبژاردوی دەگرێتە خۆ لەرێگەی دەنگدانی راستەوخۆ، رادەی کاریگەری ئەنجومەن لەژیانی دیموکراسی دەگەرێتەوە سەر پێشکەوتنی کۆمەڵگە و وشیاری خەڵك لەهەڵبژاردنی نوێنەرەکانیان(۲۸).

هەڵوێستی هێزەنیشتمانیەکانی وڵات پاڵپشتی ئەو هەنگاوانە بوو هەر لەدوای سەربەخۆیی کوێتەوە، ئەو هێزە نیشتمانیانە بەشداریان لە ئەنجومەنی نوێنەران کرد وەکو فراکسیۆنێکی ئۆپۆزسیۆنی چالاك کە لەهەموو روێکەوە خاوەنی بەرنامەیەکی دیاری کراوبوون و لەپێشتردا هەموو لەسەری کۆك بوون ئەوەش هۆکارێك بوو کەوا رەگەزەنیشتمانیەکان هێزیان زیاتر بێت(۲۹). هەروەها رۆڵێکی دیاریان بینی و هاوپەیمانی یەکتربوون لەژیانی سیاسی(۳۰).

هەرلەسەرەتادا نوێنەرە نیشتمانیەکان لەگەڵ کەم ئەزموونی و توانای سنوورداردا بەلأم کەسانی وایان تێدا هەڵکەوت لەشێوەی زەنگێك لەدەرگاکانی حکومەت بدات هەرکاتێك حکومەت بکەوێتە هەڵەکردنەوە وشیاری بکاتەوە(٣١).

دوای ئەوەی ئەنجومەن لە ١٩٦٣/١/٢٩ دانیشتنی خۆی سازدا کەیەکەم دانیشتنی بوو، میری پێشو سوێندی یاسایی خوارد و کەرێز لەدەستور و یاساکانی دەوڵەت بگرێت سەربەخۆیی خاك و نیشتمانی بپارێزێ، سەرۆکایەتی دانیشتنەکە لەلایەن بەتەمەنترین ئەندام کە(سعود العبدالرزاق)بوو بەرێوە چوو، ئەندامان سوێندی دەستوریان خوارد و بۆسەرۆکایەتی ئەنجومەن(عبدالعزیز حمد الصقر) بەسەرۆك و(سعود العبدالرزاق) بە جێگری سەرۆك هەڵبژێردران(٣٢).

خولی یەکەمی ئەنجومەن بێ کێشە و ناکۆکی نەبوو لەنێوان هەندێ لەهێزە کۆمەڵایەتی و سیاسی و حکومیەکان، کاتێك ١٢ ئەندام(زۆربەیان عەرەبە نەتەوەییەکان بوون) گەلا لەنامەیەکی واژۆکراویان پێشکەشی حکومەت کرد لە ١٩٦٤/٩/٤ کەوا دوو بابەتی گرنگی دەربارەی چاوخشاندنەوە بە سیاسەتی دەرەوەی کوێتی گرتبووە خۆی : یەکەمیان مەسەلەی هاوکاری سەربازی لەگەڵ بەریتانیا، دووەمیان مەسەلەی عەرەب و چوونە پاڵ ململانێ نێوان دووجەمسەرەکە، ولایەتەیەکگرتوەکان و یەکێتی سۆڤیەت لەچوارچێوەی جەنگی سارددا، حکومەت وەڵامی دایەوە کەوا بریاری داوە راستەوخۆ لەپەیماننامەکە لەگەڵ بەریتانیا، لەوکاتەدا سوریا و عێراق و میسر داوایان لەکوێت کرد گفتوگۆ بکەن لەسەر دامەزرانی دەوڵەتێکی عەرەبی فیدراڵ.

هێزە عەرەبە نەتەوەییەکان سەرکەوتووبوون لەبەدەست هێنانی زۆربەی دەنگەکان لەدەرکردنی بریارێکی ئەنجومەن بۆسەرکۆنەکردنی پێشیلکاریەکانی فەرەنسا لەجەزائیر و داواکردن لەحکومەتی کوێتی بۆناردنی یارمەتی خێرا بۆ

گەلی جەزائیر و هاوکاری کردنی بۆ رزگاربوونی لەکۆت و بەندی سەربازی فەرەنسی(٣٣).

لەدوای دامەزرانی یەکەم حکومەت لەشوباتی ١٩٦٣ دوای سالێك و هەشت مانگ بەهۆی پێشکەش کردنی وازنامە لەلایەن ژمارەیەك وەزیر لە ١٩٦٤/١٢/٦ سێیەم حکومەت پێکهات، لێرەدا قەیرانێکی دەستوری لەنێوان ئەنجومەن و حکومەت سەری هەڵدا چونکە ژمارەیەك لەئەندامە نەتەوەییەکانی ناو ئەنجومەنی گەل نەیاری پێکهێنانی ئەو حکومەتە بوون و سوێندی دەستوریان نەخوارد چونکە زۆربەی وەزیرەکان بازرگانان بوون و ئەوەش لەگەڵ روحی دەستور گونجاو نەبوو کەهاتبوو وابەستە بوونی بازرگانی و کاری حکومی، لێرەدا سەرۆك ئەنجومەن دەستی لەکار کێشایەوە بەهۆی ئەوەی نوێنەرەکان دەنگیان بۆ داواکەی نەداوە لەگەل خۆی لەدوای ئەو ٩ نۆ نوێنەرە وازنامەیان پێشکەش کرد بەهۆی ئەوەی کەوا ئەنجومەن ناتوانێ رووبەرووی ئەو یاسایانە ببێتەوە کە کۆت و بەندن لەبەردەم ئازادیەکان وەکو دەرکردنی فەرمانبەران و قەدەغەکردنی باسی سیاسی و داخستنی رۆژنامەدا(٣٤).

لەگەڵ کەمی ئۆپۆزیسۆن لەناو ئەنجومەن دا بەشێوەیەکی گشتی دیموکراسی کرانەوە لەناو کۆمەڵگادا، وای لەدەستە بژێری کۆمەلآیەتی کردبوو بەهۆی دیوان و یانە و کۆمەڵەکان، ئەوهێزە سیاسیە هەڵوێستی ئۆپۆزیسیۆن بەرامبەر حکومەت وەربگرێ، تەنانەت گفتوگۆکانی ناو ئەنجومەن لەرۆژنامەکانی ناوخۆ بلآوکرایەوە، لەگەڵ نارەزاییەکانی کە نوێنەرە نیشتمانیەکان لەبەرامبەر سیاسەتی دەرەوەی کوێت دا پێشکەشیان دەکرد و داخوازی هێزی نەتەوەیی بۆ پتەوکردنی پەیوەندیەکان لەگەڵ ولآتی عەرەبی(٣٥).

لەساڵی ١٩٦٥ ئەوکۆمەڵە نوێنەرە نیشتمانیە توانیان رێگەی سوێند خواردن بگرن، لەوە نارازی بوون کەئەندامەکان لەبازرگانەکان بوون، حکومەت ناچار بوو کەدووبارە حکومەتێکی تر پێك بێنی(٣٦).

حکومەتی چوارەم لە ١٩٦٥/١/٣ پێك هات بۆئەوەی بتوانێ نوێنەرایەتیکی نیمچە یەکسان لەنێوان سێ هێزە سەرەکیەکەی کۆمەڵگەی کوێتی بکات کەبنەماڵەی فەرمانرەوا، گەورەبازرگانەکان و چینی ناوەراست کە زۆرینەی گەل بوو لەچینی یەکەم و دووەم نەبوون، لەسیماکانی ئەوپێکهاتەیە وەزارەتەکانی دەرەوە و ناوخۆ و راگەیاندن بەدەست تاکەکانی بنەماڵەی فەرمانرەواوە بوون(٣٧).

لەدوای ٤ رۆژ لە ١٩٦٥/١/٥ دوای وتاری میرانەی عبدالله سالح صباح قەیرانەکە تەقیەوە کاتێك لەبەرامبەر ئەنجومەن بەزمانێکی توند و زبر رایگەیاند حکومەت رەتی هەموو ئەو پەیمانامەنە بکاتەوە کەلەئەنجومەن تێپەریوە سەبارەت بە ئازادیە گشتی یەکان و چاوخشاندنەوە بەسیاسەتی دەرەوەی لەگەڵ بەریتانیا و هەرێمە عەرەبیەکان، لێرەدا هێزە نەیارەکان دەرگایان بۆ ولاکرا بۆئەوەی مەسەلەی تر بوروژێنن لەوانە : پاڵپشتی حکومەت بۆرۆژنامەگەری بەبەراورد لەگەڵ رۆژئاوادا و پتەوکردنی پەیوەندیەکانی کوێت لەگەڵ وڵاتانی عەرەبی و پرەپاگەندەی حکومەت بەرامبەر چینی میللی کەوا وڵاتێکی کۆمۆنیزمە و نابێ مامەلەی لەگەڵ بکرێ، هەروەها دۆسیەی تر کەپەیوەندی بەبەرگری و هێزی چەکداری و سەربازی بەزۆرە ملێ هەبوو ئەوانە هەموو کێشەی نوێ بوون لەلایەن دەسەلاتەوە رێگریان لێکرابوو باسیان بکرێت(٣٨).

لەئەنجامی ئەم رەوشە وەزارەتی پێنجەم لە ١٩٦٥/١٢/٤ دامەزرا لەوکاتە حکومەت پرۆژەی رێککەوتنامەی نەوتی لەگەڵ کۆمپانیا نەوتیەکان لەبەر

دەستدا بوو(٣٩) کاتێك پرۆژەکە خرایە بەردەم ئەنجومەن نارەزایی لێکەوتەوە(٤٠) نوێنەرە نەتەوەییەکانی ناو ئەنجومەن سەرکەوتوبوون لەوەی پاڵ بنێنە زۆرینەی ئەنجومەن و حکومەت ریسوا بکەن(٤١).

لەئەنجامی ئەوە سعودیەی عەرەبی هێرشی کردە سەر ئەنجومەن و ئەوهەڵوێستەی بەبانگەوازەکانی ناسری لەکوێت تومەتبارکرد، حکومەت بۆرزگاربوون لەم قەیرانە بەیاسایەك رێگەی دا کەرۆژنامەکان بۆماوەی ساڵێك زیاتر بوەستێنرێ، چونکە رۆژنامەکان و رای گشتی لەگەڵ ئەنجومەن بوون، هەروەها حکومەت چالاکی یانە و کۆمەڵەکانی سنوردارکرد و ژمارەیەك لەوعەرەبانەی دەستگیرکرد کە بۆکوێت هاتبوون، کۆمەکی هاندانی ئاژاوە و پشێوی نانەوەی خستنە پاڵ(٤٢).

لەئەنجامی ئەوفشارەی ئەنجومەن، حکومەت مکور بوو لەسەر تێپەرینی ئەو رێککەوتنامەیە، هێشتا ئەنجومەنی گەل ماوەی یاسایی خۆی تەواو نەکردبوو لە ١٩٦٧/١/٣ حکومەت دەستی خستە ناو هەڵبژاردنەکانی دووەمی ئەنجومەنی گەل لە ١٩٦٧/١/٢٥ بەشێوەیەکی ئاشکرا ئەنجامی هەڵبژاردنەکانی بۆ بەرژەوەندی خۆی مسۆگەرکرد، لە ١٩٦٧/١/٢٧دا ٢٨ پاڵێوراو کە لەنێویاندا ٦ پاڵێوراوی سەرکەوتوو لەهەڵبژاردنەکان بەیانێکیان دەرکرد حکومەتیان شەرمەزارکرد کەوا یاری بەدەنگەکان کردووە، یەکێك لەوەزیرەکان و زۆربەی کۆمەڵەی پیشەیەکان یانە و سەندیکاکان پشگیری ئەوان بوون(٤٣).

بەهەرشێوەیەك بێت لە ١٩٦٧/٢/٧ یەکەم دانیشتنی دەست پێکرد و حکومەت توانی هێزە ئۆپۆزیسۆنەکان دووربخاتەوە و لە پەنجا کورسی تەنها ٤ کورسیان بەدەست هێنا، حکومەت رێککەوتنامە نەوتیەکەی لە ١٩٦٧/٥/٢٢ بە ئەنجومەن تێپەراند(٤٤) و دەستکاری دیاری کردنی حکومەت بەدەنگەکان بەردەوام بوو، لە

سەرەتای حەفتاکانی سەدەی رابردوو کاتێك هەڵبژاردنی خولی سێیەم کرایەوە، حکومەت هەڵمەتیکی رەگەزنامە بەخشینی بەهەوەسی خۆی دەست پێکرد بۆئەوەی کرداری دەنگدانەکە لەهەندێ لەناوچەکان بشێوێنێ(٤٥) کاتێك هەڵبژاردن لە ١٩٧١/١/٢٣ کرا لەکەشێك دابوو کەخەڵك دەستکاری و تەزویری حکومەتیان لەپشودا لەبەر چاو بوو(٤٦).

دواتر لەساڵی ١٩٧٥ هەڵبژاردنی تر ئەنجام درا، کەوا سەرەتای پەرەسەندنی و دەرکەوتنی هێزە هۆزگەراییەکان بوو(القوی القبیلە) لەناو هۆڵی ئەنجومەندا، چونکە حکومەت لەباروذۆخێکی نالەباردابوو، بەرامبەر زۆرینەیەکی گەشەسەندوو کەوا نەیارودژی سیاسەتی ناوخۆ و دەرەکی بوون، بۆیە پێویستی بە هاوپەیمانێك بوو بۆئەوەی لەئەنجومەندا پاڵپشتی زۆربێتەوە و جلەوی هێزەنیشتمانیەکانی پێبکا، لەبەرامبەر ئەوەدا هەرچەندە تاکەکانی هۆزەکان زۆر بوون، بەلاّم لەباروذۆخێکی کۆمەلاّیەتی دواکەوتوو دەژیان بەڵکو وشیاریان لەکاری سیاسی و شێوازەکانی کاریگەری لەسەر دروست کردنی بریار نەبوو بەلاّم پابەند و دڵسۆزی تەواویان بۆ خانەوادەی سەباح هەبوو(٤٧).

لێرەدا بۆمان دەردەکەوێ لەگەڵ ئەوەی لەماوەی ساڵانی ١٩٦٢-١٩٧٥ نوێنەری هێزەنیشتمانیەکان کەمینە بوون، بەلاّم کاراو چالاك بوون و هەمیشە دەنگی خۆیان لەبەرامبەر سیاسەتە چەوتەکانی حکومەت و بنەماڵەی حوکمران هەڵبریوە، هەروەها ئەزمونی دیموکراسی لەو ماوەیەدا لەلایەن توێژی رۆسنبیران کەکەسانی لیبراڵ و ئازادیخواز هەوڵی بۆ دراوە بەلاّم حکومەت بەربەستی بۆ دروست کردووە.

ئەنجام

* کوێت نمونەیەکی باشی دیموکراسی بوون بوو لەچوارچێوەی ئەو هەل و مەرجەی وڵاتانی کەنداو و جیهانی عەرەبی تێیدا دەژیان.

* لەدوای چەندەهەوڵێکی جەماوەری بۆداخوازی و چاکسازی سیاسی و بەشداری کردنی خەڵك لەکایەسیاسیەکان، توانیان حوکمرانی هۆزگەرایی و رەها بەرەو مەدەنی بوون بگۆڕن و دامەزراوەکانی سیاسی و پیشەیی و رۆشنبیری و کۆمەڵایەتی و ئابووری دابمەزرێنن لەچوارچێوەی دەستورو یاساکانی وڵاتدا.

* لەدوای دەرچوونی دەستور ئەو وڵاتە بەرەو دامەزراوەیی چوو بەڵام مافی بنەماڵەی فەرمانرەوایی لەچوارچێوەی دەستوردا زیاتر لەسنوری خۆی درابوو.

* بەدرێژایی قۆناغی یەکەم تاساڵی ١٩٦٧ هێز و نوێنەرە نیشتمانیەکان بەگروتینەوە لەئەنجومەنی نوێنەرایەتی گەل دا لەگەڵ کەمی لەژمارەیان و توانیان بەرامبەر زۆرینە، بەڵام چالاك و ئەکتیڤ بوون.

* لەقۆناغی ١٩٦٧ – ١٩٧٥ دا، بەهۆی کاراییەکانی حکومەت و چەواشەکاری لەپرۆسەی دەنگدان، توانیان ئامانجەکانیان بپێکن و دەنگی نارازی بووی ئۆپۆزیسۆن کپ بکەن.

* پێراگەیشتنی چینی رۆشنبیری لەئەنجامی پرۆسەیەکی درێژخایەن بووە کە بنەماکەی دەگەرێتەوە بۆساڵی ١٩٣٨ و پاشان رووداوە عەرەبیەکان لەپەنجاکانی سەدەی رابردوو کاریگەریان لەسەر پێگەیشتنی ئەم توێژە هەبوو، هەروەها نەوت کاریگەری لەسەر باری ئابووری کۆمەڵگەی کوێتی هەبووە لەرووی ئابووریەوە، بەڵام لەرووی بونیادی هزریەوە ئەو کاریگەریەی نەبووە.

الكويت اليوم

الجريدة الرسمية لحكومة الكويت

تصدرها دائرة المطبوعات والنشر

[illegible]

مرسوم اميري رقم (١٢) لسنة ١٩٦١

بإجراء انتخاب للمجلس التأسيسي

نحن عبد الله السالم الصباح امير دولة الكويت .

[illegible]

[illegible]

[illegible]

رسمنا بالآتي

(المادة الأولى)

[illegible]

[illegible]	[illegible]
[illegible]	[illegible]
[illegible]	[illegible]
[illegible]	[illegible]
[illegible]	[illegible]
[illegible]	

(المادة الثانية)

[illegible]

(المادة الثالثة)

[illegible] سنة ١٩٦١ .

[illegible]

يعمل بهذا المرسوم من يوم صدوره

سەرچاوەکان

١ – اسماعيل احمد ياغي(الدكتور) تاريخ العالم العربي المعاصر، ط / ١، الرياض ٢٠٠٠، ص ٩٣.

٢ – صبري فالح الحمدي(الدكتور)، الكويت نشوؤها و تطورها ١٧٥٠ – ١٨٧١، دار الحكمة، لندن ٢٠٠٥، ص١٥٣ –١٥٤.

٣ – بۆدەقی ڕێککەوتنامەکە بڕوانە : عبدالله بن خالد العام، من هنا بدأت الكويت، مطبعة العمومية دمشق صص ١١٣ – ١١٤.

٤ – بۆزانیاری پتر بڕوانە : فتوح الخترش(الدكتورة)، التاريخ السياسي لكويت في عهد مبارك، ط /١، ١٩٨٥، ص٢٩ وما بعدها.

٥ – حسين محمد(الدكتور)، دول الخليج العربي الحديثة، بيروت ١٩٧٣، ١٧ – ١٨. اسماعيل احمد ياغي، م، س، ص ٩٧–٩٨.

٦ – بۆزانیاری زیاتر لەمەڕ ڕێککەوتنەکانی ئەو ماوەیە بڕوانە : صبري محمد، الستراتيجية الغربية النفطية في الخليج العربي، منشورات دار الكتاب الجديد ومكتبة المنار، بغداد ١٩٧٤، ص٢٥ – ٢٦.

٧ – حسن سليمان محمود(الدكتور)، الكويت ماضيها، من منشورات المكتبة الاهلية، بغداد ١٩٦٨، ص ١٧٢ – ١٧٣.

٨ – بۆزانیاری زیاتر بڕوانە سایتی ئەلیکترۆنی(مؤتمرنيت) مقال بعنوان سيرة الديموقراطية في الكويت.

٩ – ثناء فؤادعبدالله(الدتور)، اليات التغير الديموقراطي في الوطن العربي، ط /١، مركز الوحدة العربية، بيروت ١٩٩٧، ص ١٣٥.

١٠ – حسن سليمان محمود، م. س، ص ١٧٢.

١١ – ثناء فؤدا عبدالله، م. س، ص ١٣٥.

١٢ – محمد الحسين عبدالعزيز، حضارة الكويت و دول الخليج العربي، دار القبس للسعافة والطباعة، كويت ١٩٧٥، ص ٨٨.

١٣ – عبدالعزيز حسين، المجتمع العربي بالكويت، ط /٢، دار قرطاس للنشر و التوزيع، كويت ١٩٩٤، ص ١١١.

١٤ – ثناء فؤاد عبدالله، م. س، ص ١٣٥.

١٥ – مفيد الزيدي(الدكتور)، التيارات العسكرية في الخليج العربي ١٩٢٨ – ١٩٧١، بيوت ٢٠٠٠، ص ١٣١.

١٦ – محمد حسن العيدروس(الدكتور)، تاريخ الكويت الحديث و المعاصر، دار اكتب الحديث، ٢٠٠٢، ص ٢٠٥ – ٢٠٦.

* بۆزانیاری پتر دەربارەی هەرەشەکانی عێراق لە کوێت بروانە :

محمد الحسين عبدالعزيز، حضارة الكويت و دول الخليج العربي، دار القبس للطباعة والنشر، كويت ١٩٧٥، ص ٤٢ – ٤٨.

١٧ – ثناء فؤاد عبدالله، م. س، ص ١٣٦.

١٨ – صبري فارس الهيتي(الدكتور)، الخليج العربي، دار الطباعة الحرية للطباعة، بغداد ١٩٧٨، ص ٦٥. حسين محمد البحارنة، م. س، ص ٩٠.

١٩ – عبدالله الحاتم، من هنا بدأت الكويت، مطبعة العمومية دمشق، ص ٣٧٩، حسن سليمان محمود، م. س، ص٣٦٧.

٢٠ – جريدة الكويت اليوم، الاحد، ١٩٤٤ أغسطس ١٩٦١.

٢١ – حسن سليمان محمود، م. س، ص٣٦٦.

٢٢ – حسين محمود الجارنة، م. س، ص ٩٢، محمد الحسنيني عبدلعزيز، م. س، ص ٦٤.

٢٣ – محمد حسن العيدروس، م. س، ص ٢٠٦.

٢٤ – محمد العيني عبدالعزيز، م. س، ص ٩٣.

٢٥ – بۆزانیاری زیاتر بروانە : يحيى الجمل(الدكتور)، النظام الدستوري في الكويت، كويت ١٩٧١، ص ١٣٤، حسين محمد الجارنة م. س.ص٩٣.

٢٦ – عبدالمالك خلف التهيمي، ابحاث تاريخ الكويت، ط /١، دار القرطاس للنشر، الكويت ١٩٩٨، ص ١٢١.

٢٧ – حسين محمد الجارنة، م. س، ص ٩٤ – ٩٥.

٢٨ – بۆزانیاری زیاتر بروانە : ثناء فؤاد عبدالله، م. س، ص ١٢٧ – ١٣٨.

٢٩ – محمد الحسيني عبدالعزيز، م. س، ص ٦٣.

٣٠ – عبدالمالك خلف الهميمي، م. س، ص ١٢١.

٣١ – مصطفى النجار(الدكتور)، واخرون، تاريخ الخليج العربي الحديث والمعاصر، ط /١، مطبعة جامعة البصرة، البصرة ١٩٨٤، ص ١٨٩.

٣٢ – خلدون حسن النقيب، المجتمع والدولة في الخليج و الجزيرة العربية، مركز الدراسات الوحدة العربية، بيروت ١٩٨٩، ص ١٤١.

٣٣ – حسن سليمان محمود، م. س، ص ٣٦٧.

٣٤ – بۆزانیاری زیاتر سەبارەت بەناونیشانی ئەندامی دەرچوو بروانە سایتی ئەلیکترۆنی WWW.ALMOTAMAR.NET

٣٥ – مفيد الزيدي، م. س، ص ١٢٣.

٣٦ – محمد حسن العیدروس، م. س، ص ٢٠٦ – ٢٠٧.

٣٧ – مفید الزیدی، م. س، ص ١٣٣ – ١٣٤.

٣٨ – خلدون حسن النقیب، م. س، ص ١٤١

٣٩ – محمد حسن العیدروس، م. س، ص ٢٩٧.

٤٠ – مفید الزیدی – م. س، ص ١٣٤.

٤١ – ڕێککەوتننامە بەناوی(الثقافیة تنفیق العائدات) بوو، دواتر لەمایسی ١٩٦٧ ئەنجومەن پەسەندی کرد، بۆزیاتر زانیاری بڕوانە : محمد الحسیني عبدالعزیز، م. س، ص ١٤٠.

٤٢ – محمد حسن العیدروس، م. س، ص ٢٠٧.

٤٣ – خلدون حسن النقیب، م. س، ص ١٤١.

٤٤ – مفید الزیدي، م. س، ص ١٣٤.

٤٥ – محمد حسن العیدروس، م. س، ص ٢٠٧.

٤٦ – مفید الزیدي، م. س، ص ١٣٥.

٤٧ – ثناء فؤاد عبدالله، م. س، ص ١٣٦.

٤٨ – مفید الزیدي، م. س، ص ١٣٥.

٤٩ – محمد حسن العیدروس، م. س، ص ٢١٥.

پەیوەندی نێوان ئەمریکا ـ میسر

١٩٥٢ - ١٩٥٦

هیوا حەمید شریف
قوتابی دکتۆرا

پێشەکی

توێژینەوە لەپەیوەندیەکانی نێوان میسر – ئەمریکا لەماوەی نێوان شۆڕشی یولیو١٩٥٢ لەمیسر و هێرشی سێ قۆلّی بۆسەر میسر ١٩٥٦ گرینگیەکی تایبەتی هەیە، چونکە جگە لەوەی سەرەتاوکۆتایی ئەم توێژینەوە بەدوو روداوی زۆر گرنگ دەست پێدەکات کەکاریگەری نەك هەر لەسەر میسر و ناوچەکە، بەلّکو لەسەر جیهانی ئەوکاتەش هەبوو، چوار ساڵەکەی نێوان دوو روداوەکەش پڕە لەململانێ ی ئابووری و سیاسی و سەربازی کەجگە لەمیسر و ئەمریکا چەندین هێزی تری ناوچەکە و جیهان تێدا بەشداربوون، هەروەها بەشێکی گەورەی ململانێیەکان جەنگی ساردن لەناوچەکە بەگشتی و میسر بەتایبەتی ئەنجامدەدرا.

سەرەتای پلانەکانی ئەمریکا بۆدەستگرتن بەسەر ناوچەکانی رۆژهەلآتی ناوەراست لەم سەردەمە دەست پێدەکات، بۆئەمەش پێیوابوو میسر دەرگایەکە لەوێوە دەتوانێ هەموو ئامانجەکانی بێنێتەدی، لەبەرامبەر میسر لەو سەردەمەدا کە دەسەلآتێکی شۆرشگێرانە حوکمرانی دەکرد، مەسەلەی ناسیونالیزمی عەرەبی تێدا گەیشتبووە لوتکە بۆیە نەك هەرخۆی پاشکۆیەتی ولآتانی زلهێزی رەتدەکردەوە، بەلّکو هەولّیدەدا ولآتانی تری عەرەبیش لەم پاشکۆیە تیە رزگار بکات.

دەروازە :

پەیوەندی نێوان ولآتە یەکگرتووەکانی ئەمریکا و میسر پێش شۆرشی ١٩٥٢

ولآتە یەکرتووەکانی ئەمریکا تا جەنگی دووەمی جیهانی بایەخێکی گەورەی بۆ رۆژهەلآتی ناوەراست بەگشتی و میسر بەتایبەتی نەبوو، رەنگە ئەمەش بگەرێتەوە بۆ ئەوەی ئەمریکا تائەوکاتەش لەژێرکاریگەری ئامۆژگاریەکەی سەرۆك (جورج واشنطن ١٧٨٩-١٧٩٧) مابێتەوە، کاتێ لەدوا وتاری سالی (١٧٩٦) ئامازەی بۆ ئەوەکردبوو کەپێویستە ئەمریکا بەهیچ شێوەیەك نەچێتەناوکێشەتایبەتیەکانی ئەوروپا، بەوپێیەمیسریش بەشێك بوو لەکێشەکانی ئەورووپاو بەهۆی نزیکی لەرووی جوگرافیاوە لەکیشوەری ئەورووپا، بۆیە هەمیشە خۆی بەدوور دەگرت لەکاروباری سیاسی میسر (١).

پەیوەندییە - ناسیاسییەکان - ولآتە یەکگرتووەکانی ئەمریکا بەمیسر، لەسەرەتای سەدەی نۆزدەهەمەوە دەست پێدەکات و خۆی لەچەند چالاکیەکی مرۆڤانە دەدۆزێتەوە و مۆرکێکی خزمەتگوزاری پێوەدیارە، وەك بوارەکانی تەندروستی و خوێندن و ئاین، کەرێژەیەکی زۆری ئەم خزمەتانە لەرێگە نێردە موژدەدەرەکانەوە ئەنجام دەدرا (٢)، دوای پێشکەشکردنی چەند خزمەتێك لەسالی ١٨١٩، یەکەم قونسلخانەی ئەمریکی بەشێوەیەکی فەرمی بەمەبەستی فراوانکردنی چالاکیەکان لەسالی ١٨٣٢ لەمیسر کرایەوە (٣).

موژدەدەرەکان پاش ماوەیەکی کەم توانیان خزمەتی جۆراوجۆر بەشێوەیەکی رێکخراوپێشکەش بەدانیشتوانی میسر بکەن، بەتایبەتی لەدروستکردنی قوتابخانە و نەخۆشخانە کەئەمانە کاریگەری باشیان هەبوو لەراکێشانی سەرەنجی میسریەکان، چونکە ئەوان لەسایەی حوکمرانی دەولەتی عوسمانی زۆر بێبەش بوون لەم خزمەتگوزاریانە، لەم چوارچێوەیەشدا یەکەم قوتابخانەی

ئەمریکی لەهەموو جیهانی عەرەب لەناوچەی (صعید) لەساڵی ١٨٦٥ دامەزرا، بەناوی (کۆلێژی ئەسیوتی ئەمریکی) (٤).

یەکێکی تر لەوبوارانەی ئەمریکیەکان لەمیسر چالاکی تێدا ئەنجامدا، پشکنینی شوێنەوارە کۆنەکان بوو، بۆئەمەش لەکۆتاییەکانی سەدەی نۆزدەهەم و سەرەتاکانی سەدەی بیستەم، ژمارەیەك زانای شوێنەواری ئەمریکی دەستیان بەپشکنینی شوێنەوارەکانی میسر کرد، بەڵام دیارە ئینگلیزیەکان رێگریان لێکردوون، ئەمەش لەم سکاڵانامەیە دەردەکەوێ کەسەرۆکی ئەم گروپە بۆسەرۆکی ئەمریکا (وودرو ویلسن ١٩١٣-١٩٢١) ناردوویەتی (٥).

لەبواری بازرگانیش، چالاکی بازرگانە ئەمریکیەکان لەگەڵ هاتنی سەدەی بیستەم لەزیاد بووندابوو، پێش جەنگی یەکەمی جیهانی (١٩١٤-١٩١٨)، ئەمریکیەکان لقێکی کۆمپانیای (سوکونی) یان بۆ نەوت و چەند لقێکی هاوشێوەی لەکۆمپانیای (فاکۆم) یان لەمیسر دامەزراند، ئەمە جگەلەوەی ساڵی١٩١١ لقێکی ژووری بازرگانی ئەمریکیەکان لەمیسر دامەزراند، کەکاری رێکخستنی هێڵی گواستنەوەی دەریایی بوو لەنێوان ئەمریکا و وڵاتانی رۆژهەڵاتی ناوەراست (٦).

هەروەها ژمارەیەك لەئەفسەر و دادوەریش لەسەردەمی (خدێوی ئیسماعیل ١٨٦٣-١٨٧٩) لەسوپاودادگاکانی میسر کاریان دەکرد، رەنگە هۆکاری کارکردنی ئەمانە لەدام و دەزگاکانی میسر بۆ ویستی حکومەتەکەی بگەرێتەوە، کەهەوڵیدەدا مامەڵەی لەگەڵ ئەو هێزە گەورانەی جیهان بکات، کەچاوتێبرینی سیاسیان بۆ میسر نییە، ئەمەش زیاتر بۆ رووبەرووبوونەوەی فشار و دەستێوەردانەکانی ئینگلیز و فەرەنسیەکان بوو لەکاروباری میسر (٧).

بەپێ ی راگەیاندنی ٢٨ی شوباتی ١٩٢٢ وڵاتی میسر سەربەخۆیی - ناتەواوی - پێبەخشرا، حکومەتی ئەمریکی دانینا بەم سەربەخۆییە، بەڵام سەرەرای ئەمەش

پەیوەندیەکانی نێوانیان لەهەردوو دەیەی (بیستەکان و سییەکان) زۆر بەخاوی دەڕۆیی، لەماوەی دیاریکراو هیچ بابەتێکی گرنگ یان ڕووداوێکی بەرچاو هەستی پێناکرێ جگە لەمۆرکردنی چەند پەیمانێکی بازرگانی، وەك پەیمانی ساڵی ۱۹۳۰ کەتایبەت بوو بەمەسەلەی گومرگ، کەچی ساڵی ۱۹۳۷ بەدواوە پەیوەندیەکانی نێوانیان گەشەسەندنێکی باشی بەخۆوە بینی، ئەمەش دەرئەنجامی ئەوپشتگیریەی ئەمریکا بوو لەمیسر لەکۆنگرەی (مونترو ۱۹۳۷) بۆ ڕەتکردنەوەی جیاوکی بیانی لەمیسر (۸).

لەماوەی ساڵانی جەنگی دووەمی جیهانی (۱۹۳۹-۱۹٤٥) ئەمریکا یارمەتیەکی زۆری میسریدا لەبواری ئابووری و هونەری، ئەمەش لەبەرامبەر ئەوئاسانکاریانە بوو کەمیسر بۆهێزەکانی ئەمریکی و بەریتانی لەشەرەکانیان دژی هێزەکانی ئەڵمانیا بۆی دابین دەکردن، هەروەها بۆئاسان تێپەڕبوونی کەشتیە بازرگانیەکانیان بوو لەنۆکەندی سوێس و ئاوەکانی میسر (۹).

دوای جەنگی دووەمی جیهانیش، کاتێ جەنگی سارد (۱۹٤٦-۱۹۹۱) دەستپێکرد و جیهان بەسەر دوو سەربازگەی ڕکابەر دابەشبوو، ولاَتەیەکگرتووەکانی ئەمریکا وەك زلهێزێك سەرکردایەتی سەربازگەی ڕۆژئاوای دەکرد، سیاسەتی گۆشەگیری پشتگوێ خست و بایەخی ناوچەکانی ڕۆژهەڵاتی ناوەراستی بەهەند وەرگرت و گرنگی تایبەتی پێدا، بەتایبەتی کاتێ ئەوناوچەیە بەهۆی ئەوسامانە نەوتیە گەورە و شوێنە جوگرافیەکەی بووە ستراتیژترین ناوچەی جیهان لەم سۆنگەیەوە ئەمریکا هەوڵیدەدا دەسەڵاتی خۆی لەم ناوچەیە جێگیربکات و هەستیشی بەوە دەکرد ئەوئامانجەی لەڕێگای پتەوکردنی پەیوەندیەکانی لەگەڵ میسر مسۆگەر دەبێت، چونکە پێی وابوو میسر دەرگای چوونە ژوورەوەی ئەمریکایە بۆناوچەکە (۱۰).

بەشی یەکەم / شۆرشی ١٩٥٢ و هەڵوێستی ئەمریکا :

لەسەرەتای پەیوەندیەکان :

سەرەتای پەیوەندی حکومەتی ئەمریکا و سەرکردەکانی شۆرسی یولیوی ١٩٥٢. دەگەرێتەوە بۆماوەیەك پێش ئەنجامدانی شۆرشەکە، ئەمەش بەواتای پەیوەندی نێوان دبلۆماسییە ئەمریکیەکان و ئەفسەرە ئازادەکان.

ئەفسەرە ئازادەکان یەکەم کۆبونەوەی خۆیان لەساڵی ١٩٤٧ ئەنجامداوە، ساڵی ١٩٤٩ (نۆ) لەم ئەفسەرانە خۆیان لەچوارچێوەی رێکخراوێك بەناوی (بزوتنەوەی ئەفسەرانی ئازاد) رێکخست، بۆساڵی دواتر (جەمال عەبدولناسر) یان بەسەرۆکی ئەم رێکخراوە هەڵبژارد، بەهەمان شێوە بۆساڵانی ١٩٥١ و ١٩٥٢ بەسەرۆکی رێکخراوەکە هەڵیانبژارد ئامانجی سەرەکی ئەم رێکخراوە دەرکردنی بەریتانیا لەمیسر و لابردنی شا (فاروق)لە دەسەلأت بوو (١١).

پسپۆرانی کاروباری رۆژهەلأتی ناوەراست پێیان وایە دبلۆماسە ئەمریکیەکان پێش شۆرش پەیوەندیان بەرێکخراوی بەئەفسەرە ئازادەکان هەبووە، بۆئەمەش ئەندامێکی دەزگای هەوالگری ئەمریکی ئەوکات (میلز کوبلاند) ئاماژە بۆئەوە دەکات، کەپەیوەندی و چاوپێکەوتن لەنێوان (کرمیت روزلفت) و هەندێ لەئەندامە نهێنیەکانی ئەو رێکخراوە هەر لەمارسی ١٩٥٢ هەبووە (١٢).

هەندێ سەرچاوەش ئاماژە بۆئەوە دەکەن، ئەفسەرە ئازادەکان کاتێ دەسەلأتیان گرتە دەست لەمیسر، پەیوەندیان بەبالوێزخانەی ئەمریکا کردووە لەقاهیرە، پێیان راگەیاندون کە ئامادەییان تێدایە بۆهاوکاریکردنیان دژی پەرەسەندنی شوعیەت، لە بەرامبەردا ئەمریکا یارمەتی دارایی و کەل و پەلی سەربازیان پێبدا، تەنانەت ئەمادەیی خۆیان بۆ بەشداریکردن لەرێکخراوی بەرگری لەرۆژهەلأتی ناوەراستیش دەربریووە (١٣).

جێگای ئاماژە پێکردنە پەیوەندی ئەمریکا بەسەرکردەکانی شۆرش، پێش شۆرشەکە بوو بێت یان لەرۆژانی یەکەم، یاخود هەرنەبووبێ، هیچ لەوبابەتە ناگۆڕێ کەئەمریکا بۆرووداوەکانی ناوخۆی میسر هەیبووە، ئەمەش لەچوارچێوەی ئەو ململانێ سیاسیە لەنێوان زلهێزەکان هەبوو بۆجێگیرکردنی بەرژەوەندیەکانیان و سەپاندنی دەسەڵاتیان بەسەرناوچەکە.

(هاوپەیمانی و چەك) کاریگەری بەسەر پەیوەندیەکانی ئەمریکا و میسر :.

ئامانجی سیاسەتی ئەمریکا لەرۆژهەڵاتی ناوەراست، بریتی بوو لەرێگرتن لەبڵاوبوونەوەی شوعیەت بەبێ ئەوەی پێکەوتنی سەربازی لەگەڵ زلهێزەکان رووبدات، هەروەها پاراستنی بەرژەوەندییە ئابووریەکانی بەتایبەتی دەستگرتن بەسەر نەوتی یەدەگی ناوچەکە و بەکراوەیی هێشتنەوەی رێگا دەریایەکانی نێوان هیند و رۆژهەڵات (١٤). بۆ جێبەجێکردنی ئەم ئامانجە ئەمریکا دوو رێگەی گرتە بەر :.

١- سیستەمی بەرگری لەرۆژهەڵاتی ناوەراست دابمەزرێنێ، ناوەندەکەی قاهیرە بێت.

٢- یارمەتیدانی ولاتانی ناوچەکە لەرووی داراییەوە بەمەبەستی پێشخستنی ناوچەکە لەرووی ئابووریەوە (١٥).

بۆئەمەش ئەمریکا بەوردی چاودێری روداوەکانی ناوچەکەی دەکرد، هەروەها کاری دەکرد بۆگەمارۆدانی دەسەڵاتدارانی میسر، تابەشێوەیەك ئاراستەیان بکات کەلەگەڵ ئامانج و پلانەکانی یەکبگرنەوە، چونکە سیاسەتمەدارە ئەمریکیەکان مەترسیان هەبوو لەونیزامە نوێیەی میسر بەوپێیەی ئاراستەیەکی شۆرشگێرانەی هەیە، بەرەو هاوپەیمانی لەگەڵ یەکێتی سۆڤیەت بروات، ئەوبێ متمانەییە وایکرد

پەیوەندی نێوان ئەمریکا و میسر لەچەند مانگی سەرەتای شۆڕشەکە ناجێگیربێت (١٦).

بۆدڵنیابوون لەیەکتری، چەند چاوپێکەوتنێك لەنێوان لێپرسراوانی هەردوولا سازکرا، یەکەم یەکتر بینین لە١٢ی ئابی ١٩٥٢ لەماڵی (عەبدولنعیم ئەمین) لێپرسراوێکی میسر و دۆستێکی نزیکی ئەمریکیەکان بوو ئەنجامدرا، لایەنی ئەمریکی هەریەك لەراوێژکاری باڵیۆزخانەی ئەمریکا لە میسر و (روبرت مالکلینتون) وەزیری مفەوەز لەباڵیۆزخانە و (ویلیام لیکلاند) ئامادەبوون لایەنی میسریش (جەمال عەبدولناسر) و (عەبدوالحکیم) و (سەلاح سالم) بەشداربوون ئەم دانیشتنە نزیکەی چوار کاتژمێری خایاند، تێدا هەوڵدرا لەسیاسەت و بەرنامەی یەکتری بگەن (١٧).

بۆبەدیهێنای ئامانجەکانی ئەمریکا هەوڵیدەدا سەرنجی دەسەلآتدارانی میسر رابکێشێت ئەوەتا لەیەکێك لەدانیشتنەکانی تری نێوانیان، کەباڵیۆزی ئەمریکا لەمیسر (جیفرسون کافری) تێدا بەشداره، بەڵێنی ئاسایکردنەوەی پەیوەندیەکانی میسر لەگەڵ بەریتانیان پێدەدا، هەرلەم چوارچێوه باڵیۆزخانەی ئەمریکا لە١٩ی ئابی ١٩٥٢ لەراگەیاندنێکدا ئەوەی خستە روو، ئەمریکا خۆی بەلایەنگری حکومەتی میسر دادەنێت، ئەمەش زیاتر بەمەبەستی دەربرینی نیاز پاکی بوو بۆ دروستکردنی پەیوەندیەکی راستەوخۆ لەنێوانیان، لێپرسراوانی میسر بەم هەڵوێستە دڵخۆش بوون لەبەرامبەردا بەریتانیا نارەزایی خۆی دەربری(١٨).

ئەوەی ئامازەمان پێدا، هەمووی دەستپێشخەری بوون بۆدانپێنانی ئەمریکا بەشێوەیەکی فەرمی بەدەسەلآتی نوێ ی میسر، کەئەمەش لە٢ ئەیلولی ١٩٥٢ لەلایەن وەزیری دەرەوەی ئەمریکا (دین ئیشزو) راگەینرا(١٩). هەروەك پێشوتر

ئاماژەمان بۆکردووە ئەمریکا لەم شێوە مامەڵەکردنە ئامانجی خۆیان هەبوو، ئەمەش لەبەڵگەنامەیەکدا بەرروونی ئامازەی بۆکراوە : (ئێمەرازین لەسەر پشتگیریکردنی پارمەتیدانی ئەم دەسەڵاتە نوێیەی میسر، تائامانجەکانمان بێتەدی لەنزیك بوونەوەی بەرژەوەندیەکانی میسر و رۆژئاوا، بەتایبەتی بەشداریکردنی میسر لەپرۆژەکانی بەرگری هاوبەش و یەکلاکردنەوەی ناکۆکیەکانی میسر – ئینگلیز، هەروەها ئاشتی نێوان میسر – ئیسرائیل) (٢٠).

لێرەدا دەتوانین بڵێین پەیوەندیەکانی نێوان هەردوولا لەچەند مانگی سەرەتای شۆرش سەرەرای دڵنیانەبوون لەیەکتر، پەیوەندیەکی دۆستانەبوو، و هەریەك لەم دوو ولاتە هەوڵی راکێشانی بەرامبەری دەدا بۆ جێبەجێکردنی پلانەکانی خۆی، بەتایبەت ئەمریکا ئەوکات هەوڵی گەورەی راکێشانی میسر بوو بۆناو پلانە بەرگریەکانی دژی یەکێتی سۆڤیەتی لە رۆژهەلاتی ناوەراست.

یەکێکی تر لەوخالانەی کەرۆڵی کاریگەری هەبوو لەئالۆزکردنی پەیوەندیەکانی ئەمریکا و میسر، و بوو بەسەرچاوەی سەرهەڵدانی زۆر لەکێشەکانی تر، مەسەلەی داواکردنی چەند لایەنی میسر، بۆئەمەش دەسەلاتدارانی میسر ئەمریکایان بەباشترین سەرچاوە دادەنا لەبەرامبەردا ئەمریکا هەوڵی خۆشاردنەوە و بەفیرۆدانی کاتی دەدا، ئەمەش پەیوەندی هەر بەهەریەك لەبەریتانیا و ئیسرائیل هەبوو، چونکە ئەمریکا وایدەبینی ئەم چەکانە دژی ئەوان بەکاردێت (٢١).

لەراستیدا تێروانینی ئەمریکا بۆ مەسەلەی چەك بەمیسر تەواوبوو، چونکە گەورەترین ئامانجی دەسەلاتدارانی نوێ ی میسر دوای لەناوبردنی سیستەمی پاشایەتی، دەرکردنی هێزەکانی بەریتانیا بوو لەمیسر، ئەمەش بەرروونی لەوتارێکی (جەمال عەبدولناسر) دەردەکەوێ کەمانگی تشرینی دووەمی ١٩٥٢

پێشکەشی کرد، کەتێداهاتبوو (پێویستە داگیرکەر وڵاتەکە جێبهێڵێت و بڕوا).
بۆیە ئەم داوایەشیان لەئەمریکا دەکرد، چونکە لەگەڵ بەریتانیا و فەرەنسا پەیوەندیان خراپ بوو، یەکێتی سۆڤیەتیش ئەوکات سەرقاڵبوو بەبەهێزکردنی دەسەڵات و پێگەی خۆی لەئەورووپا. بۆیە دەسەڵاتدارانی نوێ ی میسر وایاندەبینی ئەمریکا باشترین سەرچاوەیە بۆدابینکردنی چەك، بەتایبەتی ئەمریکا لەسەرەتای شۆرشەکە نیازپاکی خۆی بۆ میسر نیشاندابوو (٢٢).
لەسەر ئەم بنەمایە میسریەکان هەر لەسەرەتای دروستبوونی پەیوەندیان بەئەمریکا لەهەموو دانیشتن و چاوپێکەوتنێکیان داوای چەکیان دەکرد، تاگەیشتە رادەیەك بەریتانیا هەستیان پێکرد، بۆئەمەش داوایان لەئەمریکیەکان کرد ئامۆژگاری میسریەکان بکەن بۆ پەیداکردنی چەك روو لەبەریتانیا بکەن، بەڵام ئەمریکیەکان ئەم هەڵوێستەیان وەرنەگرت (٢٣).
ئەمریکیەکان لەسەر بڕیارە سیاسیەکانی خۆیان بۆ پێدانی چەك بەمیسر بەردەوام بوون، ئەوەتا (ویلیام فوستر) ی یاریدەدەری وەزیری بەرگری ئەمریکا لەوسەردانەی کە لە٢ی تشرینی دووەمی ١٩٥٢ بۆمیسر ئەنجامدا، دوای کۆبوونەوەکان داوای لیستێکی لەمیسریەکان کرد کەتێدا ناوی ئەوچەکانە بنوسرێ کەمیسر پێویستیەتی (٢٤). جگەلەمەش داوایان لەمیسر کرد نێردراوێك بنێرێ بۆ (واشنطن) تالەگەڵ وەزارەتی بەرگری گفتوگۆ بەکەن بۆئەمەش حکومەتی میسر (عەلی سەبری) بەرێوەبەری نوسینگەی عەبدولناسر و ژمارەیەك ئەفسەری رەوانکرد، بەڵام ئەم سەردانە هیچ بەرهەمێکی نەبوو، بەبیانوی ئەوەی ئەمەش سەرقاڵی هەڵبژاردنی سەرۆکایەتیە و چاوەرێ ی ئەنجامەکان دەکەین، چونکە لێپرسراوەتی پێدانی چەك لەئەستۆی سەرۆکی نوێیە (٢٥). لەمەوە سەرەتای سیاسەتی ئەمریکا بۆ میسریەکان دەرکەوت، بەتایبەتی دوای

سەردانێکی تری لێپرسراوێکی میسری (محمد حسن هیکل) بۆ ئەمریکا، ئەمەش کاتێ (ژەنرال ئولمستید) سەرپەرشتیاری بەرنامەی یارمەتی سەربازیەکانی دەرەوە، بەئاشکرا پێیوتبوو : پێدانی چەك بەرامبەرهاتنی میسر بۆ ناوهاوپەیمانەتیەکانی ئەمریکا لەرۆژهەلآتی ناوەراست (٢٦).

ئەم سیاسەتە راشکاوانەی ئەمریکا بەتەواوەتی لەسەردانەکەی (جون فوستەر دالاس) وەزیری دەرەوەی ئەمریکا لە١١ی ئایاری ١٩٥٣ بۆمیسر کردی بەدیارکەوت، ئەمە دوای ئەورووبەرووبوونەوە توندە لەنێوان ناوبراو و عەبدولناسر روویدا، کاتێ عەبدولناسر رەتیکردەوە بچێتە ناو هاوپەیمانەتیەك لەناوچەکە دژی سۆڤیەت (٢٧).

لەگەڵ هەموو ئەورووداوانەش، پەیوەندیەکانی نێوانیان بەبنبەست نەگەیشت، بەتایبەتی سوپا ئەوکاتە پەیوەندیەکی دۆستانەی لەگەڵ لێپرسراوە ئەمریکیەکان هەبوو ئەمەش لەسەردانی ئەو (٦٠) ئەفسەرەی کۆلێژی ئەرکان کەدەرچووی خولی (١٣) بوون بۆ ئەمریکا بەدیاردەکەوێ، کەلەسەر داوای وەزارەتی جەنگی ئەمریکا ئەم سەردانەیان ئەنجامدا.

دوای رێککەوتنی نێوان میسر و بریتانیا لەتەموزی ١٩٥٤، کەرێککەوتن لەسەر هێزەکانی بەریتانیا میسر جێبهێڵێ، لەمانگی ئابی هەمان ساڵ بەریتانیا یاسای رێگرتنی هێزی چەکی لەسەر میسر هەڵگرت، دوای ئەم بریارە حکومەتی میسر مانگی دواتر شاندێکی سەربازی بەسەرۆکایەتی لیوا (مەحەمەد ئیبراهیم) سەرۆکی ئەرکانی سوپا نارد بۆ ئەمریکا بەمەبەستی بەدەستهێنانی چەك، بەلآم چوونی ئەم شاندەش ئەنجامێکی باشتری لەشاندی یەکەم بەدەست نەهێنا، ئەمەش بەهۆی کات بەفیرۆدان و خۆدزینەوەی ئەمریکا لەم بابەتە (٢٨).

بەشی دووەم / ئالۆزبوونی پەیوەندیەکان ئەمریکا – میسر :.

١ – کرینی چەك لەسۆڤیەت :

لەراستیدا نەگەیشتنەیەکی ئەمریکا و میسر لەدوو سالی یەکەمی دوای شۆرشی ١٩٥٢، بۆجیاوازی سیاسەت و بەرژەوەندی نێوانیان دەگەرێتەوە، هەوڵەکانی ئەمریکا لەراکێشانی میسر بۆ پرۆژە بەرگریەکانی لەناوچەکە، لەکاتێك دابوو کەدەسەلآتدارانی میسر لەلوتکەی بیری ناسیونالیزمی و دژایەتی دەسەلآتی داگیرکەران بوو، لەلایەکی تر لایەنی ئەمریکا بۆ ئیسرائیل هۆکارێکی تری ئەم پێکنەگەیشتنە بوو، چونکە ئەمریکا بەشێوەیەکی ناراستەوخۆ رێگری دەکرد لەبەدستهێنانی چەك لەلایەن ولآتانی عەرەبی بەتایبەتی ولآتانی دەوروبەری ئیسرائیل کەمیسر یەکێك بوو لەوان.

دوای ئەوەی لێپرسراوانی میسر بیّ ئومێد بوون لەبەدەستهێنانی چەك لەئەمریکا سەرەتای بیرۆکەی دابینکردنی چەك لەیەکێتی سۆڤیەت سەریهەڵدا، بۆئەمەش میسر بریاری ناردنی یەکەم شاندی بۆ ولآتانی سوشیالیستی دا، رۆژنامەیەکی میسری هەوالّی ئەم سەردانەی بەمانشێتێکی گەورە نوسیبوو – کەبۆ ئەوکات زۆر سەرەنج راکێش بوو بەم شێوەیە سەرۆك دەلّیّ : ولآتانی سوشیالیستی لەتوانایاندایە پێویستیەکانی میسر لەچەك پر بکەنەوە : ئەمە سەرەرای ئەوەی وەك فشارێك بوو بۆ سەر ئەمریکا، سەرەتای بیرکرنەوەش بوو لای میسریەکان بەم ئاراستەیە (٢٩).

پەیوەندیەکانی نێوان ئەمریکا و میسر بەتێپەربوونی کات ئالۆزتردەبوو، وەهەریەك لەم دوولایەنە فشاری دەخستە سەرلایەنی بەرامبەر بۆهێنانەدی ئامانجەکانی، بەلآم رووداوەکەی (٢٢ شوباتی ١٩٥٥) بارودۆخەکەی تەواو گۆری ئەمەش کاتیّ هێزەکانی ئیسرائیل لە (غزە) هێرشیان کردە سەرهێزەکانی میسر

و ژمارەیەك لەسەرباز و ئەفسەریان لێكوشتن، ئیتر میسریەكان دوای ئەم رووداوە پێیان وابوو مەسەلەی بەدستهێنانی چەك پێویستیەكی ژیانیە و بەهەرنرخێك بێت دەبێت بەدەستی بێنن (٣٠).

لەگەڵ هەموو ئەمانەش، میسر دواهەوڵی خۆی لەگەڵ ئەمریكا دەدات، ئەمەش لەئەنجامی ئەوچاوپێكەوتنەی لەحوزەیرانی ١٩٥٥ لەنێوان (عەبدولناسر) و (هنری بایرۆج) بالوێزی ئەمریكا رێكخرابوو، كە تێدا (عەبدولناسر) ئەوەی خستەروو كەمیسر زۆر پێویستی بەچەكە و بۆئەمەش روو لەئێوەدەكەین، هەرچەندە بالوێزی ناوبراو ئەم داوایەی گەیاندە حكومەتی ئەمریكا؛ بەلأم هیچ هەڵوێستێكی تازە پێشان نەدرا بۆیە بوارێك بۆ دەسەلأتدارانی میسر نەمایەوە جگە لەپەنابردن بۆ یەكێتی سۆڤیەت (٣١).

لەم بارودۆخە ئاڵۆزەدا (عەبدولناسر) بریاریدا بەشداری بكات لەكۆنگرەی (بانكۆك) كەتایبەت بوو بەكۆبونەوەی (بزوتنەوەی ولأتانی بێلایەن) كە ١٧نیسانی ١٩٥٥ دەستی بەكاركردن كرد، میسر لەكاتی كۆبوونەوەكانی ئەم كۆنگرەیە لەرێگای ولأتە دۆستەكانی توانی بەڵێنی یارمەتی سەربازی لەیەكێتی سۆڤیەت وەرگرێت، بەلأم میسر زۆر بەئاگادارییەوە مامەڵەی لەگەڵ ئەم هەنگاوە دەكرد، چونكە دەیزانی ئەمە دەبێتە هۆكاری رووبەرووبوونەوەیەكی راستەوخۆ لەگەڵ هەریەك لە ئەمریكا و بەریتانیا (٣٢).

لە ٣١ی ئابی ١٩٥٥ ئەم هەنگاوەی میسر بوو بەكردار، كاتێ شاندێكی رەوانەی ولأتی چیكوسلوڤاكیا كرد بۆ مۆركردن لەسەر ئەم سەفقیەی چەك، كۆبونەوەكان بەسەركەوتن تەواو بوو، سەبارەت بەهەڵبژاردنی چیكوسلوڤاكیا بۆ بەستنی ئەم سەفقیە، دیارە ئەمە لەسەر پێشنیاری سۆڤیەت بوو، تاپەیوەندیەكانی لەگەڵ ئەمریكا و ئیسرائیل بەرەو ئاڵۆزكردن زیاد نەچێ. هەرچەندە هەوڵدرا ئەم كارە

بەنەهێنی ئەنجام بدرێ، بەڵام دەزگای هەواڵگیریەتی ئەمریکا بەمەیانزانی و لایەنە پەیوەندارەکانی خۆیان ئاگادار کردەوە (٣٣).

وەك ئاماژەمان پێدا، ئەمریکیەکان زانیاریان لەسەر ئەم رێککەوتنە نهێنیە هەبوو بۆیە ئەم کارەیان بۆچەند دەزگایەکی میسر درکاندبوو، ئەمەش شتێکی لەبەردەم میسر نەهێشت جگە لەئاشکراکردنی رێککەوتنەکە، بۆئەمەش (عەبدولناسر) کردنەوەی پێشنگایەکی وێنەی فۆتۆگراف کەلەلایەن کاروباری گشتی هێزە چەکدارەکانەوە رێکخرابوو بەدەرفەت زانی و لە٢٧ی ئەیلولی ١٩٥٥ رێککەوتنەکەی بۆهەموو جیهان راگەیاند (٣٤).

راگەیاندنی رێککەوتنەکە کەبەشێوەیەکی ئاشکرا، جگەلەوەی هەنگاوێکی سیاسی گەورەبوو ئەوەشی نیشاندا کەمیسر وڵاتێکە توانای هەیە نەخشەی ستراتیژی خۆی لەگۆرەپانی نێودەوڵەتی بەشێوەیەکی سەربەخۆ بەبێ هێزە گەورەکانی رۆژئاوا بکێشێ، کەئەمەش بۆ ئەمریکیەکان نیگەرانیەکی گەورە بوو، بۆیە وەزیری دەرەوەی ئەمریکا (ئایزەنهاوەر) کەلەنەخۆشخانە کەوتبوو فەرمانێکی دەرکرد کەبریتی بوو لەراگرتنی بەندەکانی رێککەوتنی دابینکردنی چەك بۆمیسر(٣٥).

سەرەرای ئەوەی ئەمریکیەکان ئەم رێککەوتنەیان بەکارێکی مەترسیدار لەقەڵەم دا، بەجدی هەوڵیشیاندا جێبەجێکردنەکە رابگرن بۆئەمەش (کیرمیت رۆزفلت) یان رەوانەی قاهیرە کرد و پەیامەکەی لە ٨ ئەیلولی ١٩٥٥ بەدەسەڵاتدارانی میسر راگەیاند، کەبریتی بوو لەوەی ئەمریکا هەڵوێستی توند وەردەگرێت لەکاتی جێبەجێکردنی ئەم رێککەوتنە، وەك : راگرتنی هەموو یارمەتیەك بۆ میسر، برینی پەیوەندیە ئابووری و کلتوریەکان، لەوانە پەیوەندیە دبلۆماسیەکانیش

ببڕن و گەمارۆی هەموو بەندەرەکانی میسر دەدەن بۆ ڕێگرتن لەگەیشتنی ئەم چەکانە (٣٦).

هەرەشەو فشارەکانی ئەمریکا نەیانتوانی میسر پەشیمان بکەنەوە، ئەمریکا بەردەوام بوو لەهەوڵەکانی ئەمجارە جێگری وەزارەتی دەرەوە (جۆرج ئالین) ی بەنوسراوێکی پرهەرەشەوە نارد بەڵام لەترسی تێکچونی تەواوی پەیوەندیەکان، نوسراوەکەیان نەدا بە (عەبدولناسر)، لەجیاتی ئەوە پێشنیاری پێدانی چەکیان بۆکرد لەرێککەوتنەکەی لەگەڵ سۆڤیەت پەشیمان ببێتەوە بەڵام سەرۆکی میسر بەنێردراوەکەی ئەمریکای ڕاگەیاند، کات بەسەر چووە بۆئەم پێشنیارە لەراستیدا وەك دەرکەوت ئەمریکا بەهیچ شێوەیەك نیازی بەکارهێنانی هێزی نەبوو، بەڵکو فشارەکانی تەنها بۆدوورخستنەوەی میسر بوو لەسۆڤیەت، بۆیە کاتێ میسر چەکەکان وەردەگرێت ڕووبەڕوی هیچ پەرچەکردارێکی ئەمریکا نابێتەوە (٣٧).

دوای ئەوەی ئەمریکا هەوڵدەدا ڕەوشەکە ئارام بکاتەوە، بۆئەمەش حکومەتی ئەمریکا لەکۆتایی مانگی ١٩٥٥ (ڕۆبرت ئەندرسون) ی بەپەیامێکی ئاشتیانە ڕەوانەی قاهیرە کرد، ناوبراو چارەسەرکردنی کێشەی فەلەستین و کۆتایهێنان بەگرژی پەیوەندی نێوان میسر و ئیسرائیل خستە ڕوو، بەڵام حکومەتی میسر ئەم پرۆژەیەی بەناتەواو لەقەڵەم دا و ڕەتیشیکردەوە، شایەنی باسە دەسەڵاتدارانی میسر لەبەرامبەر سیاسەتە نەرمەکانی ئەمریکا، سیاسەتی دژەئاراستەی ئەمریکایان پەیرەو کرد، بۆیە لەم بارودۆخە ئاڵۆزەی نێوان میسر دانینا بەوڵاتی چینی میللی، کەئەمەش نارەزاییەکی زۆری لەلایەن ئەمریکاوە لێکەوتەوە (٣٨).

٢ – پرۆژەی بەنداوی ئەسوان و کاریگەری لەسەر پەیوەندیەکانی ئەمریکا – میسر :

پرۆژەی بەنداوی ئەسوان بەیەکێك لەپرۆژە گرنگ و ستراتیژیەکانی ئابووری میسر دادەنرێت، چونکە جگەلەوەی دەکرا بەسەرچاوەیەك بۆ بەرهەمهێنانی کارەبا، زەویەکی یەکجار فراوانیشی ئامادە دەکرد بۆ کشتوکاڵ، حکومەتی میسر کاتێ پلانی دانا بۆجێبەجێکردنی ئەم پرۆژەیە، ئومێدێکی زۆری بەیارمەتیە داراییەکانی ئەمریکا بوو، دوای چەند هەوڵێك لەلایەن حکومەتی میسر بۆ ئەم مەبەستە ئەنجامدرا، لە٢٣ی تەموزی ١٩٥٢ (ئایزەنهاوەر) ی سەرۆکی ئەمریکا رایگەیاند : یارمەتی ئەمریکا بۆبەنداوی ئەسوان مسۆگەرە بەومەرجەی میسر هاوکاری سیاسەتی رۆژئاوابێت لەرۆژهەلاتی ناوەراست هەرلەم چوارچێوەیەدا حکومەتی ئەمریکا لە١٧ کانونی یەکەمی ١٩٥٥ بەفەرمی رازی بوو لەسەر بەشداریکردن لەپرۆژەی بەنداوی ئەسوان (٣٩).

وەك دەردەکەوێت یارمەتیدانی ئەمریکا بۆپرۆژەی بەنداوی ئەسوان ئامانجی سیاسی لەپشتەوەبووە، چونکە مەبەستی بوو لەم رێگایەوە چارەسەری کێشەکانی ناوچەکە بکات، ئەمەش لەراگەیاندنێکی جێگری وەزیری دەرەوەی (هربرت هۆفر) دەردەکەوێت کەتێدا ئاماژەی بەوەدابوو (بەنداوی ئەسوان لەبەرامبەر ئاشتی لەگەڵ ئیسرائیل) (٤٠).

بەلاَم لەوکات و ساتانەدا سیاسەتەکانی میسر بەئاراستەیەك بوو دژی ئەمەریکا. و داننانی بەولاَتی چینی میللی، کەئەمریکیەکان پێیان وابوو ئەمە دەستوەردانە لەکاروباری نێودەوڵەتی جیهان، هەروەها رانەگرتنی هێنانی چەك لەسۆڤیەت (٤١)، ئەمە جگە لەوەی بەشێکی زۆری جوتیارانی باشوری ئەمریکا بەتایبەتی

جوتیارانی لۆکە دژی ئەم یارمەتیانە بوون، چونکە میسر لەبەرهەمهێنانی لۆکە بەناوبانگە (٤٢).

لەبەرامبەر هەموو ئەوهۆکارانە ئەمریکا لە ١٩ تەموزی ١٩٥٦ بریاریدا پێشیان بۆیارمەتیدانی بەنداوی ئەسوان رابگرێ (٤٣). بۆپرکردنەوەی شوێنی ئەمریکا؛ میسر هەولّیدا بۆولاّتێکی تری پێشکەوتو بدۆزێتەوە؛ تایارمەتی دارایی پێشکەش بکات بۆتەواوکردنی پرۆژەکە. بۆئەمەش روویکردە ئەلّمانیای رۆژئاوا، هەرچەندە ئەلّمانیای رۆژئاوا بایەخی بۆ پرۆژەکە هەبوو، کەسودی بۆکۆمپانیاکانی ولاّتەکەی لێدەکەوێتەوە، بەلاّم رەتیکردەوە بەشداربێت لەم پرۆژەیە و یارمەتی دارایی میسر بدات، رەنگە ئەم هەلّوێستەشی بۆ ترسی لەئەمریکا بگەرێتەوە (٤٤).

٣ — هێرشی سێ لایەنە و هەلّوێستی ئەمریکا :.

دوای ئەوەی هەریەك لە ئەمریکا و بەریتانیا یارمەتیە داراییەکانیان بۆپرۆژە بەنداوی ئەسوان راگرت و هیچ ولاّتێکی پێشکەوتوش ئامادەنەبوو شوێنی ولاّتانی ناوبراو بگرێتەوە بۆتەواوکردنی پرۆژەکە. بۆیە حکومەتی میسر وەك پەرچەکردارێك دژی ئەمریکا و رۆژئاوا، لە ٢٦ تەموزی ١٩٥٦ بریاری خۆمالّیکردنی نۆکەندی سوێسی دا، تابەداهاتەکەی پرۆژەی بەنداوی ئەسوان تەواوبکات (٤٥).

لەراستیدا ئەم بریارە بەمەترسیدارترین بریار دادەنرێت کەلەلایەن حکومەتی میسر دەرچووبێت دوای شۆرش، ئەمەش بەهەنگاوێکی گرنگ دادەنرێت بەرەو سەربەخۆیی تەواوی سیاسی و ئابووری، لەبەرامبەرداهەلّوێستی هەریەك لەبەریتانیا و فەرەنسا و ئەمریکا لێکەوتەوە ئەمریکا ئەوکاتە لەسەروبەندی هەلّبژاردنی سەرۆکایەتی بوو، بۆیە حکومەتەکەی نەیدەتوانی سیاسەتێکی روونی بەرامبەر بریاری خۆمالّیکردنی نۆکەندی سوێس هەبێت، بۆیە لەبواری ئابووری

فشاریان خستە سەرمیسر و لەم چوارچێوەیەشدا (٦٠) ملیۆن دۆلاری ولاتی میسری راگرت (٤٦). وەکو پێشوتر ئاماژەمان بۆکرد ئەم بەهۆی باروودۆخی ولاتەکەی کەخەریکی هەڵبژاردنی سەرۆکایەتی بوون، هەڵوێستێکی ئاشکرای بەرامبەر بەم قەیرانە نەبوو، سەرتا هەڵوێستەکانی بەهەمان ئاراستەی سیاسەتەکانی بەریتانیا و فەرەنسا بوو، ئەوەتا لە ١ ئابی ١٩٥٦ هاوار لەگەڵ بەریتانیا و فەرەنسا بەتوندی دژی ئەمە بریارەی میسر راوەستا هەروەها لە ١٦ ئابی هەمان ساڵ کۆنگرەیەك کە بۆ (١٨) ولاتی دەریایی بەسترا، هەموو ولاتانی بەشداربوو بەیەك هەڵوێست بوون لەوەی نابێت میسر بەتەنها نۆکەندی سوێس بەرێوەببات، کەلەدواجار ئەم هەڵوێستە بوو بەبریار و ئاراستەی حکومەتی میسر کرد (٤٧).

(ئایزەنهاوەر) لە ٩ تشرینی دووەمی ١٩٥٦ بۆجاری دووەم وەك سەرۆك کۆماری ئەمریکا هەڵبژێردرایەوە، لەکاتی کۆبونەوەیەکدا لەگەڵ ئەندامانی ئەنجومەنی نەتەوەیی ئەمریکا، پێیانی راگەیاند پرۆژەیەکی هەیە بۆدامەزراندنی رۆژهەلاتی ناوەراستی تازە، وە یەکێك لەگرنگترین کارەکانی ئەم پرۆژەیە لابردنی (جەمال عەبدولناسر)ی سەرۆکی میسرە، ئاشکراشیکرد کەئەم هەنگاوە بەشێوازی توندوتیژی ئەنجام نادرێت بەڵکو لەرێگای گەمارۆیەکی سەختی ئابووری، ئەوەشی درکاند دەبێت ئەمریکا ئەوبۆشایە سیاسیەی بەریتانیا جێهێشتوە پریکاتەوە (٤٨).

بەتێپەربوونی کات هەڵوێستەکانی ئەمریکا بەرامبەر بەم قەیرانە ئاراستەیەکی تری وەرگرت جیا لەهەڵوێستەکانی بەریتانیا و فەرەنسا، بۆنمونە کاتێ بەریتانیا پێشنیاری بۆ ولاتانی (پەیمانی ئەتلەنتی) کرد، لەکاتی تێپەربوونی کەشتیەکانیان بۆنۆکەندی سوێس گومرگ نەدەن، ئەمریکا تاکە ولات بوو ئەم پێشنیارەی رەتکردەوە، ئەمە جگەلەوەی کاتێ هەریەك لە بەریتانیا و فەرەنسا

راپۆرتێکیان لەسەر ئەم قەیرانە پێشکەش بەنەتەوە یەکگرتووەکان کرد، ئەمریکا لەلایەنی خۆیەوە مۆری نەکرد (٤٩).

کاتێ قەیرانەکە هیچ چارەسەرێکی بۆنەدۆزرایەوە، ئەگەری هەڵیسانی شەڕ رۆژ بە رۆژ نزیك دەبووەوە، تا لە ٢٩ تشرینی یەکەمی ١٩٥٦ ئیسرائیل لەرێگای نیمار دورگەی سینا هێرشی کردە سەر میسر، بۆ رۆژی دواتر هەریەك لەبەریتانیا و فەرەنسا لەگەمەیەکی تاکتیکی ئاگادار کردنەوە یەکیان ئاراستەی میسر و ئیسرائیل کرد کەتێدا هاتبوو شەڕ رابگرن و هێزەکانیان (١٠) میل لەتۆکەندی سوێس دووربخەنەوە شایەنی باسە بەریتانیا و فەرەنسا لەئاراستەکردنی ئەم ئاگادارییە پرسیان بەئەمریکا نەکردبوو، کاتێکیش لەلایەن هەردوو ولاتی شەرکەرەوە وەلامی ئاگاریەکە نەدرایەوە لە رێککەوتی ٣١ تشرینی یەکەمی هەمان ساڵ هەریەك لەفەرەنسا و بەریتانیا هێرشیان کردە سەر ولاتە یەکگرتووەکانی ئەمریکا هەر لەسەرەتاوە پشتگیری هێرشە سێ قۆڵیەکەی نەکرد ئەمەش چەند هۆکارێکی لەدواوەبوو، ئەوانیش : بەریتانیا و فەرەنسا بەبێ ئاگاداری ئەمریکا ئەم شەرەیان دەست پێکرد، هەروەها ئەمریکا لەگەڵ بەکارهێنانی توند و تیژی نەبوو، چونکە پێیان وابوو بەکارهێنانی هێز مەسەلەی بەرهەمهێنان و کرینی نەوت بۆرۆژئاوا دەخاتە مەترسی و دەسەلاتی جەماوەری (عەبدولناسر) لەناوچەکە زیاد دەکات (٥٠).

هەر لەم چوارچێوەدا، ئەمریکا لە ٣٠ تشرینی یەکەمی ١٩٥٦ کێشەکەی بۆ ئەنجومەنی ئاسایش بەرزکردەوە، بەلام هەریەك لەبەریتانیا و فەرەنسا مافی رەتکردنەوەیان بەکارهێنا چونکە بریارەکە داوای راگرتنی راستەوخۆی شەر و کشانەوی هێزەکانی ئیسرائیلی دەکرد جگەلەمە ئەمریکا دژی جەنگەکە وەستا و فشارێکی گەورەشی خستە سەربەریتانیاوە و لە٣١ تشرینی یەکەمی هەمان ساڵ

سزای ئابووری و سەربازی خستە سەر ئیسرائیل تەنانەت چەکی ئابووری دژی بەریتانیا و فەرەنساش بەکارهێنا، بەتایبەتی پێدانی نەوت (٥١).
ئینجا ئەمریکا کێشەکەی بردە کۆمەڵەی نەتەوە یەکگرتوەکان، لە ١ تشرینی دووەمی ١٩٥٦ کۆمەڵە بریارێکی ئەمریکیان پەسەند کرد. کەبریتی بوو لەراگرتنی راستەوخۆی جەنگ و کشانەوەی هێزەکان لەمیسر، لەئەنجامی ئەوفشارە زۆرەی ئەمریکا، هەریەك لە بەریتانیا و فەرەنسا لە ٦ تشرینی دووەمی هەمان ساڵ بەناچاری خۆیان بەدەستەوە دا و بریارەکەیان پەسەندکرد لە ٨ تشرینی دووەمیش ئیسرائیلیش لەچەند شوێنێك هێزەکانی کشاندەوە (٥٢).
شایەنی باسە سەرنەگرتنی پیلانە سێ قۆڵیەکەو پاشەکشەکرنیان تەنها بۆفشارەکانی ئەمریکا نەدەگەراوە، بەڵکو یەکێتی سۆڤیەتیش رۆڵی کاریگەری هەبوو، تەنانەت هەرەشەی هەڵگیرسانی جەنگی سێ یەمی جیهانی کرد (٥٣).

ئەنجام

لەمیانەی توێژنەوەی ئەم بابەتە گەیشتین بەچەند ئەنجامێك.
١ – ئامانجە سیاسیەکانی میسر و ئەمریکا تەواو پێچەوانەی یەکتر بوون بۆیە بەدرێژایی ماوەی ساڵانی ١٩٥٢ – ١٩٥٦، هەرچەندە هەندێ ماوە پەیوەندی دۆستانەش لەنێوانیان هەبوو، نەگەیشتنە هیچ ئەنجامێك.
٢ – ئەمریکا هەوڵیدەدا ئامانجەکانی لەرێگای فشاری سیاسی و ئابووری بێنێتەدی نەوەك توندوتیژی و بەکارهێنانی چەك.
٣ – میسر هەوڵیدەدا چەکی ئایدیولۆژیا و جەماوەر دژی ئەمریکا بەکاربهێنێ لەمەشدا تارادەیەك سەرکەوتوبوو نەك هەر لەمیسر بەڵکو لە وڵاتانی عەرەبیش.
٤ – ئەمریکا لەپەیوەندیەکانی بە میسر، هەردەم بەرژەوەندی ئیسرائیلی لەبەرچاو دەگرت، پارسەنگی هێز لەناوچەکە لەبەرژەوەندی ئیسرائیل بێت.

سەرچاوەکان :.

١ – د. صالح مصطفى المزيني، تأثير العلاقات الامريكية الصهيونية على العلاقات الامريكية المصرية ١٩٤٨ – ١٩٥٦، طبرق، ٢٠٠٢، ص ١١.

٢ – د. رأفت غنيمي الشيخ، امريكا و العالم في التاريخ الحديث و المعاصر، مطبعة صحوة، الدوحة، ٢٠٠٦، ص ١٢٩.

٣ – فارس تركي محمود، العلاقات المصرية الامريكية ١٩٩١ – ٢٠٠١، مجلة (دراسات اقليمية) العدد الموصل، ٢٠٠٨، ص ٢١١.

٤ – رأفت، م. س، ص ١٣٠.

٥– م. س، ص ١٣٠.

٦– د. عبدالعظيم رمضان : اوراق من تاريخ مصر، القاهرة، ١٩٩٥، ص ٢٧١.

٧ – رأفت، م. س، ص ١٣١.

٨ – رأفت، م. س، ص ١٧٨.

٩ – المزيني، م. س، ص ١٣.

١٠ – تركي، م. س، ص ٢٦١ – ٢٦٢.

١١ – المزيني : م. س، ص ٩٦ – ٩٧.

١٢ – المزيني : م. س، ص ٩٨.

١٣ – د. فواز جرجس، النظام الاقليمي العربي والقوى الكبرى، مركز دراسات الوحدة العربية بيروت، ١٩٩٧، ص ٥٦.

١٤ – د. عبدالعزيز سليمان نوار و محمود محمد جمال الدين : تاريخ الولايات المتحدة الامريكية في القرن السادس عشر حتى القرن العشرين، ٢٠٠٥، ص ٢٣٤.

١٥ – المزيني : م. س، ص ٨١.

١٦– تركي، م. س، ص ٢٦٢.

١٧ – هيكل، م. س، ص ١٦٥.

١٨ – م. س، ص ١٦٨.

١٩ – المزيني، م. س، ص ١٠١.

٢٠ – هيكل، م.س، ص ١٧٠.

٢١ – فؤاد مطر، بصراحة عن عبدالناصر (حوار على مدى ٢٠ ساعة مع محمد حسين هيكل) بغداد، ١٩٨٩.

٢٢ – مطر، م. س، ص ٦٤.

٢٣ -- هيكل، م.س، ص ١٧٧.

٢٤ – أحمد حروش، قصة ثورة ٢٣ يوليو(مجتمع جمال عبدالناصر) ج٢، بيروت، ١٩٧٨، ص٦٢.

٢٥– هيكل، م.س، ص ٦٨، جرجس، م. س، ص ٤٧ – ٤٨.

٢٦ – مطر، م.س، ص ٦٥.

٢٧ – حروش، م. س، ص ٦٣.

٢٨ – ن. م، ص ٦٤.

٢٩ – جمال الشليبي : محمد حسين هيكل، استمرارية، أم تحول، ت، حياة الحوك عطية، بيروت ١٩٩٧، ص ١٣٦.

٣٠ – الشلبي، م. س، ص ٦٤.

٣١ – جميل مطر و د. علي الدين هلال، النظام الاقليمي العربي، دراسة في العلاقات السياسية العربية ط٦، بيروت، ١٩٩٩، ص ٨٢.

٣٢ – الشلبي : م. س، ص ١٣٩، جرجس : م. س، ص٦٢ – ٦٢.

٣٣ – حروش، م. س، ص ٦٩.

٣٤ – الشلبي، م. س، ص ١٤، م. س، ص ٧٦.

٣٥ – حروش، م. س، ص ٧٢.

٣٦ – الشلبي، م. س، ص ١٤١.

٣٧ – مطر، م. س، ص ٧٢.

٣٨ – مطر، م. س، ص ٧٢.

٣٩ – حروش، م. س، ص ٧٨–٧٩، العدول و الاخرون، م. س، ص ٣٨٥.

٤٠ – المزيني، م. س، ص ١٤٤–١٤٥.

٤١ – حروش، م. س، ص ٨٢.

٤٢ – جرجس، م. س، ص ٨٦.

٤٣ – المزيني، م.س، ص ١٤٨.

٤٤ – العدول، م. س، ص ٣٨٥.

٤٥ – حروش، م. س، ص ٨٣.

٤٦ – جرجس، م. س، ص ٨٨، الشلبي، م. س، ص ١٤٦.

٤٧ – العدول، م. س، ص ٣٨٦، حروش، م. س، ص ٩٥.

٤٨ — حروش، م. س، ص ٩٧.

٤٩ — نوار، م. س، ص ٢٣٦.

٥٠ — حروش، م. س، ص ٩٧.

٥١ — المزيني، م. س، ص ١٥١.

٥٢ — حروش، م. س، ص ١١٢.

٥٣ — جرجس، م. س، ص ٩٤—٩٥.

٥٤ — م. س، ص ١٠٦.

٥٥ — حروش، م. س، ص ١١٤ ؟

توێژینەوەیەکی مێژوویی دەربارەی

سوپای ئینکیشاری و کاریگەری لەسەر بەهێزبوون و لاوازبوونی دەوڵەتی عوسمانی

کەنار مستەفا رسول

زەمەند مەحمود مامەند

پێشەکی

عوسمانیەکان لە سەرەتا میرنشینێکی بچووك بوون لە باکوری رۆژئاوای ئەنادۆڵ ،یەکێك بوون لەو هۆزە تورکمانانەی کە لە کەنارەکانی رۆژهەلاتی دەریای مەرمەرە لە باشوری قوستەنتنیەی پایتەختی بێزەنتی دەژیان، توانیان سود لە لاوازی بێزەنتیەکان وەربگرن و بە ناوی ئیسلام و جیهادەوە جەنگیان راگەیاند و سەرکەوتووبوون لە پلانەکەیاندا بەمەش سنوری دەسەلاتیان بەرەو گەشەسەندن هەنگاوی دەناو پەیتاپەیتا بەرەو فراوان بوون و پەلهاویشتن رۆیشتووە و تا بووەتە ئیمپراتۆریەتێکی مەزن.

سوپا رۆڵی سەرەکی وکاریگەری هەبوو لە کاتی هێرش و پەلاماردانەکانی عوسمانی دا، کە لە سەرەتادا سوپای عوسمانی لە تورکە دەرەبەگەکان پێك هاتبوو بە سوپای پیادە یان یایا ناسرابوون، بەلام لە دوایدا سوڵتانەکانی عوسمانی بیریان لە دامەزراندنی لەشکرێکی نوێ کردەوە بە ناوی لەشکری

ئینکیشاری، ئەم لەشکرە لە سەرەتادا خزمەتێکی بەرچاوی بە دەوڵەتی عوسمانی کرد، بەڵام دوای ئەو گەندەڵییەی کەوتە نێوانیان بەرەو لاوازی ڕۆیشتن . بۆیە سوڵتانەکانی عوسمانی لەسەردەمی چاکسازیدا بڕیاریان لە دامەزراندنی سوپایەکی نوێ کردەوە لە شێوازی ئەوروپی ئەوە بوو لە ڕێگای ئەم سوپایەوە جارێکی تر دەوڵەتی عوسمانی بۆماوەیەك بەرەو بوژانەوە ڕۆیشت.

لەپێناو شارەزا بونمان لە گۆشەیەکی مێژووی جیهانی ئیسلامی بەو پێیەی ،کە مێژووی ئیسلام هەلگری کۆمەڵێ ڕووداو گۆرانکاری گەورە و گرنگە لە هەموو کایەکانی سیاسی و ئابوری و کۆمەلایەتی و ....هتد، کە سەردەمی حوکمی ئیمپراتۆری عوسمانیش یەکێ بووە لەو گۆرانکاریانە و کاری کردە سەر تەواوی کایەکانی ژیان و توێژینەوە کردن لە بارەیەوە جێگەی بایەخە.

هەروەها ئاشنا بوون بە مێژووی عوسمانی بە تایبەت سوپاکەی، بە پشت بەستن بەسەرچاوە زانستییەکان و لێکدانەوەی وردو ئەکادیمیانە بۆ عوسمانیەکان و ڕۆڵی سوپا لە ناو ئەم ئیمپراتۆریەتەدا هەوڵی ئەم توێژینوەیە بۆ نیشاندانی ڕۆڵی سوپا لە دەوڵەتی عوسمانی بە شێوەیەکی زانستیانە.

بەو پێیەی کە پەیوەندی بە یەکچوون و ئالۆز لە نێوان میتۆدە جیاجیاکانی لێکۆڵینەوەدا هەیە، بۆیە هەوڵدراوە بۆ گەیشتن بە ئامانجی لێکۆلینەوەکە پشت بە تاکە میتۆدی زانستی نەبەسترێت،بەڵکو بەگوێرەی پێداویستی شوێنی لێکۆڵینەوەکە هەندێ جار پشت بەستراوە بە بەکارهێنانی میتۆدی (شیکاری)، بەلام لەهەمان کاتدا بۆ گەیشتن بە راستیەکان هەوڵی پەیرەوکردنی میتۆدی (گێرانەوە)ش دراوە . هەندێ جاریش پەنا براوە بۆ بواری هەڵێنجان.

پێکهاتەی توێژینەوەکە : ئەم توێژینەوەیە لە پێشەکی و سێ بەش و دەرئەنجام و پەراویزەکان پێك هاتووە،کە بەم شێوەیە دابەش کراوە:

بەشی یەکەم: ئەم بەشە دابەشی سێ باس کراوە لە باسی یەکەمدا گرنگی دراوە بەرەچەڵەك و دەرکەوتن و فراوانبوونی عوسمانیەکان. باسی دووەم سوپای سوارە و دەربەگەیەتیەکانی دەوڵەتی عوسمانی پێش دامەزراندنی سوپای ئینکشاری لە خۆی دەگرێ، وە لە باسی سێیەمدا ئاماژە بە چۆنیەتی دامەزراندنی سوپای دەریای کەشتی گەل دراوە.

بەشی دووەم: لەم بەشەدا ئاماژە بە هۆکار و بایەخ پێدانی عوسمانیەکان بە سوپای ئینکشاری دراوە کە دابەشی سەر دوو باس کراوە، باسی یەکەم لە دوو تەوەرە پێکدێت تەوەرەی یەکەم باس لە گرنگترین پاڵنەرەکانی دروست بوونی سوپای ئینکشاریئەکات، وە تەوەرەی دووەم باس لە دروست بوونی سیستەمی دێفشرمە ئەکات، لە باسی دووەم ئاماژە بە چۆنیەتی لاواز بوون و گەندەڵ بوونی سوپای ئینکشاری کراوە.

بەشی سێیەم: لەم بەشەشدا ئاماژەمان بە ڕووخانی سوپای ئینکشاری کردووەکە کاریگەری هەبوو لەسەر لاواز بوونی دەوڵەتی عوسمانی و دواتر ڕووخاندنی ، کە دابەشمان کردووە بۆ سەر دوو باس، لە باسی یەکەمدا گرنگی دراوە بە کاریگەری چاکسازی عوسمانیەکان لەسەر ڕووخانی سوپای ئینکشاری، لە باسی دووەمدا چۆنیەتی ڕووخانی سوپای ئینکشاری و کاریگەری لەسەر دەوڵەتی عوسمانی روونکراوەتەوە.

لەم لێکۆڵینەوەیەماندا سوودلە چەندین سەرچاوە بینراوە ئەمە جگە لە گۆڤار و سەرچاوە ئەلکترۆنیەکان، کە بەزمانەکانی عەرەبی و فارسی و کوردی نوسراون، وە هەوڵمانداوە نوسینی دروست و نزیکی مێژوو نوسانی شارەزا لەو بوارەدا بەکار بهێنین.

یەکێك لەو سەرچاوە گرنگانەی کە ئێمە سودێکی باشمان لێوەر گرتـوە (د. ابراهیم خلیل أحمد) ، (تاریخ الوگن العربی ق العهد العپمانی ١٥١٦_١٩١٦) کـە بـەوردی باسـی روداوەکـانی کـردوە لـەو ماوەیـەدا، هـەروەها یـەکێکی تـر لـەو سەرچاوانە (د. سونیا محمد سعید البنـا) ، (فرقـه الانکشاریه نـشأتها ودورهـا ف الدوله العپمانیه) لەم کتێبەدا رۆڵـی ئینکـشاریەکان خراوەتـە روو لـە ناودەوڵـەتی عوسمانیدا. یەکێکی تر لەو کتێبانەی کە بۆ توێژینەوەکـەی ئێمـە جێگـای بایـەخ بوو کە بەزمانی فارسی نوسراوە لەلایەن (راس ئی .دان ودیگران) ، (تاریخ تمدن و فرهنگ جهان)، هەروەها سەرچاوەیەکی تـر (د.علـی وەردی) کەلەلایـەن (دلێـر میرزا)وە وەرگێردراوە بە ناوی (چەردەیەکی کۆمەڵایەتی لە مێژووی نوێ عێراق)، هەروەها گۆڤاری مێژووی ژمارە دوو و چەندین کتێـب و سـەرچـاوەی ئێنتـەرنێتی تر کە بەکارهاتوون.

بەشی یەکەم : سوپای عوسمانی

باسی یەکەم / رەچەڵەك و دەرکەوتن و فراوانبوونی عوسمانیەکان.

عوسمانیەکان دەگەڕێنەوە بۆ هۆزێکی تورکی بە ناوی (قایی) کە یەکێکە لە خێڵە کۆنەکانی تورك و لە ناوەڕاستی ئاسیاوە بەرەو بەرزاییەکانی جزیرەی سەر رووباری فورات هاتوون و لە لەوەڕگاکانی نزیك (خەلات) جێگیر بوون، پاشان بەسەرۆکایەتی (تغرل) بەرەو ئەرزنجان لە ئاسیای بچوك کۆچیان کرد.(تغرل) لە ساڵی (١٢١٩_١٢٣٧) پشتوانی لە سوڵتانی سەلجوقی (سوڵتان علاء الدین)کرد و لە بەرامبەر ئەوەدا سوڵتان زەوی یە بە پیت ولەوەرگاکانی نزیك ئەنقەرەی پێ بەخشیووە، بەمەش (تغرل) وەك هاوپەیمانی سەلجوقیەکان مایەوە، دوای ئەوە ئەم هۆزە بەکاروباری ئابوری و چەسپاندنی پێگەی سیاسی

خۆیان خەریك بوون، تا ئەوەی (عوسمان کوڕی تغرل) بە هۆی چالاکیە فیداکاریەکانی لە بەرامبەر بیزەنتیەکان پلەی فەرمانڕەوای وەرگرت و ناوبانگی دەرکرد تا ئەو هۆزە بە ناوی ئەوەوە ناسرا[1].

هەروەها دەربارەی ڕەگ و ریشەی عوسمانیەکان بە گەلێك شێوە باسکراوە, لەم باسەدا هەوڵدەدەین کورتەی بۆ چوونی هەندێکیان بخەینە ڕوو. بیردۆزی (پۆل ویتك) دەربارەی ڕەگ و ریشەی عوسمانیەکان لە لێکۆڵینەوەکەیدا وا ئاماژەی کردووە کە لە ماوەی وتنەوەی چەند وانەیەکی لە زانکۆی لەندەن لە ساڵی ١٩٣٧ پێشکەش کراون، هەروەها لە بڵاوکراوەی کۆمەڵەی پاشایاتی ئاسیا لە ساڵی ١٩٣٨ بەناونیشانی (هەستانەوەی دەوڵەتی عوسمانی) واتە ئەم ناونیشانە بیرۆکەی (پۆل وەیتکە)، هەروەها ویتك دەڵێ : ((کە عوسمانیەکان لە تیرەی(قایی) نین و لە سەرەتای دامەزراندنیاندا یەکێك بوو لەو میرنیشنە تورکانەی لە چوار چێوەی میرنیشنە تورکەکانی تر، بەڵام میرنیشنی عوسمانی لەو پەڕی باکوری خۆرئاوای ئەنەدۆڵ لەسەر سنوری دەوڵەتی بیزەنتی هەڵکەوتبوو، کاریان بریتی بوو لە هێرشکردن بۆ سەر دەوڵەتی بیزەنتی بە ناوی جیهاد و بڵاوکردنەوەی ئیسلام))[2].

تیرەکانی(ئوون) کە سەر بەرەگەزی تورکن توانیان بچنە ناو جۆرجیاو ئەرمینیاو ئەنەدۆڵ و دەوڵەتی سەلجوقی لەسەر شێوازی عێراق و ئێران دامەزرێنن[3].

بیردۆزی محمد فواد کۆپەرلو کە لە ساڵی ١٩٣٤ لە زانکۆی ئەنقەرە پێشکەشی کردووە، دەڵێ: عوسمانیەکان لە تیرەی (غورو) عەشیرەتی(قایین)، هاتنە ئەنادۆڵ لە باکوری خۆرئاوای ئەنەدۆڵ لەسەر سنوری بیزەنتە نیشتەجێ بوون، سەرەتا سەر بە سەلجوقیەکان بوون، دواتر توانیان سەربەخۆی خۆیان تۆمار بکەن، هەروەها هەر دەربارەی ڕەگەزی عوسمانی کە عوسمانیەکان

بەرەگەز دەچنەوە سەر ئەو تیرەی کە لە دەشتەکانی (قای)دا بوون، کە تورکەکانی غوزیشی تێدا بووە و ڕوویان کردۆتە ئاسیای بچوك و لەسەدەی ١٢دا کە مەغولەکانیان لە ئاسیای بچوك دەرکرد بوو[٤].

دەوڵەتی عوسمانی لە سەرەتاوە برینی بوو لە هۆزێکی تورکمان کە لەکەناری ڕۆژهەڵاتی دەریای مەرمەرە، لە باشوری قوستەنتینەی پایتەختی دەوڵەتی بێزەنتی دەژیان، ئەو هۆزە هەلی لاوازی بێزەنتیەکانی قۆستەوە بە ناوی ئیسلام و جیهاد و جەنگ دژی بێزنتی لە ڕێگەی خواوە پەلاماریان دەدا[٥].

میرنیشنی عوسمانی یەکێك بووە لەو میرنیشنانەی کەلە ئەنەدۆڵ لەسەر سنوری دەوڵەتی بێزەنتە سەری هەڵداوە، لەسەدەی (١٣)ە لە پاڵ چەند میرنشینی تری وەکو(ساروخان، قەرمان، گەرمیان، منتشا، قەرەسین، تەککە، الحمید، قزل و ئەحمەدلی،چەندی تر) کە بەمیرنیشنەکانی هێرشبەر ناسراون، کە مێژووی دەوڵەتی عوسمانی لەسەر حسابی دەوڵەتی بێزەنتی فراوان دەبوو و کاریان دەکرد لەسەر بڵاوکردنەوەی ئاینی ئیسلام، هەروەها جوگرافیای میرنیشنی عوسمانی یارمەتی دەربووە بۆ بەرفراوانبونی دەسەڵاتیان، چونکە کەوتبوە باکوری خۆرئاوای ئەنەدۆڵ لەسەر سنوری بێزەنتەوخەریك بوونی بێزەنتیەکان بە شەڕی ناوخۆ، سەرەرای دوربوونیان لە کێشە و پێك دادان لەگەڵ میرنیشنە ئیسلامیەکانی تر[٦].

پێشتر ئاسیای بچوك لە سەدەی (١٣) چەند دەوڵەتێکی بچووکی لێبوو کە میرە تورکەکان بە ڕێوەیان دەبرد، عوسمانی کوری ئورتوغروڵ کە لە ساڵی ١٢٥٨ لە دایك بووە هێزێکی لەم دەوڵەتانەی باشوری ڕۆژئاوای ئاسیای بچوك دروست کردو سەرۆکایەتی سوپای کرد دواتر پەلاماری زۆربەی شارە بێزەنتیەکان دەدات هەندێ ناوچەی لێ داگیر کردن، عوسمان یەکەمین سوڵتانی بنەماڵەکەی بوو،

ئەم ئیمپراتۆریەی عوسمانی بە ناوی عوسمانەوە ناوی دەرکرد، تا ساڵی ١٩٢٤ درێژەی هەبووە[٧].

هەروەها عوسمانی کوری ئورتوغرل لە (١٢٨٨_١٣٢٦) کە یەکەم سوڵتانی عوسمانی بوو لەگەڵ ئەو هۆزە تورکمانانەی کە دەهاتنە ئەنەدۆڵ هاوپەیمانی دەبەست و ئەوانیش هەمیشە ئامادە دەبوون بۆ بەرگری کردن و جەنگ دژی دەوڵەتی بیزەنتی، چونکە ئەو تورکمانانە لە تورکەنیشتەجێ یەکانی ناو شارەکانی ناوەراستی ئاسیا بوونە تورکمانەکان جەنگاوەری لێهاتوو بەجەرگ بوون بە تاسەوە بەرەو پیری جیهاد دەچوون، ئەمەش دەرفەتی بۆ میرنیشنی عوسمانی رەخساند تاکو لەسەر گۆرەپانی سیاسیدا دەربکەوێ[٨].

هەموو فەتح کردنێك لە فەتح کردنەکاندا لە سەردەمی دەوڵەتی عوسمانی هەر لە سەرەتاوە لە ناو دەوڵەتی بیزەنتی (لە وڵاتی کافران) بە گوێرەی باسی ئەو سەردەمە، دەبووە هۆی بەرزکردنەوەی پایەیان لە چاوی موسوڵمانەکان و شەپۆلی خۆبەختکەرانی بە خزمەتی ئەوان بە هێز دەکرد، هەر بۆیە دەوڵەتی عوسمانی بەهێز بوو لەسەرەتاوە[٩].

هەروەها سوڵتانە عوسمانیەکان سودیان لە رێکخستنەکانی سەلجوقی و رۆمەکان وەرگرتووە، دامەزراوەکانی دەوڵەت و شارستانیە کۆنەکانیان پێ نوێ کردۆتەوە، بۆیە لە دەسەڵاتەکاندا کار بۆ رێکخستنی ئابوری و کۆمەلایەتی و سیاسی لە دەوڵەتی عوسمانی یەکەم ئامانجیان بووە،فەرمانگەی دانانی باج و پارە و یاسا بۆ پۆشینی جل و بەرگ کە تیایدا خەڵکان بەپێ ی چینەکان لێك جیا دەکرانەوە[١٠].

باسی دووەم/سوپای سوارە و دەربەگایەتیەکانی دەوڵەتی عوسمانی پێش دامەزراندنی سوپای ئینکشاری.

لە دەوڵەتی عوسمانی دا سوپا گرنگی زۆری بینیوە لەبە هێزکردن و فراوانکردنی ئەو دەوڵەتە،کە لە سەرەتادا پشتی بە سوارەکانی تورك بەستبوو[11].

عوسمانیەکان هەر لەسەرەتاوە پشتیان بە پیادە و هێزی (سپاهی) کە بەمانای سوارە دێت بەستبوو، کە سوپای باب عالین و دووجۆر لە خۆ دەگرێ (سوپای دەرەبەگایەتی وسوارەی نیزامی عوسمانی) کە پێ ی دەوترا(سلاح دار) ئەمانە بەبەردەوامی لە لە شکر دابوون، کە فرقەی پیادە دابەش دە بوو بۆ چەند یەکەیەکی بچوکی دە کەسی ، هەروەها لە سەد کەسی پاشان هەزار کەسی، ئەوەی زانراوە کە (قەرە خەلیل جاندرلی) پێشنیاری ئەوەی بۆ سوڵتان ئۆرخان (١٣٢٦_١٣٥٩) کرد کە بەهۆی پێنج یەکی دەستکەوتەکانەوە ئەتوانێ پارێزگاری لە(بیت المالی) بکات ولە هەمان کاتیش دادەتوانرێ بەشی سوپاوجەنگیش دیاربکرێ [12]

میرنیشنی عوسمانی لە کاتی هەستانەوەیدا سوپایەکی یەکگرتوو نەبوو کە پشتی پێببەستێ بەڵکو سەرکەوتنەکانی لەلایەن تێکۆشەران و بەرگری کاران و دەروێشەکانی ئەنجامدەدرا، هەموویان خۆبەخشکار بوون و لە شوێنێك کۆدەبوونەوە لە رێگەی بانگەوازی کردن بۆ جیهادی پیرۆز، دوای ئەوەی جیا دەبونەوە کۆتای دەهات و هەر یەکێك لەوانە دە گەرایەوە بۆ بارە ئاساییەکەی خۆی[13].

ئەوکاتە دەوڵەتی عوسمانی دەستوری دەرەبەگی پەیرەو دەکرد، کە لە بێزەنتیەکانی وەرگرتبوو، بەرپرسانی عوسمانیش بەهەمان شێوە لەسەری

دەرۆیشتن بۆیە ئەو سەربازانەی کە سوارە و دەرەبەگی بوون و بەرگریان لە دەوڵەتی عوسمانی دەکرد شایانی پاداشت کردن بوون، بۆیە ئەمان بە زەوی کشتوکاڵی پاداشتیان پێدەدرا[١٤].سوپای عوسمانیەکان لە سوارە و دەربەگایەتی وەها ڕێکخرا بوو کە لەگەڵ بارودۆخی جەنگ بێتەوە،عوسمانیەکان لەو کاتەیکە لەئاسیای ناوەراست هاتبوون بە ئازاو لێهاتوو لە جەنگدا ناسراون[١٥]

هەر لە ڕووی سەربازی و سوپاییەوە عوسمانیەکان هەڵی ئەوەیان بۆ رەخسابوو چالاکیە جەنگی و سەربازییەکان بخەنەگەڕ بۆ تەواوکردنی پەیامی دەوڵەتی سەلجوقی، ئەویش بە ئازاد کردنی هەرێمەکانی ژێر ڕکێفی دەوڵەتی بێزەنتی،بۆیە گرنگی باشیان داوە بە سوپای سوارە و دەرەبەگایەتیەکان بۆ رزگاركردنی ناوچەكان و هێنانیان بۆ ژێرڕکێفی خۆیان و بەهێزکردنی فراوانخوازیەکانی خۆیان بە ئاراستەی ڕۆژئاوای ئەنەدۆڵ[١٦]. بۆ پاداشت کردنی سەربازان بە پێدانی زەوی، دەبوایە جوتیارەکان ئەو زەویانە بکێڵن و بیچێنن،بۆیە داهاتی هەر پارچەیەك لەو زەویانە لە (٣٠٠٠ بۆ٢٠,٠٠٠) (ئاقچە)[*] بوو لە ساڵێکدا، ئەو زەویانەش دابەش دەبوون بۆ سەر سێ بەش: یەکەم: زەوی تیمار : کە سێ هەزار ئاقچە دەبوو، دەبوو سوارێکی بە هەموو پێداویستیەکانی ئامادە کردبا، دووەم: زەعامەت:بۆ هەر پێنج ئاقچە یەك دەبوو سوارێکی بە هەموو پێداویستیەکانیەوە ئامادەکردبا، سێیەم: خواصی: کە هیچ تەکلیفیان لەسەر نەبوو، بۆیە ئەمانە دەبوو (٢_٤) سەرباز ئامادە بکەن بۆ خزمەتی سەربازی[١٧]. هەر بۆیە سوپای دەوڵەتی عوسمانی دەبوایە سوپایەکی بەهێزبێت و سەربازەکان لە کاتی ڕۆیشتنی عوسمانیەکان بۆ هەر شوێنێ برۆیشتنایە[١٨].

دەوڵـەتی عوسـمـانی هـەر لـە سـەرەتاوە دەوڵـەتێکی سـەربازی بـووە، هەمیشە شوێنێك بووە بۆ سولتانەکان کە تەماشای ئەو شـەڕانەیان دەکـرد کـە لەسـەریان واجب بوو، کاریگەری سوپا لەلای عوسمانیەکان هەر لەسـەرەتاوە پەیوەندیـەکی بـەهێزی هـەبووە بـە لایـەنی بـەڕێوەبردنی حـوکمی عوسمانیـەکان، هـەر بۆیـە سەربازەکانی سوپا سواری و دەرەبەگایەتیەکان کـە لـە جەنگەکانـدا بەشـداریان کـردووە وەکـو پاداشـتێك زەویـان پێدراوە،بۆیـە دەوڵـەتی عوسمـانی بـەرەو بەرفراوانی دەچوو،کەواتە هۆکاری ئابووری ڕۆڵی هەبووە بۆ دابین کردنی سەرباز بۆ عوسمانیەکان[19].

دەوڵەتی عوسمانی لەسەر بنەمای سیاسەتی بـەرزو سـەربازگەیەکی تونـد و تیژ بنیات نرابـوو، سـوپا شـوێنێکی گرنگـی هـەبوو لـە دەوڵەتـدا ، لـە چـۆنیەتی بەڕێوەبردنی جەنگ کە دەوڵەت زۆرجار پشتی پێبەستووە لەکاتی ئاشتی و هـەم لـەکاتی شـەڕدا،بۆیە هـەر کاتـێ کـە جـەنگ هەڵدەگیرسـا پـێش هـەموو شـتێك دەوڵەتی عوسمانی دەوڵەتێکی سەربازی بوو زۆربەی گەورە پیاوانی دەوڵەت لـەو کاتەدا فەرماندەی سوپا بوون، وەك ئەو بۆچونەی دەڵـێ: دەوڵـەتی عوسـمـانی و سوپای عوسمانی دووڕوی یەك دراو بوون[20].

لە ڕاسـتی دا سـەربازی دەرەبەگایـەتی کـە پـێ ی دەوتـرا (نـواتی) نـاوکی هێزی سەربازی دەوڵەتی عوسمانی بوو، چەکەکانیان بریتی بوو لە تیروکـەوان و شیر و تـیر ، بـەخێوکردنی ئەسپیش وەك پێویستیەکی نیزامـی دەرەبەگایـەتی بـوە هـۆی ئـەوەی سـەربازانی دەرەبەگایـەتی بخرێنـە نـاو لیـوای سـەربازی سنجقەوە، لەسەرەتا دا ژمارەی سنجقەکان دەگەیشتە دوو سـەنجەق،بەڵام وردە وردە ژمارەی سنجقەکان گەیشتە دوو سەدو نـەود سـەنجەق،ئەو سـەنجەقانە لـە

پلـەی سـوپای و ئـالای بـەگ بـەرز تـر بـوون کـە حکـومڕانی شـارێکی گـەورەیان دەکردو دەسەڵاتیان بەسەر هەندێك ناوچەی بچوك دا هەبوو [21].

بۆیـە لەسـەرەتادا دەوڵـەتی عوسمـانی پـشتی بـە سـوارە تورکمانـەکان بەسـتووە، تـەنیا لەسـەر سـوارەکان چـڕبوو بـۆوە، بـەڵام دواتـر (سـوڵتان ئورخـان)(١٣٢٦_١٣٥٩)دووەم سـوڵتانی عوسمـانی لـە دەرئـەنجامی لێزانـی و کارامـەی خـۆی لـە بـواری سـەربازیدا دەرکـی بـەوە کـردووە کـە پێویـستی بـە سوپایەکی پیادەی مەشق پێکراوی بەردەوام هەیە بۆ فراوانبونی دەسـەڵاتەکەی، چونکە تـەنها لـە کـاتی جەنگـدا کۆدەبوونەوە،بـەڵام لـەباری ئاسـایدا هەریەکـەو خەریکی کاری ڕۆژانەی خۆی بووە [22].

بەشی زۆری شەڕەکانی عوسمانی لـە سـەرەتادا لەلایـەن جـەنگاوەرە ئـازا و خۆبەخـشەکان و ئەوانـەی بـە دوای دەسـتکەوت دا دەگـەڕان ئـەنجام دەدرا، ئەوانەی کە عوسمانیەکان بەکاریان دەهێنان ناویان لێنا بوون(یایا) یان (پیادە)، کەلە کۆمەڵەی(ئەخیان)[*]ی ئایینی کۆمەڵایەتی پێکهاتبوون، ئەوانە لـە ناوچـەی حەشاردراودا لە ئەنەدۆڵ دەژیـان، زیـاتر گومـانیش بـۆ ئـەوە دەچـێ کـە لەگـەڵ سوارە دەرەبەگەکاندا بنەچەی سوپای عوسمانیـان پێکهێنابـێ، لەبـەر ئـەوەی هەم سەرباز و هەم دەرەبەگ بوون و نـەش دەتـوانرا پـشتیان پـێ ببەسـترێ بـە تایبەتی لەو چالاکیە سەربازیانەی کە دوور لە ناوچەکانی دەرەبەگایـەتی خۆیـان ئەنجام دەدرا، بۆیە مەسەلەیەکی ئاسای بوو کە سوڵتانە عوسمانیەکان لـە پـاش ئەوان سەربازی پیادە بەکاربهێنن و ڕێکیان بخەن بە شێوازێك کە گرفتی سەختی و دوری ڕێگـەکانیان بـۆ چارەسـەر بکـات ئـەو مەسـەلەیەش لـە نیـوەی یەکـەمی سەدەی چواردە مەیسەر بوو [23].

سیستەمی دەرەبەگایەتی کە دروست بوو بەمەبەستی گەشەکردن و دابین کردنی کەرەستەکانی ئارامی و سەربازی بوو، هەروەها پێدانی زەوی بۆ ئەوەی ژمارەی سەربازەکان زۆرتر بکەن، لە بنەرەتەوە سیستەمی دەرەبەگایەتی لەسەر ئەوە وەستا بوو کە خاوەنی زەویەکان لە شوێنەکانی خۆیان دەمانەوە هەڵدەستان بە کشتوکاڵ کردن، هەروەها کۆمەڵێ کەرەستەیان بۆ دابین دەکردن کە ژمارەیەکی زۆریان پرچەك دەکردن و ئەسپی زۆر بە هێزیشیان دەدانێ، زۆربەی دەرەبەگەکان لەلایەن عوسمانیەکانەوە دروست دەکران بۆ یارمەتی دانی سەربازەکان و سوارچاکەکان و جەنگاوەران لە دەوڵەتی عوسمانی کە بەشداری شەڕیان دەکرد موچەیان وەك یەك نەبووە بەڵام ورەیان زۆر بەهێز بووە کاتێك کە ڕووبەڕووی شەڕەکان دەبوونەوە لەبەرئەوەی کەرەستەی جەنگی باشیان پێبووە، هەروەهاسەرچاوەی بژێوی بنەرەتی سوارچاکەکان بریتی بوو لە خڕکردنەوە و رسومات لە جوتیارانی جێگیر بوو لە زەویەکاندا[٢٤]. گروپی سوارچاکان کە ئەوانیش سوارەکانی باب عالی بوون، کە (گیلان دی پۆسیك) دیبلۆماتکاری فەڕەنسی کە نوێنەرایەتی ئیمپراتۆر(فێرنارد هاپسبۆرگ) دەکرد وەك باڵوێزێك هاتووە بۆ لای سوڵتان سلێمان قانوونی و بە سەرسوڕمانەوە باسی لە جوانی ئەسپەکان کردوە بەجۆرێك کلکیان درێژ بووە خودی سوارەکانیش جلکیان دەپۆشی لە قوماشی کەتانی نەرم و ئاوریشمی ڕەنگا و ڕەنگ، چەکی هەموو ئەوان تیروکەوان و قەڵغانیکی بچوك و ڕمێکی بچوك و شمشێرێکی بچوکی دەسکدار بوو. لە ڕاستی دا چەکی ئاگرینی گولله هاوێژ دروست نەکرابوو تاوەکو لە ساڵی ١٥٤٨ لە هەڵمەتی شەڕکردنی بۆ سەر فارس بەکاریان هێنا, بەڵام لە ئەزموونی یەکەمدا شکستیان خواردووە، لەگەڵ ئەوەشدا هەمیشە لە کۆتاییەکانی سەدەی شانزەیەم هێزی دەرەبەگایەتی و سوارەکانی عوسمانی بە

هۆی ئاشنابونییان بە ژیانی شارو یاساو بەندەکانی و کەمی موچە و شەڕە زۆرەکانەوە توشی نائارامی زۆربوونی نارەزای ببوونەوە بەرامبەر بە دەوڵەتی عوسمانی، بۆیە تا دەهات رۆژ بە رۆژ ئالۆزیەکانی ئەو سەربازانە زیادی دەکرد و پەرەی دەسەند کە بەهۆی یاساکانەوە ئەو بارودۆخە زیاتر شێوا بوو[٢٥].

باسی سێیەم/ هێزی دەریای عوسمانیەکان.

سەردەمی حوکمی سوڵتان مرادی یەکەم(١٣٦٠_١٣٨٩) سەرەتایەکی راستەقینە بوو بۆ گەشەکردنی دەریاوانی عوسمانی،ئەمە سەرەڕای ئەو سیاسەتەی کە پەیرەوی دەکرد لە فراوانخوازی هەرێمی لە بەلقان، وە گواستنەوەی پایتەختی دەوڵەت بۆ (ئەدرنە) لە ئەوروپا،ئەم سوڵتانە ژمارەیەك کەشتی دروست کرد سەربازی هێزێکی سەربازی لە دەریاکاندا، وە شوێنی دروست کرد بۆ دروست کردنی کەل و پەلی دەریای لە هەریەك لە (ئەزمیر و کملیك)، لە سەردەمی بایەزیدی یەکەم(١٣٨٩_١٤٠٣) کە کوڕی سوڵتان مورادی یەکەم بوو لە بارەی دەریاوانیەوە هەمان سیاسەتی باوکی پەیڕەو کرد، گرنگی بە دەریاوانی و فراوانخوازی بەندەرەکان دا لە (غالی بۆلی) هەتا گەیشتە(٧٠) کەشتی[٢٦].

هێزی دەریای عوسمانی کاتێك پێشکەوت کە عوسمانیەکان بەرەو ئەنەدۆڵ رۆیشتن لە کۆتای چاخی (پانزەهەم)[*]، بونە خاوەنی توانایەکی گەورە ، کاتێك کە لە (ئەنەدۆڵ) نیشتەجێ بوون کە دایکی نیشتیمانی دووەمیان بوو کە جیاواز بووە لە نیشتیمانی خۆیان و لە سێ لاوە بە دەریا دەورە دراوە، هێزی دەریای عوسمانی بەخێرای گەشەکردنی بە خۆیەوە بینیوە[٢٧].

گومانی تێدانیە لە مێژووی عوسمانیەکاندا بە زۆری پاڵنەرەکانیان ئەوە بووە کە لە وشکانی شەڕ بکەن،ئەگەر بەهۆی هەر ڕووداو و هۆکارێك بووایە دووچاری جەنگی دەریای بووبان بەپێی ئارەزوومەندی کەسایەتی خۆیان نەبووە، هەر بۆیەش سەرکەوتنی بندوقیەکان بەسەر عوسمانیەکان لە شەڕی دەریای گالی بۆلی ساڵی ١٤١٦مایەی بیرکردنەوەی جدی عوسمانیەکان بوولە دامەزراندنی کەشتیگەلی سەربازی دەریای [٢٨].

هێزی دەریای عوسمانیەکان بناغەیەك بووە بۆ ڕووبەڕوو بونەوەی (بندقیەکان)، پێش ڕووبەڕووبونەوەی عوسمانیەکان لەگەڵ بندقیەکان عوسمانیەکان فراوان بوون لە ڕێگای هێزی ووشکانیەوە، هەروەها بندقیەکان و قوستنەتینیەکان دوو هێزی سەرەکی بوون کەوای لە عوسمانیەکان دەکرد کە دەریا بەکار بهێنێت لە شەڕی بەلقاندا[**]،کە واتە بوونی هێزی دەریای بندقیە و بیزەنتیە بووە هۆی ئەوەی کە عوسمانیەکان بە جدی بیر لە دامەزراندنی هێزی دەریای بکەنەوە، لەراستی دا مێژووی دەوڵەتی عوسمانی هەرلە سەرەتاوە پشت ئەستور بوو بە هێزی ووشکانی و دوای کەوتنە ناو شەڕی دەریای[٢٩].هێزی دەریای عوسمانی لە ساڵی ١٣٩٠ دانی پێدادەنرێ، بەلاّم چەند ئاستەنگێکی بۆ دروست بوو لە پێشکەوتن, (محمد فاتیح) سوڵتانی بە هێزی عوسمانی ویستی کۆتای بەو ئاستەنگانە بێنێت و بەرەوپێشی ببات هەروەکو ناوچەکانی تری جیهان، بۆیە قوربانیەکی زۆردرا لە پێناو دامەزراندنی سوپای دەریای عوسمانی[٣٠].

سوڵتان محمدی فاتح(١٤٥١_١٤٨١) یەکەم سوڵتان بوو کە ناوبانگێکی شایستەی لە دەریادا بۆ عوسمانیەکان تۆمارکرد، لە بەهاری ساڵی ١٤٥٦، سەدو هەشتا کەشتی چارۆکەدار لە گالی بۆلیەوە بەرەو کەنارەکانی دەریای ئیجە

بەرێکـەوتن؛ بەمەبەسـتی چـاك کردنـەوەیان و نوێکردنـەوەیان، پاشـان سـوڵتان سەلیمی یەکەم(١٥١٢_١٥٢٠) بەردەوام بوو لە بـەهێزکردنی ئـەو کەشـتیگەلە دا، لەسـەردەمی سـوڵتان سـلێمان(١٥٢٠_١٥٦٦) کـە دەسـەڵاتی گرتبـووە دەسـت هەستا بە زیادکردنی ژمارەی کەشتیەکان بۆ سـێ سـەد کەشـتی، لـە سـەردەمی ئەودا ئەدمیرال (خەیرەدین بەربروسا)ویستی هەسـتێت بـە کـارێکی ئەسـتەم بـۆ کۆنترۆڵکردنی درێـژای ئـەو ڕێگـا دەریایـەی کـە نـاوی عوسمانیـەکانی بەسـەردا براب‌ـوو، بۆیـە گومـانی تێدانیـە عوسمانیـەکان وردە وردە لـە هێـزی دەریایـدا پێشدەکەوتن ئەمەش بەهۆی بوونی زۆری سامانی ماددی و بوونی دارسـتانەکانی کەنارە ئاویەکانی دەریای ڕەشە وە کە دەیانتوانی سودی لێببینن بۆ کەرەستەی تەختـە و داری دروسـتکردنی کەشـتی وەکـو لایـەنێکی پیـشەسازی، هـەروەها پێویستیەکانی دەریاوانی لـە کانـەکانی "بەغـدان و" ئـەفلاق" کـە دوو ویلایـەتی بەڵقان بوون دەهێنران، هەروەها قوماش و پـەردەی چارۆکەکان لـە فەرەنـساوە دەهێنران، وەستا و کرێکارەکان زۆریان یۆنانی بوون، کەخزمەتیان لە بواری ئـەو پیشەسازییەدا کردووە[٣١].

کەشتیگەلی عوسمانیەکان لە سەردەستی سوڵتان (محمدی فـاتح) زۆر بـەهێز بوو، بۆیە بوونی دەریای ڕەش گرنگی باشی هەبوو بۆ بەرەوپێش چـوونی هێـزی دەریای عوسمانیـەکان، سـوڵتان(سـلیمی یەکـەم) زۆر چاودێری هێـزی دەریـای دەکرد، بەڵام سلێمانی قانونی لەسەرەتا گرنگی بە سوپای ووشکانی دەدا، بەڵام دوای چەند ساڵێك گرنگی زۆری بە هێزی دەریای دەدا ئەمـەش بـەهۆی مەترسـی پرتوغال و ئیسپانیەکان بۆ سەر دەریـای ناوەراسـت بـاکوری ئـەفریقا هـەر بۆیـە عوسمانیـەکان بـوون بـە هێزێکـی گـەورەی دەریـایی لـە ئاسـتی هێزەکـانی تـری جیهاندا[٣٢].

شایەنی باسە دروست کردنی کەشتیە جەنگەکان و چەکدارکردنی تاکو سەردەمی سوڵتان سەلیمی یەکەم بەجێ دەهێڵرا بۆ سەرکردەکانی دەریاوانی، ئەوان هەڵدەستان بە ئەنجام گەیاندنی کاروبارەکان و بە دڵسۆزی ئیشەکانیان جێ بەجێ دەکرد،کەژمارەیان سەدو پەنجادەریاوان دەبوو، کە دەریاوانەکان یان لە گاورەکانی کیلکیا بوون یان لە یۆنانیە هەڵاتووەکان بوون کە بەمەبەستی دەستکەوتی جەنگ خرابوونە خزمەتی هێزەکانی کەشتی گەلی عوسمانی، هەروەها ڕەگەزەکانی تری دەریاوانەکان کە کەم توانا بوون بریتی بوون لەو بەندە و کۆیلانەی کە بەتوندی لە کەشتیەکان دەبەسترانەوە، کەژمارەیان زۆر زۆر بووە[٢٣].

هێزی دەریای عوسمانی لەکاتی داگیرکردنی(قستەنتنیە) ڕۆڵی گرنگی بینی لەسەرکەوتنیاندا، ئەویش کاتێك سوڵتان محمد فاتیح هەستی کرد بە گرنگی گەمارۆی دەریای لەسەر بەندەرەکانی شار هەر بۆیە کەشتی گەلەکانی عوسمانی لە ڕێگەی ووشکانیەوە ویستیان بگەنە پشتی زنجیرە گەورەکان بۆیە لەم کارەیاندا سەرکەوتن و بیزنتینیەکانیان توشی سەرسوڕومان کرد[٢٤].

جێگەی ئاماژەیە ماوەی نێوان فەتحی قوستەنتنیە تاکۆتای سەدەی پانزە بە قۆناغی بە هێز بوونی عوسمانیەکان لە دەریادا دادەنرێ، تەنانەت دەریای ڕەش بووە بەندەرێك بۆ لەنگەرگرتنی کەشتیەکانیان،وەناوچەکانی دەوروبەری عوسمانیش ملکەچ بوونی خۆیان بۆ عوسمانییەکان دەربڕی وەکو (تەرابزون و ناوچەکانی قرم)، هەروەها لە سەردەمی سوڵتان سەلیمی یەکەم کۆگایەکی گەورە دروست کرا بۆ دروست کردنی کەشتی گەلی بەهێز، هەربۆیە عوسمانیەکان لە ساڵی ١٥٢٢ دەستیان گرت بەسەر رودس دا کە لە باشوری رۆژهەڵاتی قوستەنتینەیە هەڵکەوتبوو کە سوارەکانی قەشە قەتس یوحەنای لێ بوو، وە

سەرکردایەتی کەشتی گەلەکە لەلایەن ئەمیری دەریای جەزائیری (خەیرە دین بەربوسا) بوو[٢٥].

هێزی دەریای عوسمانی زۆر لە هێزی دەریای ئیتالی دەچوو، ئەمەش بۆ ئەوە دەگەڕێتەوە کە ئیتالیەکان لە ڕۆژهەڵاتەوە دەرکەوتن بە ماوەیەکی کەم، چەتەکانی دەریای (القراصنەکان)کەبەچەتەی دەریای ئیتاڵی ناسرابون و کاریان چاودێری کردنی کەشتیەکانی مووسڵمانان و هەموو ئەو کەسانە بوون کە دەچوونە خزمەت سوڵتان ، هێزی دەریای عوسمانی لە بواری ئیداری و بەڕێوەبردنەوە پێشکەوت[٢٦].

کەشتیگەلی عوسمانی بەپلەی یەکەم پشتی دەبەست بە هێزەکانی ئاسیایی، ئەوانیش زۆر دوچاری نارەحەتی و بێزاری بوو بوونەوە،هەر بۆیە سیستەمی (بەدەل) گەشەی کرد و دەوڵەت داهاتی زۆری بۆ هێزی دەریای تەرخان دەکرد، کەشتی گەلی عوسمانیەکان پێکدەهات لە چەند کەشتیەکی زریێ پۆشی قورس (ماعون) بەتورکی(ماونە) کە هەرە گەورەکەیان ٧٥٦ کۆیلەی تۆپ هاوێژی لە خۆی دەگرت،هەروەها لەساڵی ١٥٧٥ کەشتی گەلی عوسمانی لەچەند کەشتیەکی تری بچووکی جەنگی پێکدە هاتن کە قەبارەیان مام ناوەند بوو، سەرنیشنەکانی دەگەیشتە سەد و پەنجا تۆپی کەشتی کە لە سەرەتادا زۆر لاواز بوون کە نەدەتوانرا لە سەریەك کەشتی زیاتر لە بیست تۆپی قورس دابنرێ ، هەربۆیە دواتر عوسمانیەکان لانی کەم لە ڕووی ژمارەی تۆپەکانەوە هاتنە ئاستی هێزی بنەدوقیەکان[٢٧].

ژمارەی کەشتی یەکان لەسەردەمی سوڵتان سلێمان گەیشتە ٣٠٠ کەشتی، ئەمەش بە هۆی بوونی سەرکردەی بەهێزی دەریای خەیرەدین بەربوسا، بەلام دواتر سەرکردەی لێهاتوو کاریان تێدانەکرد و زۆر لە یۆنانیەکان و ئیتاڵیەکان

چونە ناو کەشتی وانەکان،کە هەمیشە چاویان لە دەستکەوتی مادی بوو نەک سەرکەوتنی هێزی دەریای عوسمانی بۆیە کەشتی گەلی عوسمانی بەرەو لاوازی دەڕۆیشت(٣٨).

گەورەیی هێزەی دەریای عوسمانیەکان بۆ ئەوە دەگەڕێتەوە کە بندقیەکان لە رۆژئاوای (بلقان) وەدەرنا و هەروەها لە گرتنی قوستەنتینە لە سەر دەستی سولتان محمد فاتیح و دەرکردنی قەشە یوحەننا لە ساڵی ١٥٢٢ لە دورگەی رودس، هەروەها لە چالاکی دەریاوانی کە خەیرەدین بەربوسا لە دەوروبەری باکوری ئەفریقا پێی هەستا دژی ئیمپراتۆریەتی رۆمانی پیرۆز، دواجار دەوڵەتی عوسمانی گەڕا بەسەر ئەو هەڵمەتانەی کە لە دەریادا ئەنجامی دەدان بۆ ئاوەدانی ئیسلامی یان لە کەنداوی عەرەبی و دەریای سور دژی پورتوگالیەکان(٣٩).

هێزی دەریای عوسمانیەکان بوونە هێزی یەکەم لە جیهاندا و توانیان کۆنترۆڵی دەریای ناوەراست بکەن تا نیوەی یەکەمی سەدەی (١٨) ،ئەگەرچی دەریاوانە ئینگلیزەکان لە نیوەی دووەمی سەدەی (١٨) چەندین فێڵیشیان لە دەریاکاندا دەکرد،بەلام سەرکەوتونەدە بوون و هێزی دەریای عوسمانی پارێزگاریان لە تایبەتمەندی خۆیان کرد وەکو هێزی سێیەم لە جیهاندا مانەوە تا ساڵی ١٨٧٨لە دوایئینگلیز و فەرەنسا(٤٠).

بەشی دووەم : سوپای ئینکیشاری

باسی یەکەم /سەرەتای دامەزراندنی لەشکری ئینکشاری و ڕۆڵیان لە فراوانخوازی عوسمانیەکاندا.

بیرۆکەی دامەزراندنی ئەم هێزە سەربازیە لە دەوڵەتی عوسمانی بۆ سەردەمی میراتی ئۆرخانی کوری عوسمان (١٣٢٦_١٣٥٩) دەگەرێتەوە،یەکێك لە ڕاوێژکارەکانی بە ناوی (قەرە خەلیل) پێشنیاری ئەوەی کرد، سوپایەکی پیادە لەکەسانی ناتورك پێك بهێنێ بۆ ئەوەی ببێتە کاکڵەی سوپایەکی بەردەوامی پیشەیی ،بۆ ئەم مەبەستەش (ئۆرخان) لە ساڵی ١٣٣٠ دەستی کرد بە دامەزراندنی ئەم سوپایە ، بەلاّم ڕێکخستن و تەواوکردنی پێداویستیەکانی لەسەردەمی سولّتان محمدی دووەم (١٤٥١_١٤٨١)بوو، پاشان لەسەردەمی (سولّتان سلێمانی قانون) کۆتای پێهات،(ئۆرخان) ئەم سوپایەی لە بنکە سەربازییەکاندا دانا،چونکە ئەندامانی ئەم سوپایە خانەوادەیان نەبوو ژنیان نەدەهێنا و هیچ ئومێدێکیان نەبوو بۆ دامەزراندنی خێزان و تێکەڵی کۆمەڵگاش نەدەبوون، بەڵکو خۆیان تەرخان کردبوو بۆ بەرگری کردن لە ئیسلام و پاراستنی ژیانی میللەت و سولّتانی عوسمانی،چونکە تاکە باوەڕیان ئیسلام بوو، قورئانی پیرۆز پەرتوکیان و سولّتانی عوسمانیش باوکیان و بنکە سەربازییەکانیش ماڵیان و جەنگیش پیشەیان بوو. لە سەرەتادا ناویان (ینی شهری) بوو واتە (سوپای تازە)، بەلاّم لە دواتردا ئەم ناوە وردە وردە لە ژێر کاریگەری زمانی عەرەبی گۆڕانکاری بەسەر داهات و بوو بە ئینکشاری [٤١].

ئینکشاریەکان هەرچەندە لەسەرەتادا ژمارەیان زۆر نەبوو، بەلاّم بەشداریان دەکرد لە جەنگە نیزامیەکاندا هەر وەك چۆن هەڵدەستان بە گرینگیدان بە پارێزگاری ئاسایش لە شوێنەکانی غەیری شەڕەکانیش دا، هەروەها پارێزگاریان

لـه دیـوانی دەوڵـەتی عوسمـانی دەكـرد لـە كـاتی دانیـشتنەكانی سـوڵتان دا، گرینگیان دەدا بە كارەكانی پۆلیس و هێزی ئاگر كوژێنەوە، وە هێزێكی سیاسی زۆر گەورەیان لە دەوڵەتی عوسمانی دا دروست كرد كـە ڕۆڵێكی زۆر گـەورەیان هەبوو بۆ بە هێزبوونی دەسەڵاتی عوسمانیەكان[٤٢].

دەستەی ئینكشاریەكان گرینگترین بەشەكانی لـە كۆیلـەكان بـوون دوای ئـەوەی كە دەرسێكی زۆری دەبینی و مەدەنی و ئەقڵیان فێركرا لە سـوپای عوسمـانی دا باشترین جەنگاوەرانی سوپای عوسمـانی بـوون تـاوەكو سـەدەی حەڤدەهـەم بـۆ ڕێكخستنیان لە ڕووی بەكارهێنانی چەك و شـەڕ و تیروكـەوان كـە فرقەیـەكی زۆر چاكی پیادەیان لێ دروست كرا هەر كاتێك دوژمن هێرشی كردبایە سەر دەوڵەتی عوسمانی زۆر بەتوند و تیژی و ترسناكی ڕووبەڕوویان دەبونـەوە، ئینكشاریەكان هەمیـشە خۆیـان ئامـادە دەكـرد بـۆ جیهـاد و جـەنگ دژی نـەیارەكانیان، ژنیـان نەدەهێنا و تێكەڵاوی كۆمەڵگا نەدەبوونەوە تەنها لە شوێنە بێدەنگەكان دەژیـان كە خۆیان بەخت دەكرد لـە پێنـاوی خـوا و پارێزگـاری لـە دەسـەڵاتی دەوڵـەتی عوسمانی و پارێزگاری لە سوڵتان[٤٣]. ژمارەی ئینكشاریەكان لە سەدەی حەڤدە دا گەیشتە زیـاتر(١٠٠٠٠) جـەنگاوەر كـە ئەفـسەرێك یـان ئاغایـەك سـەركردایەتی دەكردن كـە بـە پەروەدەیـەكی سـەربازی بـەرز لـە كۆشـكی سـوڵتان پـەروەردە كرابوو، كە لە نێوان (١٥٠)كەس لە لێهاتوترین تیر هاوێژەكان هەڵدەبـژێردران بـۆ سـەرۆكایەتی كـردن، هـەروەك بەتـەواوی دەوری سـوڵتانیان دەدا لـە كـاتی دەرچوونی سـوڵتان بـۆ جـەنگ، هـەر بۆیـە عوسمانیـەكانیش هـەر لەسـەرەتاوە گرنگی زۆریان بـە سـوپای ئینكشاری دەدا و هـەموو پێداویستیەكیان بـۆ دابـین دەكـردن بـە پێـدانی چـەك و ئامێرەكـانی جـەنگ و ئامـادەكردنی جل و بـەرگ و خـۆراك و هۆكـاری گواسـتنەوە، وە چـەندین ڕێگایـان بـۆ خۆشـكردن لـە هـەموو

لایەکانی ئیمپراتۆریەتی عوسمانی بەتایبەت لە بەلقان، وە زیاتر گرینگیان دەدا بە تۆپ و پیشەسازی دروست کردنی تۆپ هەروەها گرینگیان بە باروت دەدا بۆ سەرکەوتنەکانیان بە تەواوەتی پشتیان پێدەبەستن، هەر بۆیە ئینکشاریەکان سەرکەوتنی باشیان بەدەست دەهێنا و کاریگەریان هەبوو لەسەر بە هێز بوونی عوسمانیەکان[٤٤].

ئینکشاریەکان یاخود (أو جاغ ئینکشاریە) لە سێ کۆمەڵە پێك هاتبوو، یەکەمیان (فریق السکمانیە) (وشەیەکی فارسیە واتا (پاسەوانی سەگ))دێت،کە تیپێك بوو بە شێوەیەکی سەربەخۆ دامەزرابوو، بەڵام دوو کۆمەلەکەی تر کارەکانیان لە کۆتایی ساڵەکانی دواتردا دەرکەوت،کە پێدەچێ زیاتر لەیەکەوە نزیك بووبن،بۆ هەر یەکێکیان (الجماعە) وە دووەمیشیان ناوی (الفرقە) تێدا بوولە تورکیشدا ناوی (کۆمەڵەی بولوك)ە، هەر چۆنێك بێت ئینکشاریەکان بە هەموو بەشەکانیەوە لە ئەسڵدا لە بەندەکانی سوڵتان بوون[٤٥].

هەمیشە سوڵتانەکانی عوسمانی زۆر گرینگیان بە سوپای ئینکشاری دەدا، وریایان دەکردنەوە لە واجب و ئەرکەکانیان دا لە پاراستنی وڵات و بەرقەرارکردنی ئاسایش لە ناو دەوڵەت وە مەشقێکی زۆر قورس و توندیان بە سەربازەکانیان دەکردن، وە هەندێکی تر بە کۆکردنەوەی پارە و سامان سەرقاڵ بوون بە دونیاوە، دەوڵەتی عوسمانی هەمیشە لە هەوڵی بەرفراوانکردنی سوپای ئینکشاری دابووە هەموو سەربازەکانیان دەنارد بۆ مەیدانی جەنگ و هەندێکیان لە پایتەخت دا کۆکرد بوونەوە، بە دڵنیاییەوە دەوڵەتی عوسمانی کەوتبۆوە بە کارهێنانی کەل و پەلی پێویست وە تەواوی ئەو کەل و پەلانەی کە ئینکشاریەکان پێویستیان پێی بووە، بیروباوەڕی ئینکشاریەکان بۆماوەیی بوو بە هۆی بوونی رێبازی دەروێشەکان، بیروباوەڕی دەروێشەکان لەسەر سۆفیگەری بووە کە

بریتی بوو لە هەردوو ڕێبازی سۆفیگەری بەكتاشی و مەولەوی،ئەم دەروێشانە زۆر بەڕێزە وە چاودێری و چاویان لە سوپای ئینكشاریی دەكرد و بەهێزی خۆیان دەزانی هەمیشە داوای بەرەكەتیان لە خوا دەكرد كە سەركەوتوو بن، لەگەڵ تێ پەڕ بوونی كاتیش پەیوەندی نێوان دەروێشەكان و ئینكشاریەكان بە هێز تر دەبوو وە درێژەیان بە هێنانی كۆمەڵێك پیشەوەر و دروست كردنی بازرگان و پیشەسازی بە تایبەتی بواری سەربازی لەڕووی چەك و تەقەمەنی لە دەوڵەتی ئیسلامی دا[٤٦].

بەڕای ئێمە دامەزراندنی لەشكرێك بۆعوسمانیەكان كارێكی زەروریەت بوو بۆیان،ئەمەش لەپێناوپارێزگاریكردن لەو دەسكەوتانەی كە لەسەرەتای شەڕەكانیاندا لەبەرامبەر بیزەنتیەكان بەدەستیان هێنابوو،كە بەهۆیەوە توانیبوویان چەندین ناوچە داگیربكەن و پەرە بەفروانخوازیەكانیان بدەن، ئەمەجگە لەوەی كەمانەوە و پشت بەستنیان بەسوپای دەرەبەگایەتی كە لەسەرەتاوە لە سەری دامەزرابوون توشی لەناوچون وكاولكاری دەكردن، چونكە هێزی دەرەبەگەكان خاوەن مەشقی تایبەت نەبوون،لەسەر ئەساسی بەرژەوەندیەكانیان بەشداریان لەجەنگەكاندا دەكرد،ئەمەسەرەڕای سادەی كەلوپەلی شەڕكردنیان.بۆیەبەهۆی بوونی ئەم هۆكارانەو چەندین هۆكاریترەوە سوڵتانەكانی عوسمانی ناچاربوون كەبیر لە دامەزراندنی لەشكرێكی تۆكمە و مەشق پێكراوبكەنەوە كە بە لەشكری ئینكیشاری ناسرا.

تەوەرەی یەكەم/ پاڵنەرەكانی دروست بوونی سوپای ئینكشاری.

دروست بوونی سوپای ئینكشاری لە دەوڵەتی عوسمانی دا دەگەڕێتەوە بۆ چەند پاڵنەرێك لە وانە:

هۆی سیاسی : كاتێك میرنیشنی عوسمانی لە وڵاتی باشوری رۆژهەڵاتی دەریایی مەرمەرە دروست بوو،ئەمەش لەبەرئەوەی ترسی لە هاتنە ژوورەوەی بێزنتیەكان هەبوو بۆ ئەنەدۆڵ ،چونكە ئورتوغرل بەگ(١٢٢٨_١٣٢٦ز) نزیكترین شازادە بوو لە سنوری بێزنتیەكان، ئەم بارودۆخە ناخۆش و خەتەر بوو بۆ عوسمانیەكان كە وایكرد لە هەركاتێك دا ئاگاداری خۆیان بن و سوپایەك دروست بكەن كە ئامادەیی هەبێت بۆ شەڕ و جیهادكردن دژی بێزەنتیەكان، هەروەها پاڵنەرێكی تر بۆ دروست كردنی سوپای ئینكیشاری كەمی سەرباز بوو بۆ جەنگ كە لە دوای تەواو بوونی شەڕ دەگەرانەوە بۆ وڵاتەكەیان، بۆیە بوونی سوپایەكی گەورە پێویست بوو بۆ فراوان بوونی پێگەی عوسمانیەكان كە ئەم ژمارە زۆرانەی جەنگاوەران تەنها لە كاتی شەڕدا كۆ دەبونەوە دوای ئەوە هەریەكە بۆ وڵاتی خۆیان دەگەرانەوە، هەروەها پاڵنەرێكی تر فراوانبوونی دەوڵەتی عوسمانی بووكە پێویستیبە سوپایەكی بەهێز و یەكگرتووهەبوو بۆ ڕووبەڕوو بونەوەی دوژمنەكانیان بەمەبەستی دروست كردنی یەكەیەكی باش لە نێوان هێزە عوسمانیەكان(١٧).

لەسەرەتادا سوپای عوسمانی پشتی بەو سوارە توركمانانە بەستبوو كە بڕبڕەی سوپایەكەیان پێك دەهێنا،بەڵام سوڵتان ئورخان(١٣٢٦_١٣٥٩ز) لە دەرئەنجامی لێزانی و كارامەیی خۆی لە بواری سەربازی دا دركی بەوە كرد كە پێویستە بۆ دەوڵەتەكەی سوپایەكی پیادە پێك بهێنرێت بۆ كردنەوەی ئەو قەڵا و شورا پۆڵاینانەی كە بەڵقان پێ ی ناسراوە،هەستی كرد كە ئەو بار گرانیەی

کەوتۆتە سەر میرنیشینەکەی زۆر لەتواناکانی گەورە تر و قورسترن بە تایبەت پاش ئەوەی کە دەوڵەتی بیزەنتی بە چاوی تەماع و ترسەوە تەماشای دەکرد بۆیە دەستی کرد بە دروست کردنی سوپایەکی نوێ کە دلسۆزبێت بۆ دەوڵەتەکەی(٤٨).

هەروەها پاڵنەرێکی تر ترسانی سوڵتان ئۆرخان بوو، کە دەترسا تیپە سەربازیەکان دەستەگەری پێك بهێنن و هەر کەسەو بەلای هۆزەکەی خۆیدا بچێت و شیرازەی ئەو هاوپەیمانیەتیە کە هەبوو لە نێوانیان دا تێك بچێت، سەرباری ئەوەش زۆربوونی کاروفەرمانەکانی جیهاد و فراوان بوونی شەڕەکان ململانێی دژ بەبێزنتیەکان دەخوازێ کە سوپایەکی بەردەوامی لە حاڵەتی ئامادە باشی دا هەبێت، بۆیە بیرۆکەی دامەزراندنی سوپایەکە لەلایەن ئۆرخان کە سوپایەکی پیادە پێك بهێنێت، لە کەسانی غەیری تورك بۆ ئەوەی ببێتە کاکڵەی سوپایەکی بەردەوام و پیشەیی کاریگەر بوو لەو روەوە.(٤٦)

پاش ئەوەی دەسەلاتی عوسمانیەکان فراوانبوو شەڕ و ململانێ کانیان بەرە و زیاد بوون رۆڵی ئەو هێزەی کە پشتیان پێ دەبەست پێی دەوترا هێزی (بایا) کە لە هۆزە دەرەبەگەکان و عەشایرەکان و هۆزە تورکمانەکان پێك دەهات کەم بویەوە، چونکە بە تێپەڕ بوونی کات کەم و کورتیەکانی ئەم سوپایە بەدەرکەوتن، لەبەرئەوەی ئەم سوپایە بەباشی سەرپەرشتی نەدەکران زۆر جار جەنگاوەرانی ئەم سوپایە لە کاتی جەنگ دا ئامادە نەبوون ئەمەش بە هۆی سەرقاڵ بوونیان بە کاری پیشەوەری و بازرگانی و کشتوکاڵکردن ، هەربۆیە عوسمانیەکان بۆیان دەرکەوت ناتوانن لە پرۆسەی داگیرکاری و فراوانخوازیەکانیاندا پشت بەم هێزە ببەستن ، چونکە ئەم هێزانە بەباشی ئەرکەکانی خۆیان بەجێ نەدەگەیاند، لەبەر ئەمەش عوسمانیەکان بیریان لەوە

کردەوە کە هێزێکی بەردەوامیان هەبێ کە جێگەی ئەو هێزانەیان بۆ بگرێتەوە، بۆیە هەستان بە دروست کردنی هێزی نوێ[50].

بەڕای ئێمە عوسمانیەکان لە دروست کردنی سوپای ئینکشاریدا سودیان لە ئەزموونی دەوڵەتە ئیسلامیەکانی پێش خۆیان وەرگرتوە بە تایبەت دەوڵەتانی عەباسی و ئەیوبی. بەجۆرێك لەسەر هەمان شێوەی ئەوان هەڵسان بە دروستکردنی سوپای ئینکیشاری کە سوپایەکی کۆیلەیەتی بوو.

تەوەرەی دووەم/ سیستەمی (دێفشرمە).

ووشەی(دێفشرمە) لە فەرمانی (دفشرمك) ی تورکی وەرگیراوە بە واتا (تۆماری ناو) بە شێوازی هەڵبژاردنی منداڵەکان و کۆکردنەوەیان لە خێزانەکانیان، واتە (سیستەمی دێفشرمە) بریتی یە لە کۆکردنەوەی ئەو منداڵانە کە تەمەنیان لە نێوان (٥_١٢) ساڵاندا بووە کە لەرێگەی وەکیلەکانی دێفشرمە لە ناوچە مەسیحی نیشەکانی بەڵقان لە شار و ناحیە و قەزاکان کۆدەکرانەوە، کە دەچوونە کڵێسا و مەسیحییەکان لیستی منداڵانی تعمید کراویان لە قەشەی کڵێسەکان وەردەگرت لە کۆی پێنج منداڵ یەك منداڵیان دەبرد، کە ئەمەش هەمان سیستەمی پێنج یەکە کە لە شەریعەتی ئیسلام یدا هەیە. شایەنی باسە ئەو منداڵانە تەنها لە ڕەگەزی نێر وەردەگیران، ئەم منداڵانە لە بۆرسە و ئەدەرنە و ئەستەمبوڵ فێرگەیان بۆ کرابۆوە لە وێدا دەرسی ئاینی و مەشقی سەربازی و ڕۆشنبیری گشتی یان دەخوێند تا دەگەیشتنە تەمەنی (١٨) ساڵی، کە ئەم سیستەمە ڕەگەزی باشیان دروست دەکرد بۆ چوونە ناو ریزەکانی سوپا لەلایەن عوسمانیەکانەوە[51].

پاش ئەوەی ئەم منداڵانە تەمەنیان دەگەیشتە (١٨) ساڵی دەکران بە دوو بەش ئەوانەی لەڕووی هزرەوە بەهرەداربوون پێیان دەوترا ئۆج ئۆغلان ئەمانە لە کۆشکەکانی سوڵتان دادەنران و بەکاریان دەهێنان بەمەبەستی کاروباری دەوڵەت تەنانەت هەندێ لەو منداڵانە بوون بە شێخ الاسلام و هەندێکی تر لە باڵوێزخانەکانی دەوڵەتەکانی عوسمانی کاریان دەکرد، ئەو منداڵانەی کە لەڕووی جەستەوە بەهێزتر بوون پێیان دەوترا ئەعجەم ئۆغلان کەئەمانە سوپای ئینکشاریان لێ دروست دەکرا،هەر تیپێکی ئینکشاری پێی دەوترا ئۆجاق[٥٢].

ئەم منداڵانە سونەت دەکران بەپێی شەریعەتی ئیسلام، ئیسلام دەکران و دەیان کردن بە چاودێری خۆیان، زۆر پاداشت دەکران و بەرپرسیاریەتی زۆریان پێ دەدان لە دەوڵەتدا،هەر لە سەرەتاوە بە بیرۆکەی جیهادهاندەدران وکاتێك بۆ شەڕ ڕەوانە دەکران بڕوایان بەوە هەبووکە یان سەردەکەون یان شەهید ئەبن[٥٣]

سوپای ئینکشاری لە هەموو جەنگەکانی عوسمانیەکاندا لە کاتی بە هێزیاندا ڕۆڵێکی زۆر باش و گەورەیان بینی وەك شێر لە مەیدانەکانی جەنگدا پێشڕەویان دەکرد لەسەرخستنی جەنگەکەدا ,هەروەك لە یەکلاکردنەوەی جەنگی گرتنی قوستەنتینیەش ڕۆڵی سەرەکی بۆ ئەوان دەگەڕێتەوە ،لە شەڕە بە بەناوبانگەکانی تریش هەمان ڕۆڵیان هەبووە[٥٤].

ئینکشاریەکان گەورەی هێزەکان بوون بە هۆی ئەو دەرئەنجامە پەروەردەی ئیسلامی و سەربازیانەی کە کرابوون، هێزێکی زۆر گەورە بوون گیانێکی هاوکاریان هەبوو هەر لەبەر ئەمەش بوو سەرکەوتنیان لە زۆربەی شەڕەکاندا بەدەست دەهێنا،کە بەمە خزمەتێکی بەرچاوی دەوڵەتیان دەکرد، لە دوای ئەم سەرکەوتنانە پاداشت دەکران و ئیمتیازیان وەردەگرت پارچە زەویان دەدرایە ڕێگەیان پێدەدرا لە دەرەوەی وڵات بژین،هەروەها لە زۆربەی کاتەکاندا

سولّتان خۆی لەشەڕەکاندا بەشدار دەبوو کە ئەمە دەبووە هۆی هاندانی جەنگاوەرەکان[55].

سوپای ئینکشاریەکان هاوکار بوون لە دروست کردنی دەسەلاّتی عوسمانی کە تایبەتمەندی خۆی هەبوو لەگەشەکردندا, هەروەك گرنگیش بوو بۆ داهاتوو بۆ گەشەی دەولّەتی عوسمانی هەر ئەم تایبەتمەندیە وایکرد کە پێویست بوو ئەمانە نزیك ببنەوە لە شانۆی سیاسی ،چونکە ئاگاداری هەر گۆڕانکاریەکی جیاوازی ناو دەولّەت بوون، لە سەردەمی سولّتان محمد الفاتیح (١٤٥١_١٤٨١) ژمارەیان زۆر زیادی کرد، کە کاریگەری زۆرباشیان هەبوو بۆ سەر بەهێز بوونی دەسەلاّتی عوسمانیەکان[56].

هەروەها ئینکشاریەکان ڕۆڵێکی بەرچاویان هەبوو لە پاراستن و پاسەوانی کردنی خودی سولّتان، کە ڕاهێنرا بوون بە ڕاهێنراوی وەرزشی زۆر توند و تیژ و دلّڕەقانە،کە ڕازیبوون بە ژیانێکی هەژارانە لەبەرامبەر ئەمەدا حەزیان لە دەسەلاّتی سیاسی گەورە هەبوو، سەردەمی سولّتان (سلێمانی قانون)ی (١٥٢٠_١٥٦٦) ژمارەیان زیادی کردگەیشتە (١٤) هەزار پیادە وە شێوەی سیاسیان وەرگرت[57].

ئینکشاریەکان ئەگەر چی لە ڕابردوودا کۆیلە بوون، بەلاّم کە بوونە سەرباز لە ناو سوپای عوسمانیدا چاویان بڕیبووە مافەکانی پیاوانی گەورە و سەربەست لە کاروباری مەلیك، هاوسەرگیری و کەسایەتیان ، ئەوانە مامەلاّیان وەکو کۆیلە لەگەلّ نەدەکرا بەمانا پاسایەکەی، هەروەها ئەم سەربازانە بڕوایان وابوو کە موڵکی سولّتانن خۆیان و ژیان و ئەوەی هەیانە هەموو هەر موڵکی سولّتانە[58].

هۆکاری بەهێزی ئەو سەربازانەی ناو سوپای ئینکشاری دەگەڕێتەوە بۆ ئەوەی کە عوسمانیەکان لە سەرەتاوە قوتابخانەیان بۆ کردنەوە بۆ ئەوەی بەتەواوی

فێری شێوازەکانی جەنگی ببن، هەریەکێك لەم منداڵانە یەکەم بووایە دەکرایە سەرۆکی بەشێك لە سوپا یان خەزنەدار یان وەزیر، کە سەرەتا دابەش بوو بوون بۆ دوو بەش، بەشێکیان پەیوەندیان بە دەرگەوانی سوڵتانەوە هەبوو کە پێی دەوترا (قاپی قولەری) واتا پاسەوانی دەرگای سوڵتان، بەشەکەی تریش هەڵدەبژێران بۆ بەڕێوەبردنی بەرزترین پۆستەکانی دەوڵەت و زۆربەی هەرە زۆری لە سەرۆك وەزیرەکان بوون [٥٩].

ئاڵای سوپای ئینکشاریەکان بریتی بوو لە قوماشێکی (سور) لە ناوەڕاستی دا مانگێك هەبوو لە ژێر مانگەکەش وێنەیەکی شمشێر هەبوو کە ناوی (ذوالفقار) بوو وەکو بەرەکەت وەرگرتنێك لە شمشێرەکەی ئیمامی (عەلی) خوای لێی ڕازی بێت،کە ئامانجی سەرەکی سوپای ئینکشاریەکان بریتی بوو لە درێژە پێدانی جیهاد دژی بیزەنتیەکان و ئازاد کردنی زیاتری خاکەکانیان و ئازادکردنی خاکی ئیسلامی بە ئامانجی بڵاوکردنەوەی ئاینی ئیسلامی، چونکە بەتەواوی گەیشتبونە پەروەردەیەکی ئیسلامی جیهادی باش و ئامانجەکانی ئیسلام لە دڵیان چەسپی بوو[٦٠].

لەسەردەمی سوڵتان مورادی یەکەم (١٣٦٠_١٣٨٩) کە زیاتر گرنگی داوە بە سوپای ئینکشاریەکان، کە (یگی جری) یان (سەربازە تازەکانی ئەوجاق العجم)یان پێدەوترا، وە بە سەربازەکانی (قابی قولی) یان (گەورەی دەرگاکانی سوڵتان) ناسراو بوون، ئینکشاریەکان هەر لەسەرتاوە وەکو هێزێکی ووشکانی گەورە وابوون بۆ دەوڵەتی عوسمانی بەهەر دوو بەشی (پیادە و سوارە) [٦١].

لە ناو ئینکشاریەکان کۆمەڵەی سوارچاکان هەبوون، کە سوارچاکان دوو جۆر بوون جۆرێکیان سوارچاکە هەڵبژێراوەکان بوون کە خاوەنی موچەیەکی باش بوون، ژمارەیان سەرەتا (٢٤٠٠) پیاوی بەهێز بوون، بەڵام پاشان ژمارەیان

زیـادی کردووە،جۆرەکـەی تریـان سوارچـاکی (الـسباهیة) بـوون کـە خـاوەنی زەویەکانی دەرەبەگەکان بوون، بەشێوازێکی بـاش و تـەواو و ڕێك وپێـك مەشـق پێکرا بوون[٦٢].

ئینکشاریەکان دەورێکی زۆر گەوریان بینـی لـە ژیانی سـەربازیدا، هـەروەها بەردەوام هانی سوڵتانیان دەدا بۆ ئەوەی ئەوان بکاتە خـاوەن پۆسـتی گـەورە و سەرکردە و خەلیفە هەموو هەوڵێکی خۆیان دەدا و هـەموو هاوکاریـەکیان دەکـرد بۆ ئەوەی ئەم کارەیان سەربگرێ و خۆیان نزیك دەکردەوە لە سوڵتان[٦٣].

باسی دووەم/ چۆنیەتی لاوازبوون و گەندەڵ بوونی لەشکری ئینکشاری.

لەگەڵ تێپەڕبوونی سەردەم و ڕۆژگار ترس و تەمبـەڵی ڕویکـردە ناوڕیزەکـانی سوپای ئینکشاری، بەتایبەت کاتێك کە لە ناو شارەکاندا کەوتنە ژیان بەو پێیەی کە سەربازی تایبەتی سوڵتانن کەوتنە دەست درێـژی کردنـە سـەر موڵـك و مـاڵی خەڵکی،هەرکاتێ سەربازانی ئینکشاریە تێکەڵی خـەڵکی شـار بونایـە سروشـتیان گەندەڵ دەبێت و ڕەوشتیان دەگۆڕێ و ئەرك و کار و فـەرمانیان گـۆڕانی بەسـەر دادێـت و دەردو بـەلا بـەهۆی دوژمنایـەتی و کاریـان لـەڕووی دانیـشتوان دا دێتـە کایەوە و دەست وەردەدەن لە کاروبـاری دەوڵـەت و کەوتنـە گەنـدەڵی نوانـدن و ئاژاوە نانەوە و ئـارەزووی دەسـەلآتیان لـەلا پەیدا بـوو[٦٤].لەسـەدەی شـانزەوە کاتێك ئینکشاریەکان گەنـدەڵیان تێکـەوت و وردە وردە بـەرەو لاوازی ڕۆیـشتن و دەسـتیان خـستبووە نـاو کاروبارەکـانی دەوڵـەتی عوسمـانی و هەڵدەسـتان بـە لابـردن و لــە نـاوبردنی سـوڵتانەکان بـە هـۆی لاوازی هەنـدێ لـە سـوڵتانەکانی عوسمانی، کە هەمیشە بەدوای بەرژەوەندی خۆیان دەکەوتن چـاویان لـە پۆسـتە بەرزەکانی وولآت بووە[٦٥].

هۆکاری گەندەڵبونی سوپای ئینکشاری دەگەڕێتەوە بۆ ئەوەی کە کاتێك هێرشیان دەبردە سەر هەر وڵاتێ بارگرژیان دەنایەوە و دەستیان دەکرد بە تالآنی زۆر و بەڵێنەکانیان بەرە بەرە هەڵدەوەشاندەوە و ئاگر بەستەکانیان دەشکاند، ئەو مەبەستەیان لە بیرکرد بوو کە لەسەری دامەزرا بوون و ڕێکەوتبوون،کاتێکیش سوڵتان مورادی سێیەم (١٥٧٤_١٥٩٥) فەرمانێکی دەرکرد کە ڕێگە نەدەن مەی بخۆنەوە بۆیە سەربازەکان لە بەرامبەر ئەمەدا راپەرین و سوڵتانیان ناچار کرد کە ئەم فەرمانە هەڵوەشێنێتەوە، هەروەها ئینکشاریەکان هەڵدەستان بە کوشتنی سوڵتانەکان و دانانی سوڵتانی منداڵ کە توانای بەڕێوە بردنی وڵاتی نەبوو ئەمە هۆکارێك بوو بۆ لاوازی سوپای ئینکشاری و دەوڵەتی عوسمانی(٦٦).

دوای ئەوەی ژمارەی سوپای ئینکشاریەکان زیادی کرد بۆ وەرگرتنی موچە قورسای زۆریان خستبۆ سەر خەزێنەی دەوڵەت وە پەیوەستبوونی زیاتری ئەمانە بە سوپاوە بۆ وەرگرتنی پارە بووە نەك شەڕکردن و لەکاتی جەنگ و ڕووبەڕوو بونەوەی دوژمن زۆربەی هەرە زۆری سەربازەکان خۆیان دەشاردەوە(٦٧).

بە تێکەڵ بوونی سەرباز و خەڵکی ئاسایی بووە هۆی گەندەڵی لەناو ڕیزەکانی سوپاو هاتنە ناوی خەڵکی مەدەنی کە ئەم خەڵکە هیچ شارەزایەکی ئەوتۆیان لەبارەی سوپا و شەڕەوە نەبوو تەنها بۆ پارە و سامان بوو، ئەمەش بەهۆی ئەوەی کە بلیتی سەربازیان کڕیبۆوە لە سەربازەکانی ئینکشاری سەربازان ڕەوشتی پیشەکەیان تێکەڵ بەکاری ئاسایی خەڵك کرد و لەناو خەڵکی ئاسایی دەستیان خستە ناو ئیش و کارەکانی دەوڵەتەوە لە پێناو حەز و ئارەزوو و بەرژەوەندیەکانیان دەسەلآتیان بەکاردەهێنا،ئەمەش بووە هۆی لێکترازانی

سوڵتان و خەڵکی ئاسایی، ئینکشاریەکان لەپێناو بەرژەوەندی خۆیان کاریان دەکرد هەڵساون بەکوشتنی سوڵتانەکان و منداڵەکانیان و دەستیان دەگرت بەسەر زەویەکانی دەوڵەت و بۆ کاروباری خۆیان و بۆ بەرژەوەندی خۆیان بەکاریان هێناوە، دژایەتی خۆیان بۆ دەسەلآت ڕاگەیاندوە، ئەمەش بەهۆی ئەو لەخۆباییەی کە هەیانبوو گوایە ئەوان بەشێکن لە موڵکی سوڵتان و دەتوانن دەسەلآتیان هەبێت بۆیە هەموو ئەمانە بوونە هۆی گەندەڵ بوون و لاوازبوونی لەشکری ئینکشاری(٦٨) .

گەندەڵی سەربازەکان لەوەدا بوو کە لەکاتی جەنگ ئامادە نەدەبوون.بەلآم بۆ ئەوە کۆدەبوونەوە کە دەنگی یاخی بوونێك یان داوای لابردنی وەزیرێك یان لە سێدارەدانی چەند وەزیرێك ڕابگەیەنن و کاتێ کە دەوڵەتی عوسمانی شەڕی ڕادەگەیاند و دەیانوویست ڕەوانەی شەڕیان بکات کەمتر ئامادە دەبوون و کەمتر لە بەرامبەر دوژمن خۆیان ڕادەگرت، بەلآم دواتر دەیانویست هەلآتنیان لە شەڕەکاندا بە بلآوکردنەوەی مقۆمقۆ لە نێوان خەڵکی دا داپۆشن، گوایە سەرکردەکان ویستویانە بیانفرۆشن بەدوژمنە خوا نەناسەکان، بۆیە لە دواتر زۆربەی ئەو شەڕانەی دەوڵەتی عوسمانی پێی هەڵدەستا تەنها بەشکستی گەورە کۆتایی دەهات و سنوری دەوڵەتی عوسمانی بەرە بەرە بچووك دەبۆوە و دەسەلآتیان لاواز دەبوو(٦٩).

لە پێناو وەرگرتنی موچەدا لەناو سوپای ئینکشاری شێوازی زۆر هەبوو بۆیە یەکێك کە بیویستبایە بچێت بۆ ناو سوپاکە هەموو شتێکی خۆی دەفرۆشت بۆ ئەوەی بیکات بە بەرتیل تا بتوانێ لە سوپادا وەریبگرن بۆیە ئەمە زیاتر گەندەڵی ئینکشاریە دەردەخا، هەروەها لەم سوپایە گەندەڵی و تەمبەڵی و خۆ دزینەوەی هەندێك لە سوڵتانەکان لە کاتی جەنگەکاندا لە بەژدار بوونیان لەگەڵ

سوپاکە بۆ شەڕەکان، هەروەك چۆن لە سەردەمی سوڵتان موڕادی سێ یەم(١٥٧٤_١٥٩٥) باوبوو، سەرەرای ئەوەی کە نەدەچووە دەرەوە بۆ جەنگ هیچ خۆشەویستیەکیشی بۆ ئەو سوپایە نەبوو، هەروەها شاردنەوەی ناوی ئەوکەسانەی کە دەمرن لەو سوپایەدا بۆ ئەوەی مووچەکانیان نەبڕن و هەر بەردەوام بێت بۆیە دواتر ئاشکرا بوو هەر کەسێ ناوی مردویەك ئاشکرا بکات ئەوا پارەیەکی زۆری دەدرێتێ هەرچەندە ئەم کارەش سودێکی ئەوتۆی نەبوو، هەروەها بەکارهێنانی مەی خواردنەوە بە شێوەیەکی زۆر لە ناو سوپای ئینکشاریە کاریگەری خراپی کردە سەر گەندەڵ بوونی ئەم سوپایە و تاوای لێهات بە تەواوی بەرەو لاوازی ڕۆی[٧٠].پاش تێپەڕبوونی سەردەمی هێز و شکۆداری سوڵتانە عوسمانیەکان کە خۆیان سەرکردایەتی سوپاکانیان دەکرد بەڵام دواتر سەرکردایەتی سوپا بەدەست چەند کەسێکی تر بوو وەك سەرکردە دادەنرا وەك سەدر ئەعزەم و وەزیرەکانی جەنگی کە ئەمە گەندەڵی خستە ناو سوپای ئینکشاری[٧١].

هەروەها خانە نیشنکردنی سەربازەکان ڕێگەیەکی تر بوو بۆ گەندەڵی، چونکە بەپێ یاسای ئەوکاتەی عوسمانیەکان کاتێ یەکێك پێویستبایە خۆی خانەنیشن بکات دەبوایە هۆکارێکی لەبەر دەست بووایە تا خۆی خانەنیشن بکات و سوڵتانیشی لێ ئاگادار بێت ئەمەش وایکرد کە یاری بە بەڵگە و هۆکارەکان بکرێت سەرە ئەنجامیش ڕێژەی خانەنشین فراوان بوو و بەرەو سەرەوە ڕۆیشت،هەروەها دیاردەیەکی تریش کڕین و فرۆشتن بە لیستەکان و دەفتەری ناوەکان دەکرا، کە وەك بازرگانی بەبەشی کۆمپانیاوە بکرێ،بەمەبەستی پێدانی موچە بەو ناوانەی کە خۆیان نوسیویانە، ئەمەش پێچەوانەی یاسا بوو کە سەربازی ئینکشاری بێجگە لە کاری سەربازی هیچ کارێکی تر بکات، بەڵام بە

هۆی وەرگرتنی خەڵکانێك کە لە بنەڕەتدا بازرگان بوون لە هەردوولا سودمەند ئەبوون، هەم کاری بازرگانی خۆیان دەکرد و هەمیش سالآنەش لە جیاتی ئەوەی چوار علوفە واتا (مووچە) وەربگرن لە مووچەی سەربازی دوو علوفەیان پێدەدان، بێگومان هەوڵی چارەسەری ئەم کێشانە دراوە بەڵام هەموویان بێ سوود بوون[٧٢].

لەلایەکی ترەوە گەندەڵ بوونی سوپای ئینکشاری بە هۆی ئەوەی کە هەندێ لە سوڵتانەکان ڕێگەیان داوە کە سەربازەکان ژن بهێنن و تێکەڵی ژیانی ئاسایی خۆیان ببن و وردە وردە ئەوان هەستیان کرد کە ژیانی سەربازی هەموو شتێك نیە، بۆیە توانای شەڕیان کەم بۆوە هەروەها دووری سەربازەکان کە هەر لە سەرەتاوە لە خێزانەکانیان دورکەوتبونەوە، ئەمە بوو بەهۆی ئەوەی کە هەستی مرۆڤایەتیان لاواز بێت و دڕندە و توندوتیژو لە خۆبای بوون،بۆیە دوای ئەوەی کە سوڵتان ڕێگەی پێدان کە کاری پیشەگەری بکەن بە تایبەت لە کاتی ئاشتی دا ، ئەمەش هێندەی تر لە کاری سەربازی دوری خستنەوە ئەوەندەی تر توانای شەڕیان دابەزی و هەستی شەڕکردن لایەن کەم بۆوە و لە هەمان کاتیشدا دەوڵەت ڕێگەی نەداوە کە لە کاتی ئاشتی و شەڕیشدا چەك هەڵگرن لە ترسی ئەوەی کە بەژداری لە کاری توندوتیژیدا نەکەن، بەڵام سەرباری پەیڕەوکردنی هەموو ئەو کۆت و بەندانە لەلایەن دەوڵەتەوە بۆ سەر هێزی ئینکشاری هەر بارێکی گران بولەسەر دەوڵەت بە هۆی ئەو هەموو پارمەتی و مەسرەفانەی کە لێیان دەکرا زیاتر دەوڵەتی عوسمانی بەرەو لاوازی برد[٧٣].

بە بڕوای ئێمە لاواز بوون و گەندەڵبوونی لەشکری ئینکشاری بە پلەی یەکەم دەگەڕێتەوە بۆ بێ توانای و لاوازی سوڵتانەکان کە کاروباری وڵاتیان پشتگوێ خستبوو و مەیلیان بەلای ژیانی تایبەتی و خۆشگوزەرانی کەوتبوون، بەمەش

قودسـیـیەتیان لای ئینکیـشاریەکان بـەرەو لاوازی و کـەم بوونـەوە چـوو، ئینکشاریەکان سودیان لە لاوازی سوڵتانەکان وەرگرت و دەستیان خستە ناو کاروباری کۆشك و لە هەوڵی بەدەست هێنانی پلەو پایەی باڵا دابوون و هەموو ئەو کارانەی کە سەرەتا لە سەری دامەزرابوون فەرامۆشیان کردو لە دوایدا بەپێچەوانەی بەڵێنەکانیان ئەجوڵانەوە.

یـەکێکی تـر لـە هۆکـارە سـەرەکیەکان کـە کاریگـەری هـەبوو لەسـەر ئینکیشاریەکان و لاوازبوونیان کاڵ بوونەوەی هەستی ئایینی بوو لەلایان، چونکە لە سەرەتادا بە ناوی جیهاد و جەنگی پـیرۆز بەشداریان لە شەڕەکاندا دەکرد، بەڵام بەتێپەڕبوونی کات ئەم هەستەیان بۆ ئاین نەماو تێکەڵی خەڵکی ئاسایی بوون و دوای بەرژەوەندیە تایبەتیەکانیان کەوتن ئەمانەو هەموو ئەو هۆکارانەی کە پێشتر باسمان کردن هۆکار بوون بۆ گەندەڵ بوون و ڕووخانی لەشکری ئینکیشاری.

بەشی سێ یەم : ڕوخانی سوپای ئینکیشاری

باسی یەکەم/ کاریگەری چاکسازی عوسمانیەکان لەسەر ڕووخانی سوپای ئینکشاری.

پاش ئەوەی دەوڵەتی عوسمانی دەسەڵاتیان بەرەو لاوازی دەچوو بە تایبەتی لە ڕووی بەڕێوەبردنی سوپا و کارگێڕی، بۆیە سوڵتانەکان بیریان لە چاکسازی کردن کردەوە لە وڵاتدا، بەتایبەتی چاکسازی کردن لە بواری سوپادا، چونکە هەسـتیان کـرد سـوپایەکەیان لاواز و گەنـدەڵی تێکـەوتووە و سـەریازە ئینکشاریەکان هەوڵی دەسەلات و سەروەت و سامان دەدەن نەك بەرگری کردن لە وڵات، بۆیە بیریان کردەوە کە سوپایەکی نیزامی نوێ دابمەزرێنن بە تایبەت

بە هۆی شکاندنی سوپای عوسمانیەکان لە زۆربەی شەڕەکان بە درێژای سەدەی (١٨)بۆیە هەستیان کرد بەرەو پێش بردنی لایەنی سەربازی و سوپای وڵاتانی رۆژئاوا بەهۆی بوونی تەرخانکردنی پارەیەکی زۆر بووە بۆ لایەنی سوپا، هەر بۆیە زۆرێك لە مێژوو نوسان چاکسازی هێزی سەربازی عوسمانیەکان دەگەڕێنەوە بۆ سەردەمی سوڵتان مستەفای سێیەم (١٧٥٧_١٧٧٤) کە هەوڵی داوە سوپای عوسمانیەکان بەهێز بکات و نیزامێکی نوێ دابنێ و دەستی کردووە بە رێکخستنی هێزی سوپای لە رووی ووشکانی و دەریاوانی و هەروەها هێنانی جۆری تۆپی نوێ و رێکخستنی تۆپ هاوێژەکان بەپێی رێگا وچەکی ئەورووپی[٧٤].

بە هاتنی سوڵتان سەلیمی سێیەم (١٧٨٩_١٨٠٧) لە سەرەتاوە بۆی دەرکەوت دەوڵەتی عوسمانی پێویستی بە چاکسازی زۆر هەیە و پێویستە نیزامی کۆن بگۆڕێ و ئەو گەندەڵیەی کە لەلایەنی بەڕێوەبردنی دەوڵەت و سوپای عوسمانیدا هەیە نەمێنێ و قبوڵی رێگاکانی نوێ بکەن و دەست بکرێ بە دروست کردنی سوپایەکی نوێ و بەرەوپێشبردنی دەزگای سەربازی، ئەمە کاریگەری هەبوو لەسەر رووخانی سوپای ئینکشاری، لە سەردەمی ئەم سوڵتانە مەشقی سەربازی رۆژئاوای بینرا وەهێنانی چەك و ئامێری جەنگی نوێ و پێشکەوتوو شارەزا بوون لە راهێنانی ئەورووپی، سوڵتان دەستی کرد بە دانانی دەستەیەکی بەڕێوەبردن بۆ چاکسازی سەربازی و هەوڵدان بۆ دۆزینەوەی ئەو خاڵانەی کە بوونەتە گەندەڵی سوپاو چاکردنی، هەروەها لابردنی دەزگای سەربازی تەقلیدی، کردنەوەی قوتابخانەی سەربازی[٧٥].

چاکسازی لە دەوڵەتی عوسمانی لە سەدەی (١٨)یەمەوە شێوازێکی نوێی بەخۆیەوە دەبینێ کە کەسانێك دەرکەوتبوون داوایان دەکرد چاکسازیەکان

لەسەر شێوازی ئەوروپی بێت کە بەپێویستیان دەزانی، بەڵام گروپێکی تر دەرکەوتبون داوایان دەکرد کە دەوڵەت بۆ چاکسازی کردنی بگەڕێنەوە بۆ شێوازە کلاسیکەکان و داب ونەریتە کۆنەکان. بەپێی تێپەڕبوونی کات چاکسازیەکان لەسەر شێوازی ئەوروپی ئەنجام دەدران و گروپی یەکەم زاڵ بوون بەسەر گروپی ئەوروپی دا.

لەسەردەمی سوڵتان سەلیمی سێیەمدا چاکسازیەکان قۆناغێکی نوێی بەخۆیەوە بینی لە ساڵی ١٧٨٩ کە شۆڕشی فەرەنسی ڕویدا بوو لە ئەنجامی ئەم شۆڕشە حکومەتی فەرەنسا بڕیاری داگیرکردنی میسری دا لە ١٧٩٨ کە جەنەڕاڵ ناپلیۆن وەك سەرکردەی سوپای بۆ ئەم هەڵمەتە دیاری کراو هێزێکی گەورەی ئامادە کرد و ئەم هێرشەی ناپلیۆن بۆ عوسمانیەکانی ڕوون کردەوە کە سوپای عوسمانیەکان زۆر بێهێز و لاوازە و توانای ڕووبەڕوو بونەوەی نیە ، کە لەئاکامدا سوپای عوسمانیەکان بەرامبەر سوپای فەرەنسی تێك شکا، بۆیە چاکسازی کردن لە بواری سوپای بووە کارێکی زەرووری پێویست لە دەوڵەتی عوسمانیدا و هۆکارێکی سەرەکی بوو لەلای سوڵتان سەلیمی سێیەم بیر لە چاکسازی سوپای بکاتەوە دوای ئەوەی بۆی ڕوون بۆوە کە هێزی عوسمانی لە بەرامبەر لەشکری ئەوروپیدا زۆر لاوازە [٧٦].

سوڵتانەکانی عوسمانی توشی بارودۆخێکی خراپ هاتن بە هۆی خراپی و لاوازی سوپای ئینکشاریەکان بە تایبەت لە سەدەی (١٨) کە دەوڵەتی عوسمانی لە ڕووبەڕوو بونەوەی بەرامبەر وڵاتە ئەوروپیەکان شکستی گەورەی خوارد، ئەمەش بەهۆی لاوازی سوپاکە و گەندەڵ بوونی هەر بۆیە دەوڵەتی عوسمانی چەندین بەڵێن و پەیمان نامەی لەگەڵ وڵاتە ئەوروپیەکان بەست بە تایبەت پەیمانی (کۆچك لوفتنی) لە ساڵی(١٦٩٩) تەسلیم بوونی عوسمانی بوو بۆ

ئەمسا، هەروەها بەڵێن نامەی(کوچك کینارچی) لە ساڵی ١٧٧٤ بەرامبەر وڵاتی ڕووسیا، کە تێکشکانی بەرامبەر ڕووسەکان بۆیە تەواوی ئەو ڕووداوانە وای لە دەوڵەتی عوسمانی کرد کە چاکسازی لە سوپای ئینکشاری دا بکات و هەوڵبدەن بۆ دامەزراندنی سوپایەکی نوێ لە جێگەی سوپای ئینکشاری[٧٧].

لە دەوڵەتی عوسمانیدا کاتێك هەندێك لە سوڵتانەکان هەوڵی چاکسازیان دەدا پێش هەموو شتێك چاکسازیان لە سوپادا دەکرد، چونکە بەرەو پێش چوونی سوپا و گۆڕانی نیزامی پێشوی سوپا هۆکارێك بوو بۆ بەهێز بوونی دەوڵەت و بەرەنگار بوونەوەی دوژمنان و فراوانکردنی دەسەڵاتی دەوڵەتی عوسمانی هەر بۆیە چاکسازی کرا لە ناو سوپای ئینکشاری و نوێ بوونەوە ئەنجام دەرا لەناو ئەم سوپایە بۆیە نەریت و خووە باوەکانی ئینکشاری و سەباهیەکان گرفت بوون لەبەرامبەر هەر نوێ کردنەوەیەك بۆیە ئەمەش هۆکارێك بوو کە سوڵتان سەلیمی سێیەم لە ساڵی ١٧٩٤ هەستێت بە دامەزراندنی هێزێکی تازە پیادە بە ناوی (نیزامی جدید) واتە(سیستەمی نوێ) کە لەسەر دەستی ئەفسەرانی ئەلمانی و فەرەنسی و ئینگلیز شێوە ڕاهێنان و مەشقیان پێدەکراو دارایەکی تایبەت بەو هێزە خەرج دەکرا، ئەمەش کاریگەری زۆری هەبوو لەسەر لاوازی ڕووخانی سوپای ئینکشاری کە زیاتر گرنگی دەدرا بە سوپای نوێ[٧٨].

هێزی نیزامی نوێ لە ساڵی(١٧٩٧) ژمارەیان گەیشتە١٩٢٠٠ سەرباز و (٢٧) ئەفسەری لە خۆ دەگرت، لە ساڵی ١٨٠٢ لە ئەنازۆڵ سیستمی بە سەربازی کردن خرایە ئەم بوارە بۆ مەبەستی باشترکردنی هەڵبژاردن و دیاریکردنی سەربازە تازەکان، لە ساڵی ١٨٠٦ هێزەکە ژمارەی سەربازەکانی گەیشتە (٢٢٦٨٥) و(١٥٩٠) ئەفسەری لە خۆی دەگرت،سوڵتان سەلیمی سێیەم لە ساڵی (١٧٩٥) هەستا بەکردنەوەی قوتابخانەیەکی ئەندازیاری سەربازی بە ئامانجی پێگەیاندنی

ئەفسەر و سەربازی تایبەت کە جێگەی سوپا لاوازەکەی ئینکشاریەکان بگرێتەوە، بەتایبەت لە بواری چەك و تۆپ هاوێژیدا، هەروەها هەستان بەچاکسازی کردن لە بواری دەریاوانی و نوێ کردنەوەی سوپاکەو بەردەوام بوون و زیاتر بەرەو پێشبردنی کارەکان لە سوپای دەریای داو ڕاهێنان و مەشقی نوێ بە دەریاوانەکان و ئەنجامدانی تازەگەری لە قوتابخانە دەریاییەکان و سەر لە نوێ ڕێکخستنەوەی چەك و جبەخانە، دامەزراندنی قوتابخانەیەك بۆ باشکردنی کاروبارەکانی هێزی دەریای و تەندروستی، هەروەها کاروباری سەربازی و ئیداری لە یەکتری جیاکردەوە وەك هەولێك بۆ دابینکردنی خەرجیەکانی ریفۆرمەکان کە ئەوە لە ناو هێزی ئینکشاریەکانیش پەیرەو دەکران، هەروەها سولتان سەلیمی سێیەم هەولی زۆری داوە کە لایەنگری زۆر بۆ ئەم چاکسازیانە پەیدا بکات لە ناوخەلك و لەناو هێزی سوپای ئینکشاریش، بەلام ئەمە لەلای ئینکشاریەکان قبول نەبوو بوو بە هۆی ڕووخاندنی ئەم سوپا نوێیە لەلایەن ئینکشاریەکانەوە(٧٩).

شایەنی باسکردنە ئەو هێزە نوێیەی سولتان سەلیمی سێیەم دروستی کردبوو هەر زوو بەرهەم و جێ دەستی بە دیارکەوت کە زۆر بەهێز بوو بەتایبەت لە شەڕی (عکا) لەسالی (١٧٩٩) کاتێك ناپلیۆن هێرشی کردە سەر ئەو شارە بۆیە ئەم هێزە نوێیە توانیان بەرگریەکی باش بکەن و بەرپەرچی هێرشەکەی ناپلیۆن بدەنەوە و ناپلیۆن نەتوانیت ئەم شارە داگیر بکات (٨٠).

• دوای ئەوەی سولتان چاکسازیەکان خۆی ئەنجامدا بە تایبەت لە بواری سەربازی و سوپای ئەمە بووە هۆی تورە کردنی سوپای ئینکشاری، بەتایبەت کاتێ کە سولتان سەلیم سیستەمی نوێ هێنایە ناو سوپای عوسمانیەوە کەسیستەمێك بوو لەسەر بنەمای ڕاهێنانی سەربازی بەپێی شێوازی ئەورووپی لە

بەرامبەردا ئینکشاریەکان زۆر بە توندی دژ بەم کارە وەستانەوە و پیاوە ئاینیەکانیان کە بەتونرەوەکان ناسرابوون هانیان دان دژی چاکسازی سوڵتان، رەخنەی ئەوەیان لە سوڵتان دەگرت کە ئیسلام گوێی بەزانستی سەربازی نەداوە و هەموو شەرەکانی بەبێ زانست ئەنجامداوە، وێرای ئەوەی کە ئەو سیستەمە نوێیە بیدعەیەو لای دادوەر هەموو بیدعەیەك حەرامە و بیدعەهی کافرانەو نابێت تەقلیدی ئەوان بکرێتەوە، هەر بۆیە ئینکشاریەکان لە ساڵی ١٨٠٧ دژی چاکسازیەکانی سوڵتان سەلیمی سێیەم شۆرشیان بەرپاکرد و گەمارۆی کۆشکەکەی سوڵتانیان دا و فەتوایەکیان دەرکرد لەلایەن هەندێ لە پیاوە ئاینیەکان کە بە چاکسازی رازی نەبوون بۆیە سوڵتانیان لەسەرکار لابردووە و دواتر کوشتویانە لە جێگەی ئەو سوڵتانێکی تریان داناوە، هەروەهاهێرشیان کردۆتە سەر ئەو سوپا تازەیەی کە سوڵتان سەلیمی سێیەم دروستی کردبوو لەسەر شێوازی ئەوروپی و قەتلوعامیان کردووە، بۆیە بەهۆی ئەنجامدانی چاکسازیەکانی لە دەوڵەتی عوسمانی بە تایبەت لە بواری سوپای زیاتر بارگرژی لە ولآت دروست کرد بەتایبەت ئینکشاریەکان بەم کارانە رازی نەبوون و پێیان قبولْ نەدەکرا و بەرپەرچی بریارەکانی سوڵتانیان ئەدایەوە و توندو تیژی زیاتریان ئەنواند و زیاتر رق و کینەیان لا دروست ئەبوو کە ئەمانە هۆکار بوون بۆ زووتر روخاندنی سوپای ئینکشاریەکان[٨١].

هەروەها سوڵتانی عوسمانی پەنایی بردە بەر دابەزاندنی نرخی دراو، سەرچاوەکانی دارای و بازرگانە دەوڵەمەندەکان و زیادکردنی باجەکان کە ئەمەش کارێکی باوبوو لەلای زۆربەی سوڵتانەکان کە بیانویستیە چاکسازیەك یان کارێك ئەنجام بدەن[٨٢].

هەروەها ئەوەی شایەنی باسە دوای سەردەمی سوڵتان مستەفای چوارەم سوڵتان محمودی دووەم هاتە سەر دەسەڵات کەماوەی حوکمڕانیەکەی لە نێوان ساڵانی (١٨٠٨_١٨٣٩) دابوو،دایکی سوڵتان محمود ئافرەتێکی فەرەنسی بوو ناوی (ئێمی)بوو کە ئافرەتێکی بەتوانا بووە دەورێکی گەورە و کاریگەری بینوە لە پەروەردەکردن و دامەزراندنی کەسایەتی سوڵتان محمودی کوڕیدا کە وایکرد بیری سوڵتان بەلای کەلتور و پەیڕەوی فەرەنسی دا بەرێ کە کاریگەری هەبوو لەسەر بەڕێوەبردنی کاروبارەکان لە کاتی حوکمڕانی لە وڵاتی عوسمانیدا، بە هاتنە سەرکاری سوڵتان محمودی دووەم بارودۆخی وڵات ئاڵۆز بوو بۆیە پێویستی بە چاکسازی هەبوو لە زۆربەی لایەنەکانی ناو دەوڵەتی عوسمانی، بەتایبەتی لایەنی سوپای بۆ ئەوەی خۆیان ڕێکبخەنەوە و بەهێزبن، لەو کاتەشدا بارودۆخ ناتەواو بوو، چونکە وڵات توشی ڕووبەڕوو بونەوەی هێزەکانی ئینکشاریەکان و زانایان بوو بونەوە، بۆیە بارودۆخەکە تێك چووبوو. سوڵتان محمودی دووەم هەستا سیاسەتی بەهێزکردنی دام و دەزگا کارگێری و سەربازیەکانی گرتە بەر،کە سیاسەتی بە زۆر سەربازی کردن بوو ، فەرمانی دەرکرد کە چەك و ئامێری نوێی جەنگی بەکاربهێنن و لەسەر نوێترین شێوازەکانی مەشقی ڕۆژئاوای ڕاهێنانیان پێبکرێ، هەروەها فەرمانی دەرکرد کە دەستەو تاقمەکانی هێزە ئینکشاریەکان لەگەڵ دەستە سەربازیە نوێیەکانی سوپای نوێ ڕێبکەون و هەماهەنگی لە نێوان یان دابێت و هاوکاری یەکتر بکەن، بەڵام هێزە ئینکشاریەکان بەم کارەی سوڵتان ڕازی نەبوون و ئامادەی هیچ گۆرانێك نەبوون و بۆیە ئینکشاریەکان چەندین هەوڵی ڕووبەڕوو بونەوەیان داوە لە دژی ئەم بڕیارانەی سوڵتان و پشێوی و ئاڵۆزی زۆریان دروست کرد و بارودۆخی دەوڵەتیان خراپتر کرد [٨٢].

هۆکاری ڕاگەیاندنی شۆڕشی چاکسازی لەلایەن سولتان محمودی دووەمەوە دەگەڕێتەوە بۆ ئەو کێشە و گرفت و ناکۆکیانەی کە لە هەموو لایەکەوە ڕووبەڕووی دەوڵەتی عوسمانی ببۆوە، ئەو گرفتانە ش جۆراوجۆر بوون ،ناوخۆی و دەرەکی بوون زۆرێك لەو گرفتانە درێژخایەن و کۆن بوون دەگەڕانەوە بۆ چەندین ساڵ پێش هاتنی سولتان محمودی دووەم بۆ سەر دەسەڵات، هەر بۆیە سولتان چاکسازی بواری سوپای ڕاگەیاند و بەپێویستی زانی کە بەشێوەیەکی پێشکەوتوو ڕێکی بخەنەوە، لە دەرئەنجامی ئەم کارەی ڕووبەڕووی ئینکشاریەکان بۆوە لە ناوخۆی وڵات کە بووبە هۆی لەناوبردنی سوپای ئینکشاریەکان، چونکە دروستکردنی سوپایەکی نوێ وپێشکەوتووبووبە هۆی لاوازکردنی هێزکانی ئینکشاری و لە ناوچونیان (٨٤).

سولتان محمودی دووەم وای بەباش زانی کە بەردەوام بێت لە چاکسازیەکانی وڵات کە سولتانەکانی پێش خۆشی ئەم کارەیان کردووە، هەستا بەنوێکردنەوەی قوتابخانەکانی سەربازی، کە سولتان (سەلیمی سێیەم) دایمەزراند بوون، کەمەشقی بە ئەفسەر و سەربازان دەکرد بەشێوازی ئەوروپی نوێ بە ئومێدی ئەوەی سوپایەکی نوێی لێدروست بکات بۆیە بە تێپەڕبوونی کات سولتان پەنای برد بۆ ئەندامانی سوپای نوێ و تۆپ بۆ لە ناوبردنی سوپای ئینکشاریەکان و هەڵوەشاندنەوەی، هەربۆیە شێخی ئیسلامیش فەتوای دەرکرد کە چاکسازی لە سوپادا بۆ دەوڵەتی عوسمانی کارێکی پێویست و شەرعیە، پێویستە سوپایەکی گەورە و نوێ دروست بکرێ کە بەشێوەیەکی پێشکەوتوو بێت بۆ ئەوەی پارێزگاری لە دەوڵەتی عوسمانی پێبکرێ، سولتان محمودی دووەم خاوەن کەسایەتیەکی بە هێز ولێهاتوو بوو توانی کارەکان ڕێکبخات لەسەر شێوازی ئەوروپی و ئیمپراتۆری عوسمانی لە ڕووخان ڕزگار بکات (٨٥).

بارودۆخی گشتی دەوڵەتی عوسمانی لە سەردەمی سوڵتان محمودی دووەم و ڕووداوەکانی ئەو ماوەیە کاریگەریەکی زۆری هەبوو لەسەر ڕەوت و ئەنجامی چاکسازیەکانی سوڵتان بەتایبەت لاوازی دەوڵەتی عوسمانی لە ڕووی سەربازییەوە کە ئەوکاتە هەندێك لە بنەماڵە و نەتەوە جیاوازەکانی دەوڵەتی عوسمانی بە تایبەتی جێگا دوورەکان توانیان ئەو بارودۆخە بقۆزنەوە و هەوڵی دەسەڵاتی خۆیەتی بدەن لە ناوچەکانی خۆیان و شێوە سەربەخۆیەك بەدەست بهێنن، لە گرنگترین ئەو دەسەڵاتانەش کە لە کاتی هاتنە سەر کاری سوڵتان محمودی دووەم دەسەڵاتیان لە دەستدا بوو بریتی بوون لە مەمالیکەکانی بەغدا (١٧٥٠_١٨٣١)، بنەماڵەی جەلیلیەکان لە موصل (١٧٢٦_١٨٤٣)، بنەماڵەی قەرانلی لە تەرابلوس (١٧١١_١٧٥٣)،بنەماڵەی حسەینی لە تونس (١٧٠٥_١٨٨١)، زەیدییەکان لە یەمەن ، هۆزە عەرەبیەکان لە عێراق و شام، هەروەها میرنیشنە کوردیەکان لە کوردستان وەك میرنیشنەکانی بابان و سۆران و بۆتان.سوپای عوسمانی کە بۆماوەیەکی زۆر مایەی شانازی و فراوانبونی دەوڵەت بوو، بەڵام لەسەرەتای سەدەی هەژدەهەمەوە توشی لاوازی بوو؛ لەشکری ئینکشاریەکان کە هێزی سەرەکی و بڕبڕەی پشتی سوپای عوسمانی بوون لە هونەری شەڕ و چەکی پێشکەوتوو بێبەش بوو، هەروەها لەمەبەستە سەرەکیەکەی کە تێکۆشان بوو واتە (جهاد) بوو دوورکەوتبونەوە و خەریکی کاری ئاژاوە گێڕی بوون، کەوتبوونە ململانێ لەگەڵ سوڵتان و دەسەڵاتی ناوەندی حکومەت و دژایەتی کردنی چاکسازیەکانی دەوڵەت و زۆرجار دەگەیشتە ڕادەی کوشتنی سوڵتانەکان و لادانی سوڵتان ئەحمەدی سێیەم(١٧٠٣_١٧٣٠) و سوڵتان سەلیمی سێیەم (١٧٨٩_١٨٠٧) بەئاشکرا دەردەکەوێ [٨٦].

سـولْتان محمـودی دووەم لـە ڕووی سـەربازییەوە، هەوڵیـدا بـەپێکهێنانی سەرکردایەتیەکی گشتی سەربازی بەردەوام کـە چاودێری کاروبارەکـانی سـوپا بێت و سوپایەکی نوێ دروست بکات، کە ژمارەی سەربازەکانی (۱۲۰۰) سـەرباز بێت لە پایتەخت و هێزەکانی تر لە هەرێم و ویلایەتەکان وە ماوەی خزمەتکردنی سەربازانی سوپای نوێ (۱۲) ساڵ بوو، کە پشتی بە پسپۆرانی بـواری سـەربازی وڵاتـانی ئـەوروپا دەبەسـت بـە تایبـەت فەرەنسی، کـە هەسـتان بەچـاکردن و ڕێکخستنی سوپاو کارگەکان و مەشق پێکردنیان و بـە کارهێنـانی چـەکی نـوێ و کەشتیگەل، بۆ ئەوەی جێگەی سوپای ئینکشاری بگرێتەوە، لە بواری پـەروەردە وفێرکردن سوڵتان محمودی دووەم چەند وەفد و نوێنەرێکی نارد بـۆ ئـەوروپا بـە مەبەسـتی فێربـوونی زانـستە سـەربازیەکان گرنگـی زۆریـی پێـدان، هـەروەها قوتابخانـە هونەریـە باڵاکـانی زینـدوو کـردەوە، خوێنـدکاری نـاردن بـۆ وڵاتـانی ئەوروپا بۆ ئەوەی فێری شێوازی سەربازی ئەوروپی و ببن بە مامۆستا و زانستی سوپا لە دەوڵەتی عوسمانیدا، هەروەها بایەخی زۆری بەلایەنی تەندروسـتی داوە و چەندین قوتابخانەی تایبەت بەم بوارەی کردەوە و مامۆستای لە ئەوروپاوە بـۆ هێنا کە ئامانج لەم کارەی ناردنی تیمی پزیشکی بـوو لەگـەڵ سـوپادا،گرنگی بـە قوتابخانە ئەندازیارییە دەریاییەکان داو فراوانی کردن، هەروەها سـوڵتان گرنگـی زۆری داوە بە قوتابخانەی مۆسیقای سوپای و قوتابخانەی زانستی سـەربازی کـە ئەمانە بوونە هۆی ئەوەی سوپایەکی نوێ پێك بهێنرێ لەسەر شێوازی ئـەوروپی، کە زۆربەی سەرپەرشتی کارانی ئـەم قوتابخانانـە فەرەنـسی بـوون، لـە بەرامبـەر ئـەم کارانـەی سـوڵتان محمـودی دووەم سـەربازانی ئینکـشاری دڵگـران بـوون و پێکدادان لە نێوانیان دروست بوو هێزی ئینکشاریەکانی بەرەو لاوازی و لەناوبردن برد [٨٧].

هەروەها هۆکارێك کە سوڵتانەکان ویستیان چاکسازی لە سوپا بکەن لاواز بوونی سوپای ئینکشاریەکان بوو، هەروەها هێرشی وڵاتە ئەوروپیەکان بوو کە دەوڵەتی عوسمانی نەیدەتوانی بەرەو ڕویان بوەستێنەوە بە هۆی نەبوونی سوپایەکی بە هێز و نوێ، بۆیە سوڵتان بڕیاری دەرکرد بەبانگهێشت کردنی یاریدەدەری وەزیرەکان و گەورە ئەفسەرانی سوپای ئینکشاری لە ماڵی مفتی گەورە کۆبوونەوە لە سەرەتای ساڵی ١٨٢٦ وە چەند بڕیاریان دەرکرد مفتی ڕازی بوو بە چەسپاندنی یاسای نوێ لە وڵاتدا و چاکسازی گەورە هەموو نوێنەران واژۆیان لەسەر کرد بە والی و ئەفسەرە ئینکشاریەکانیشەوە، بەڵام ئەفسەرەکان هەر بە ظاهیری ڕازی بوون و ئەگینا لە دڵیان ناڕازی بوون، چونکە یاسای نوێ ئەبێتە هەڵوەشاندنەوەی سوپای ئینکشاریەکان و دەست گرتن بەسەر زەوی و زارەکانیان و هەموو بەرژەوەندی و ئارەزووەکانیان لە دەوڵەتی عوسمانیدا[٨٨].

پێویستە ئێمە ئاماژە بەوە بکەین لە پاش هاتنە سەرکاری سوڵتان مەحمودی دووەم چەندین کەسایەتی و میری گەورە بەدەرکەتبوون و کەوتبوونە ململانێ لەگەڵ دەسەڵاتی ناوەندی دەوڵەت و سوڵتان هەوڵی سەربەخۆی خۆیان ئەدا، لە گرنگترین ئەم کەسایەتیانەش محمد علی پاشای والی میسر(١٨٠٥_١٨٤٠ز) و علی پاشا لە ناوچەکانی (ئەلبانیا) سەربەخۆی خۆیان ڕاگەیاند، هەروەها هەندێ لە نەتەوەکانی ژێر دەسەڵاتی دەوڵەتی عوسمانیش لە بەشی ئەوروپا کە زۆرینەیان مەسیحی بوون و کەمتر سۆزیان هەبوو بۆ دەوڵەتی عوسمانی، دەوڵەتانی ئەوروپی کەوتنە شۆڕش کردن بۆ بەدەست هێنانی سەربەخۆیی خۆیان، بەتایبەتی یۆنانیەکان کە کێشە و گرفتێکی زۆریان بۆ دەوڵەتی عوسمانی دروست کرد لە ساڵی (١٨٠٤)ەوە دەستیان کرد بوو بە

شۆڕش کردن، سەرەڕای لاوازی سوپای ئینکشاریەکان کە گرفتێکی زۆر گەورە بوو لە بەردەم فراوانبونی دەوڵەتی عوسمانی، ئەم سوپایە کێشەیەکی گەورەی دارایی بۆ دەوڵەت دروست کردبوو بە هۆی خەرجیە زۆرەکانیان و ژمارەی ئەو پسولانەی کە سەربازەکان موچەیان پێوەر دەگرت فرۆشتبوویان بە کەسانی مەدەنی لە سەردەمی سوڵتان مەحمودی دووەم گەیشتبۆ (١٢٥٠٠٠) پسوڵە، تەنها (٥٪)ی هەڵگرانی ئەم پسولەیە بە چاکی بەشداریان لە ژیانی سەربازی دا دەکرد، لەبەر ئەم هۆیەش بوو ئینکشاریەکان بەرهەڵستی هەموو پرۆژەیەکی چاکسازیان دەکرد لە بواری سوپایدا[٨٩].

بەهاتنی سوڵتان مەحمودی دووەم هەوڵێکی نوێ درا لە بواری چاکسازی سەربازی، لەبەر ئەوەی سوڵتان مەحمود ئاواتی بۆ پاراستنی وڵات لە ناوچوون و روخان چاکسازی کردن بوو، هەرچەندە لەسەرەتادا بە تەواوی نەیتوانی چاکسازی بکات لەبەر ئەوەی دوژمنانی چاکسازی لە ئینکشاری و پیاوی ئاینی توند ڕەو لەسەر هێزو توانای خۆیان مابوون، بەڵام لە دواتردا سوڵتان بە شێوەیەکی زۆر باش و ژیرانە هەستا بەبەخشینی پۆست و پایە بەرزەکانی دەوڵەتی عوسمانی بەو کەسانەی کە لایەنگری چاکسازی بوون و هەوڵی چاکسازیان دەدا، هەروەها کەوتە لادانی ئەو کەسانەی کە دژی چاکسازی کردن بوون لە پایە گرنگەکانی دەوڵەت و هەموو ئەم کارانەشی بۆ ئەوە بوو کە لایەنگری زۆر بێت بۆ جێ بەجێ کردنی چاکسازیەکەی، هەروەها هەستا ژمارەیەکی زۆری لە ئەفسەر و پلە دارەکانی سوپای ئینکشاری کرد بە لایەنگری خۆی، هەروەها پێدانی پلەی سەربازی بەرز بەو سەرکردە ئینکشاریانەی باوەڕیان بە پێویستی چاکسازی هەبوو[٩٠].

پاش ئامادەکاری تەواو بۆ چاکسازی سوڵتان مەحمودی دووەم لە ساڵی ١٨٢٦ بە ئامادە بوونی سەرۆك وەزیران و زۆربەی کاربەدەستە بالاکانی دەوڵەت و زانایانی ئایینی، ژمارەیەك لە ئەفسەرانی (یەنی شەهری) بانگێشت کرد و ئەنجومەنێکی گەورەی لێدروست کردن و پرۆژەی چاکسازی کردنی سوپای خستە بەردەستیان، پرۆژەکەش ئەوە بوو سێیەکی یەنیشەهریەکان هەڵبژێردرێن بۆ ئەوەی بەدرێژای سنورەکانی رۆژئاوای دەوڵەت مەشقیان پێبکرێ لەسەر شێوازی تازە و هەروەها جل و بەرگی تایبەتیان لەبەر بێت پرۆژەکەش پێی دادەگرت لەسەر نەهێشتن و نەمانی بەرتیلکاری لە ناو ریزەکانی سوپادا، ئەنجومەنەکەش بە تەواوی ئەم پرۆژەی پێ باش بوو قبوڵی کرد، کەئەمەش مانای نەمانی سوپای ئینکشاریە و هەڵوەشاندنەوەی ئەم سوپایەیە، ئەوە بوو دەستکرا بە پێکهێنانی ئەو هێزە تازەیە و ناویان لێنا سوپای مهدی کە ئەم هێزە تازەیە لەلایەن راهێنەرانی وڵاتانی ئەوروپا مەشق دەکران(٩١).

دوا بەدوای ئەو چاکسازیەی سوڵتان مەحمودی دووەم، ئینکشاریەکان بەرهەڵستی چاکسازیان کردو و دەستیان کرد بە هەڵگەڕاندنەوە و نارەزای بوون، سەدری ئەعزەم هێزێکی گەورەی ناردە سەریان و داوای لێکردن دوای گەمارۆدان خۆیان بەدەستەوە بدەن، بەڵام ئەوان ڕەتیان کردەوە بۆیە شەڕێکی گەورە لە نێوانیان دروست بوو کە بە (ڕوداوی خێر) ناسراوە لە گۆرپانی ئات مەیدان لە ئەستەمبوڵ ، هەر لە دوای ئەم ڕووداوە لە تەواوی ناوچەکانی دەوڵەتی عوسمانی ناوی ئینکشاریەکان قەدەغە کراو هێزێکی نوێی دروست کرد لەسەر شێوازی ئەوروپی و پشتی بە ئەفسەرە پروسیەکان دەبەست بۆ پێکهێنانی سوپای نوێ و مەشق پێکردنیان، هەر بۆیە سوڵتان زیاتر گرنگی دەدا بە قوتابخانە دەریاییەکان و ئەندازیاری سەربازی و لەم میانەیەدا قوتابخانە

سەرەتاییەکانی لە ژێر سەرپەرشتی لیژنە ئایینەکاندا هێشتەوە و قوتابخانەی (ڕوشدیە)ی دامەزراند کە تایبەت کرا بوو بۆ لایەنی پزیشکی و ئەندازیاری و پۆستە بەرزەکانی وڵاتەوە، لە ساڵی ١٨٢٧ (١٥٠) قوتابی نارده دەرەوەوە، قوتابخانەی پزیشکی کردەوە بۆ مەبەستی ئامادەکردنی پزیشکی سەربازی کە بەزمانی تورکی و فەرەنسی فێر دەکران، جگە لە دامەزراندنی چەندین کارگەی گەورە و پێش کەوتوو لە بواری چەك و تەقەمەنی و تۆپ و کردنەوەی قوتابخانە سەربازیەکان لە ویلایەتەکانی دەوڵەتی عوسمانی، دواتر زانستەکانی مێژوو جوگرافیا و بیرکاری خستەکارەوە، هەموو ئەمانە بوونە لێك هەڵوەشاندنەوەی سوپای ئینکشاری[٩٢].

سوڵتان مەحمودی دووەم چاوەڕێی دەرفەتی گونجاوی دەکرد، تا لە ئینکشاریەکان بدات لە ساڵی ١٨٢٦ واتە هەژدە ساڵ دوای ئەوەی دەسەڵاتی بەدەستەوە گرتووە، بەتایبەت دوای ئەوەی کە ناوی ئینکشاریەکان گەلێك دابەزیبوو بە هۆی لاوازبونیان وگەندەڵ بونیان، هەروەها بە هۆی ئەم چاکسازیە زۆرانەی کەکرا لەسەردەمی سوڵتانەکانی عوسمانی بە تایبەت لە بواری سوپایی و سەربازیەکان، وە بە هۆی شکستە زۆرەکان و بەردەوامەکانی سوپای ئینکشاریەکان لە بەڵقان و ئەوروپای ڕۆژهەڵات، هەر بۆیە سوڵتان پلانێکی تۆکمەی دانا بۆ لەناو بردنی تاقمەکانی ئینکشاریەکان پلانەکەی ئەو کاتە دەستی پێکرد کە فەتوایەکی شەرعی دەرکرد کە گوایە دەبێت سوپای ئینکشاریەکان مەشق و ڕاهێنانیان پێبکرێ لەسەر شێوازی نوێی ئەورووپی تاوەکو بتوانن لەگەڵ کافرەکاندا بجەنگێن، دواتر فەرمانی دا کە مەشق بکرێ بە تیپە ئینکشاریەکان و بەسەریاندا بیسەپێنن، بەڵام ئینکشاریەکان ئەوەیان بەلاوە پەسەند نەبوو و بەرەو ڕووی سوڵتان بوونەوە و شۆڕشیان بەرپا کردو ناڕەزای

بوونی خۆیان بۆ سوڵتان و کارەکەی دەربڕی و بۆیە لەوکاتەدا شەڕ لە نێوانیاندا دروست بوو ژمارەیەك لە ئینکشاریەکان کوژران و ژمارەیەکی تریشیان هەڵاتن و خۆیان بەدەستەوە نەدا، وە لە چەندین شاری دیکە دەوڵەتی عوسمانی رووبەرووی سوپای ئینکشاریەکان دەبوونەوە و سوڵتان فەرمانی دەرکردبوو بۆ لەناوبردنیان لەسەران سەری ئیمپراتۆریەتەکەی، داوای لێکردن سوپای ئینکشاری لە ناوچەکانی خۆیاندا هەڵبوەشێنەوە و (سیستەمی نوێی سوپای) پەیرەو بکەن بە هۆی هەموو ئەوکارانەی سوڵتانی عوسمانی بوبە هۆی لێك هەڵوەشانەوەو کۆتای هێنان بە سوپای ئینکشاری [٩٣].

هەر دەربارەی چاکسازیەکانی سوپا، لە ڕوداوە سەربازیەکان دەرکەوت کە هێزی دەریای عوسمانی لەگەڵ ئەوەی کە زۆر بوون، بەڵام کاریگەریەکی زۆری نەبوو بۆ بەهێزبوونی دەوڵەتی عوسمانی، چونکە دەریاوانەکان بەگشتی ئینگلیز بوون واتا کەشتی دەوڵەت لە ژێر دەستی دوژمن بوو، بۆیە سوڵتانانی عوسمانی لە بواری دەریاوانیشدا چاکسازیان کردووە و هەرچیەك گونجاو بێت لە بواری کەشتیوانی و بەرەو پێشبردنی کردویانە، هەروەها هەستاون چەکی نوێ یان هێناوە و گرنگی زۆریان داوە بە هونەرەکانی جەنگ و ئەفسەری گەورەی ئەورووپیان هێناوە بۆبەرەو پێش بردنی سوپای عوسمانی و دروست کردنی سوپایەکی نوێ کە جێگەی سوپای ئینکشاریەکان بگرێتەوە و بێباك بن لە سوپای ئینکشاری [٩٤].

بەرای ئێمە دامەزراندنی سوپایەکی نوێ لەسەر سیستەمی ئەورووپی بۆ دەوڵەتی عوسمانی کارێکی پێویست بوو بۆ ئەو سەردەم، بە ئامانجی دەرباز بوونیان لەو قەیرانەی کە بەهۆی گەندەڵ بوونی لەشکری ئیسنکیشاری تێکەوتبوون کە لە زۆربەی شەڕەکاندا توشی زیانی ماددی و مەعنەوەی ببوون بە

تایبەت لە بەرامبەر هێزە ئەوروپییەکان کە چەندین ناوچەیان لە دەست دا، بۆیە سولتانەکانی عوسمانی هەر زوو هەستیان بەگەندەڵ بوون و شکستی سوپایەکەیان کرد و لە سەردەمی چاکسازیدا بیریان لە دامەزراندنی سوپایەکی نوێ کردەوە لەسەر شێوازی ئەوروپی، کە بەهۆیەوە توانیان بۆ ماوەیەك بەردەوام بن لە بوژانەوە و فراوانخوازیەکانیان.

باسی دووەم / چۆنیەتی ڕووخانی سوپای ئینکشاری و کاریگەری لەسەر دەوڵەتی عوسمانی .

لاوازی سوپای ئینکشاریەکان بە تەواوی کاریگەری هەبوو بۆ سەر دەوڵەتی عوسمانی بەهۆی ئەوەی کە ئینکشاریەکان گەندەڵ بوو بوون وەك پێویست ئەرکەکانی خۆیان بە جێ نەدەگەیاندو زیاتر بەدوای بەرژەوەندیەکانی خۆیان دەگەڕان بۆ ئەوەی سەروەت و سامان کۆبکەنەوە و پۆستێکی گەورە لە وڵات وەربگرن و زەوی و زارێکی زۆریان کۆکردبۆوە و زۆربەی سولتانەکانی عوسمانی هەڵدەستان پارەیەکی زۆریان ئەدا بە ئینکشاریەکان بۆ ئەوەی شۆڕش بەرپانەکەن و ئاژاوە نەنێنەوە لە ولآتدا ، هەروەها بە هۆی نەبوونی ئامانجێکی گشتی لەلای هێزی ئینکشاریەکان کە ماوەیەکی زۆر لە قەلآکان و شارەکان ئەمانەوە ، بەهۆی زۆری شەڕەکان کە بەسەریان هاتبوو سولتانیش زۆر گرنگی پێدەدان و ئەوانیش لەخۆبای ببوون،لەسەرەتادا ئینکشاریەکان لە پەیکەرێکی گەورە و بەهێز ئەچوون لە پارێزگاری کردن لە ئاسایشی ولآت کە تیایدا بوون،بەلآم دواترگۆڕا بۆ ڕەگەزێکی گەندەڵ و فەوزانانەوە و هەولّدان بۆ بەدەست هێنانی ماڵ و سامان کە هەندێ ناوچەیان کۆنترۆڵ دەکرد و لە پێناو بەرژەوەندی خۆیان لە هەندێ ناوچە بەکاریاندەهێنا ، گۆڕینی سیستەمی

ئینکشاریە بۆ سیستەمی پوکانەوە و لە ناوچوون ، کە بۆ هەموو سەربازێکی ئینکشاریە پێناسێك دروست کرابوو بۆ سەفەرکردن بە ئارەزوی خۆی بۆ هەر کوێ کە حەزی لێبێت و بۆ وەرگرتنی پارە بەشێوەیەکی نەقدی لە دوای لاواز بوونی دەوڵەتی عوسمانی بەهۆی زۆری باجەکان و نەدانی مافی خەڵك لەلایەن دەوڵەت و وەرگرتنی باج بەشێوەیەکی توندوتیژ لە خەڵك بۆیە ژمارەیەکی زۆر لە خەڵکی پیشەوەر و هەندێ لە سەربازان ریزەکانی ئینکشاریەیان جێهێشت، هەروەها لاوازی چاودێری دەسەڵاتی دەوڵەتی عوسمانی بەسەر ئینکشاریەدا کە پەیوەندی سەربازانی ئینکشاریە لەگەڵ پیشەوەرەکانی شاردا دەبەست لە پایتەختدا لەبەرهەم هێنانی باروت و قازیفە [٩٥]، کە دواجار دەوڵەتی عوسمانی ویستی رەگ و ریشەی ئەم کارەی ئیبکشاریەکان دەربهێنێت بەلام نەیتوانی ئەنجامی بدات تاوەکو سەردەمی سوڵتان محمودی دووەم کە توانی کۆتای بە هێزەکانی ئینکشاری بهێنێت ، هەروەها لاواز بوونی ئینکشاریەکان کە هۆکار بوو بۆ لە ناوچونی ئەم سوپایە بەهۆی ئەوەی لەلایەن هەندێ لە سەربازانی ئینکشاریە چەند سەربازێکی تایبەت فرێندرا بوون و لە ناوچەکانی ویلایەتەکاندا لە سەدەی (١٨) کە زۆربەی ئەو پارانەی دەوڵەت دابینی دەکرد لە دراوی ویلایەتەکان بوو ، دەوڵەت پشت دەبەستێ بە سەربازە خاوەن پارەکان ، تاوەکو وایلێهات بوو بە هۆی دروست بوونی پشێوی و فەوزا و ئاژاوە نانەوە و تێکچونی ریزەکانی ئینشکاریەکان و لاوازبوونی و دواتر بو بە هۆی رووخانی سوپای ئینیشکاریە و کاریگەری هەبوو لەسەر لاوازبوونی دەوڵەتی عوسمانی[٩٦] .

سوڵتان مەحمودی دووەم بەم کارەی ئینکشاریەکان تێکچوو کە دەیانکرد و ئەو هەڵسوکەوتانەی کە دەیانواند وە سەرسام بوو بەو نیزامە سەربازیە تازەی کە دروستی کردبوو دڵخۆش بوو پێیان و شانازی بە سەرکەوتنەکانی ئەو سوپا

تازەیە دەکرد کە دەستەبەری کردبوو [٩٧]. گوێ بیستی ئەوە بوو کە دەوڵەتی عوسمانی سەرکەوتنی بەدەست هێناوە لە جەنگی دژی یۆنانیەکان کە لە دەرئەنجامی ئەو سیستەمە سەربازیە تازەیە کە دروستی کردووە ، بەوەش زیاتر پەیوەست بوو بە چاکسازی سەربازی و زیاتر گرنگی پێدانی ، بۆیە هەستا بەکۆکردنەوە ی میر و پیاوماقوڵان و شانشینەگەورەکان و ئەفسەرانی ئینکشاریە لەساڵی ١٨٢٦ کەلە ماڵی موفتی کۆی کردبوونەوە، کاتێك هەمووان ئامادەبوون لەوتەیەکدا سەدری ئەعزەم وێنەیەکی خستەڕوو لە بارەی ئەو حاڵەتە و بارودۆخە لاوازە و گەندەڵیەی کە هێزە ئینکشاریەکان پێی گەیشتوون لەلاوازی و رووخان و مل نەدان بۆ فەرمانەکانی تاوەکو بوو بەیەکێك لەگەورەترین هۆکارەکانی لاوازبوون و دواکەوتنی دەوڵەتی عوسمانی. لەبەرامبەر پێشکەوتنە بەردەوامەکانی وڵاتی ئەوروپا بۆیان ڕوون بۆوە کە پێویستە سیستەمێکی نوێ بۆ ڕێکخستنی سەربازی بخرێتەکار و شێوازێکی نوێ لەناو هێزەکانی ئینکشاری پەیڕەوبکرێ و بەو حاڵەتەی ئێستاوە ناتوانێت لەبەرامبەر سوپا ڕێکخراوەکانی ئەورووپی دا بجەنگێ و بوەستێت ، کاتێکیش سوڵتان مەحمودی دووەم ئامادەبوانی گەیاندە ئەو قەناعەتەی لەبارەی دروستی بیرۆکەکەی و پێویستی ئەنجامدانی چاکسازی سەربازی سەرجەمیان لەسەر ئەم بیرۆکەیە و مەبدەئە هاودەنگ بوون. ڕازنووسی (مەکتوبچی) سەدری ئەعزەم هەستا بەخوێندنەوەی ئەو پرۆژەیە کەلە (٤٦)بەند پێکهاتبوو، کە بەڕوونی باس لە چاکسازی گەورە دەکات لە سوپا ، پاش پەسەندکردنی لەلایەن لیژنەکە سەرجەم ئامادە بووان بە سەربازانی ئینکشار یشەوە ئیمزایان لەسەر کردبوو موفتیش فتوای لەسەردا و دروستە کاری پێبکرێت و لەڕوی شەرعەوە و سزادانی هەریەکێك لەوەی کە بەرەنگاری بێتەوە لەسەر خستنی دا، پاشان پرۆژەکە بۆ سەرجەم ئەفسەرانی

ئینکشاریە خوێندرایەوە،بەڵام تەنها بە ڕواڵەت ڕەزامەندیان لەسەر دەردەبڕی . کاتێکیش دەستکرا بەڕاهێنان و زانیاری پێدانی ئەفسەران لەلایەن ئەفسەرە فەرەنسیەکان کە وەك مامۆستا بۆیان دیاری کرابوو ، سەربازانی ئینکشاری بۆیان ڕوونبۆوە ئەو سیستەمە تازەیە لە سوپادا پەیرەو دەکرێ بە فەرمانی سوڵتان دەبێتە هۆی لە ناوچونی پلەی ئیمتیازاتەکانیان و لە دەست دانی سەربەستی خۆیان؛ بۆیە هەستان بە خۆئامادەکردن بۆ شۆڕش و یاخیبوون بەئامانجی وەستانی ئەم بڕیارە و جێ بەجێ نەکردنی [٩٨].

سوڵتان مەحمودی دووەم سیستمی سەربازی کردنی ناچاری دەرکرد، ماوەی سەربازی کردنی کرد بە (١٠) ساڵ و ئەفسەرەکانی ناردن بۆ دەرەوەی وڵات بۆ زیاتر شارەزابوونی سەربازی لە چواچێوەیەکی فراواندا و ژمارەیەکی زۆریشی لە ئەفسەرانی لە فەرەنسی بانگێشت کرد بۆ ڕاهێنانی هێزە نوێیەکان بەم کارەشی زیاتر هێزەکانی ئینکشاری یاخی بوون و دەستیان کرد بە شۆڕش[٩٩].

هەر بۆیە لە ساڵی (١٨٢٦) سەربازانی ئینکشاریەکان لەکاتی مەشق و ڕاهێناندا سەربازەکان یاخی بوون و گوێیان بەفەرمانەکانی سوڵتان نەداو سوڵتانیش فەرمانیدا بە سزای کوشتنی هەرکەسێك سەرپێچی و پشت بکات لە فەرمانەکان بۆیە سەرجەم ئەوانەی کە پەیمانیان دابوو سەر لەئێوارەی ئەو ڕۆژە کوبوونەوە بۆ پوچەڵکردنەوە و لەناو بردنی ئەو یاخی بوونە، لەبەرامبەردا سوڵتان زانایانی کۆکردەوە و پێی ڕاگەیاندن کە ئینکشاریەکان چ مەبەست و مەرامێکیان هەیە ئەوانیش کارەکەیان بە نارەوا و خراپ دانا هانییاندا بەرەنگاریان بێتەوە، لە پاش ئەم پرس و ڕاوێژە تیمی تۆپخانە (تۆپچی) بانگکرا کە ئەو تیمە لە دوای هاتنە سەرکاری سوڵتان سەلیمی سێیەم بەجۆرێکی باش

ڕێکخرابوو، سولتان خۆی ئامادەکرد بۆ بەرەنگاربوونەوەی یاخی بووان و پێداگری کرد کەبەهیچ شێوەیەك لە بەرامبەریان بەزەیی نانوێنێ و لەبەر مەترسی بلاوبونەوەی خراپەکاریەکانیان.سولتان بەهەلگرتنی ئالای پێغەمبەر (د.خ) لەگەلّ سەربازەکانی دەرچوو فەرمانیدا بەتیمی سەربازی تۆپخانە بەرەو گۆڕەپانی (ئات میدان) بە ئالاکەوە پێشڕەوی بکەن و ئەو کاتە یاخی بووان لەچەند شوێنێك بوون بۆ نانەوەی ئاژاوەگێڕی، بەلاّم زۆرێك لەخەلّك بەدوای ئەوە نەبوون وزۆرێك لەقوتابیان و زانایان بەدوای سولّتانەوە بوون، زۆری نەبرد تیمەکانی تۆپچی لەگۆڕەپانی (ئات میدان) هەموو لایەکیان گەمارۆداو دەستیان گرت بەسەر گشت بەرزایەکان کەدەیانڕوانیە گۆڕەپانەکە سەربازە ئینکشاریەکانیان لەهەموو لایەکەوە خستە ژێر لولەی تۆپەکانیان، پاشان ئینکشاریەکان سەرجەمیان دەرچوون بەکۆمەلّ و قەرەبالّغیەوە هێرش بکەن بۆسەر تۆپەکان تاکو دەستیان بەسەردا بگرن، بەلاّم تۆپەکان لەهەموو لایەکەوە بۆمبارانی کردن ژمارەیەکی زۆری لەناو بردن و تەنیا ژمارەیەکی کەم لەسەربازانی ئینکشاریە مابونەوە دلّنیا بوون لەوەی کە ناتوانن بەرەنگاری بنوێنن، بۆیە سەربازەکانی ئینکشاریە لە پەناگاکاندا خۆیان شاردبۆوە و داوای ڕزگاری پارێزی گیانیان کرد بەلاّم گوێ بەم داواکاریە نەدراو تۆپەکان بەچڕی بۆمبارانی دەکردن و پەناگەکانی سوتاندن و وێرانی کردن و بەو جۆرە ئەو ئاژاوەو یاخیبونە زۆرەی کەدەمێك بوو دەستیان پیکردبوو کۆتای هات [١٠٠].

ژمارەی کوژراوان لە سەربازانی ئینکشاریە لە ڕووداوەکەی (ئات میدان) بە مەزەندەکراوی کە لە نێوان (١٥-١٦) هەزار سەرباز بوون، بۆیە بەڕوداوێکی گرنگ گەورە دانراوە لەمێژوی دەولّەتی عوسمانی [١٠١].

لــە ڕۆژی دوایــدا مەرســومی ســولتان مــەحمودی دووەم دەرچــوو بــە هەڵوەشاندنەوەی تــەواوی ســوپای ئینکـشاریە و جـل و بـەرگ و زاراوە و ناویـان لەسەرجەم ویلایەتەکانی ژێر دەسـەلاتی دەوڵـەتی عوسمـانی، هـەروەها فـەرمان دەرچـوو بـۆ سـەرجەم ویلایەتـەکان کـە ئـەو ژمـارە سـەربازانەی ماونـەوە یـان هەلاتوون کە لە سێدارە بدرێن یان دوریـان بخەنـەوە بـۆ شـوێنە دورەکـانی ولات تاوەکو جـارێکی تـر نـەتوانن خۆیـان ڕێکبخەنـەوە، لـە دوای ئەمـە سـولتان ڕێـو شوێنی تایبەتی گرتەبەر بۆ ڕێکخستنی سەربازی بۆ سوپاکەی تاوەکو کەسی تـر نـەتوانێت دەسـتی بخاتـە ناویـەوە، بـۆ ئـەم مەبەسـتەش هەستا بـە پێکهێنـانی لیژنەیـەك لـە گـەورە وەزیرەکـان و حـسێن پاشـای وەزیـری سـولتان مـەحمودی دووەم کە دەستێکی بـالای هـەبوو لـە لـەناوبردنی ئینکـشاریە ڕای سـپارد وەکـو سـەرکردەی بـالای سـوپا، سـولتان و ڕاوێـژکارانی هـەوڵ و توانایـەکی زۆریـان خستەگەڕ تـاکو پـێش کۆتـای ئـەو سـاڵە توانیـان (٢٠) هـەزار سـەربازی نـوێ بەتەواوی ڕێکبخەن و چەکداریان بکەن لە کۆتای سـاڵی داهـاتوو واتـە لـە کۆتـای سـاڵی ١٨٢٧ ژمــارەی ســەربازانی نــوێ گەیــشتە (١٢٠) هــەزار ســەربازی ئامادەکراو[١٠٢].

دوای هەڵوەشاندنەوەی سـوپای ئینکشاریەکان سـولتان لـە پـەیڕەو کردنـی نیزامــی نـوێ لــە ســوپادا و ڕاهێنــان و ڕێکخــستن بـەپێی ڕێگاکــانی ســەربازی ئەوروپی، ئیمپراتۆریەکەی دابەش کرد بۆ چەندین دائـیرەی سـەربازی وە لەسـەر هەر دائیرەیەك سوپای تایبەتی خۆی داناوە و ئەفسەرێکی گـەورە سەرپـەرشتی ئەو سوپایە دەکات کـە نازنـاوی (سـر عـسکرة) لێنـاوە واتـە (سـەر لەشـکر). لەســاڵی ١٨٢٨ ســولتان مــەحمودی دووەم دووبــارە بڕیــاری دامەزرانــدنی قوتابخانەی هەندەسی سەربازی دەرکردەوە و وە هەندەسەی دەریاوانی فراوانتر

کرد و گرنگی زۆری پێداوە ،جگە لە قوتابخانەی سەربازی کە زۆربەی ئەو قوتابخانانە چاودێرەکانی فەرەنسی بوون [١٠٣].

سەرەڕای گرنگیدانی دەوڵەتی عوسمانی بۆ بەهێزکردن و چاکسازی لە بواری سوپایدا و ڕێکخستنی خزمەتی سەربازی و ڕێکخستن لەسەر شێوازی ئەورووپی و مەشقی ئەورووپی دەرکردنی چەند یاسایەك بۆ بابەتی چاکسازی سوپای بۆمان دەردەکەوێ کەوا زۆرێك لە سەربازان لەکاتی شەڕەکاندا پێچەوانەی چاکسازی و هەولەکانی سوڵتانی عوسمانی کاریان کرد بۆ لایەنی سەربازی ئەم پێچەوانەیەش کاریگەری هەبوو لەسەر لاوازکردنی دەسەلاتی دەوڵەتی عوسمانی [١٠٤].

دوای نەمانی سوپای ئینکشاریە و دروست بوونی سوپای نوێ لەسەر شێوازی ڕۆژئاوای ولات بەرەو لاوازی و بارودۆخی خراپ دەڕۆیشت، ئەمەش بە هۆی ئەوەی کە سەربازانی سوپای نوێ ناکۆکیان لە نێوان دروست بوو وەك پێویست کارەکانیان بە ئەنجام نە دەگەیاند ، بۆیە کۆنترۆڵ کردنی هێزی سەربازی بە شێوەیەکی گشتی لەلای سوڵتانی عوسمانی ولاتی بەرەو لاوازی برد، لەبەرئەوەی سەربازەکان بیریان بە عەقڵ نەدەکردەوە و بەباشی کاریان نەدەکرد هەر بیریان لای بەخشش و ماڵ و سامان بوو، هەوڵی زۆریان دەدا بۆ بەدەست هێنانی زەوی ئەمە وایکرد سەربازەکان گرنگی بدەن بە شوێن و دەسەلاتی خۆیان، هەمیشە بەدوای بەرژەوەندیەکانی خۆیان بوون لە هەوڵی ئەوە دابوون خۆیان لە سوڵتان نزیك بکەنەوە بۆ وەرگرتنی پۆست و پلە و پایە، هەموو ئەو هۆکارانە کاریگەری گەورەی کردە سەر لاوازی و ناکۆکی لەناو دەسەلاتی عوسمانی و دەوڵەتی عوسمانی بەرەو روخان دەبردکە توانای فراوان بوون و بەرگری کردنی نەمابوو. بێگومان بۆ بەرەو پێشچونی ولات پێویستە ئابوری باش هەبێت و سوپایەکی گەورە و بەهێز و پێشکەوتو هەبێت بۆ بەرە و پێشچونی دەوڵەت و بەرگری کردن

لە خۆی لەکاتی هێرشی دوژمنان و فراوان بوونی سنوری ولآت، بەلآم لە دەوڵەتی عوسمانی کە سوپایە نوێیەکەش وەك پێویست نەبوو ئەرکی خۆی بەجێ نەدەگەیاند و سوپای ئینکشاری کۆتای پێهاتبوو بۆیە دەسەلآتی عوسمانی بەرە و لاوازی هەنگاوی دەنا (١٠٥).

شایانی باسە ژمارەیەکی زۆر لە سەربازانی سوپا هەڵدەهاتن جا بەهەر شێوەیەك بێت، هەروەها زیاد بوونی حاڵەتی فیراری سەربازەکان لەوانەیە بگەڕێتەوە بۆ توندوتیژی لە کۆکردنەوەی سەربازان، هەروەها درێژی ماوەی سەربازی کردن واتە خزمەتی سەربازی کە خەڵك بەو هۆیەوە بێزار بوون، تەواو هیلاك بوون بە خزمەتی سوپای، ئەوەی زیاتر خەڵکی بێزارکرد ناردنی سەربازان بوو بۆ دوور لە ولآتی خۆیان بەتایبەتی بۆ ناوچەکانی (ڕۆمێلی و چیای ڕەش) ، بەبەردەوامی شۆڕش و ڕاپەڕین لە ویلایەتەکانی عوسمانیدا دەکراو بارودۆخی ولآت تێك ئەچوو نائارامی دروست دەکرد دەبوو بەسوپا ڕووبەڕویان ببنەوە بۆیە ژمارەی کوژراوان و بریندااران زیادی ئەکرد ئەمەش کاریگەری زۆری هەبوو لەسەر لاوازی دەسەلآتی سوڵتانەکان و لاوازبوونی دەوڵەتی عوسمانی. هەروەها دیاردەیەکی تر کەلەو کاتەدا هەبوو کە زۆربەی تاکەکانی گەل منداڵانی گەل هەڵدەهاتن لە سەربازی کردن خۆیان ئەشاردەوە، بەلآم بەشێوەیەکی ناڕاستەوخۆ دەوڵەت لەو قوتابیانە خۆشبوو کە لە قوتابخانە ئاینیەکان دەیان خوێند کە ئەیانتوانی سەربازی نەکەن، لەلای هەندێ هۆز و عەشیرەت کێشەی نەکردنی سەربازیان لەلایەن تاکەکانەوە چارەسەر کرد ئەویش بە بیانوی ئەوەی سەربازی کردن ڕێگە دەگرێ لە جێبەجێ کردنی واجبەکانی ئاینی . بۆیە بەهۆی ئەو دیاردانە و لەناو بردنی سوپای ئینکشاری و دانانی سیستەمی نوێ کە لەدوایدا ناڕێك و پێك بوو ولآت لەکاتی شەڕەکان لاواز بوو توانای بەرگریکردنی

وەك پێویست نـەمابوو بۆیـە دەوڵـەتی عوسمـانی بـەرەو لێـك هەڵوەشـان ئەڕۆیشت[١٠٦].

هەمیشە دەوڵەتی عوسمانی پلەی بەرزی ئەدا بە سەربازەکان بۆ ئـەوەی لـە خۆیانی نزیك بکاتەوە و ڕازیان بکات لـە خـۆی، بۆیـە لـە دەرەنجامی ئـەم کـارە سـەربازەکان زۆر کـات هێـزی خۆیـان بـەکار ئـەهێنا بـۆ هەرکەسـێ کـە داواکاریەکانیان جێ بەجێ نەکات ئەمەش خۆی لـە خۆیدا لاوازی سـوپا و لاوازی دەسەلاتیان دەگەیانـد بـۆ هـەر کارێك کـە سـەربازان حـەزیان لێبوایـە ئـەیانکرد ئەمەش ئالۆزی دروست کرد بوو وە دەوڵەت توشی گەندەڵی بوو بـوو کـە بـەرەو ڕوخانی دەبرد[١٠٧].

سـەربازەکان لـە دەوڵـەتی عوسمـانی لـە سـەریان پێویـست بـوو کـە لـە سەربازگەکاندا بمێنەوە و حەقی خۆیان لەوێ وەربگـرن و واجبـەکانی خۆیـان بـە شێوەیەکی ڕێکوپێك ئـەنجام بـدەن گـوێ ڕایـەڵی ئەفـسەرە بیانیـەکان بـبن کـە سـولتان لـە ولاتـی ئـەڵمانیا و ڕوسـیا و فەڕەنـسا و ئینگلیـز هێنـا بـوونی بـەلام بەباشـی ئەرکـەکانیان نـە دەکـرد و بۆیـە دەوڵـەتی عوسمـانی ڕووبـەڕوی هێرشـی دەرەکـی دەبـۆوە و شـەڕی زۆری ئـەنجام دەدا بـەلام دەبیـنین سـوپاکە وەك پێویست نەبوو بۆیە دەسەلاتی دەوڵەتی عوسمانی بەرەو لاوازی دەچوو[١٠٨].

لێـرەوە بۆمـان دەردەکـەوێ دەوڵـەتی عوسمـانی لاوازیەکـەی بـە هـۆی هەڵوەشانەوەی سیستمی سـەربازی ئینکشاریەکان زیـاتر دەرکـەوت. کـە دواتـر هێزێکی نوێی سوپای دەرکەوت وهۆیەك بـوو بـۆ لاوازی دەسـەلات، هـەروەها بـە هـۆی بلاوبونـەوەی بەدڕەوشـتی و بـەرتیل و بـێ هێـزی سـولتانەکان و خـراپ کۆکردنەوەی باج و سەپاندنی یاسـای پەیوەسـت بـوون بـە بـاج بۆیـە زۆرێـك لـە جوتیاران کۆچیان کرد لە زەویەکان بەهۆی زۆری باجەکانەوە. دەبینین سولتانی

عوسمانی بۆ چاكسازی كردن لە سوپا و هەڵوەشانەوەی سوپای ئینكشاری پێویستیان بە پارەیەكی زۆر بوو بۆ ڕێكخستنی كاروباری بواری سەربازی بۆیە دەوڵەتی عوسمانی ناچار بوو قەرز لە وڵاتانی ئەوروپی بكات ئەمەش وایكرد دەوڵەت بكەوێتە ژێر باری قەرزێكی زۆر و وڵاتانی ئەوروپیش بە هۆی بیانوی قەرز پێدان بە دەوڵەتی عوسمانی زیاتر دەسەلاتیان فراوان كرد لەناو دەوڵەتدا و بەهۆی لاوازی دەوڵەت چەندین بزوتنەوە دروست بوو وڵات بەرەو پشێوی ڕۆیشت، كاتێ عوسمانیەكان توانای دانەوەی قەرزەكانیان نەبوو بۆیە قەرزەكانیان لەسەر كەڵەكە بوو سەرەنجام ئەوروپیەكان زیاتر ئیمتیازیان پێدەدرا لەناو دەوڵەتدا، هەروەها بەهۆی كاری چاكسازی لە دەوڵەتی عوسمانی دەرفەتی زیاتر ڕەخسا بۆ ئەوروپیەكان بۆ ئەوەی پارێزگاری بكەن لە نەتەوەكانی ژێر دەستی عوسمانی كە موسوڵمان نە بوون بۆ بەرژەوەندی خۆیان كاریان دەكرد لەناو دەوڵەتدا, چاكسازیەكان نەبوون بەهۆی بە هێزی دەوڵەت چونكە زۆربەی چاكسازیەكان ڕوكەشی بوون و چاولێكەری بوون و نەیتوانی لە بنەڕەتدا گەندەڵیەكان لەناو سوپا لەناو بەرێ بۆیە دەوڵەتی عوسمانی بەرەو ڕوخان و لەناوچوون ڕۆیشت (١٠٦).

ئەنجام

بێگومان نوسین لە بارەی هەرشتێك و هەربابەتێك کۆمەڵێ دەرئەنجام دەدات بەدەستەوە و هەڵوێستە لەسەرکردنی دەبێتە داخوازیەکی زانستی بەتایبەت بابەتی مێژوویی کە هەر ڕووداوێك لە ناو زنجیرەی ڕووداوەکانی چەند ئەنجامێك دەدەن بە دەستەوە، لەم لێکۆلینەوەیەش دا گەیشتینە چەند دەرئەنجامێك کە ئەمانەی خوارەوەن:-

یەکەم: عوسمانیەکان یەکێك بوون لەو هۆزە تورکمانانەی کە لە کەنارەکانی ڕۆژهەلاتی دەریای مەرمەرە لە باشوری قوستەنتینەی پایتەختی بێزەنتی دەژیان و وردە وردە دەسەلاتەکەیان بەرەو فراوان بوون هەنگاوی دەنا.

دووەم: سوپا لە دەولەتی عوسمانی ڕۆڵێکی گەورەی بینی لە فراوانبون و بەهێز بوونی ئیمپراتۆریەتەکە و بەرهەم و جێ دەستیان دیاربوو. لە سەرەتادا سوپا پشتی بە سوارەکانی تورکە دەرەبەگەکان بەستووە بۆ دامەزراندنی ئەم سوپایە، لە بەرامبەردا سەربازەکان پاداشت دەکران بە پێدانی زەوی کە زیاتر هۆکار بوون بۆ بەهێزی ولات.

سێیەم: هێزی دەریای عوسمانی ڕۆڵێکی گەورە و کاریگەری بینی لە فراوانخوازیەکانی عوسمانی، کە لە سەردەمی سولتان موڕادی یەکەم گرنگی بەم هێزە دراوە. گەورەیی هێزی دەریای بۆ ئەوە دەگەڕێتەوە کە لە چەندین فراوانخوازی و داگیرکاری ڕۆڵێکی کاریگەری بینیوە لە سەرکەوتنەکاندا.

چوارەم: دوای فراوانبونی دەولەتی عوسمانی و درێژەدانیان بەفراوانخوازیەکانیان پێویستیان بە سوپایەکی گەورە و بەهێز هەبوو بۆ جیهادکردن و ڕووبەڕوو

بونەوەی دوژمنان بۆیە سوپای ئینکشاری دامەزرا کە سولتان ئورخان بیرۆکەی دامەزراندنی سوپاکەی دارشت بەپێی سیستەمی دیفشرمە.

پێنجەم: لە سەدەی حەڤدە و هەژدە دەوڵەتی عوسمانی بیری لە چەند چاکسازیەك کردەوە بۆ هەموو لایەنەکانی ئابوری و سیاسی و ئیداری و سەربازی بە تایبەت لایەنی سوپایی، لەو کاتەدا سوپای ئینکشاری بەرەو لاوازی هەنگای نابوو هەر بۆیە سوپای نوێی مەشق پێکراویان لەسەر شێوازی ئەوروپی چەندین قوتابخانەو کارگە دروست کران بۆ لایەنی سوپایی.

شەشەم: لە ئەنجامی چاکسازیەکانی دەوڵەتی عوسمانی لە رووی سوپاوە سوپای ئینکشاری بەرەو لاوازی و لەناو چوون ئەچوو، سەربازانی ئینکشاری بەم کارە رازی نەبوون چەندین هێرشیان کردە سەر سوپا نوێ یەکە، چاکسازیە سوپاییەکان کە بەشێوەیەکی باش هەنگاوی بۆ نرابوو لەلایەن سوڵتانەکان، بەڵام ئەمە پێچەوانە بۆوە کاریگەری هەبوو لەسەر لاواز بوونی دەوڵەتی عوسمانی و دواتر بەرەو رووخانی برد.

پەراوێزو سەرچاوەکان

(١)محمد سهيل طقوش، تأريخ العثمانين من قيام الدولة الى الانقلاب على الخلافة،ط.الثاني. جميع الحقوقة محفوظة،بيروت_لبنان،٢٠٠٨، بە سود وەرگرتن لەسەرچاوەی نوسەر ،ئەحمەد حەمەد ئەمین، چەند پەرەیەك لە مێژووی نوێ و هاوچەرخی عێراق،چ.یەکەم، چاپخانەی رۆژهەلات، هەولێر،٢٠١٠،لا ٢١.

(٢) د. إبراهيم خليل أحمد. تاريخ الوطن العربي في العهد العثماني (١٥١٦_١٩١٦) ط.الاولى، المطابع جامعة الموصل،١٩٨٢،ص ١٩_٢٠.

(٣)ابرى و برتولواشتولمر ،تاريخ الاسلام،ترجمة،أحمد ارام، ض٥،انتشارات اميركبر،تهران، ١٣٨٥،ص ٣٦٧.

(٤) د. إبراهيم خليل أحمد،المصدر السابق، ص ١٦.

(٥)د. علی وەردی، چەردەیەکی کۆمەلایەتیانە لە مێژووی نوێی عێراق،و. دلێر میرزا، بەرگی یەکەم،چ .یەکەم، چاپخانەی تیشك، ٢٠٠٤، لا٤٨.

(٦) مێژووی نوێی کورد، http,//www .magjeedherire .Zhyan.net/vblindex.php.

(٧) راس ئى دان و ديگران، تأريخ تمدن و فرهنگ جيهان، ت. عبدالحسين أزرنگ، جلد ٣،سازمان چاپ و انتشارات وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامى،تهران،١٣٨٢،ص ١٠٥.

(٨) عبدالمنعم الهاشمي، تأريخ العرب عصر المماليك و العثمانيون، ط. الاول، دار مكتبة الهلال،بيروت،٢٠٠٦ ، ص ١٨٧_١٨٨.

(٩) محمد سهيل طقوش, المصدر السابق، ص ٢٦.

(١٠) د.محمد عبدالله كاكه سور، دەوڵەتی عوسمانی دامەزراندن و فراوان بوونی، گۆڤاری مێژوو،ژمارە١، چاپخانەی منارە، هەولێر، ٢٠٠٧، لا ١٨٢

(١١) راس ئى.دان و ديگران، المصدر السابق، ص ١٠٧_١٠٨.

(١٢) د.محمد كمال الدسوقي، الدولة العثمانية والمسالة الشرقية، ط١، دار الثقافة للطباعة والنشر، القاهيرة،١٩٧٦، ص١٧.

(١٣) محمد سهيل طقوش, المصدر السابق، ص ٣٤.

(١٤) كارل بروكلمان,تاريخ الشعوب الاسلامية،ت:نبية أمين فارس _ منيرا البعلبكي ، ط.الاول، دار العلم الملاين، بيروت، ١٩٤٨، ص ٤٥٨.

(١٥) د.محمد كمال الدسوقي، المصدر السابق، ص ١٧.

(١٦) محمد سهيل طقوش، المصدر السابق، ص ٢٥.

(*) ئاقچە: جۆرێك بوو لە دراوی عوسمانیەكان.

(١٧) كارل بروكلمان، المصدر السابق، ص ٤٥٨.

(١٨) زين العابدين شمس الدين نجم، تاريخ الدولة العثمانية، ط.الاول، دار المسيرة للنشرو التوزيع والطباعة،عمان، ٢٠١٠، ص٢٢٢.

(١٩) د.جميل بيضون، تاريخ العرب الحديث، ط.الاول، دائر الاول للنشرن التوزيع، ١٩٩٢، ص١٩.

(٢٠) زين العابدين شمس الدين، المصدر السابق، ص ٢٢٢.

(٢١) كارل برو كلمان،المصدر السابق، ص٤٥٩.

(٢٢) محمد سهيل طقوش، المصدر السابق، ص٢٧.

(*) (ئەخیان) لەو كۆمەڵەو رێكخراوانەن كە كاكڵەی رێكخستنی یەكەم بوون لە ژیانی میرنیشنی عوسمانی تازەدا،كەئادابی ئیسلامیان لە خۆگرتبوو بۆ بنیادنانی دەزگا گەلێك لەم میرنیشینەدا كە وردە وردە لە ماوەی دوو سەدەدا پەرەی سەند كە ئیتر لەوێوە گە شەسەندنی عوسمانیەكان دەستی پێكرد. بۆ زانیاری زیاتر بڕوانە ، محمد سهيل طقوش، المصدر السابق، ص٣١.

(٢٣) محمد سهيل طقوش، المصدر السابق، ص ٢٨.

(٢٤)ابری و برتولوشثولر، المصدر السابق، ص ٣٦٩.

(٢٥)ابری و برتولوشثولر، المصدر النفسة، ص ٣٧٠.

٢٦)د.عبدالعزيز محمد الشناوي، الدولة العثمانية دولة اسلامية مفترى عليها، جزء الثاني، مكتبة الانجلو المصرية، القاهرة،٢٠٠٤،ص ١٦٣.

(*) بەرای ئێمە كۆتای چاخی پانزەهەم مەبەستمان سەدەی حەڤدەی زاینی یە.

(٢٧)يلماز أوزتونا ,تاريخ الدولة العثمانية،ت. عدنان محمود سليمان،ط.الاول، منشورات مؤسسة فيصل للتمويل تركيا، استانبول،١٩٩٠،ص ٤٢٠.

(٢٨)وديع ابوز يدون، تاريخ الامثراتورية العثمانية من تأسيس الى سقوط،ط١، لاهلية للنشر والتوزيع، عمان، ٢٠٠٣،ص ١١٥

(**) بەلقان: دەکەوێتە باشوری ڕۆژهەلاتی ئەوروپا کە ولاتانی (مەقدۆنیا و یۆنان و بولگاریا و ئۆکرانیا و ڕۆمانیا و سربیا و مۆنتینگرۆ) هاو سنورە لەگەل تورکیا و پێگەی ستراتیژی لەسەر دەریای ناوەراستە.

(٢٩) كارل بروكلمان,المصدر السابق،ص ٤٦٩.

(٣٠) يلماز أوزتونا, المصدر السابق؛ ص ٤٢١.

(٣١) وديع ابو زيدون, المصدر السابق، ص١١٥.

(٣٢) يلماز أوزتونا, المصدر السابق، ص٤٢٢.

(٣٣) وديع ابو زيدون, المصدر السابق، ص١١٦.

(٣٤) محمد سهيل طقوش, المصدر السابق، ص١١٤.

(٣٥) د. ميمونة حمزة المنصور, تأريخ الدولة العثمانية، ط.الول، الدار العامد، عمان، ٢٠٠٨، ص ٧٠.

(٣٦) زين العابدين شمس الدين نجم,المصدر السابق،ص ٢٢٩.

(٣٧) وديع ابو زيدون, المصدر السابق،ص ١١٦.

(٣٨) د. ميمونة حمزة المنصور, المصدر السابق، ص٧١.

(٣٩) زين العابدين شمس الدين نجم,المصدر السابق،ص ٢٣١.

(٤٠) يلماز ئوزتونا، المصدر السابق، ص٤٢٤.

(٤١) د. محمد فريدبگ المحامي ،تاريخ الدولة العلية العثمانية، ط ، دار الجيل ، بيروت، ١٩٩٧، ص ١٢٣.

(٤٢) د. زين العابدين الشمس الدين نجم، المصدر السابق، ص ٢٢٥.

(٤٣) د. زين العابدين الشمس الدين نجم، المصدر السابق،ص ٢٢٦_٢٢٨.

(٤٤) د.محمد كمال الدسوقي، المصدر السابق، ص٦٧.

(٤٥) السير هاملتون جيب و هارولدبوين، المجتمع الاسلامي والغرب وأثر الحضارة الغربية في الفكر الاسلامي في الشرق الادنى، ترجمة: عبدالمجيد حسيب القيسي، ج١، دار الثقافة والنشر، سوريا،١٩٩٧، ص ١٠٧.

(٤٦) هاملتون جيب و هارولدبوين، المصدر السابق، ص ١١١_١١٣.

(٤٧) د.سونيا محمد سعيد البنا، فرقة الاءنكشارية، نشأتها و دورها في الدولة العثمانية، ط الاول،إيتراك الطباعة وانشر والتوزيع، قاهيرة،٢٠٠٦،ص ٩_١١.

(٤٨) د.محمد سهيل طقوش، المصدر السابق، ص ٣٢.

(٤٩) د.محمد سهيل طقوش، المصدر السابق: ص ٢٤_٢٥.

(٥٠) د.سونيا محمد سعيد البنا، المصدر السابق، ص ١٤.

(٥١)بيترشوجي ،اوروبا العثمانية ،ت: عاصم الدسوقي،ط ١،الدار الثقافة الجديدة، القاهرة،ص ٧٣_٧٦.

(٥٢) بيتر شوجي:المصدر النفسة،ص ٧٦.

(٥٣) د.محمود محمد الحويري ،تأريخ الدولة العثمانية في العصور الوسط،الادارة مصطفى طحوم،المنيل _القاهرة،٢٠٠٢،ص ٢٤٨.

(٥٤) د.جفرى برۆن ، پوختەی مێژووی ئەوروپا لە کۆنەوە تا ئەمڕۆ سەردەمی کۆن ،سەدەکانی ناوەراست،سەردەمی نوێ)،و:نيهاد جلال حبيب اللە،چ١،ناوەندی رۆشنبیری، هەولێر، ٢٠٠٩،ل٥٨٦

(٥٥)محمود الشاكر ، تأريخ الاسلامي العهد العثماني،ط الرابع،مكتب الاسلامي،بيروت،٢٠٠٠،ص ١١٠.

(٥٦)د.حسن الظيقة،الدولة العثمانية الثقافة المجتمع والسلطة، دار المنتخب العربي،بيروت،١٩٩٧،ص ٩٠_٩٦.

(٥٧) د.النوره دين حاطوم، تأريخ عصر النهظة الاورثية، ط الاول، دار الفكر،ديمشق،ص ٣٤٧.

(٥٨)برنارد لويس، الستنبول وحضارة والخيلافة والاسلامية،ط ١، والنشر والتوزيع،الرياض،١٩٨٢،ص ٨٨_٨٩

(٥٩) شمس الدين الكيلاني،الاسلام وأوروبا المسحية(من القرن الحادى العشر الى نهاية القرن السادس عشر،ط الاول،وزارة الثقافة،دمشق،٢٠٠٧، ص ١٠٩_١١٠.

(٦٠)د.علي محمد الصلابي،الدولة العثمانية عوامیل النهوض وواسباب و السقوط،ط ١ دار ابن الكثير،دمشق، ٢٠٠٣ص ٥٥.

(٦١) د.سونيا محمد سعيد البنا، المصدر السابق،ص ١٤_١٥.

(٦٢) د.محمد كمال الدسوقي،المصدر السابق،ص ١٩.

(٦٣) محمود شاكر، المصدر السابق، ص ١١١.

(٦٤) هاملتون جيب و هارولد بوين ،المصدر السابق ، ص ١٠٦_١٠٨.

(٦٥) د.حسن الظيقه، المصدر السابق، ص ٩٩.

(٦٦)د.جفرى برۆن، سەرچاوەی پێشوو،لا ٥٨٦_٥٨٧.

(٦٧) د. سۆنيا محمد سعيد البنا، المصدر السابق، ص ٣٢٣.

(٦٨) لە ئینتەرنێت وەرگیراوە، (أسباب سقوط الدولة العثمانية،ص٧،

www.saaid.net\minute\mm٧٢

(٦٩) د. علي وەردی ، سەرچاوەی پێشوو،لا ١١٢-١١٣.

(٧٠) د. سۆنيا محمد سعيد البنا،المصدر السابق،ص ٢٢٤_٢٢٥.

(٧١) برنارد لويس، المصدر السابق، ص ٩١.

(٧٢) د.حسن الظيقة، المصدر السابق، ص ١٠١.

(٧٣) د.محمد سهيل الطقوش، المصدر السابق، ص ٢٧٦.

(٧٤) د.إبراهيم خليل أحمد، المصدر السابق، ص ١٧٩.

(٧٥) د. مفيد الزيدى، تأريخ الاسلامي العصر العثماني، ط ١، دارأسامة النشر، الارمن، ٢٠٠٣، ص ٢٤٥.

(٧٦) د.محمد فريدبگ المحامي، المصدر السابق، ص ١٨٠.

(٧٧) د. جميل بيضوت، المصدر السابق، ص ٦١.

(٧٨) روبيرمانتران ،تأريخ الدولة العثمانية، ت: بشير السباعي، جزء الثاني، دلر الفكر الدراسات، قاهيرة، ١٩٩٢، ص ١٣.

(٧٩) روبير مانتران، المصدر السابق، ص ١٤.

(٨٠) د.مفيد الزيدي، المصدر السابق، ص ٢٤٦.

(٨١) د. علي وەردی، سەرچاوەی پێشوو، لا ٣٧٩.

(٨٢) روبير مانتران، المصدر السابق، ص ١٤.

(٨٣) د.محمد سهيل طقوش ، پوختەی مێژووی ئسلامی،و: نهاد جلال حبيب الله ،چاپی یەکەم، ٢٠٠٩، ناوەندی رۆشنبیری، هەولێر، لا ٤٤٩.

(٨٤) عبدالمنعم الهاشمي، المصدر السابق، ص ٢٠٥_٢٠٦.

(٨٥) د.إبراهيم خليل أحمد ، المصدر السابق، ص ١٨٢_١٨٣.

(٨٦) د.حكيم أحمد مام بكر،م. عدنان أمين محمد، بزوتنەوەی چاکسازی عوسمانی لە سەردەمی سوڵتان مەحمودی دووەم (١٨٠٨_١٨٣٩)، گۆڤاری مێژوو، ژمارە ٢، چ منارە، هەولێر، ٢٠٠٧، لا ٢١٢_٢١٥.

(٨٧) موسوعة، (التأريخ الاسلامي العصر العثماني)، ط الاول، دار اليوسف للطباعة والنش و التوزيع، بيروت، ٢٠٠٥،ص ٢٥٤_٢٥٥.

(٨٨) نترلر قازان، أحداث والمشاهير عالمية سلاطين بنى عثمان بين قتال لاخوة و فتنة الانكشارية، دار الفكر البناني، بيروت،ص ٩_١٠.

(٨٩) د.حكيم أحمد مام بكر، م. عدنان أمين محمد، سەرچاوەی پێشوو، لا ٢١٥.

(٩٠) د.مفيد الزيدي ، المصدر السابق، ص ٢٤٩.

(٩١) د.حكيم أحمد مام بكر، م. عدنان أمين محمد، سەرچاوەی پێشوو، لا ٢٢٣.

(٩٢) د. جميل الموسى النجار، الأدارة العثمانية في ولاية بغداد من عهد الولي مدحت باشا إلى نهاية الحكم العثماني (١٨٦٩_١٩١٧)، ط الاول، مكتبة المدبولي القاهرة، ١٩٩١، ص ٢٥_٢٦.

(٩٣) د.خسان حلاق، تأريخ الشعوب الأسلامية الحديث والمعاصر، ط.الأول، دار النهضة العربية للطباعة والنشر، بيروت،٢٠٠٠، ص ٣٧_٣٩.

(٩٤) د.محمد صرب، سوڵتان عبدالحميدي دووەم، سوڵتانە گەورەکەی عوسمانی ؛ و.ئیبراهیم ئەحمد شوان، چاپی یەکەم، نوسینگەی تەفسیر، هەولێر،٢٠٠٤،لا ٦٤,

(٩٥) زين العابدين شمس الدين نجم، المصدر السابق، ص ٢٢٩_٢٣٠.

(٩٦) د.محمد حرب، سەرچاوەی پێشوو، لا ٦٥.

(٩٧) محمود شاكر، المصدر السابق، ص ١٦٨.

(٩٨) محمد فريد بك المحامیی، المصدر السابق، ص ٢١٩.

(٩٩) كۆمەڵە نوسەر، عوسمانیەکان لە عوسمانی کوڕی ئورتوغرل تا سوڵتان عبدالمەجیدی دووەم، و. سەلام عبدالکریم ، چاپی دووەم ، چاپەمەنی گەنج، سلێمانی، ٢٠٠٨،لا ١٦٦.

(١٠٠) محمد فريد بك المحامیی، المصدر السابق، ص ٢٢٠.

(١٠١) السفير الفرنسي انكة الهارد، تأريخ الاصلاحات والتنظيمات في الدولة العثمانية، ط الاول، الدار الزمان للطباعة والنشر والتوزيع،دمشق، ٢٠٠٨،ص ٢٤_٢٥.

(١٠٢) د. علي حسوان، الدولة العثمانية و علاقاتها الخارجية، ط ١ ، المكتب الاسلامي، دمشق، ١٩٨٠، ص ١٣٠.

(١٠٣) د.مفيد الزيدي، المصدر السابق، المصدر السابق، ص ٢٥١.

(١٠٤) د. ابراهيم خليل أحمد، المصدر السابق، ص١٨٦.

(١٠٥) محمود شاكر، المصدر السابق، ص ١١٥.

(١٠٦) د. ابراهيم خليل أحمد، المصدر السابق، ص١٨٧.

(١٠٧) محمود شاكر، المصدر السابق، ص ١١٥.

(١٠٨) المصدر نفسة، ص ١١٥.

(١٠٩) لە ئەنتەرنێت وەرگیراوە: www.nassem١٠.jeeran.com

سەرچاوە عەرەبیەکان.

١_ إبراهيم بك حليم، تـأريخ الدولـة العثمانيـة العليـة، طبـع الاول، مؤسسة المختـار للنـشر والتوزيـع، القاهيرة، ٢٠٠٤.

٢_ د. إبراهيم خليل أحمد،تأريخ الوطن العربي في العهـد العثمـانى١٥١٦_١٩١٦، طبـع بمطـابع جامعـة الموصل، ١٩٨٣.

٣_أنكة الهارد، تأريخ الاصلاحات و التنظيمات في الدولـة العثمانيـة، طبـع الاول، الـدار الزمـان للطباعـة والنشر والتوزيع، دمشق، ٢٠٠٨.

٤_بترشوجر،أوروثا العثمانية، ترجمة، عاصم الدسوقي، طبع الاول،الدار الثقافة العديد،باب السوق، القاهيرة.

٥_ برنارد لويس، استنبول وحضارة والخيلافة والاسلامية، طبع الاول، والنشر والتوزيع، الرياض، ١٩٨٢.

٦_ د.جميل الوسي النجار، الادارة العثمانية في ولاية بغداد مـن عهـد إلى مـدحت ثاشـا إلى نهايـة الحكـم العثماني (١٨٦٩_١٩١٧)، طبع الاول، مكتبة المدبولي، القاهيرة،١٩٩١.

٧_ د.جميل بيضوت، تأريخ العرب العديث، طبع الاول،دائر الاومل الشرق التوزيع، ١٩٩٢.

٨_ د.حسان حـلاق، تـأريخ الـشعوب الاسـلامية العـديث، المعاصـير، طبـع الاول، دار النهظـة العربيـة للطباعة والنشر، بيروت،٢٠٠٠.

٩_ حسن الظيقة، الدولة العثمانية الثقافة المجتمع والسلطة، طبع الاول، دار المنتخب العربي، بيروت، ١٩٩٧.

١٠_روبير مانتران، تأريخ الدولة العثمانية، ترجمة، بشير الـسباني، جـزء الثـاني، دار الفكـر الدراسـات، القاهيرة، ١٩٩٢.

١١_د.زين العابدين الشمس الدين نجم، تاريخ الدولة العثمانيـة، طبـع الاول، دار المـيرة للنـشر ةالتوزيـع والطباعة، عمان،٢٠١٠.

١٢_ د.سونيا محمد سعيد البنـا، فرقـة الانكـشارية ونـشأتها و دورهـا في الدولـة العثمانيـة، طبـع الاول، إيتراك الطبعة ونشر والتوزيع، القاهيرة، ٢٠٠٦.

١٣_ شمس الدين لكيلاني، الاسلام واورثا المصبية، من القرن العادي العشر الى نهاية القرن السادس عشر، طبع الاول، وزارة الثقافة، دمشق، ٢٠٠٧.

١٤_ د.عبدالعزيز محمد الشانوي، الدولة العثمانية الدولة إسلامية مفتري عليها، ج٢ ،مكتبة الانجلو المصرية، القاهيرة، ٢٠٠٤.

١٥_عبدالمنعم الهاشمي، تأريخ العرب عصر المماليك والعثمانية، طبع الاول، دار مكتبة الهلال بيروت،٢٠٠٦.

١٦_ د.علي حسوان، الدولة العثمانية و علاقاتها، طبيعة الاول، المكتب الاسلامي، دمشق، ١٩٨٠.

١٧_د.على محمد الصلابى، الدولة العثمانية عواميل النهوض وأسباب والسقوط، طبع الاول، دار إبن الكثير، دمشق، ٢٠٠٣.

١٨_ كارل بروكلمان، تأريخ الشعوب الاسلامية، ترجمة، نجيبة أمين فارس و بعلبكي،ط١، دار العلم الملاين، بيروت، ١٩٤٨.

١٩_ لامير شكيب ارسلان، تاريخ الدولة العثمانية، طبع الاول، دار ابن كثير، دمشق، ٢٠٠١.

٢٠_ محمد سهيل طقوش، تاريخ العثمانين من قيام الدولة إلى الانقلاب على الخلافة، طبع الثاني، جميع العقوق معفوظة، بيروت، ٢٠٠٨.

٢١_ د.محمد فريدبك المعامي، تاريخ الدولة العلية العثمانية، طبع الاول،دار الجيل، بيروت،١٩٧٧.

٢٢_ د.محمد كمال الدسوقي، الدولة العثمانية والمسألة الشرقية، طبع الاول، دار الثقافة الطباعة والنشر، القاهيرة، ١٩٧٦.

٢٣_ محمود شاكير، تاريخ الاسلامي العهد العثماني، طبع الربع، المكتب الاسلامي، بيروت، ٢٠٠٠.

٢٤_د.محمود محمد العريري، تاريخ الدولة العثمانية في العصور الوسطى، الادارة ٥ش مصطفى طصوم المنيل، القاهيرة، ٢٠٠٢.

٢٥_ د.مفيد الزيدي، تاريخ الاسلامي العصر العثماني، دار اسامة النشر الارمن، ٢٠٠٣.

٢٦_ موسوعة تاريخ الاسلامي العصر العثماني، طبع الاول، دار اليوسف للطباعة والنشر والتوزيع، بيروت، ٢٠٠٥.

٢٧_ د.ميمونة حمزة المنصور، تاريخ الدولة العثمانية، طبيعة الاولى، الدار العامد، عمان، ٢٠٠٨.

٢٨_ نزار قازان، احدث والمشاهير عالمية سلاطين بن عثمان بين قتال الاخوة و فتنة الانكشارية، دار الفكر البناني، بيروت، ١٩٩٢.

٢٩_ د. نوردين حاطوم، تاريخ علر النهظة الاورثية، جزء الربع، دار الفكر، دمش، بى ساله.

٣٠_وديع ابوزيدون، تاريخ الامبراتورية العثمانية من تاسيس الى السقوط، طبع الاول، الاهلية للنشر والتوزيع، عمان، ٢٠٠٣.

٣١_ هاملتون جيب و هارولد بوين، المجمتع الاسلامي والغرب وأثر الحضارة الغربية في الفكر إسلامي في الشرق الادنى، جزء الاول، ترجمة، عبدالمجيد حسيب القيسي، دار المدي للثقافة والنشر، سوريا، ١٩٩٧.

٣٢_ يلماز اوزتونا، تاريخ الدولة العثمانية ، ترجمة، عدنان محمود سليمان، طبع الثاني، منشورات مؤسسة فيصل للتمويل تركيا، استانبول، ١٩٩٠.

* کوردیەکان.

٣٣_أحمد حمد ئەمین، چەند لاپەرێك لە مێژووی نوێی هاوچەرخی عێراق، چ١، چاپخانەی رۆژهەلات، هەولێر، ٢٠١٠.

٣٤_دجفری برۆن، پوختەی مێژووی ئەوروپا لە کۆنەوە تا ئەمڕۆ (سەردەمی کۆن و سەدەکانی ناوەڕاست و سەردەمی نوێ)،و، نهاد جلال خبیب الله، چاپی یەکەم، ناوەندی ڕۆشنبیری، هەولێر،٢٠٠٩.

٣٥_د.علی وەردی، چەردەیەکی کۆمەڵایەتیە لە مێژووی نوێی عێراق، و، دلێر میرزا، بەرگی یەکەم، چاپی یەکەم، چاپخانەی تیشك، ٢٠٠٤.

٣٦_د. فەرهاد پیربال، سوڵتانە عوسمانیەکان، چاپی یەکەم، چاپخانەی رەنج، سلێمانی، ٢٠٠٧,

٣٧_ کۆمەڵێ نوسەر، عوسمانیەکان لە عوسمانی کوڕی ئورتوغرل وە تا سوڵتان عبدالمجیدی دووەم، و، سلام عبدالکریم، چاپی دووەم، چاپەمەنی گەنج، سلێمانی، ٢٠٠٨.

٣٨_د.محمد سهیل طقوش، پوختەی مێژووی ئیسلام، و،نهاد جلال حبیب الله، چاپی یەکەم، ناوەندی رۆشنبیری، هەولێر،٢٠٠٩.

٣٩_د.محمد حرب، سوڵتان عبدالحمیدی دووەم سوڵتانە گەورەکەی عوسمانی، و، ئیبراهیم ئەحمد شوان، چاپی یەکەم، نوسینگەی تەفسیر، هەولێر، ٢٠٠٤.

٤٠_ محمد رسول هاوار، کورد و باکوری کوردستان لە سەرەتای مێژوو هەتا شەڕی دووەمی جیهانی، بەرگی یەکەم، چاپی دووەم، بەڕێوەبەرایەتی گشتی چاپ و بڵاوکردنەوەی وەرگێران، ٢٠٠٦.

* فارسیەکان.

٤١_أ.ج.ابری وبرتولو اشپولسر_أن.ل.س)، تاریخ اسلام، ترجمه، أحمد أرام، چاپ پنجم، أنتشارات امیرکبر، تهران، ١٣٨٥.

٤٢_ راس نی دان ودیگران، تاریخ تمدن وفرهنگ جهان ، ترجمه، عبدالحسین لزرنگ، جلد٣، سازمان چاپ وانتشارات وزارت فرهنگ وارشاد اسلامی، تهران، ١٣٨٢.

* گۆڤارەکان

٤٣_ د.حکیم أحمد مام بکر، م.عدنان أمین محمد، بزوتنەوەی چاکسازی عوسمانی لە سەردەمی سوڵتان محمودی دووەم (١٨٠٨_١٨٣٩)،گۆڤاری مێژوو،ژمارە (٢)،چاپخانەی منارە، هەولێر،٢٠٠٧.

٤٤_ د. محمد عبدالله کاکە سور، دەوڵەتی عوسمانی دامەزراندن و فراوانبوونی،گۆڤاری مێژوو،ژمارە(١)، چاپخانەی منارە، هەولێر، ٢٠٠٧.

* سایتە ئەلکترۆنیەکان

٤٥_www.Saaid.net\minute\mm٧٢-htu.

٤٦-www. Zhyan.net\vb\index.php.

٤٧.haseem١٠ jeran.com

کورتیەکا میژوویی ل سەر مالباتا بەدرخانیان

بێوار ئدریس دەحلێنەوی

پشتی ئیسلامێ سەرهلدای، میر عەبدولعەزیز کورێ سلێمان پادشاتیا کوردا ل جزیرا ئیبن عومەر دانا[1]، ل سالا (٥٥٦ك ـ ١١٦١) سەربەخوبیا خو راگەهاند، مالباتاوی ب (ئەزیزان) هاتە نیاسین، ئەڤ ناسناڤە بو ناڤێ وی دزڤریتە ڤە[2].

لێ کامیران بەدرخان[3]کو نەڤیێ میر بەدرخانی یە، نەژادێ مالباتا خوە گەهاندیە گوندێ ئارزیزان (Arzizan) کو گوندەکە ل نێزیك جزیرێ یە، وناڤێ مالباتێ ژ ناڤێ ڤێ گوندی هاتیە وەرگرتن[4].

گەلەك مالباتێن ئیسلامێ یێن رەسەن نەژادێ مالباتا ئەزیزان گەهاندیە سەرکردێن قوناغا ئێکێ ژ دیروکا ئیسلامێ[5]. چیڤا نوکەك هەیە:(نەژادێ وان گەهاندیە پێغەمبەری (س.خ) کو زاروکەك ژ رویدانا کەربەلا قورتال بوی وخوەگەهاندیە چیایێن کوردستانێ ومالبانەك لدیف کەفتیە)[6].

شەرەف خانێ بەدلیسی نەژادێ مالباتا جزیرێ دگەهینیتە سەحابی خالدێ کورێ وەلید[7]. هندەك دگەهیننە سەلاحەدینێ ئەیوبی (٥٣٢ك ـ ٥٨٩ك)[8]. هزرەکا دی هەیە (نەژادێ مالباتا میرێن بوتان دگەهیننە عەبدولعەزیز کورێ خەلیفە عومەر کو دبێژن ئەوی باژێرێ جزیرێ ئاڤاکریە، وناڤێ بابێ خو ئیبن عومەر دانایە سەر ڤی باژێری)[9].

گەلـەك ژ مالبـاتێن کـورد نـەژادێ خـو گەهاندیـە هەڤدوستێن پێغەمبـەری (س.خ) یان سەرکردێن بناڤ ودەنگ د دیرۆکا ئیسلامێدا، ژ بەرکوکوردا باوەریەکا موکم ب ئولێ ئیسلامێ هەبوو، مەرەما وان مالباتاژی ژ ڤـێ چـەندێ ئـەو بـوو کـو میللەتێ وان باوەری پێ هەبیت ولدیف یاساییێن وان کار بکـەن[10]. هـەتا هنـدەك جـاران باوەریا هنـدەك کەسـان دناڤ میللـەتی دا دگەهـشتەوی رادەی کـو هـەر کەسەکێ ژ بریار وئارستەیێن وان مالباتان بدەرکەڤیت دێ بئاگرێ دوزەخێ هێتە سوتن. ل دیف هندەك ژێدەرا دیار دبیت کو:"باپیرێ ڤێ مالباتێ، کوییێ بمالباتـا خو بەرنیاسە ب باپیرێ حەفتێ ڤە دگەهیتە خـان بـەدلیس (شـەرەفخانێ ئێکـێ) دانەرێ پەرتوکا میژوویێ (شرفنامە)"[11].

د سـەدێ شـازدێ و هـەژدێ دا پێـزانین ل سـەر مالباتـا ئـەزیزان دکـێمن، دسەدێ نوزدێدا دەمێ کو میر بەدرخان دەست هەلاتـداریا میرنـشینێ وەرگرتـی، ڤەکولەرا سەر ژ نوی بەحسێ ئەڤێ مالباتێ پێ کری[12].

میر بەدرخان میرێ میرنشینا جزیرا بوتان یێ دوماهیێ یە[13]، پاشان مالباتا ئەزیزان بمالباتـا بـەدرخانیان دهێتـە نیاسـین، نـاڤێ مالباتـا بـەدرخانیان ژ نـاڤێ بەدرخان هاتیە[14]. میر بەدرخان کورێ عەبدوللا خـان (عبـدالخان) ێ کـورێ مـیر مستەفا خانێ کورێ ئیسماعیل خانێ کورێ مەنسور خانێ کورێ میر شەرەفخانێ دووێ کورێ میر محەمەد خانێ کورێ میر شەرەفخانێ ئێکێ یە[15].

مالباتا بەدرخانیان خەلکێ رۆژئاڤایا کوردستانێنە، ل نیڤا دووێ ژ چـەرخێ نوزدێ ـ کو دەسپێکا بزاڤا چەکداریا بەدرخان بوو ـ ئەڤ مالباتە دبزاڤا سیاسـیا کوردیدا دیار بوون[16].

میر بەدرخان ل بازێرێ جزیرا بوتان (مەلبەندێ میرگەهێ) ل سالا ۱۸۰۲ یـێ ژ دایك بووی[17]، ل سالا ۱۸۲۱ ێ دژیێ هەژدەسالیێدا وهێش گـەنج دبیتـە مـیرێ

میرنشینا جزیرا بوتان[١٨]. میر بەدرخان میرێ کوردستانێ، بەشێ وەلاتێ کوردنشینا ئوسمانیان بوو[١٩]، دڤیا حکومەتەکا کوردی یا مەزنا سەربەخو بدامەزرینیت[٢٠].

ژ گرنگترین کارێن میر بەدرخان یێ ب دانانا ئێککگرتنا پیروز رابووی[٢١]، و لێدانا پارەی بناڤێ خو[٢٢]، وبزاڤ کر ژ بو دانانا پێشەسازیێن جەنگی (الحربیە) یێن تایبەت وهنارتنا هندەك ژ جەحێلا ژ بوٚ خواندنا زانستی ل ئەوروپا[٢٣]، وئەرمەن وئاشوری گێشانە لایێ خو ڤە دژی عوسمانیا[٢٤].

ل سالا ١٨٤٧ فەرمانا ژناڤبرنا میر بەدرخان ژلایێ دەست هەلاتداریا عوسمانی ڤە هاتە دان[٢٥]، ل حوزەیرانا سالا ناڤبری هەوا عوسمانیا دەست پێکر، ل مەها تەموزێ میر بەدرخان بنەچاریڤە خودا دەستێ عوسمانیان[٢٦]، پشتی ل سێ جها هاتیە ڤەگوهاستن ل سالا ١٨٦٨ ل وەلاتێ شام وەغەرا دوماهیێ کر[٢٧].

هەژی یە بێژین کو گەلەك ژ ڤەکولەر ومێژوونڤیسا پەنابریە بەر هندێ کو ئێزدین شێر خیانەت ل میر بەدرخان کریە وەکو: بلەج شیرکوە[٢٨]، محەمەد ئەمین زەکی[٢٩]، عەلائەدین سوجادی[٣٠]، کو ئێکەم مێژونڤیسێن کوردن مێژوویا کوردی نڤیسی ونڤیسینێن وا بوینە سەرچاوەیێن ژێدەرێن دی. لوتفی (لطفی)[٣١] ل سەر میر بەدرخان وبزاڤا وی یارامیاری وئەگەرێن ژناڤچوونا میرنشیناوی ئاخفتیە، لێ ئاماژە ب چ خیانەتا نەکریە کو ژ لایێ ئێزدین شێر ڤە هاتبیتە کرن.

هەروەسا دوو بابەت دروژ ناما کوردستاندا[٣٢] ل ژێر ناڤ ونیشانی (بدرخان بەگ) هاتینە بەلاڤکرن، دهەژمارێن (١٣ ـ ١٤) دا هاتیە کو چەوا میرنشینا بوتان ژ ناڤچویە وئەگەرێن ژ ناڤچوونا وێ دیار کرینە، بەلێ ڤان هەردوو بابەتان ژی ئاماژە ب خیانەتا (ئێزدین شێر) نەکریە.

دیسان (سەلاح هروری) ژی ئەگەرێ ژناڤچوونا مێرنشینا بوتـان بـۆ وێ هێـزا دەولەتا عوسـمانی فرێکریە سەر میرگەهێ دزڤرینیتـە ڤـە نـەك خیانـەتا ئێـزدین شێری[٣٣]. ئەڤە وێ چەندێ دگەهینیت کو ئەو ژێدەرێن بەحسێ خیانـەتا ئێـزدین شێر کری دجهێ گومانێدانە.

پشتی وەغەرکرنا میر بەدرخان، خـەباتا ڤـێ مالبـاتێ نەهاتـە راوەسـتاندن، بەلکو گەلەك ژ ئەنـدامێن مالباتـا بـەدرخانیان رۆلـەکێ بەرچـاڤ وکاریگـەر هـەبوو درێیا بزاڤا رزگاری خوازا نەتەوەیا کورد دا.

پێـشەنگێن سـەرهەلدانا[٣٤] سـالا ١٨٧٧ ـ ١٨٧٩حسێن کـەنعان وعوســمان پاشـا[٣٥] بـوون. هـەر ژ بەرێـەرێن خـەباتا ڤـێ مالبـاتێ، هـەردووبرا ئـەمین عـالی بەدرخان[٣٦] ومقداد مەدحەت بـەدرخان شـیان ل سـالا ١٨٨٩بـسەرهەلدانەکێ[٣٧] رابن ل نێزیکی ترابزون بەلێ سەرنەگرت. ژگرنگترین کارێن ئەڤ مالباتە پێ رابووی رۆژناما کوردستان بـوو[٣٨]، کـو ژلایـێ مقـداد مەدحـەت بەدرخان[٣٩] ڤـە هـاتبوو دەرئێخـستن د سـالا ١٨٩٨ل قـاهیرە. عەبـدولرەحمان پاشـا[٤٠] ناڤـەکێ دییـە ژ خەباتکەرێن مالباتا بەدرخانیان، پشتی برایێ خو (مقداد) شیایە هژمارا شەشێ ژ رۆژناما کوردستان وەلبگریت ول جنێف (سویسرا) دەرئێخست، هەتا هژمارا سیە ونێکێ کو دهێتە هژمارتن دوماهیك هژمار.

سـورەییا بـەدرخان (١٨٨٣ ـ ١٩٣٨)[٤١] سەرنڤیـسەر وخـودانێ رۆژنامـا کوردستان بوو گەرا دوویـێ و سـێ یـێ، پـشتی کـو هاتیـە راوەسـتاندن دسـالێن ١٩١٧ ـ ١٩١٨دانویکرەڤە[٤٢]. دیسان پەرتوکەکا گران بهـا دانـابوو بنـاڤێ (کێـشا کوردی) کـو بزمـانێ فرەنـسی بەلاڤکریـە[٤٣]. پـشان (محەمـەد عـەلی عونی) ئـەڤ پەرتوکە ل قاهیرە ل سالا ١٩٣٠کرە عەرەبی وچابکر وبەلاڤکر[٤٤].

عەبدولرەزاق بەدرخان[45] ژی ئێک ژناڤدارێن مالباتا بەدرخانیان بوو، بزاڤاوی دناڤبەرا سالێن ١٩١٠ ـ ١٩١٤دەست پێکریە، کو دژی دەست هەلاتداریا ئیتحادیا راوەستیا بوو[46]، ل سالا ١٩١١گەشتەك بۆ دەڤەرێن کوردنشین ل تورکیا وئیرانێ کر، داکو کوردان کومڤەکەت ودەولەتەکا کوردی بدامەزرینیت[47]، ل سالا ١٩١٣کومەلا جیهاندینی ل باژێرێ خوییێ (ئیران) دامەزراند[48]، شیا پەیوەندیێن خو دگەل چەند سەرکردەکێن کورد ودەلەتێن دەوروبەر گرێبدەت[49].

هەر ژ خەباتکەرێن مالباتا بەدرخانیان جەلادەت بەدرخان[50]، کو ژیانا خو تەرخانکربوو بۆ رێکا ئازادی خوازا کوردی، ژ گرنگترین کارێن پێ رابووی، دەمێ کومەلا خویبون ل تەشرینا ئێکێ سالا ١٩٢٧هاتیە دامەزراندن سەرکردێ کومەلا ناڤبری بوو[51]. دناڤبەرا سالێن (١٩٣٢ ـ ١٩٤٢) گوڤارا هاوار[52]، وسالێن (١٩٤٢ ـ ١٩٤٥) گوڤارا رۆناهی دەرئێخستن[53]. دیسان کامیران بەدرخان خەباتەکا بەرچاڤ بۆ دوزا میللەتێ کورد کریە، نەخاسمە خەباتا رەوشەنبیری برێکا دەرئێخستنا دوو رۆژناما ئەوژی (رۆژا نوو ١٩٤٣ ـ ١٩٤٦) و (ستێر ١٩٤٣ ـ ١٩٤٥) ل بەیروتێ[54]، زێدەبارەی ڤان ئەنداما بدەهان ئەندامێن دی یێن خەباتکەر دناڤ مالباتا بەدرخانیا دەرکەفتینە[55].

(١). Celile Celîl, AUTOBiYO GRAFiYA EBDURRIZAQ BEDIRXAN, Dhok, ١٩٩٩, L ١٣.

(٢). عبدالفتاح علي يحي، بوتان والبوتانيون والاغينة الكردية التاريخية، ق١ ، مجلة كاروان، عدد (٢٨)، اربيل، كانون الثاني، ١٩٨٥، ص ١٥٧.

(٣). بوژیانا کامیران بەدرخان بنێرە: .

(٤). صلاح محمد سليم هروري، امارة بوتان في عهد الامير بدرخان ١٨٢١ ـ ١٨٤٧ دراسة تاريخية سياسية، دهوك، ٢٠٠٠، ص ١٨" ازاد ديركي، المدن الكردية، بيروت، ١٩٩٨، ص ١٦.

(٥). B.Selah Hirorî, Ezîzan yan mîrên Botan?!, wergêran ji Ingilîzî: Prof.D.M.H.warhêl, Govara Dicle, hijmar (١٤), Duhok, Gulan, ١٩٩٩, L ٥٢.

(٦). هاتیە وەرگرتن ژ: jederê navbirî, L ٥٢.

(٧). بنێرە، شرف خان البدليسي، شرفنامه، ترجمه: محمد جميل الملا احمد الروژبیانی، گ٢، اربيل، ٢٠٠١، ص ٢٦٩.

(٨). ماليساند، بدرخانيو جزيرة بوتان ومحاضر اجتماعات الجمعية العائلية البدرخانية، ترجمة: شكور مصطفى، اربيل، ١٩٩٨، ص ٣٨.

(٩). هاتیە وەرگرتن ژ: selah hirorî, Ezîzaan yan...., L ٥٢.

(١٠). بو پتر پێزانین ل سەر ڤی بابەتی- بنێرە: صلاح هروری، امارە بوتان...، ص ١٧ ـ ١٩.

(١١). هاتیە وەرگرتن ژ: مالیسانژ، المصدر السابق، ص ٣٨.

(١٢). جليلي جليل، من تاريخ الامارات...، ص ٧٤.

(١٣). Celîle Celîl, AUTOBiYO GRAFiYA...., L ١١.

(١٤). صلاح محمد سليم هروري، الاسرة البدرخانية نشاطها السياسي والثقافي خلال المدة ١٩٠٠م ـ ١٩٥٠م دراسة تاريخية، دهوك، ٢٠٠٤، ص ١٣.

(١٥). لطفي، الامير بدرخان، ترجمة: علي سيدو طوراني، مراجعة: روشن بدرخان، اعداد ونشر: دلاور زنكي، بيروت، ١٩٩٢، ص ١٠" ماليساند، البدرخانيون في جزيرة بوطان (وثائق جمعية اتحاد العائلة البدرخانية)، ترجمة: طولبهار بدرخان ودلاور الزنطي، مراجعة وتقديم: نذير جزماتي، بيروت، ١٩٩٨، ص ٦٨.

(١٦). عزيز الحاج، القضية الكوردية في العشرينات، ط٢، بغداد، ١٩٨٥، ص ٢٠.

(١٧). صلاح هروري، امارة بوتان...، ص ٤٨.

(١٨). بلەج شيركوة، القضية الكردية ماضي الكرد وحاضرهم (جمعية خويبون الكردية الوطنية)، النشرة الخامسة، مصر، ١٩٣٠، ص ٤٠" Konê Reş. Celadet Bedirxan – jiyan û ramanên wi-. Stockholm. ١٩٩٧. L ٧.

(١٩). كريس كوچيرا، مێژووی كورد لە سەدەی ١٩ ـ ٢٠ دا، وەرگێران: محمد رباني، تاران، ١٣٦٩ش، ل ٤٣.

(٢٠). محمد امين زكي، مشاهير الكرد وكردستان في الدور الاسلامي، ترجمة: كريمته، بغداد، ١٩٤٥، ج١، ص ١٣٦ ـ ١٣٧.

(٢١). دەربارەی ئێككرتنا پيروز بنێرە: بلەج شيركوە، المصدر السابق، ص ٤١ وما بعدها.

(٢٢). علاو الدين سجادی، شۆڕشەكانی كورد وە كورد وكۆماری عيراقی، بەغدا، ١٩٥٩، ل ٤٥.

(٢٣). جلال الطالباني، كوردستان والحركة القومية الكردية، ط ٢، بيروت، ١٩٧١، ص ٨٥.

(٢٤). جليلی جليل، م.س.لازاريف وآخرون، الحركة الكردية في العصر الحديث، ترجمة: د.عبدي حاجی، بيروت، ١٩٩٢، ص ١٩.

(٢٥). بو پتر بێزانين دەربارەی ڤی فەرمانێ وهەوا عوسمانيان بنێرە:عثمان علي، دراسات في الحركة الكوردية المعاصرة ١٨٣٢ ـ ١٩٤٦ دراسة تأريخية وثائقية، اربيل، ٢٠٠٣م، ص ٤٦ ـ ٤٧.

(٢٦). جليلي جليل، الحركة الكردية...، ص ٢٠ ـ ٢١.

(٢٧). جەليلی جەليل، كوردەكانی ئيمپراتوريەتی عوسمانی، وەرگێر: د.كاوس قەفتان، بەغدا، ١٩٨٧، ل ٢٤٦ ـ ٢٤٧.

(٢٨). بنێرە: پەرتوكا وی، المصدر السابق، ص ٤٥.

(٢٩). بنێرە پەرتوكا وی: خلاصة تاريخ الكرد وكردستان من أقدم العصور التأريخية حتى الان، ترجمة: محمد علي عوني، ط ٢، بغداد، ١٩٦١، ج ١، ص ٢٤١.

(٣٠). بنێرە: پەرتوكا وی، ژێدەرێ بەرێ، ل ٤٦ ـ ٤٧.

(٣١). بنێرە: پەرتوكا وی، المصدر السابق، ص ١٥ ومابعدها.

(٣٢). کوردستان یەکەمین روژنامەی کوردی ١٨٩٨ ـ ١٩٠٢، کۆکردنەوە وپێشەکی: کەمال فوئاد، بەغدا، ١٩٧٢.

(٣٣). بو پتر رونکرن بنێرە: سەلاح هرووری، بەرپەرەکێ ڤەشارتی ژ پەیوەندیا دناڤبەرا میر بەدرخان وئێزدین شێری دا، گوڤارا مەتین، ژمارە (٩٧)، دهوك، شوات، ٢٠٠٠، ل ٣ وپشتی وێ.

(٣٤). بو پتر پێزانین ل سەر ڤێ سەرهلدانێ بنێرە: جليلي جليل، انتفاضه الاكراد عام ١٨٨٠، ترجمه: سيامند سيرتي، بيروت، ١٩٧٩، ص ٤٦ ـ ٤٨" ن.أ. خالفين، الصراع على كردستان، ترجمه: د.احمد عيمان ابوبكر، بغداد، ١٩٦٩، ص ١١٧ ـ ١١٩.

(٣٥). دەربارەی ژیانا (حسین، عوسمان) بنێرە: مالميسانژ، بدرخانيو جزيرة...، ص ١٣٠ ومابعدها.

(٣٦). ئەمین عالی بەدرخان کورێ میر بەدرخانێ مەزنە، ل سالا ١٨٥١ یێ ژ دایك بووی، خواندنا حقوقێ ل قوتابخانا (السلطانية) تەما کریە، ئێك ژ دامەزنینەرێن کومەلا تەعالی کوردستان بوو ئەوا ل سالا ١٩٠٨ هاتیە دامەزراندن. بو پتر زانین ل سەر ژیانا وی بنێرە: مالمیسانژ، بدرخانيو جزيره...، ص ١٠٨ ومابعدها".١٠ – ١١ Konê Reş, jêderê berê. L.

(٣٧). بو پتر پێزانین ل سەر ڤێ سەرهەلدانێ بنێرە: بلەج شيركوه، المصدر السابق، ص ٤٨ ـ ٤٩" محمد امين زكي، خلاصه تاريخ...، ص ٢٤٠.

(٣٨). روژناما کوردستان ل ٢٢ ی نیسانا سالا ١٨٩٨ ل بازێرێ قاهیرە ژلایێ مقداد مەدحت ڤە هاتیە دەرئیخستن (یەکەم ژمارە)، دهێتە نیاسین یەکەم روژناما کوردی، هەر ژ دەرکەفتنا وێ روژنامەگەری دمێژوویا نەتەوەییا کوردیدا پەیدابوو. بو پتر پێزانین ل سەر روژناما کوردستان بنێرە: کوردستان یەکەمین...، بەغدا، ١٩٧٢.

(٣٩). مقداد مەدحت کورێ میر بەدرخانێ مەزنە، ژ دایك بونا وی چ ژێدەران بەحسی لێ نەکریە، بتنێ دبێژن ل سالا ١٨٩١ یێ چویە میسر ژ بو جارەیا نەخوشیا سلێ، ل سالا ١٨٩٨ پێنج ژمارێن روژناما کوردستان یێن دەرئێخستین، ل سالا ١٨٩٩ دگەل برایێ خو ئەمین عالی بەدرخان بسەرهەلدانەکێ رابووین. بو پتر زانین ل سەر ژیانا وی بنێرە: کوردستان یەکەمین...، سلیمانی، ٢٠٠٠، ل ١٢ ـ ١٤.

. عەبدولرەحمان برایێ مقداد بوو کورێ میر بەدخانێ مەزن، ل سەردەمێ زاروکینیا وی نەهاتیە زانین، ل سالا ١٨٩٠ جێگرێ سەروکێ ئیدارێ بوو ل ئەستەنبول، فوناغا دووێ ژ رۆژناما کوردستان تەمام کریە، دسالێن ١٨٩٨ ـ ١٨٩٩ دگەل گروپێ ئیتحاد وتەرەقی بوو. بو پتر پێزانین ل سەر ژیانا وی بنێرە: مالمیسانژ، رۆژنامەنووس وسیاسەتمەداری گەورەی کورد عەبدولرەحمان بەدرخان، وەرگێر: ئارام قەلا دزەیی، گوڤارا رامان، ژمارە (١٧)، هەولێر، تشرینی دووەم، ١٩٩٧، ل ١٣١ ـ ١٣٤.

(١١). میر سورەییا کورێ ئەمین عالی بەدرخان پاشای بوو، سالا ١٨٨٣ ل ئەستەنبولێ ییێ ژ دایك بوی، نەخرییێ بابێ خو بوو ژبلی کچا، دەسپێکا ژیانا وی بخوشی بوو تاکو گەهشتی یە دەست پێکا کارێ سیاسی ورەوشەنبیری. بو پتر پێزانین ل سەر ژیانا وبەرهەمێن وی بنێرە: مالمیسانژ، بدرخانیو جزیره...، ص ٨٢ وما بعدها.

(١٢). کوردستان یەکەمین رۆژنامەی کوردی دەورەی سێ یەم ١٩١٧ ـ ١٩١٨، کۆنکردنەوە وپێشەکی: دوکتۆر کەمال فوئاد، سلیمانی، ١٩٩٨.

(١٣). ناڤێ وێ یێ دروست ئەڤەیە: Dr.Bletch Chivguh:LaQuestion Kurde. Le caire: ١٩٣٠.

(١٤).کوردستان یەکەمین...، سلێمانی، ٢٠٠٠، ل ٢٨ ـ ٣١.

(١٥). عەبدولرەزاق بەدرخان کورێ نەجیب پاشایێ کورێ میر بەدرخانیە، ل سالا ١٨٦٤ ل بازێرێ ئەستەنبولێ ژدایك بوویە، ل دەسپێکێ خواندنا رۆژهەلات وئەورووپی خواندیە. بو پتر زانین ل سەر ژیانا وی وبزاڤا وی بنێرە: کونێ رەش، عبدالرزاق بدرخان ١٨٦٤ ـ ١٩١٨، مجله متین، عدد (٤٩)، دهوك، شباگ، ١٩٩٦، ص ٩٩ ـ ١٠٧.

(١٦). عیمان علي، المصدر السابق، ص ٢٤٧.

(١٧). م.س.لازاریف، کێشەی کورد ١٨٩٦ ـ ١٩١٧، وەرگێر: د.کاوس قەفتان، بەغدا، ١٩٨٩، بەشی یەکەم، ل ٢٥٤.

(١٨). د.کمال مظهر احمد، کردستان فی سنوات الحرب العالمیه الاولی، ترجمه: محمد الملا الکریم، بغداد، ١٩٧٧، ص ١٠٢.

(١٩). دەربارەی پەیوەندیا بنێرە: د. صلاح هروری، الاسرة البدرخانیة...، ص ٥٩ ـ ٧١.

(*). جەلادەت کورێ ئەمین عالی بەدرخان بەگە، د سالا ١٨٩٣ ل باژارێ ئەستەمبولێ ژدایك بویە، خوەندنا خویا سەرەتایی وناوەندی هەر ل ئەستەنبولێ بداوی ئانیە، پشکداری د خویبونێدا وشورەشا ١٩٢٥ وشورەشا ئاگری داغ دا کریە. بو پتر پێزانین ل سەر ژیان وبەرهەمێن وی بنێرە:صادق بهاو الدین ئامێدی، جەلادەت بەدرخان، گوڤاری کوری زانیاری عێراق، بەرگی حەوتەم، ١٩٨٠، ل ٢٥٥ ـ ٢٨٦" Konê Reş. Celadet .Bedirxan...

(**). دیڤید مکدول، تاریخ الاکراد الحدیث، ترجمة: راج ال محمد، بیروت، ٢٠٠٤، ص ٣١٨" روهات الاکوم، خويبون وثورة اطری، الترجمة باشراف رابطة کاوا للثقافة الکردیة، هەولێر، ٢٠٠٠، ص ١٣.

(***). د.کەمال مەزهەر، چەند لاپەرەیەك لە مێژووی گەلێ کورد، هەولێر، ٢٠٠١، بەرگی دووەم، ل ٣٤٥"

Ebdulsemed Islam Teha, Hawar û Pênasek, Govara Dicle, hijmar (٢٨), Duhok, Tirmeh. ٢٠٠٠, L ٣٨.

(*). وریا جاف، کاروانی رۆژنامەگەریی کوردی، هەولێر، ١٩٩٨، ل ٤٩" صلاح هروری، الاسره البدرخانیه...، ص ١٥٣.

(*). علاو الدین سجادی، مێژوی ئەدەبی کوردی (مێژوو، ئەدەب، زانیاری)، بەغدا، ١٩٥٢، ل ٥٥٧" جمال خزنەدار، رابەری رۆژنامەگەری کوردی، بەغدا، ١٩٧٣، ل ٤٥ ـ ٤٦.

(**). بو پتر پێزانین ل سەر مالباتا بەدرخانیان بنێرە: مالمیسانژ، البدرخانیو جزیرة..." صلاح هروری، الاسرة البدرخانیة....

سەرەتاکانی شەڕی سارد

فهمی جلال کریم (گوردە)

باسی یەکەم

لەدایك بوون و پێگەیشتنی هاری ترومان:

هاری ترومان لە ساڵی ١٨٨٤ لە ویلایەتی میسۆری لەدایك بووە[1]، باوکی ناوی(جۆن ئەندرسۆن ترومان)ە، دایکیشی ناوی(ماریا ئیلین)ە، ئەم خانەوادەیە چەندین جار شوێنی نیشتەجێ بوونی خۆیان گواستۆتەوە، یەکەم جار لە ساڵی ١٨٨٧ چوونە کێڵگەیەك لە نزیك گراند ڤیۆد، لەدواییدا چوونە شاری کەنساس، لە ساڵی ١٩٠٢ لە ئیند پێسندس هاری ترومان چووە قوتابخانە بەڵام قوتابخانەی تەواو نەکرد بۆ ماوەیەکی کەم وەکو چاودێر کاری دەکرد لە دروستکردنی هێڵی ئاسنین، دواتر وەکو نووسەر کاری کرد لە دوو بانکی شاری کەنساس. لە ساڵی ١٩٠٦ هاری ترومان گەڕایەوە گراند ڤیۆ بۆ یارمەتی دانی باوکی لە کاروباری کێڵگەکەی و لەو کارەی بەردەوام بوو بۆ ماوەی(١٠) ساڵ[2]. لە تەمەنی گەنجیدا لە چەندین بوار کاری کردووە وەك کشتوکاڵ و فەرمانبەر لە بانك و خزمەتی سەربازی[3]. لە ویلایەتی میسۆری خەریك بووە بە چەند کارێك جگە لە فەرمانبەری بانك و جوتیاری، ئەفسەری تۆپخانە بووە لە جەنگی یەکەمی جیهانی، دوای ئەوەی مایەپووچ بوو هێشتا هەر خاوەنی دوکانێکی بچووکی دەرمان بوو. دواتر چووە دەستەی سیاسی(نیدر غاست) لە شاری کەنساس

وەکو پاڵێوراوێکی سەرکەوتوو دوای پشتگیری کردنی لەلایەن ئەو دەزگایە بۆ هەڵبــژاردنی دادوەری ناوچــەکە وە پــشتگیری کردنــی ئەنجوومــەنی پیرانــی ئەمەریکا، وە لێرەوە دەرکەوت وەکو سەرۆکی لیژنەی ڕێکەوتنەکانی شەڕ کە ئــەو لیژنەیــە پارەیــەکی زۆری گەڕانــدەوە بــۆ حکومــەت. لــە ١٩١٩/٦/٢٨ ترومــان(بــێس والاس)ی خواســت کــە هــەر لــە تەمــەنی منداڵیــەوە دەیناســی و منداڵەکەیان(ماری مارگرێت) و خێزانەکەی لە ١٩٨٢/١٠/١٨ کۆچی دوایی کرد[٤].

رۆڵ و چالاکیە سیاسی و کارگێڕیەکانی هاری ترومان:

ترومان لەساڵی ١٩٢٢ وەکو دادوەری دادگا لە ناوچەی جەکسۆن دەستبەکاربوو کە بە پیشەیەکی ئیدار دادەنرێت، هەروەها لە ساڵی ١٩٣٤ بوو بە ئەندامی ئەنجوومەنی پیران، لە سەردەمی جەنگی دووەمی جیهانی ئەرکی سەرۆکایەتی کردنی کۆمیتەی لێکۆڵینەوەی جەنگ لەم ئەنجوومەنەدا پێی سپێردرابوو بۆ تاوتوێ کردن و ڕێگەگرتن لە زیادە خەرجی و گەندەڵی[٥]. لە ساڵی ١٩٤٤ ڕۆزفلت کردی بە جێگری خۆی لە ماوەی سەرۆکایەتی ئەمەریکادا، پاش مردنی ڕۆزفڵت لە ساڵی ١٩٤٥ لە جێگەی ئەو بوو بە سەرۆك کۆمار[٦]. ماوەی سەرۆکایەتی ترومان لە ئەمریکا بە بەهێزی سیاسەتی دەرەوە ناسراوە، تا ڕادەیەکیش مەرکەزیەتی پێوە دیاربوو، وە هەموو شتێك کە ترومان ئەنجامی دەدا لە سیاسەتی دەرەوە پەیڕەوی لێ دەکرد بریتی بوو لەوەی کە ڕێ بگرێ لە فراوانخوازی و کاریگەری و هەژموونی یەکێتی سۆڤیەت، ڕێبازی ترومان دەربڕینێك بوو لەو ئارەزووەی کە ئەمەریکا یارمەتی سەربازی پێشکەش بەو وڵاتانە بکات کە بەرەنگاری کۆمۆنیزم دەبوونەوە[٧]. کاتێك کە ترومان دەسەڵاتی وەرگرت بارودۆخی نێودەوڵەتی شلەژابوو، کە پێویست بوو لەسەری بڕیارێکی

بەکلاکەرەوە بدات بە کۆتایی هێنان بە جەنگی دووەمی جیهانی و بەکارهێنانی بۆمبی ئەتۆمی لەکاتێکدا ئەگەر یابان خۆی بەدەستەوە نەدا[٨]، وە فەرمانی دا بە هاویشتنی یەکەم بۆمبی ئەتۆمی کە دانوستانی لەسەر خۆبەدەستەوەدان دەکرد، ئەوەبوو کارەساتی هێرۆشیمای لێکەوتەوە[٩]. ترومان پیاوێکی بەهێز و توانا بووکە هەندێك لە چاودێران رایان وایە کە بۆ سەرکردایەتی وڵاتیش کەمترە بەڵکو بۆ سەرکردایەتی کردنی نێودەوڵەتی[١٠].

ترومان لە زۆر لە سەرۆکەکانی تر هۆشیارتر بوو و خاوەنی زانیاری بوو و شارەزای مێژووی ئەمەریکا بوو[١١]، پلانەکانی لە سیاسەتی نێودەوڵەتیدا بە تەواوی لەبەرچاو روون نەبوو، جگە لە دەرکەوتنی یەکێتی سۆڤیەت و ئارەزووەکانی لە دەست بەسەرداگرتنی ئەوروپا رۆڵی هەبێت لە بەرێوەبردنی جیهانیدا، بیرکردنەوەی ترومان بۆ سەرلەنوێ دارشتنەوە و ئاراستەکردنی سیاسەتی دەرەکی ئەمەریکا بە تایبەتی لە سەرەتای جەنگی سارد جیاوازی ئامانجی هەردوو زلهێزەکە[١٢].

ئــەوەی سیاســەتی ترومــانی لــە ســەرۆکەکانی پێــشووتری ئەمــەریکا جیادەکردەوە دوورکەوتنەوەی ڕاشکاوانە و ئاشکرای ئەمرێکا بـوو لـە سیاسـەتی دەست نەخستنە کێشە نێودەوڵەتیەکانەوە کـە سـەرۆکەکانی پێشووی ئـەمریکا هەوڵیان دەدا سیاسەتی دەرەوەی ویلایەتە یەکگرتووەکانی ئەمریکای پێ سـواق بدەن، تا ئەندازەیەکی زۆریش توانیان بروا بە کۆمەڵگای نێودەوڵـەتی بهێـنن کـە پابەندن بەم پرەنسیپەوە لە سەردەمیدا دەست تێوەردانی ئەمریکا لە کاروبـاری ناوچـــەیی وەك بەشـــێك لـــەو ئامانجـــە فراوانـــەی بەرەنگاربوونـــەوەی فراوانخوازی(توسع)ی یەکێتی سۆڤیەت دەستی پێکرد[١٣].

لەئاداری ساڵی ١٩٤٧ پرۆژەی ترومان کە کۆنگرێسی ئەمریکی ڕەزامەندی لەسەر دەربڕیبوو بریتی بوو لە یارمەتیدانی ئابووری و سەربازی بۆ ئەو وڵاتانەی کە هەڕەشە و مەترسی سۆڤیەتیان لەسەر بوو بەتایبەت یۆنان و تورکیا، دوای ماوەیەکیش ڕاگەیاندنی پرۆژەی مارشاڵ(١٤). ترومان لە سیاسەتی ناوخۆدا هەوڵی دەدا بە گواستنەوەی سەمتی ئابووری لەکاتی جەنگدا بۆ کاتی ئاشتی، بێ ئەوەی گەلی ئەمریکا زیانی پێ بگات و بکەوێتە تەنگژەوە، هەروەها هەوڵیدا بە درێژکردنەوەی بەرنامەکانی پەیمانی نوێی کۆمەڵایەتی حکومەتیش خزمەتگوزاری زیاتر لەخۆبگرێت بۆ خەڵك، وە زۆر سەرکەوتوو بوو لە بەدەست هێنانی ئابووریەکی تەندروست بەڵام تەنها هەندێك لە پێشنیارەکانی بوون بە یاسا لەکاتی سەرۆکایەتیدا، کۆنگرێس زیاتر پێکهاتبوو لە ئەندامانی کۆماریەکان، واتە وەکو سەردەمی ڕۆزڤلت نەبوو بۆیە کۆنگرێس زۆر هاوڕا نەبوو و حەزیان بە بەرنامەکەی ترومان نەدەکرد لە بنیاتنانی پەیمانی نوێ لیژنەیەکی پێکهێنا لەسەر مافە مەدەنیەکان و هانی لایەنی دادگای دا بۆ گفتوگۆکردن پێش دادگای باڵا لەجیاتی بانگەشەکاران دژ بە جیاوازی ڕەگەزی(١٥).

لەساڵی ١٩٤٨ ترومان دووبارە هەڵبژێردرایەوە بۆ پۆستی سەرۆك کۆماری(١٦). لە وتەیەکدا ترومان ڕایگەیاند(کە بە زۆری دەسەڵاتەکانی سەرۆك لەوەدا قەتیس دەبێت کە خەڵکی بهێنێتە سەر ئەو باوەڕەی کە پێویستە لەسەریان چی بکەن بەبێ ئەوەی خۆی داوای ئەوەیان لێ بکات(١٧)).

دەسپێکی سیاسەتێك کە لە دوای جەنگی دووەمی جیهانی ئەمریکا پەیڕەوی کردبێت پەیوەست بووبێت بە سیاسەتی فراوانخوازیەوە لە ڕۆژهەڵاتی ناوەڕاستدا، سیاسەتی یارمەتیە داراییەکان بوو بۆ وڵاتە دۆستەکانی، ئەمەش لە

ڕێگـەی پـڕۆژەی ترومـان(بنـەمای ترومـان)ەوە کـە لـە میانـەی ڕێـوڕەسمی سەرۆکایەتی ئەمریکادا ڕاگەیەنرا بەناوی(پرۆگرامی خاڵی چوارەم[١٨]).

ئیدارەی ترومان لە ساڵی ١٩٤٨ قورسایی خۆی لە پشتگیری بزافی زایۆنیزمەوە دانابوو، وە بووە هۆی دەرچوونی بڕیاری نەتەوە یەکگرتووەکان و داننان بە دەوڵەتی ئیسرائیل و پشتگیری لە فراوانبوونی ئیسرائیل کرد لە دەرەوەی چوارچێوەی دابەشکردن و خستنەسەری زەویەکانی عەرەبی[١٩]. کاتێك پشتیوانی لە ئیسرائیل کرد بەر لە دامەزراندن و دواییش تا ڕاددەیەك شکستی خوارد لە درك پێکردنی کاردانەوەی قووڵی نێگەتیڤی عەرەبی کە هەڕەشەی ئاوەژووکردنەوەی ستـراتیژیەکانی ئەمریکای دەکرد تایبەت بە نەوت و جەنگی سارد[٢٠]. ئیسرائیل یارمەتی لە ئەمریکا وەرگرت بە درێژایی سەردەمی ترومان، بۆ دووەم جار ١٩٤٨-١٩٥٢ بڕی(٧٠) ملیۆن دۆلار بە شێوەی یارمەتیدانی ئابووری و(٢٠) ملیۆن دۆلار لە زیادەی خۆراکی ئەمریکا. ترومان سەرۆکایەتی بەجێهێشت و خانەنشین بوو لە کانوونی دووەمی ساڵی ١٩٥٣ کە ڕۆژەکانی تەمەنی بە خوێندنەوە و نووسین و تۆمارکردنی یاداشتەکانی بەسەر دەبرد[٢١].

باسی دووەم:

چەمك و زاراوەی جەنگی سارد:

جەنگی سارد بریتی بوو لە کێشمەکێشی ڕامیاری و ئابووری و ئایدۆلۆجی و پێشبڕکێی پڕچەککردنی دوو وڵات یان چەند وڵاتێك، لەگەڵ جەنگی دەروونی و ڕاگەیاندن بەبێ ئەوەی سەرباز یان چەکی تێدا بەکاربێت. واتا جەنگی سارد دوژمنایەتیەکی شاراوەی لە پەیوەندی نێوان دەوڵەتان دروست کرد بەڵام بەرەو

جەنگێکی ڕاستەقینە پەلکێشی نەکردن، ئەم زاراوەیە لە پاش جەنگی دووەمی جیهان بە ململانێی نێوان بلۆکی ڕۆژهەڵات و ڕۆژئاوا وتراوە[22].

شەڕی سارد بەوە پێناسە دەکرێت ئەو ناکۆکیەیە کە لایەنە تەرەفدارەکان لەو ناکۆکیەدا چەك بەکارناهێنن لەدژی یەکتـری، زۆرتر ئەم دەستەواژەیە بۆ ئەو ڕووبەڕوو بوونەوەیەی نێوان وڵاتە یەکگرتووەکانی ئەمریکا و یەکێتی سۆڤیەت بەکاردێت.[23]

ئەم زاراوەیە بەو شەڕەی نێوان هەردوو سەربازگەی ڕۆژهەڵاتی(شیوعی) ڕۆژئاوایی(سەرمایەداری) دەوترا کە تەنها تەقەمەنی گەرمی لێ بەکارنەدەهات، بریتی بوو لە جەنگی ڕاگەیاندن و فکری و فەلسەفی و شارستانی و یاسایی.[24]

جەنگی سارد بەدیل و جێکەوتەی شەڕی سێیەمی جیهانی بوو کە سەردەمێکی گرژی و توندوتیژی هاتە ئاراوە لەنێوان هەردوو بلۆکی ڕۆژهەڵات و ڕۆژئاوا کە زۆرێك لە چاودێران پێشبینی شەڕێکی تری جیهانیان دەکرد، بەڵام شەڕەکە ڕاستەوخۆ هەردوو زلهێز ڕووبەڕوو نەبوونەوە بەڵکو لە پەراوێز و چوارچێوەی وڵاتانی هاوپەیمانی یەکتـری دەخولایەوە.[25]

بەشەڕی ڕاگەیاندن و پڕۆپاگەندەی نێوان سەربازگەی ڕۆژئاوا و ڕۆژهەڵات دەوترێ،و لەلایەنی پچڕاندنی پەیوەندی ئابووری و دروستکردنی نەیاری سیاسی، وە هەموو ئەو کار و کردانەی کە دەگیرایە بەر لەلایەن هەردوو بلۆك لەسەر ئاستی نێودەوڵەتی.[26]

یەکێکە لەحاڵەتەکانی ململانێی بێ چەك لەسایەی بارودۆخێکی گرژ لەنێوان هەردوولا کە هەریەکەیان مەبەستیان خۆبەهێزکردن و لاوازکردنی لایەکەی ترە بە هەر هۆکارێك بێت جگە لە جەنگ.[27]

کۆتایی جەنگی جیهانی دووەم:

جەنگی دووەمی جیهانی زۆر جار بە جەنگی هیتلەر ناودەبرێ، دوای کۆتایی هاتنی جەنگ یەکێك لە ئەنجامەکانی دابەش بوونی ئەڵمانیا و دروست بوونی دوو جەمسەری(ئەمەریکا – سۆڤیەت) و ململانێی بەردەوامیان بوو.بەڵام ئەنجام و ڕووداوی گرنگی دوای جەنگەکە دەرکەوت گۆڕانی دوژمنانی دوێنێ بۆ هاوڕێیانی ئەمڕۆ و گۆڕانی دۆستانی دوێنێ بۆ دوژمنانی ئەمڕۆ.

لەدوای کۆتایی هاتنی شەڕی دووەمی جیهانی گۆڕانێکی گەورە لە هاوسەنگی هێز ڕوویدا لە سەر ئاستی نێودەوڵەتی سۆڤیەت و ئەمریکا وەکو دوو زلهێزی گەورە دەرکەوتن لە دوای جەنگ، بەریتانیا نەیتوانی چیتر ئاراستەی کاروباری جیهان بکات کە پێشتر ئەنجامی دەدا، وە جیهان دابەش بوو بەسەر دوو سیستەمی ئابووری کە یەکێکیان لەسەر بنچینەی ئابووری ئازاد بنیات نرابوو، ئەویتریان لەسەر بنچینەی موڵکیەتی گشتی، وە ململانێ و ناکۆکی دروست بوو لەنێوان ئەم دوو سیستەمە وە کاریگەری هەبوو لەسەر زۆربەی کێشە و بابەتەکانی پەیوەندار بە بارودۆخی نێودەوڵەتی(٢٨).

جەنگی دووەم دژ بە هەریەك لە ئەڵمانیا و ئیتاڵیا و یابان بوو، بەڵام لەدوای شەڕ ئەم وڵاتانە بوونە دۆست و هاوپەیمانی ڕۆژئاوا و دامەزراندنی سیستەمی لیبرالی و سەرمایەداری. بەڵام سۆڤیەت کە بەشداربووی جەنگ و هاوشانی هاوپەیمانان(حلفاء) و دژ بە نیزامی فاشی و نازی بەڵام لەدواییدا گۆڕدرا بۆ نەیار و معادی و هەوڵدان بۆ دامەزراندنی بلۆکی ڕۆژهەڵات و ململانێ ڕکابەری وڵاتە ڕۆژئاواییەکان، وە چین وەکو ژمارەیەکی بەهێز لەو مەیدانە دەرکەوت کە دەوڵەتی بنیات نابوو لەسەر ئایدیۆلۆجیای کۆمۆنیستی کە لە بەرامبەریدا ژاپۆن

و بەشێك لە وڵاتانی باشووری ڕۆژهەڵاتی ئاسیا نزیك دەبوونەوە لە سەربازگەی ڕۆژئاوا[٢٩].

لە جولای ١٩٤٥ ئەمریکا و سۆڤیەت و ئینگلیز لە پۆتسدامی نزیك بەرلین کۆبوونەوەیەکیان سازکرد، بەیەکەوە بارودۆخی ئەوکاتی جیهانیان تاوتوێ کرد، دیداری نێوان ستالین ترۆمان بۆیەکەمجار بوو ماوەیەکی کەم پێش هێرشە ئەتۆمیەکەی ئەمریکا بۆسەر هێرۆشیما، بە پشت بەستن بەو سەرکەوتنە سەربازیە گفتوگۆکان دەستی پێکرد، ئەمریکا بە ڕاشکاوی بە(مۆلۆتۆف)ی ڕاگەیاند کە سیاسەتی خۆبەدەستەوەدانی(ڕۆزڤلت*) لە بەرامبەر ستالین کۆتایی هاتووە. ترۆمان و چەرچل سیاسەتی سەختگیری لە بەرامبەر ڕووسەکان بە هۆکاری سەرەکی ڕێگری لە پەرەسەندنی کۆمۆنیزم دەزانی وە پێشنیاری بەردەوام بوونی داگیرکاری سەربازی سەر ئەڵمانیا و دادگایی کردنی هاوکارانی هیتلەر. مێژوونووسێکی ئەمریکی(ئاپرۆتیس) لە کتێبی(دبلۆماسی و ئەتۆم، هێرۆشیما و پۆتسدام) دەنووسێت: ترومان وایدەزانی کە بوونی چەکی ئەتۆمی یەکێتی سۆڤیەت ناچار دەکات کە دان بە هەموو بۆچوون و داواکاریەکانی ئەمریکا بنێت بۆ ئەوەی ناوچەکانی ژێر نفوزی سوپای سوور چۆڵ بکات لە دامەزراندنی حکومەتێکی ملکەچ بە مۆسکۆ لە ئەوروپای ڕۆژهەڵات. بۆمباران کردنی هێرۆشیما و بەکارهێنانی چەکی ئەتۆمی بە وتەی(ئاپرۆتیس) تەنها کۆتایی بە جەنگ لە ئاسیا و خۆبەدەستەوەدانی ژاپۆن نەبوو بەڵکو بۆ دەرخستنی هێز و توانای سەربازی بوو.[٣٠]

ئەو وتەیەی سەرۆك وەزیرانی بەریتانیا بە دانپێدانانی فەرمی بەرپرسێکی ڕۆژئاوایی دادەنرێت سەبارەت بە جەنگی سارد لە ٥ی ئاداری ساڵی ١٩٤٦ کە ڕایگەیاند لەو بڕوایە دام سۆڤیەتیەکان تەنها ڕێزی هێز دەگرن، دەبێت ئەو

گەلانەی کە بە ئینگلیزی دەدوێن یەك بگرن تا هیچ سەرکێشیەکی فراوانخوازی لەلایەن ستالین روونەدات[٣١].

لەحوزەیرانی ساڵی ١٩٤٦ وەزیری دەرەوەی سۆڤیەت(مەکسیم لیت ڤینۆف) هاوتا ئەمریکیەکەی خۆی ئاگادار و وریا کردەوە کەهیچ سازش و نەرمی نواندنێك لەلایەن سۆڤیەتەوە نیە چونکە کێشەی نێوانیان هۆکارەکەی ریشەییە ئەویش چەمك و تێروانینی ئایدۆلۆجیە، ململانێی نێوان هەردوو جیهانی شیوعیەت و سەرمایەداری شتێکی حەتمیە[٣٢].

تیۆری و بیروراکان دەربارەی سەرهەڵدانی جەنگ:

لێرەدا سێ قوتابخانەی فکری هەیە کە باس لە سەرهەڵدانی جەنگی سارد دەکات:

١- تەقلیدی - خۆپارێز و توندرەو(المتشددین) پرسیار دەکات کە کێ دەستپێشخەری جەنگ بووە؟ لە وەڵامدا ستالین و یەکێتی سۆڤیەت، لە کۆتاییەکانی جەنگی دووەمی جیهانی دبلۆماسیەتی ئەمەریکی دبلۆماسیەکی بەرگری بوو، بەڵام دبلۆماسیەتی سۆڤیەتی شەرانگێز و فراوانخوازی(عدوانی توسعی) بوو[٣٣].

هەندێك کەس تێکچوونی پەیوەندیەکان دەخەنە ئەستۆی سەرۆکی سۆڤیەت(ستالین) کە بە رێکەوتنی(یالْتا) پابەند نەبوو بەتایبەتی مەسەلەی مافی چارەی خۆ نووسینی میللەتان کە لە نازیەتی ئەڵمانیا رزگاریان بووبوو، هەروەها بەردەوام هەرەشەی لە وڵاتانی دەوروبەری خۆی دەکرد بۆ ئەوەی بیانخاتە ژێر هەژموونی خۆیەوە.[٣٤]

نەریتی سیاسی یەکێتی سۆڤیەت بنیات نرابوو لەسەر دوو پایە، ڕوسی و شیوعی، نەریتی سیاستی ڕوسی جەختی دەکردەوە لەسەر حوکمی ڕەها و نەبوونی دیموکراسی، ئارەزوو لەسەر سەرکردەی بەهێز، ترس لە ئاژاوەی سیاسی، داگیرکاری وڵات و پەلاماردان، دوودڵی و خەجاڵەتی لە دواکەوتن و نەزانی، نهێنی و بێدەنگ کردن، دەوڵەتی پۆلیسی، نەریتی شیوعیەت مامەڵە کردن لەگەڵ چین(تەبەقە) نەك تاك چونکە پێیوابوو ئەمە بنچینەی دادپەروەریە، ڕۆڵی گونجاو بۆ تاك و کۆمەڵگا و ئاراستەکردنی ئابووری لەژێر ڕکێفی دەوڵەت. بەڵام نەریتی سیاسی ئەمەریکی پشتی دەبەست بە لیبرالی و فرەیی(پلورالیزم) دابەشکردنی دەسەڵات، ڕۆڵی تاك، ئازادی ئابووری، هێزی بەرهەم هێنان، کە ئەمانە پارێزەری ئەمەریکا بوون، سەرەڕای ئەمە ئەمەریکا وڵاتێکی دوورەدەستی و ئاوی بوو، لە بەرامبەردا سۆڤیەت وڵاتێکی وشکانی و خاوەن ڕووبەری فراوان بوو.

ئەمریکا دوای جەنگ پێشنیاری سیستەمێکی جیهانی کرد لە ڕێگای(نەتەوە یەکگرتووەکانەوە)* کۆمەڵگا بخاتە باری ئاسایشەوە، سۆڤیەت نەتەوە یەکگرتووەکانی بەهەند هەڵنەگرت، چونکە ئەو فراوانخوازیەی لەئەورووپای ڕۆژهەلات و بالادەستی لا گرنگ دەبوو.[٣٥]

٢- تەعدیلیەکان(دەسکاریخوازەکان): ئەمانە لە نووسینەکانیان لە حەفتاکان و هەشتاکانی سەدەی ڕابردوو لەو باوەڕەدا بوون کە هۆکاری جەنگی سارد ئەمەریکا بووە نەك فراوانخوازی یەکێتی سۆڤیەتی، بەلگەشیان بۆ ئەمە کە جیهان لەدوای جەنگی دووەم جیهانی دوو جەمسەر نەبوو بەڵکو سۆڤیەت لاوازتر بوو و خاوەنی بۆمبی ئەتۆمی نەبوو، و یەکێتی سۆڤیەت ژمارەی زۆر لە دانیشتوانەکەی لەدەست دابوو، باری ئابووری و پیشەسازی لە داتەپین دابوو،

ساڵی١٩٤٥ ستالین ڕایگەیاند کە ئیتر لەمەودوا ڕوودەکەینە کاروباری ناوخۆ و چاکسازی و پێشخستنی، سیاسەتی ستالین لە سەرەتای جەنگەکە میانڕەو(إعتدال) بوو.[٣٦]

(گێرمی ئیزاك و تەیلۆر داونینگ) مێژووناسن دەڵێن هەرچەندە ستالین لە وتەکانیدا باسی ئامانجی کۆنی مارکسی و شۆڕشی جیهانی دەکرد، بەڵام بەڵگەیەکی بەهێز لەبەردەستدا نیە کە ستالین بەڕاستی بیری لە پەلاماردان کردبێتەوە بۆ سەر ڕۆژئاوا.[٣٧]

هەروەها سەبارەت بە مەترسیەکانی سۆڤیەت زانیاری وەرگرتن پرسیار لە باڵوێزخانەی ئەمەریکا لە مۆسکۆ دەکرا بۆ ئەمە(جۆرج کینان) لیکۆڵەر و توێژەری ڕوسیا لە باڵوێزخانەی ئەمەریکا کاری دەکرد ڕایگەیاند سیاسەتەکانی ستالین سەرچاوەیان لە مێژووی ڕووسیادایە، مێژوویەك نیشانی دەدا کە ئەم وڵاتە دوورەپەرێزە تووشی بەدگومانی و بێ بەزەیی بووە، ئەو پێداگیری لەسەر ئەوە دەکرد کە تەنها بە زمانی زۆر و هێز دەتوانرێت لەگەڵ سۆڤیەت قسەبکرێت.[٣٨]

٣- ما بعد التعدیلیون(پۆست دەسکاریخوازەکان): ئەمانە لە سەردەمانی کۆتایی ساڵانی حەفتا و هەشتاکانی سەدەی ڕابردوو حساب دەکرێن، ئەمانە هیچ لایەك تاوانبار ناکەن بەڵکو ڕایان وایە حەتمیەتی واقیع و بارودۆخی جیهانی ئەوکات وای دەخواست جەنگی سارد دەستپێبکات کە هیچ ڕاکردن و خۆبواردنی تێدا نەمابۆوە، بەهۆی پێکهاتەی هاوسەنگی هەردوو هێزەکە لە دوای جەنگی جیهانی دووەم، کە پێش جەنگ فرە جەمسەر بوو بەڵام دوای جەنگ بەهۆی ماڵوێرانی و دارمانی زلهێزەکان تەنها دوو جەمسەر و هێز مانەوە. سۆڤیەت لایەنی موڵك و ماڵی بەرجەستەیان هەبوو وەکو زەوی و زار، ئەمریکا ئامانجی

بەرجەستەی نەبوو بەڵکو پەیوەست بوو بە نێوەندە نێودەوڵەتیەکان و بایەخیان بە پێڕەوی گشتی سیاسەتی جیهانی دەدا. ئەم دوو ئامانجەش بەریەک کەوتن.[٣٩]

سەرکردەکانی ڕۆژئاوا لەو کاتەدا سێ ئاراستەی سیاسی جیایان هەبوو:

١- ئاراستەی توندڕەو(متطرف) کە ونستۆن چەرچل سەرۆک وەزیرانی بەریتانیا نوێنەرایەتی دەکرد کە داوای مانەوەی هێزەکانی ئینگلیز لە پاڵ هێزی ئەمریکی لە ئەوروپا دەکرد، بۆ پاراستنی گرنتی جێبەجێ کردنی بەڵێنەکانی سۆڤیەت کە لە کۆنگرەی یالتا قبولی کردوو، بەتایبەتی ئەوەی پەیوەندی هەیە بە هەڵبژاردن لە وڵاتانی ڕۆژهەڵاتی ئەوروپا.

٢- ئاراستەی دووەم هنری دالاس وەزیری بازرگانی ئەمریکی کە داوای دەکرد ئەمریکا بەرەنگاری پرۆژەکانی سۆڤیەت لە ڕۆژهەلاتی ئەوروپا ببێتەوە.

٣- لەلایەن گەل و حکومەتی ئەمریکیەوە، وەزیری دەرەوەی ئەمریکا(جمیس بایرنز) کە داوای دەکر ئەمریکا سیاسەتی هێمنی و دەورەدان پەیڕەو بکات.[٤٠]

باسی سێیەم:

هۆکارەکانی سەرهەڵدانی جەنگی سارد:

١- ڕێکەوتنامەی(یالتا): دوای کۆتایی جەنگی دووەمی جیهانی ئەمریکا و سۆڤیەت ساڵی ١٩٤٥ ڕێکەوتن لەسەر کێشەی ئەڵمانیای دوای جەنگ بە مەبەستی ئەوەی نابێت ئەڵمانیا جارێکی تر ببێتەوە بە مەترسی بۆ سەر سۆڤیەت و ئەمریکا، لەسەر ئەوە ڕێکەوتن ئەڵمانیا بیست ملیار دۆلار قەرزی شەڕ بداتەوە، لەو ڕێژەیەش دە ملیار دۆلاری بۆ سۆڤیەت بێت و لە داهاتی کەرتی

ئـەڵمانیای ڕۆژئـاوا بـدرێ، بـەڵام ترومـان ڕایگەیانـد کـە ئەگـەر پـارە لـە ئاوەدانکردنەوەی ئەڵمانیای ڕۆژئاوا مایەوە ئەوسا دەدرێ بە سۆڤیەت ئەگەرنا با لە ئەڵمانیای ڕۆژهەڵاتی بسێنێ کە خۆی داگیری کردووە، ئەمە هۆکارێك بـوو بـۆ ناکۆکی و گۆڕانی ستـراتیژیەتی هەر لایەکیان.[٤١]

گـەمارۆی(بـەرلین*) لەلایـەن سـۆڤیەتەوە سـاڵی ١٩٤٨ هـەوڵێك بـوو بـۆ ناچـارکردنی و دوورخـستنەوەی ڕۆژئـاوا لـە ئـەڵمانیا و شکـست پێهێنـانی لـە دروسـتکردنی ئـەڵمانیای ڕۆژئـاوا و ناچـارکردنی سـەرانی ڕۆژئـاوا و ناچـارکردنی سەرانی ڕۆژئاوا بە گفتوگۆکردن لەگەڵ سۆڤیەت.[٤٢]

دوای کۆنگرەی یاڵتا لەنێوان ستالین و ڕۆزڤێلت و چەرچل، ئامادەکاریـان بـۆ پەیماننامەی ئاشتی لەگەڵ دەوڵەتانی دۆڕاوی میحوەر،ستالین پێداگری کـرد کـە لە دوای جەنگ کۆنتـرۆڵکردنی حکومەتی پۆڵۆنیای لەدەست دابێت، وە لە ئاسـیا دوای چوونی ژاپۆن بۆ جەنگ، لە بەرامبەردا سۆڤیەت بۆ هاوکـاریکردنی جـەنگ بەرەیەکی نوێ لە ئۆقیانووسی ئارامدا دەکاتەوە، سۆڤیەت دەیویست جێپێیەکی لە ژاپۆن هەبێت، وە لە بەڕێوەبردنی ژاپۆندا ڕۆڵێکی هەبێت، بەڵام هاری ترومـان لەدوای مردنی ڕۆزڤێلت(دوو مانگ پاش کۆنفرانسی یاڵتا) بوو بـە سـەرۆك کۆمـار ئەم داوایەی ڕەتکردەوە.[٤٣]

٢- فراوانخـوازی: کۆنتـرۆڵکردنی ئـەورووپای ڕۆژهـەڵات، سیاسـەتی دەرەوەی ستالین لە دوای جەنگ لەسەر ئەو ڕێباز و بنەمایە کـاری دەکـرد کـە ناوچـەیەکی بێلایـەن لـەنێوان سـۆڤیەت و دونیـای ناکۆمۆنیـست دابمـەزرێ، سـۆڤیەت وای دەبینی کە زۆربەی هێرش و پەلامارەکان بۆسـەر ڕوسـیا لـە ڕێگـای پۆڵۆنیاوەیـە یان لە ناوچەکانی ڕۆمانیا تا فینلەندا وەکـو کۆنتـرۆڵکردنی ئـەورووپای ڕۆژهـەڵات هەرچەشنە هەڕەشەیەکی دەرەکی دووردەخستەوە.

لەدوای جەنگی دووەم نوێنەری(٥٢) وڵات کۆبوونەوە و کۆنگرەیەکیان بەست لە پۆتسدام کە ڕەزامەندیان لەسەر سەربەخۆیی ژاپۆن دەربڕی، سۆڤیەتیەکان داوای کەرتێك(بەشێکیان) لە ژاپۆن کرد.(٤٤) ترومان پێشنیاری کرد سەرلەنوێ لەسەر ڕێکخستنەوەی دەوڵەتانی ڕۆمانیا و بولگاریا و هەڵبژاردنی ئازاد، ستالین وای بەباش دانا لەمەڕ بابەتی وەك غەرامە وەرگرتن لە ئەڵمانیا و گۆڕینی سنوری ڕۆژئاوای پۆلەندا و نەهێشتنی دەوڵەتی مەنفای پۆلەندا گفتوگۆ بکەن.(٤٥)

یەکێتی سۆڤیەت وای دەبینی کە کۆنترۆڵکردنی ڕۆژهەڵاتی ئەوروپا کارێکی گرنگ و زیندەگیە بۆ نەهێشتنی دوژمنکاری ئەڵمانی نوێ، وە ئەم ناوچەیە بە ستراتیجی و گرنگی جیۆپۆلەتیکی هەیە وەك بەربەستێك وایە لە بەرامبەر ڕۆژئاوا.(٤٦)

سەبارەت بە بانگەشەی سۆڤیەت بۆ داواکاری بەشێك لە وڵاتانی ژاپۆن ئەمەریکا ڕەتی کردەوە بەو بیانووەی کە سۆڤیەت و درەنگ گەیشتۆتە ئەوێ بۆیە مافی ئەوەیان نیە، هەر بۆیە ئەمریکا کۆمەکی پێشکەش بە ژاپۆن کرد بۆ خێرا خستنەگەڕی ئابووریەکەی تا ببێتە نموونەیەکی درەوشاوەی سەرمایەداری و دیوارێك بێت لە بەردەم تەشەنەی کۆمۆنیزم.(٤٧)

کێشەی پۆڵەندا یەکێك لە هۆکارەکانی تر کە زیاتر مەبەست سەپاندنی دەسەڵات و کاریگەری و هەژموونی سۆڤیەت بوولەم بارەیەوە، کە ڕۆژئاوا پشتگیری حکومەتی مەنفای دەکرد کە لە لەندەن بوون خوازیاری هەڵبژاردن و سیستەمی دیموکراسی بوون، لە بەرامبەردا ستالین پشتیوانی سوپای ئازادیخوازی پۆلەندی لایەنگیری کۆمۆنیزمی دەکرد، ستالین بەردەوام پێداگیری دەکرد لەسەر هەبوونی دەوڵەتێکی لایەنگیری کۆمۆنیزم دەیگوت پۆڵەندا بە

درێژایی مێژوو ڕێگەیەك بووە دوژمن لێیەوە هاتۆتە ناو خاکی ڕوسیا لە سی ساڵی ڕابردوودا، پۆڵەندا بۆ یەکێتی سۆڤیەت مەسەلەی مان و مردنە.[٤٨]

هۆکاری گەورەی ململانێی نێوان سۆڤیەت و ڕۆژئاوا ڕەتکردنەوەی ئیدارەی دیموکراسی بوو لەو هەرێمانەی لەژێر دەستی نازیدا بوون سۆڤیەت لە کاتی جەنگدا دەستی بەسەردا گرتبوو، ئەمە لە کاتێکدا ڕێبەرانی بلۆکی ڕۆژئاوا بۆ چارەسەرکردنی گرفتەکان پەنایان بردۆتەبەر گفتوگۆ و دانوستاندن و دیموکراسی.[٤٩]

هەروەها کێشەی ڕۆژهەڵاتی دوور و هەبوونی بۆمبی ئەتۆمی و هەڵوەستەی یەکێتی سۆڤیەت لەسەر ئەم بابەتە هەستیارە و هەوڵدان بۆ بەدەست هێنانی.[٥٠] ئەمریکا باوەڕی وابوو تەنیا بە هەڕەشەی بەکارهێنانی ئەم چەکە دەتوانێ پێش بە سۆڤیەتیەکان بگرێت لە بڵاوبوونەوەی کۆمۆنیزم.(ستیڤن ئەجرۆم) مێژووناس دەڵێ: لە پۆتسدام بەدواوە ئەم بۆمبە هۆکاری بەردەوام بوو لە ڕوانینی ئەمریکا بۆ یەکێتی سۆڤیەت.[٥١]

لەوکاتە بەدواوە باس لە ستراتیجی ئەتۆمی دەکرا کە جیاوازە لە ستراتیجیە کلاسیکیەکان، کە کاریگەریان هەبوو لەسەر گۆڕان و هەڵوەشاندنەوەی پلانە ستراتیجیەکان.(ڕۆزڤێلت) بڕیاری دابوو سۆڤیەت لە بوونی بۆمبی ئەتۆمی ئاگادار بکاتەوە، هەربۆیە لە کۆنگرەی پۆتسدام(ترومان) ڕایگەیاند کە ئەمریکا بۆمبی ئەتۆمی هەیە، بەڵام ستالین ئەم هەواڵانەی بەلاوە ئاسایی بوو چونکە پێشتر لە ڕێی سیخوڕەکانیەوە بستبووی، کاتێکیش ئەمریکا ساڵی ١٩٤٦ پرۆژەی(باردخ)ی پێشکەش بە نەتەوە یەکگرتووەکان کرد بۆ ئەوەی نەتەوە یەکگرتووەکان چاودێری چەکی ئەتۆمی بکات ستالین ئەم پرۆسەی ڕەتکردەوە چونکە دەیویست بۆمبە تایبەتیەکەی خۆی دروست بکات.[٥٢]

بەسەرکەوتنی شیوعیەکان لە چین و ڕاگەیاندنی کۆماری چینی میللی لەلایەن(ماوتسی تۆنگ) لە ئەیلولی ١٩٤٩ ئەوەندەی تر ترس لای ئەمریکا دروستکرد، چونکە سەرکەوتنی ئەم شۆڕشە فاکتەرێکی هاندانی بزووتنەوە چەپە شۆڕشگێرەکانی ئاسیا و جیهانە بە ئاراستەی پلان دانان بۆ جێبەجێ کردنی تیۆریای مارکسی– لینینی.[٥٣]

هەروەها دوای شەڕی نیمچە دوورگەی کۆریا ساڵی ١٩٥٠–١٩٥٣ کە کۆریای باکوور هێرشێکی بەبڵاوی کردە سەر کۆریای باشوور وە کاردانەوەی سەرۆکی ئەمریکا(ترومان) کە ڕایگەیاند(هێرشکردنە سەر کۆریا ئەوە دەگەیەنێت کەوا شیوعیەکان بە وێرانکردن دەیانەوێت وڵاتێکی سەربەخۆ داگیربکەن ئەگەر ئەمە بەبێ چارەکردن بمێنێتەوە مانای وایە شەڕی سێیەمی جیهانی دەستی پێکردووە.[٥٤]

دوای ئەوەی چین یارمەتی کۆریای باکووری دا بە سەربازی خۆبەخشکەری و هێزی سەربازی ئەمریکی تووشی شکست بوون ناکۆکی توند لەنێوان سۆڤیەت و ئەمریکا دروست بوو، وە لە ئەمریکا دەنگی نارەزایی بەرزبۆوە داوایانکرد بە بەکارهێنانی چەکی ئەتۆمی، ترومان ڕایگەیاند ئەگەر نەتەوە یەکگرتووەکان ڕازی بێ کردەیەکی سەربازی ئەنجام دەدەین دژ بە چین، لەو کاتەش دەسەڵات دەبەخشین بە جنرال(ماک ئارسەر) بە بەکارهێنانی چەکی ئەتۆمی، بەڵام دوای هەڵبژاردنی ساڵی ١٩٥٢ هاتنەسەر کاری(ئایزنهاور) سیاسەتێکی نوێی گرتەبەر لەجیاتی سیاسەتی ئیحتیوا(النظرە الجدیدە) New Look کە پشتی دەبەست بە ستراتیژی سەربازی ئەویش Massive Retataition (الإنتقام الشامل).[٥٥]

٣- کێشەی ڕۆژهەڵاتی ناوەڕاست:

ڕۆژهەڵاتی ناوەڕاست گرنگیەکی زۆری هەیە و هەموو دەوڵەتەکانی بەیەکتریەوە بەستراونەتەوە بۆیە ناکرێ لە ڕەوتی ڕووداوەکان جیابکرێنەوە، هەموو هێزەکان هەوڵیانداوە دەسەڵاتی خۆیان بسەپێنن بەسەر ناوچەکە.(٥٦) وڵاتانی ڕۆژهەڵاتی ناوەڕاست پێش جەنگ بەریتانیا خاوەنی نفوز و هەیمەنە بوو بەسەر ئەم وڵاتانەن، بەڵام دوای جەنگ بەریتانیا ئەو هێز و کارتی فشارەی نەما بەسەر ئەم وڵاتانەدا، بۆیە ئەمریکا جێگای بەریتانیای گرتەوە، هەروەها ڕەتکردنەوەی سۆڤیەت بە کشانەوەی سوپاکەی لە باکوری ئێران لە ئاداری ١٩٤٦، وە فشار خستنەسەر تورکیا لەلایەن سۆڤیەت، وە لە شەڕی ناوخۆیی یۆناندا کۆمۆنیستەکان سەرکەوتن، دوای ئەم ڕووداوانە ئەمریکا هەستی بە مەترسی سۆڤیەت کرد و هاتە ناو کێشەکانەوە و کەوتە ململانێ و فشارخستنەسەر سۆڤیەت لەبەر گرنگی و ستراتیجی ئەو دوو وڵاتە بوونی گەروو تەنگەبەرەکان و مەترسی بلۆکی ڕۆژهەڵات کە دەست بگرێ بەسەر ئەم وڵاتانەدا.(٥٧)

هەروەها بزوتنەوە ڕزگاریخوازە نیشتمانیەکانی جیهان لەم سەردەمانەدا هۆکارێك بوون بۆ گرژی و ناکۆکی و دروستبوونی جەنگی سارد، لەو زەمانەدا بزاڤە ڕزگاریخوازەکان هاوئامانج و جۆرێك لە یەکانگیریان هەبوو لەگەڵ بزاڤە سۆشیالیستیەکان کە هەریەکێکیان ئاراستە یاخود دژ بە سەرمایەداری بوون، بەم جۆرە یارمەتی و کۆمەکی بزوتنەوە نیشتمانیەکان لەلایەن سۆڤیەت دەبووە هۆی لاوازکردنی دەسەڵاتی بلۆکی ڕۆژئاوا بەبێ ئەوەی سۆڤیەت پێویست بکات هێرشی ڕاستەوخۆ ئەنجام بدات.(٥٨)

سۆڤیەت بۆی دەرکەوت سێ ڕەگەزی بنچینەیی هێزی شۆڕشگێری لە جیهاندا هەیە،ئەوانیش سیستەمی ئیشتیراکی و بزوتنەوەی کرێکاری جیهانی، بزاڤی ڕزگاریخوازی نیشتمانی، پێویستە هاوپەیمانی لەنێوان ئەم سێ هێزە دروست بکرێت بۆ لاوازکردنی پێگەی ئیمپریالیزم.[٥٩]

ستالین وەك سەرۆکی سۆڤیەت سیاسەتەکەی گۆڕیبوو لە سیاسەتی هێرشی ڕاستەوخۆ بۆ سیاسەتی هێرشی ناڕاستەوخۆ بۆ کیشوەرەکانی تر، دوای سەرکەوتن لە یارمەتیدانی وڵاتانی ڕۆژهەڵاتی ئەوروپا لە گۆڕینی نیزامەکەیان بۆ ئیشتیراکی گرنگی جێ سەرنجی گواستنەوە بۆ بزاڤە ڕزگاریخوازە نیشتمانیەکان لە ئاسیا و ئەفریقیا کە ئەم بزوتنەوانە چالاك بوون دوای جەنگی دووەمی جیهانی.[٦٠]

قۆناغەکانی جەنگی سارد :

١- سەرەتاکانی جەنگ: ١٩٤٥-١٩٤٧ یان (١٩٤٥-١٩٥٣)

لەواقیعدا جەنگی سارد پێش کۆتایی هاتنی جەنگی دووەمی جیهان دەستی پێکرد بە واتای لە شوباتی ١٩٤٥([٦١] سۆڤیەت لە دەستپێکی جەنگەکە ئامانجی بەرجەستە و دیاریکراوی هەبوو(ممتلکات – زەوی) واتا زیاتر گرنگی دەدا بە فراوانخوازی و شوێنپێکردنەوە لە ناوچە جیاوازەکاندا؛ لە هەوڵی ئەوەدا بوو کە بازنە و سنووری دەسەڵات و نفوزی خۆی فراوان بکات بە تایبەتی لە ئەوروپای ڕۆژهەڵات، بەڵام ئەمەریکا ئامانجی(غیر ملموس) زیاتر مەعنەوی و کاریگەری بوو واتا گرنگیدان بە چوارچێوە و بازنەی گشتی لە سیاسەتی جیهانی، لە هەوڵی دامەزراندنی ڕێکخراوەی نەتەوە یەکگرتووکانی جیهانی بوو و کاریگەری دروستکردن لە وڵاتانی جیهانی وەکو براگەورەیەك.[٦٢] ترسان لە یەکێتی

سۆڤیەت لەلایەن ئەمەریکاوە پێویستی بەوە هەبوو کە بانگەشەی جەنگێکی خۆپارێزی بکات وە(جۆرج کینان) وریایی دابوو بە ئیدارەی ئەمەریکا کە دەسەڵاتی سۆڤیەت لە فراوانبووندایە ئەگەر ئەمەریکا کارێك نەکات بۆ ڕێگرتنی سەرکەوتنەکانی ئەمەریکا لە مەترسیدایە، بۆیە لێرەدا ئەمەریکا ئامانجی دامەزراندنی سیستەمێکی جیهانی لەسەر بنەما و ڕێبەری کردنی ئەمەریکا بۆ ئەو سیستەمە.[٦٣] ئەم قۆناغە لە ساڵی ١٩٤٥-١٩٥٣ واتا ساڵی مردنی ستالین، لەم قۆناغەدا گرنگترین بیرۆکەی ستالین هاریبنی دەسکەوتە سەرەکیەکانی خۆی لە شەڕدا، واتە دەسەڵات بەسەر ئەورووپای ناوەند بەبێ تێکهەڵچوونێکی ڕاستەوخۆ لەگەڵ ئەمریکادا بوو. لەم قۆناغەدا ڕۆژئاوا بە گشتی هەڵوێستێکی بەرگریکارانەی هەبوو، ئەمریکاش ئامادەبوونی سەربازی خۆی لە ژاپۆن و ئەڵمانیا پاراست.[٦٤]

٢- ڕاگەیاندنی جەنگ(١٩٥٣-١٩٧٠)

٣- بەرزبوونەوە و هەڵکشانی جەنگ (١٩٧٠-١٩٩١) ـــ

سیاسەتی ئیحتیوا(دەوردان) بنکۆڵکردن

لەپاش تەواو بوونی جەنگی دووەمی جیهانی لە ساڵی ١٩٤٥، سیاسەتێکی نوێ هاتەکایەوە ئەویش سیاسەتی دەوردان بوو، چەمکێکی تازەبوو لەمیانەی جەنگی سارددا.[٦٥]

سیاسەتی دەوردان یان ڕادەبۆدانان کە لەلایەن وڵاتە یەکگرتووەکانی ئەمەریکا پیادەکرا لە ناوچە جیاوازەکانی جیهاندا ڕێگەگرتن لە بەرامبەر هەر فراوانبوونێك چ جوگرافی یان ئایدۆلۆجی لەلایەن سۆڤیەتەوە.[٦٦]

ترس لەیەکێتی سۆڤیەت لای ئەمەریکیەکان وایکرد هەڵمەتێکی دژ بگرێتەبەر، وە بەکارهێنانی چەکی ناوەکیش لەبەرچاو گیرابوو، وە سیاسەتی

ئەمەریکا ئەوکاتە وەستابوو لەسەر سیاسەتی ئیحتیوا(policy of containment) کە جۆرج کینان گەورە ڕاوێژکاری ئەمەریکی لە کاروباری سۆڤیەت داڕێژەری بوو.[٦٧]

ئامانج لەم سیاسەتە لەناوبردنی یەکجارەکی سۆڤیەت و هاوپەیمانەکانی نەبوو، بەڵکو ئامانج بەرگری و پاراستنی ئەمەریکا بوو وە سنووردانان و بەرتەسککردنەوەی فراوانخوازی سۆڤیەتی بوو لە داهاتوو.[٦٨]

ئەم سیاسەتە کە دژی یەکێتی سۆڤیەت ئەمەریکا گرتیە بەر لەپاش تیۆریەکەی کینان بوو چونکە کینان لە درێژەی وتارەکەیدا ئامۆژگاری ئەمەریکای دەکرد کە ڕاستەوخۆ بە جەنگ ڕووبەڕووی سۆڤیەت نەبێتەوە، بەڵکو لەگەڵ حەزە فراوانخوازیەکانی سۆڤیەت سیاسەتێکی درێژخایەن و تایبەتمەند و ژیرانە پیادە بکات، کینان پێیوابوو ئەو حەزانەی سۆڤیەت و نەبوونی یەکێتی ناوەخۆیی وردەوردە زەمینە سازدەکات بۆ ڕووخاندن.[٦٩]

ئەمەریکا ئامانج و ویستی لە جەنگی سارد ئیحتیواکردنی سۆڤیەت بوو، ئەم سیاسەتە پشتی دەبەست یان پەیوەست بوون بە (غایە) ئامانج، ئیحتیواکردنی سۆڤیەت یان شیوعیەت لەڕێگای هۆکارەکانی ماڵی و دارایی بۆ نەهێشتنی فراوانخوازی سۆڤیەتی.[٧٠]

سیاسەتی ئیحتیوا لەسەر دوو کۆڵەگەی بنەڕەتی دامەزرابوو:

١- ئابووری: ئەویش پڕۆژەی مارشاڵ بوو بۆ دەرباززکردنی وڵاتانی ئەوروپا لە کارەسات و قەیرانی ئابووری.

٢- سەربازی: کە خۆی دەبینیەوە لە دامەزراندنی پەیمانی ناتۆ بۆ ئەوەی ببێتە کەمەربەندێکی بەهێز بۆ وڵاتانی ئەوروپا لە بەرەنگاربوونەوەی سەربازگەی شیوعیەت.[٧١]

وتارەکەی(کینان) و(بنەمای ترومان):

گرنگیدان بە سوپا و چەك لەلایەن ستالین زەنگی مەترسی لێدا بۆ(جۆرج کینان) پسپۆڕ لە کاروباری سۆڤیەت لە باڵوێزخانەی ئەمریکا لە مۆسکۆ، لە تەلەگرافێکدا بۆ وەزارەتی دەرەوەی ئەمریکای ناردووە لە تەمموزی ١٩٤٧ کە لەچوارچێوەی وتارێکدا چاپکرا، لەو باوەڕەدا بوو کە بەرزەفڕی و فراوانخوازی سۆڤیەتی هەڕەشەیەکی جدیە بۆ سەر ئەمریکا و جیهان، کینان پێشنیاری سیاسەتێکی کرد کە بە(سیاسەتی بەربەست کردن ـ جڵەوکردن) ناسرا.(٧٢)

جۆرج کینان لە وتارێکدا لە گۆڤاری foreign affairs لە ساڵی ١٩٤٧ خستیەڕوو کە تیایدا وتبووی داوا و خواست ئەوەیە بە وریایی و لێزانیەوە کۆمەڵێك لە هێزەکان بۆ بەرگری و بەرەنگاری دوژمن لەو ناوچانەی کە خاوەن گرنگی و جیۆستراتیجی و جیۆپۆلەتیکن نمایش بکرێن، پیشانی یەکێتی سۆڤیەتی بدەن، بەڵام کینان لەگەڵ ئەوەدا نەبوو چەکی ئەتۆمی بەکاربێت دژ بە سۆڤیەت، چونکە ئەو یەکێتی سۆڤیەتی وادەبینی دوژمنێك نیە بە مانا و هاوشێوەی هیتلەر, وە نەخشە و خشتەیەکی زەمەنی کاتیان نیە بۆ جێبەجێ کردنی ئامانجەکانیان؛ چونکە ئەوان لەو باوەڕەدان سەرمایەداری ڕۆژئاوا لەناخی خۆیدا ڕەگ و ناوکی لەناوچوونی خۆی هەڵگرتووە بۆیە سۆڤیەت وایدەبینی پێویست ناکات بەرەنگاری ڕۆژئاوا ببنەوە مادام کۆتاییەکەی حەتمیە.(٧٣)

سیاسەتی دەوردان کە لە دوای جەنگ پیادەکرا لە پەیوەندیە نێودەوڵەتیەکاندا بەرهەمی عەقڵی سەردەم بوو پاش ئەوەی سیاسەتمەداران کەلێنێکیان بەدیکرد لەنێوان دیالۆگی دبلۆماسی سیاسی و بەرەنگاربوونەوەی سەربازی کە خۆی لەخۆیدا ڕووبەڕوو بوونەوەیەکی نادیار و شەڕێکی ڕاستەقینەی

شاراوەیە، ئەو لایەنەی ئەو سیاسەتە پەیڕەو دەکات بەرامبەرەکەی ناچاردەکات بە ڕازی بوون بە زۆربەی داواکاریەکان بە ئامانجی دەرچوون لە قەیرانەکان.(٧٤) وتارەکەی کینان گرنگیەکی مێژوویی هەبوو کەوایکرد سیاسەتی ئیحتیوا پیادە بکرێ لە بەرامبەر سۆڤیەت، وە جێبەجێ کەری ئەم سیاسەتە لە سەردەمی سەرۆك(هاری ترومان) و بنەما بەناوبانگەکەی(ترومان) لە ١٢ ی مارسی ١٩٤٧ کە ڕایگەیاند وایدەبینم و تێبینی دەکەم کە هیچ مەترسیەکی سەربازی نیە لەلایەن سۆڤیەتەوە کە ڕۆژنامەگەری ئەمەریکی وا وێنای کردووە، بەڵام مەترسی لە پەیوەندی و سیستەمی ئابووری کۆمۆنیستیەوە هەیە لە سۆڤیەت، ئەویش قۆرغی بازرگانی و کاری ئابووری کردووە لە ڕوسیا، ترومان ڕایگەیاند کە ئازادی ووشە و بیروڕا و ئازادی پەرستن و ئازادی ئابووری و بازرگانی وادەکات ئەمەریکا ڕەگەزی مانەوەی تیادا بەردەوام بێت، لە بەرامبەریشدا کۆت و بەندی ئابووری و ئازادی بەرەو نەمان دەچێت.(٧٥) ڕۆبەرت دانیلز لە شیکردنەوەی وتارەکەی کینان چەند سەرنجێك دەخاتەڕوو لە مەسەلەی بەربەستکردن(ئیحتیوا) لەگەڵ بەدگومانی مارکسیزم لەبارەی هێرشی سەرمایەداری و ترسی لەمێژینەی ڕوسەکان لە جیهانی دەرەوە(ڕووانینێکی نەخۆش ئاسا بۆ کاروباری جیهان) پتر تین و تاوی دەسەند ئاراستەیەکی گەڵاڵەکرد بۆ زیادکردنی هێزی پۆلیس و سوپای سۆڤیەتی بەرەو جیاکردنەوەی خەڵکی ڕوسیا لە دونیای دەرەوە.(٧٦)

لەئاداری ساڵی ١٩٤٧ کۆنگرێسی ئەمەریکی ڕەزامەندی لەسەر پرۆژەی ترومان دەربڕی کە بریتی بوو لە یارمەتی سەربازی و ئابووری بەو وڵاتانەی مەترسی سۆڤیەتیان لەسەرە، وەکو وڵاتی یۆنان و تورکیا کە بڕی ٤٠٠ ملیۆن دۆلار بۆ چارەسەری کێشەکانی ئەو دوو وڵاتە وەستان لە بەرامبەر هەڕەشەکانی سۆڤیەت تەرخان کرا. وەزیری بەرگری ئەمەریکا(فۆرسیتاڵ) ڕایگەیاند ئەو

ناوچانەی دەکەونە نێوان جەبەل تاریق و ئۆقیانووسی هیندی گرنگیەکی زۆری بۆ ئەمەریکا هەیە لەلایەنی سەربازی و ئابووری، سۆڤیەت ئەم پرۆژەیەی بە سەپاندنی هەژموونی دەسەلاتی ئەمریکا لە رۆژهەلاتی ناوەڕاست دادەنا. لەدوای ئەم پرۆژەیە رۆڵی بەریتانیا لە نێوەندی نێودەولەتی لاواز بوو لە چارەسەرکردنی کێشە نێودەوڵەتیەکان وە بنەمای سێ هێزە گەورەکە بەرەو دوو جەمسەری رۆیشت وە ئەم پرۆژەیە جەختی دەکردەوە لەسەر پارێزگاری لە ناوچەی رۆژهەلاتی ناوەراست دژ بە هەرەشەکانی سۆڤیەت کە ئەرکی ئەمریکایە نەك بەریتانیا.[77] بنەمای(ترومان*) دوو ئامانجی هەبوو، بەهێزکردنی هێزی سەربازی و دروستکردنی چەکی نوێ بۆ راوەستان دژ بە پەرەسەندنی کۆمۆنیزم، وە دەسەبەرکردنی بارودۆخ و ژینگەیەکی لەبار و خۆشگوزەران و چاککردنی باری دارایی کۆمەلگە هەژارەکان.[78]

ترۆمان هۆشداری دا ئەگەر یۆنان و تورکیا بچنە باوەشی کۆمۆنیزمەوە ئەوا ولاتانی تر لە ئەوروپای رۆژئاوا و ئەفریقیا و رۆژهەلاتی ناوەراستیش رۆژێك لەرۆژان دەکەونە بەر هەرەشە، هەروەها دوو میتۆدی جیاوازی ژیانی خستەروو کە یەکێکیان سەرچاوەی لە ئازادی و سەربەخۆیی دایە ئەویتر لە دکتاتۆریدا، ئەم وتانەی ترۆمان کە تیایدا ئاماژەی بۆ جەنگی ئایدۆلۆجی نێوان ئەم دوو رکابەرە دەکرد ئەمەش لەلایەن کۆنگرێسی ئەمەریکا پەسندکرا.[79]

باسی چوارەم:

پرۆژەی مارشال:

ئەمریکا پەیڕەوی لە سیاسەتێکی ئابووری و ستراتیجی کرد بۆ بەرەنگاربوونەوەی مەترسی شیوعیەت لەڕێگای پێشکەشکردنی یارمەتی و کۆمەکی و قەرزدان بە وڵاتانی ئەوروپا ئەوانەی لەدوای جەنگ تووشی داڕمان و داتەپینی ژێرخانی ئابووری و مرۆیی هاتوون، ئەم پرۆژەیە لەلایەن وەزیری دەرەوەی ئەمەریکا(جۆرج مارشال) لە ٥/یۆنیۆ/١٩٤٧ پێشکەشکرا بە مەبەستی ئاوەدانکردنەوەی ئەوروپا وە ڕایگەیاند ئەم پرۆژەیە دژی هیچ وڵات و بیروڕایەك نیە بەڵکو دژی هەژاری و برسیەتی و ئاژاوەیە، چونکە کەرتی کشتوکاڵ و پیشەسازی و بازرگانی لە ئەوروپا ڕووبەڕووی زیانی زۆر گەورە بووبۆوە وە ئەم بارودۆخەش وایدەکرد زەمینەسازی و کەشوهەوای بڵاوبوونەوەی شیوعیەتی دەڕەخساند کە لە ڕاستیدا ئەم پرۆژەیە ئامانجی سەربازی و ئابووری و سیاسی خۆی هەبوو[٨٠].(جۆرج مارشاڵ) وەزیری دەوڵەتی ئەمریکی لە ساڵی ١٩٤٧ پرۆژەیەکی پێشکەش کرد بەناوی(پرۆژەی مارشاڵ) لەپێناو چارەسەرکردنی قەیرانی ئابووری لە ئەوروپا و سەرلە نوێ بنیاتنانەوەی، ئەوەیان ڕاگەیاند کە ئەم پرۆژەیە دژی هیچ وڵات و بیرباوەڕێك نیە بەڵکو دژ بە برسیەتی و هەژاریە. مارشاڵ دەرکی بەوە کردبوو کە بواری کشتوکاڵ و بازرگانی تووشی داتەپین هاتووە لە دوای جەنگی دووەم لە بارودۆخێکی وا ئالەباردا لەوانەبوو سۆڤیەت و بیری کۆمۆنیستی دزەبکەن و ئەم هەلە بقۆزنەوە، پەرە بدەن بە دەسەڵات و شوێن پێی خۆیان، بۆیە پێشنیاری بۆ ئەمریکا کرد کە قەرز بدات بە وڵاتە ئەوروپیەکان بۆ ئەوەی کەرەستە و کەلوپەلی پێ بکڕن.[٨١]

ئاڵۆزی نێوان ڕۆژهەلاَت و ڕۆژئاوا کاتێك قووڵتر بوو کە گەلاَڵەنامەی(مارشاڵ) بۆ بووژاندنەوەی ئەورووپا ڕاگەیەنرا، ئەم پرۆژەیە یارمەتی دارایی دەدایە وڵاتە ئەورووپیەکان بە مەرجێك بەم پارەیە کالاَ و شمەکی ئەمریکی پێ بکڕن کە دەبووە هۆی جووڵێنەری ئابووری ئەمەریکاش، سۆڤیەت خوازیار بوو ئەم کۆمەکە ئەویش بگرێتەوە، بەلاَم ستالین دەیگوت ئەمە فێڵێکە لەلایەن(ترومان)ەوە، ئەوان نایانەوێ یارمەتیمان بدەن بەڵکو مەبەستیانە کاریگەری و هەیمەنەی خۆیان بسەپێنن بەسە ئەورووپیەکان.[٨٢]

ستالین وەلاَمی ئەم پرۆژەیەی دایەوە و بە پرۆژەیەکی ئیمپریالیزمی ناوبرد و بەشداری نەکرد و نەیهێشت وڵاتانی سەربە بلۆکی سۆڤیەت بەشداری بکەن، بەلاَم شازدە دەوڵەت، لەوانە ئەڵمانیای ڕۆژئاوا، لە پاریس کۆبوونەوە بەرنامەیەکیان دا، ئەمەریکا حەڤدە ملیار دۆلاری تیادا دانا، بە گشتی ئەم پرۆژەیە سەرکەوتنی بەدەست هێنا.[٨٣]

ستالین ڕایگەیاند، پرۆژەی(مارشاڵ) بۆ یارمەتیدانی ئەورووپا تەنها هۆکارێکە بۆ فراوانخوازی ئابووری ئەمەریکی. ئەمریکا هەمیشە سیاسەتی(باب المفتوح) دەرگای کراوەی لە بواری ئابووری نێودەوڵەتیدا پەیرەو دەکرد، چونکە ئەمە ڕێگایەکە بۆ چوونەژوورەوە.[٨٤]

پەیمانی باکوری ئەتڵەسی(ناتۆ) North Atlantic Treaty Organization

لەدوای جەنگی دووەمی جیهانی ڕێکەوتن و هاوپەیمانێتی هاوبەندی نێودەوڵەتی پەرەی سەند، ئەمەش لە ئەنجامی جەنگی ساردی نێوان سۆڤیەت و وڵاتانی ڕۆژئاوا، ڕۆژئاوا باری سەرنجی وابوو هەندێ لە هاوپەیمانەکانی نێوان وڵاتانی ئەورووپی بەس نیە بۆ بەرگری و پاراستنی کیشوەری ئەورووپا بەتایبەتی دوای پەرەسەندنی هەژموونی یەکێتی سۆڤیەت بەسەر ئەورووپای خۆرهەلاَت.[٨٥]

پێش باسکردنی هاوپەیمانیەتی(ناتۆ) دەبێ ئاورێك لە ڕابردوو بدەینەوە، ئەویش تیشك خستنەسەر(پەیمانی برۆکسل)ە لە ١٢/ئادار/١٩٤٨ بەسترا کە میساق و ڕێککەوتننامەیەکی سیاسی و سەربازی بوو بۆ ماوەی(٥٠) ساڵ، کە جەختی دەکردەوە لەسەر یارمەتیدانی یەکتر لە بواری لۆجستی و ئۆتۆماتیکی لە حاڵەتی پەلاماردانی دوژمنکاری بۆ سەر هێزە بەشداربووەکانی ئەم پەیمانە، ئەوانیش(فەڕەنسا، ئینگلتەرا، بەلجیکا، هۆڵەندا، لۆکسمبۆرگ) لە ئەورووپا کیشوەرەکانی تر وە دامەزراندنی ئەنجوومەنی ڕاوێژکاری.(٨٦)

کاتێ شەڕی سارد لەنێوان سەربازگەی ڕۆژئاوا و ڕۆژهەلات گەرم بوو وە دەسەلاتی سۆڤیەت لە ئەورووپا پەرەیسەند، فەڕەنسا و بەریتانیا و بەلجیکا و هۆڵەندا و لۆکسمبۆرگ کەوتنە سەر ئەو باوەڕەی کە بەرژەوەندیان واپێویست دەکات هاوپەیمانێتیەکی سەربازی پێکبهێنن.(٨٧)

لەدوای پەرەسەندنی جەنگی سارد و گەمارۆی بەرلین لەلایەن سۆڤیەت و بڵاوبوونەوەی شیوعیەت لە ئەورووپا، وڵاتانی پەیماننامەی برۆکسل وایان بە پێویست زانی بۆ هاتنە ناوەوەی هێزی ئەمریکا بۆ ناوچەکە، لە دواییشدا لێرەوە بیرۆکەی پەیمانی باکوری ئەتڵەسی دروست بوو.(٨٨)

لەمیانەی ئیمزاکردنی پەیمانی(برۆکسل) بیرۆکەی سیستەمێکی بەرگری لەنێوان ئەمریکا و وڵاتانی ئەورووپا دەرکەوت.(٨٩) هەروەها وڵاتانی ئەورووپاش زوو بۆیان دەرکەوت کە بەتەنیا ناتوانن لە بەرامبەر بڵاوبوونەوەی دەسەلاتی سۆڤیەت بوەستن بەبێ یارمەتیدانی وڵاتە یەکگرتووەکانی ئەمریکا.(٩٠) لە ١٧/ئادار/١٩٤٨(بیدوبیڤن) سکرتێری نهێنی دەوڵەتی ئەمریکا داوای لە جەنەڕاڵ(مارشاڵ) کرد کە گفتوگۆ و ئامادەکاری بکات سەبارەت بە گەیشتن و ئەنجامدانی ڕێکەوتنامەی فراوانتر سەبارەت بە بەرگری بەمەرجێ ڕێکەوتنی پێشوەختە

لەبارەی سیاسەتی بەرگری دژ بە هەر دوژمنکاریەك، بۆیە ئەم داواکاریە خرایە بەردەم ئەنجوومەنی پیرانی ئەمریکا بۆئەوەی دەنگی لەسەر بدرێت و رێگە بە ئەمریکا بدات رێکەوتنامەیەك مۆربکات لەکاتی ئاشتیدا لە دەرەوەی سنوورەکەی. بەم جۆرە ئەمریکا ئەفسەرانی خۆی نارده لەندەن بە مەبەستی گفتوگۆکردن لەگەڵ وڵاتانی پەیمانی(برۆکسل) و رێکەوتن لەسەر پەیماننامەی باکوری ئەتڵەسی.[91]

فەلسەفەی دامەزراندنی ئەم پەیمانە سەربازیە یەکەم: دامەزراندنی کەمەربەندێکی ئەمنی بە دەوری وڵاتە دیموکراسیەکانی رۆژئاوا. دووەم: گەمارۆدانی یەکێتی سۆڤیەت و کۆمۆنیزم و شوێنکەوتووانی.[92] دوابەدوای پرۆژەی ترومان ئەمریکا هەنگاوێکی تازەی نا بە دامەزراندنی پەیمانێکی سەربازی، ئەم پەیمانە لە بارودۆخێکی سیاسی و ئابووری وادا دامەزرا پاڵی بە وڵاتانی رۆژئاوای ئەوروپا نا بەشدار بن لەناویدا. لە مەترسی سۆڤیەت و دامەزراندنی چەند حکومەتێکی کۆمۆنیستی سەربە سۆڤیەت لە ناوەڕاست و رۆژهەڵاتی ئەوروپا.[93] سیناتۆری ئەمریکی(فانـدبرگ) چەند بیرۆکەی بەشداربوونی ئەمریکای لەو پەیمانە دەربڕی لەسەر بنەمای یارمەتی دوو لایەنە لەنێوان ئەمریکا و وڵاتە رۆژئاواییەکانی ئەوروپا، ئەم پەیمانە خۆئامادەکردنێکیش بوو بۆ بەستنی دوو پەیمانی دیکە، یەکێکیان لە رۆژهەڵاتی دوور بۆ ئابڵۆقەدانی چین و بزوتنەوە نیشتمانیەکانی ئەندەنووسیا و کۆریا و ڤێتنام(پەیمانی باشووری رۆژهەڵاتی ئاسیا - سیاتۆ) یەکێکی تریان لە رۆژهەڵاتی عەرەبی و دەوروبەرەکەی وەك(پەیمانی بەغدا) لەدواییدا(سنتۆ)، هەروەها پەیمانی(ئەنزۆس) لەگەڵ ئوسترالیا و نیوزیلەندا.[94]

دوای ئەوەی ئەنجوومەنی پیرانی ئەمریکا لە ١١/حوزەیران/١٩٤٨ بە زۆرینەی دەنگ پێشنیاری لیژنەی کاروباری دەرەوەی ئەمریکای پەسندکرد و ڕێگەی دا بە حکومەت بۆ بەشداری کردن و بەستنی ڕێکەتننامەی نێودەوڵەتی و هەرێمی. گفتوگۆی تایبەت لە واشنتون لەگەڵ وڵاتانی ئەوروپای خۆرهەلات(کە پێنج وڵات بوون) لەگەڵ کەنەدا دەستی پێکرد بە مەبەستی دامەزراندنی ڕێکخراوی پەیمانی باکوری ئەتڵەسی.(٩٥)

لە ٤/أبریل/١٩٤٩ وەزیرانی دەرەوەی ئەمریکا و بەریتانیا و فەرەنسە، حەوت وڵاتی تری بەڵگەنامەی دامەزراندنی(پەیمانی باکوری ئەتڵەسی) یان مۆرکردن. کە تیایدا هاتبوو(هەموو ئەم لایەنانە ڕێککەوتوون کەوا هەر دەست درێژیەکی چەکدارانە بۆ سەر هەر یەکێکیان ئەوا دەست درێژی و پەلامارە بۆ سەر هەمووان)(٩٦).

سەرەتا پانزە وڵاتی ئەوروپی تیا بەشداربوون(بەلجیکا، کەنەدا، فەرەنسا، ئایسلەند، ئیتاڵیا، لۆکسمبۆرگ، هۆڵەندا، نەرویج، پورتوغال، بەریتانیا، ئەمریکا، لەدواییدا یۆنان و تورکیا بوونە ئەندام) وە ئەڵمانیای ڕۆژئاواش ساڵی ١٩٥٤ هاتە ناویەوە. بارەگای سەرەکی ئەم پەیمانە لە(برۆکسل)ی پایتەختی بەلجیکایە.(٩٧)

لەڕاستیدا هۆکاری دروستبوونی ئەم پەیمانە بوونی سەربازی سۆڤیەتی لە وڵاتانی ڕۆژهەلاتی ئەوروپا و بوونی مەترسی و هەڕەشە لەسەر وڵاتانی ئەندامی پەیمانەکە بەتایبەتی و پاراستنی ئەمنی و ئاسایش و سەقامگیری و بەرەنگاربوونەوەی هەر پەلامار و هەڕەشەیەك بۆ سەر ئەندامان.(٩٨)

ناتۆ لەبەر چەند هۆیەك گرنگی هەبوو، بەر لەهەموو شتێك مایەی دڵساردی و نارەزایی و سۆڤیەتیەکان بوو،و بۆ ڕێبەرانی سۆڤیەت ڕوون و ئاشکرابوو کە ئامانجی شەڕخوازانەی ئەم یەکێتیە عەسکەریە – سیاسیە کە لە کاتی ئاشتیدا

دامەزراوە یەکێتی سۆڤیەتە، وە یارمەتی بەهێزکردنی پێوەندی سیاسی و ئابووری و سەربازی و کۆمەڵایەتی نێوان ئەندامەکانی دەدا، بە وتەی مێژووناس(مایکل کۆرت) تەنیا هەبوونی ئەم پەیمانە هەنگاوێکی سەرەکی بوو بە ئاراستەی جێگیرکردنی جەنگی سارد. وە سەرەتای دەستپێکرنی سیاسەتی ئیحتیوا پێکهێنانی گەورەترین هێزی ووشکانیە لە جیهان.[99]

لەبەرامبەردا سۆڤیەت بۆ بەرپەرچ دانەوەی ئەم هەنگاوەی بلۆکی سەرمایەداری ساڵی ١٤/ئایار/١٩٥٥ یەکێتیەکی سەربازی پێکهێنا لەگەڵ وڵاتەکانی ئەوروپای ڕۆژهەڵات کە ناسرابوو بە(پەیمانی وارشۆ)(ئەلبانیا، بولگاریا، چیکۆسلۆڤاکیا، ئەڵمانیای ڕۆژهەڵات، مەجەر، پۆڵەندا، ڕۆمانیا، یەکێتی سۆڤیەت)

دوای ئەوەی یەکێتی سۆڤیەت بە سەرکەوتوویی بۆمبی ئەتۆمی تەقاندەوە بووە مایەی نیگەرانی لای ئەمریکیەکان و وڵاتانی ئەندام لە ناتۆ، چونکە زانیان ئێستا ئیتر ئەوان لەپێشتر نین لە بواری چەك و چۆل لە سۆڤیەت. لە بەرامبەردا ئەمریکا بڕیاریدا بە دارشتن و بەرهەم هێنانی بۆمبی هایدرۆجینی(بالآتر). بەم جۆرە سەردەمی خراپ تێگەیشتن و بەدگومانی و ترس دروستبوو، جیهان دابەش بووبوو بەسەر دوو بلۆك، هەر وڵاتێك باوەڕی بە پێکهاتەی سیاسی و کۆمەڵایەتی خۆی هەبوو، وە ماف و شەرعیەتی ئەوەیان بەخۆیاندا بە مەبەستی پێشگرتن لە مەترسیەکان دەست وەربدەنە وڵاتانی تر، هەر کامێکیان بەدوای ڕێبەرایەتی کردن و نوێکردنەوەی سیستەمی جیهانیدا بوون، بەدوای جێگیرکردن و چوارچێوەی کاریگەری خۆیاندابوون، جووڵێنەری هەر کامێکیشیان ئایدۆلۆژی و جۆرێك دەست هەبوو کە وای لێکدەدایەوە حەق لەلای ئەوە

ئامانج لەودیوی دامەزراندنی پەیمانی ناتۆ دانانی سیستەمێکی تاکی و کۆمەڵی بوو بۆ پارێزگاری لە هەر پەلامارێك، لە سەرەتادا ترسێك هەبوو کە پەیمانی ناتۆ گۆڕانی بەسەردا بێت و ببێتە ئامرازێك بۆ پاراستنی ویلایەتە یەکگرتووەکانی ئەمریکا بە تەنها، نەك ئەوروپا، ئەمەش لەلایەن جەنەڕاڵ دیگۆڵ بەتایبەت باس دەکرا.

سەرچاوە بەکارهاتووەکان

یەکەم: سەرچاوە عەرەبییەکان:

١- أحمد نوري نعيمي، تركيا و حلف الشمال الأطلسي، أردن، ١٩٨١

٢- الأن نيفيس هنري ستيلكوماجر، موجز تأريخ الولايات المتحدة الأمريكية، ت: محمد بدرالدين خليل، دار دولية للنشر و التوزيع، قاهرة، ١٩٩٥

٣- بوني ف. ساوندرز، الولايات المتحدة و القومية العربية، ت: سامر خليل كلاس، دار نينوى للدراسات و النشر و التوزيع، سوريا، ٢٠٠١

٤- حسين شريف، السياسة الخارجية الأمريكية إتجاهاتها و تطبيقاتها و تحدياتها من الحرب العالمية الثانية إلى نظام الدولي الجديد، هيئة مصرية العامة للكتاب، مصر، ج٢، ١٩٩٤

٥- حسين شريف، ينابيع المعرفة في السياسة الدولية المعاصرة(١٩٤٥-٢٠٠٣)، مصر، ٢٠٠٣

٦- دروزيل، التأريخ الدبلوماسي، ت: نورالدين حاطوم، دمشق، ١٩٦٢

٧- ديب علي حسن، الولايات المتحدة الأمريكية من الخيمة إلى الإمبراطورية، الأوائل للنشر و التوزيع، ديمشق، ط٢، ٢٠٠٤

٨- رأفت غنيمي الشيخ، أمريكا و العالم في تأريخ الحديث و المعاصر، مصر، ٢٠٠٦

٩- عبدالعظيم رمضان، تأريخ أوروبا و العالم الحديث، مصر، ١٩٩٧

١٠- عبدالوهاب كيالي، الموسوعة السياسية، مؤسسة العربية للدراسات و النشر، بيروت، ١٩٩٥

١١- محمد إحسان، الصراعات الدولية في القرن العشرين، أربيل، ٢٠٠٠

١٢- ناهد إبراهيم دسوقي، دراسات في التأريخ الأمريكي، دار المعرفة الجامعية للنشر، مصر، ١٩٩٨

١٣- يواخم فرناو، صفحات مجهولة من تأريخ ولايات المتحدة الأمريكية، لبنان، ٢٠٠٣

دووەم: سەرچاوە کوردییەکان

١- ئاراس فەریق زەینەڵ، مێژووی ئەمریکا لە کۆنەوە تا ئەمڕۆ، چاپی یەکەم، چاپخانەی پێوەند، سلێمانی، ٢٠١٠

٢- بریتا بجورنۆلد، جەنگی سارد، وەرگێڕانی هەژار رەحیمی، چاپی یەکەم، چاپخانەی وەزارەتی رۆشنبیری، هەولێر، ٢٠١٠

٣- جان ر. ماتیوز، سەرهەڵدان و ڕووخانی یەکێتی سۆڤیەت، وەرگێرانی: ئەبوبەکر صالح، چاپخانەی وەزارەتی ڕۆشنبیری هەولێر، ٢٠١٠
٤- سەلیم حسنی، ڕێبازی سەرۆکەکانی ئەمریکا، وەرگێرانی: سەردار ئەحمەد، سلێمانی، ٢٠٠٩
٥- عەونی عبدالرحمن سبعاوی، مێژووی ئەمریکا، وەرگێرانی: محمد عبدالله کاکەسوور، هەولێر، ٢٠١٠
٦- فریشتە نورائی، مێژووی گۆڕانکاری کۆمەڵایەتی و سیاسی ئەمریکا، وەرگێرانی: هەورامان فەریق کریم، چاپی یەکەم، دهۆك
٧- مەسعود عبدالخالق، مەوسوعەی جودی، هەولێر، ٢٠٠٨
٨- یاسین حاجی زادە و زاهیر محمدی، فەرهەنگی سیاسی ئارەش، هەولێر، ٢٠٠٩
٩- یاسین صابر صالح، ئینسکلۆپیدیای گشتی، سلێمانی، ٢٠٠٥
١٠- کۆمەڵێ نووسەر، چەردەیەك لە کلتووری دیموکراسی ئەمریکا، وەرگێرانی حسن حسین و سەلام عبدالکریم، سلێمانی ٢٠٠٩

سێیەم: هەفتەنامە:

هەفتەنامەی بەڕوو(پاشکۆی ڕۆژنامەی هەولێر) ژمارە ٣٤ ی ساڵی ٢٠١٠

(١) رأفت غنیمی الشیخ، أمریکا و العالم في التأریخ الحدیث و المعاصر، مصر، ٢٠٠٦، ص ١٨٠
(٢) الموقع www.trumanlibrary.org
(٣) جواد قادر،(٣٣)مین سەرۆکی ویلایەتە یەکگرتووەکانی ئەمەریکا(هاری ترومان)، هەفتەنامەی بەڕوو، ژ٣٤ ساڵی ٢٠١٠، ل٢٤٧
(٤) دیب علي حسین، الولایات المتحدة الأمریکیة من الخیمة إلی الإمبراطوریة، طبعة الثانیة، الأوائل للنشر و التوزیع، دمشق، ٢٠٠٤، ص ٢٨٨
(٥) جواد قادر، سەرچاوەی پێشوو، ل ٢٤
(٦) یاسین صابر صالح، ئینسکلۆپیدیای گشتی، سلێمانی، ٢٠٠٥، ل ٢٢٦
(٧) الموقع www.trumanlibrary.org
(٨) دیب علي حسین، المصدر السابق، ص ٢٨٨
(٩) یواخم فرناو، صفحات مجهولة من تأریخ ولایات المتحدة الأمریکیة، لبنان ٢٠٠٣، ص٣١٧
(١٠) آلان نیفنس و هنري ستیل کوماجر، موجز تأریخ ولایات المتحدة، ترجمة: محمد بدرالدین خلیل، دار المعارف، مصر، د.ت. ج٣، ص ٤٣٦

(١١) آلان نيفنس و هنري ستيل كوماجر، المصدر السابق، ص ٤٣٦

(١٢) حسين كنعان، مستقبل علاقات العربية الأمريكية، لبنان، ٢٠٠٥، ص ١٥

(١٣) سليم حسني، سردار عزيز، ڕێبازی سەرۆکەکانی ئەمریکا، سلێمانی، ٢٠٠٩، ل ٢٥

(١٤) عونی عبدالرحمن سبعاوی، مێژووی ئەمریکا، وەرگێڕانی: محمد عبدالله کاکەسوور، هەولێر، ٢٠١٠، ل ٢٧٤

(١٥) الموقع www.trumanlibrary.org

(١٦) یاسین صابر صالح، سەرچاوەی پێشوو، ل ٣٣٦

(١٧) کۆمەڵێ نووسەر، چەردەیەک لە کلتووری دیموکراسی ئەمریکا، حەسەن حسین، سەلام عبدالكريم، ٢٠٠٩، ل ١٦٧

(١٨) بكر أحمد يعقوب، ظهور أمريكا كقوة عظمى و دورها في بلدان شرق الأوسط، أربيل، ٢٠٠٨، ص ١٦٢

(١٩) حسين شريف، ينابيع المعرفة في السياسة الدولية المعاصرة من الحرب العالمية الثانية إلى غزو العراق ١٩٤٥-٢٠٠٣، مصر، ٢٠٠٣، ص ١١٤

(٢٠) بوني ف. ساوندرز، الولايات المتحدة و القومية ا لعربية، ترجمة: سامر خليل كلاس، دار نينوى للدراسات و النشر، سورية، ٢٠٠١، ص ٢١

(٢١) حسين شريف، السياسة الخارجية الأمريكية إتجاهاتها و تطبيقاتها و تحدياتها، مصر، ١٩٩٤، ج٢، ص ٥٧

(٢٢) ئاراز فەریق زەینەڵ، مێژووی ئەمریکا لە کۆنەوە تا ئەمڕۆ، سلێمانی، ٢٠١٠، ل ٢٥٠

(٢٣) عەونی عبدالرحمن سبعاوی، سەرچاوەی پێشوو، ل ٢٧٢

(٢٤) مەسعود عبدالخالق، مەوسوعەی جودی، هەولێر، ٢٠٠٨، ل ٧٢٣

(٢٥) محمد إحسان، الصراعات الدولية في قرن العشرين، أربيل، ٢٠٠٠، ص ١٢٩

(٢٦) رأفت غنيمي الشيخ، المصدر السابق، ص ١١٨

(٢٧) عبدالوهاب الكيالي، الموسوعة السياسي، مؤسسة العربية للدراسات و النشر، بيروت، ١٩٩٥، ص ١٨٦

(٢٨) عبدالعظيم رمضان، تأريخ أوروبا و العالم الحديث، ج٣، مصر، ١٩٩٧، ص ٢٧٥.

(٢٩) ناهد إبراهيم و دسوقي، دراسات في التأريخ الأمريكي، مصر، ١٩٩٨، ص ١٧٧

(٣٠) عبدالعظيم رمضان، المصدر السابق، ص

(٣١) عوني عبدالرحمن سبعاوي؛ سەرچاوەی پێشوو، ل ٢٧٢.

(٣٢) فریشتە نورائی، مێژووی گۆڕانکاری کۆمەڵایەتی و سیاسی ئەمریکا، وەرگێڕانی: هەورامان فەریق کەریم، چاپی یەکەم، دهۆک، ل

(٣٣) محمد إحسان، المصدر السابق، ص ١٤٠.

(٣٤) عوني عبدالرحمن سبعاوي، سەرضاوةی ثێشوو، ل ٢٧٣.

(٣٥) محمد إحسان، المصدر السابق، ص ١٤٠.

* کۆنگرەی سان فرانسیسکۆ، لە ٢٥/أبریل/١٩٤٥ بە مەبەستی دروستکردنی رێکخراوی(نەتەوە یەکگرتووەکان)

(٣٦) محمد إحسان، المصدر السابق، ص ١٤٣.

(٣٧) حسن شريف، ينابيع المعرفة في السياسة الدولية المعاصرة من الحرب العالمية الثانية إلى غز العراق، مصر، ٢٠٠٣،ص ١٢٧

(٣٨) ئاراس فەریق زەینەڵ، سەرچاوەی پێشوو، ل ٣٥٥

(٣٩) بریتا بجورنۆڵد، سەرچاوەی پێشوو، ل ٣٢

(٤٠) جان ئار ماتیوز، سەرهەڵدان و ڕووخانی یەکێتی سۆڤیەت، وەرگێڕانی: أبوبکر صالح، هەولێر، ٢٠١٠، ل

(٤١) هەمان سەرچاوە، ل

(٤٢) ئاراس فەریق زەینەڵ، سەرچاوەی پێشوو، ل ٣٥٥

(٤٣) عبدالعظيم رمضان، المصدر السابق، ص ٢٨٠.

(٤٤) ئاراس فەریق زەینەڵ، سەرچاوەی پێشوو، ل ٣٥٦.

(٤٥) بریتا بجورنۆڵد، سەرچاوەی پێشوو، ل ٢٦.

(٤٦) ئاراس فەریق زەینەڵ، سەرچاوەی پێشوو، ل ٣٥٢.

(٤٧) محمد إحسان، سەرچاوەی پێشوو، ل ١٥٠.

(٤٨) بریتا بجورنۆڵد، سەرچاوەی پێشوو، ل ٣٥.

(٤٩) ئاراس فەریق زەینەڵ، سەرچاوەی پێشوو، ل ٣٥٣.

(٥٠) ئاراس فەریق زەینەڵ، سەرچاوەی پێشوو، ل ٣٦٧

(٥١) عوني عبدالرحمن سبعاوي، سەرچاوەی پێشوو، ل ٢٨٣

(٥٢) عبدالعظيم رمضان، المصدر السابق، ص ٢٧٥

(٥٣) ئاراس فەریق زەینەڵ، سەرچاوەی پێشوو، ل ٣٥٦

(٥٤) عبدالعظيم رمضان، المصدر السابق، ص ١٧٥.

(٥٥) نفس المصدر، ص ١٧٦.

(٥٦) ئاراس فەریق زەینەڵ، سەرچاوەی پێشوو، ل ٣٦٢.

(٥٧) سایتی ویکی پیدیا.

(٥٨) جان ر. ماتیۆز، سەرهەڵدان و ڕووخانی یەکێتی سۆڤیەت، وەرگێڕانی: أبوبكر صالح، هەولێر، ٢٠١٠، ل ٦٥.

(٥٩) محمد إحسان، المصدر السابق، ص ١٣١.

(٦٠) ئاراس فەریق زەینەڵ، سەرچاوەی پێشوو

(٦١) یاسین حاجی زادە زاهیر محمدی، فەرهەنگی سیاسی ئارش، هەولێر، ٢٠٠٦، ل ٤٦١.

(٦٢) ئاراس فەریق زەینەڵ، سەرچاوەی پێشوو، ل ٣٤٨

(٦٣) عونی عبدالرحمن سبعاوی، سەرچاوەی پێشوو، ل ٢٧٤

(٦٤) عبدالعظیم رمضان، المصدر السابق، ص ١٩٠.

(٦٥) نفس المصدر، ص ١٩١.

(٦٦) نفس المصدر، ص ١٩٢.

(٦٧) محمد إحسان، المصدر السابق، ص ١٤٤.

(٦٨) حسن شریف، المصدر السابق، ص ١٤٢

(٦٩) جان ر. ماتیۆز، سەرچاوەی پێشوو، ل ٦٧.

(٧٠) عبدالعظیم رمضان، المصدر السابق، ص

(٧١) ئاراس فەریق زەینەڵ، سەرچاوەی پێشوو، ل

(٧٢) عبدالعظیم رمضان، المصدر السابق، ص

(٧٣) جان ر. ماتیۆز، سەرچاوەی پێشوو، ل ٦٧.

(٧٤) عونی عبدالرحمن سبعاوی، سەرچاوەی پێشوو، ل ٢٧٤

(٧٥) فریشتە نورائی، سەرچاوەی پێشوو، ل

(٧٦) برینا بجۆرنۆڵد، سەرچاوەی پێشوو، ل ٤٠

* لە ٢٦/یۆلیۆ/١٩٤٧ ترومان بڕیارێکی دەرکرد بە یەکخستنی سوپا و هێزی دەریایی و هێزی ئاسمانی لە چوارچێوەی وەزارەتی بەرگری، وە دامەزراندنی(ئەنجومەنی ئاسایشی نەتەوەیی) بۆ دیراسەکردن و هەڵوێست وەرگرتن لە ڕووداو و پێشهاتە سیاسیەکانی دەرەوە، وە دامەزراندنی دەزگای هەواڵگری ناوەندی(C.I.A)

(٧٧) رأفت غنيمي الشيخ، المصدر السابق، ص ١٢٠

(٧٨) عونی عبدالرحمن سبعاوی. سەرچاوەی پێشوو

(٧٩) بريتا بجورنۆلد، سەرچاوەی پێشوو، ل

(٨٠) عونی عبدالرحمن سبعاوی. سەرچاوەی پێشوو

(٨١) محمد إحسان، المصدر السابق، ص

(٨٢) أحمد نوري النعيمي: تركيا و حلف شمال الأطلسي، الأردن، ١٩٨١، ص ١٥

(٨٣) دروزيل، التأريخ الدبلوماسي، ترجمة: نورالدين حاطوم، دمشق، ١٩٦٢، ص ١٩٣

(٨٤) عەونی عبدالرحمن سەبعاوی، سەرچاوەی پێشوو، ل ٢٧٧

(٨٥) أحمد نوري النعيمي، المصدر السابق، ص ١٧

(٨٦) دروزيل، المصدر السابق، ص ١٩٤

(٨٧) عونی عبدالرحمن سەبعاوی، سەرچاوەی پێشوو، ل ٢٧٧

(٨٨) دروزيل، المصدر السابق، ص ١٩٤

(٨٩) ئاراس فريق زەينەڵ، سەرچاوەی پێشوو، ل ٣٦٣

(٩٠) عەونی عبدالرحمن سەبعاوی، سەرچاوەی پێشوو، ل ٢٧٦

(٩١) هەمان سەرچاوە، ل ٢٧٧

(٩٢) أحمد نوری النعيمی، المصدر السابق، ص ١٧

(٩٣) الآن نفينز هنري كوماجر، المصدر السابق، ص ٣١٢

(٩٤) عەونی عبدالرحمن سەبعاوی، سەرچاوەی پێشوو، ل ٢٦٣

(٩٥) سایتی www.wikipedia.org

(٩٦) بريتا بجورنلۆند، سەرچاوەی پێشوو، ل ٣٦

(٩٧) عەونی عبدالرحمن سەبعاوی، سەرچاوەی پێشوو، ل ٢٨٢

(٩٨) أحمد نوری النعيمی، المصدر السابق، ص ١٨

(٩٩) حسن شريف، السياسة الخارجية الأمريكية، المصدر السابق، ص ١٣٧

* لە مایۆ/١٩٤٩ ئەمریکا و بەریتانیا و فەرەنسا ڕێککەوتن دامەزراندنی کۆماری ئەڵمانیای فیدراڵی لە بەشی ڕۆژئاوای ئەڵمانیا، لە بەرامبەردا سۆڤیەت کۆماری میللی ئەڵمانیای دامەزراند لە هەمان ساڵدا.

شازادێکی ناکام و میرێکی جوامێر
ئەلقاسب میرزای سەفەوی و سورخاب بەگی ئەردەلان

ئاوێستا رەوەند

پێشەکی :

زۆر جار بۆ نووسین ناچار دەبین پەنا ببەینە بەر ژێدەر و ووتار، کە ئاستی نرخیان کەمترە لە سەرچاوەکان.ئەم بابەتە لەو ڕووە گرنگە، سەرچاوەی رەسەن تیایدا بەکارهاتووە.هەر دوو لایەنیش (سەفەوی و ئەردەلان) گرنگی ڕووداوەکانیان بە هەند وەرگرتووە.لایەنی ئەلقاسب میرزا، شا تەهماسبی سەفەویە (١٥٢٤-١٥٧٦)، کە برای ناوبراوە، بیرەوەریەکانی خۆی نووسیووە.لایەنی سورخاب بەگی ئەردەلانیش (٩٤٥-٩٧٥ک).کە مەئمون بەگی دووەم برازای ناوبراوە، بیرەوەریەکانی خۆی نووسیووە.ئەم ڕووداوە بۆ بنەماڵەی ئەردەلان زۆر گرنگە و هەر بۆیەش لە گشت سەرچاوەکانیان ئەم بابەتەیان نرخاندووە.

دوو ئمپراتوریەتی جیهانی ئیسلامی، عوسمانی بە سەرکردایەتی سوڵتان سلێمانی قانونی (١٥٢٠ - ١٥٦٦ ز)، کە ئارەزووی فراوانخوازی لە ڕادەبەدەری هەبووە.سەفەویەکانیش لە دوای تێک شکان لە چاڵدێران لە ساڵی١٥١٤ز خاوەن پادشایکی لیهاتوو، داناو ئازایە، کە شا تەهماسبی یەکەمە (١٥٢٤-١٥٧٦ ز).هەردووفەرمانڕەوا بۆ ماوەیکی درێژ دەسەلاتدار بووینە.سەردەمی ئەوان پڕە لە کێشە و شەڕ.

هەڵاتنی ئەلقاسب میرزا بۆ لای عوسمانی ئومێدی لیک ترازانی دەوڵەتی سەفەوی خستەبەردەم عوسمانیەکان، ئەوەش هیوایێکی دوور لە ڕاستی نە بوو، یاخی بوونەکانی ناو هێزی قزڵباش گەواهی ئەم ڕاستیەیەن، لە لایێکی تر شای سەفەوی تەختی کەوتە مەترسی لە لایەن برای.هەڵاتنی شازادەکان هەر لە سەردەمی سوڵتان بایەزیدی دووەم
(١٤٨١-١٥١٢ ز) دەستی پێکردبوو.بەڵام سەیر لەوە دایە، کە هەموو ئەم هەڵگەڕاوانانە سەرەنجامیان ناکامی بوو.

بەر لە دەسپێک:-

هەندی ناو لە زمان، سەردەم و شوێنێک دەگۆڕێ و دەنووسرێ، کە ئەمەش گرفت بۆ لێکوڵەر دروست دەکا.فەرهەنگی تایبەتی واش لە بەردەست نیە، کە لە کاتی پیویست لە مێژووی میرنشینە کوردیەکان یارمەتیمان بدات.بە ناچاری و بۆ زیاتر ڕوون کردنی هەندی ناو و زاراوە لێکدانەوەیان بۆ دەکەم، کە لە کاتی ڕەخنە گرتنی مێژوویی هاوکارمان بێت.
لە بیرەوەریەکانی شای سەفەوی، کە برای شازادەی هەڵاتوو و لادەرە، بە پێچەوانەی نووسینەکانی دوای سەردەمی سەفەویەیە.شازادە بە ناوی (القاسب میرزا) ناو دەبا و هاوسەردەمی ڕوداوەکانیشە.[1] لە سەرچاوەی تری فارسی سەردەمی شا تەهماسب، کە لە١٠٠٧ کۆچی نووسراوە، لە ڕووداوەکەش نێزیکە و نووسەری دەرباری شازادە بەهرام میرزای برای شا تەهماسبە، هەر بە ئەلقاسب میرزا ناوی تۆمار دەکا.[2] بەڵام لە سەرچاوە یە کی فارسی، کە هاوسەردەمی ڕوداوەکانە، بەڵام لە قەلەمڕەوی عوسمانی نووسراوە، بە (القاص میرزا) ناوبراوە[3] لە سەرچاوە عوسمانیەکانیش، هەر بە (القاص میرزا) ناوی هاتووە.[4] کە لە وانەیە ئەم ناوە لەلایەن فارسی زانە عوسمانیەکان ولە ژێر

کارێگەری تورکی وایان تۆمار کردبی.بەڵام سەیر لەوە دایە،کە سەرچاوە ئەردەڵانیەکانی فارسیش هەر بە (القاص میرزا) ناوی دەبەن.[٥] چونکە شا تەهماسبی سەفەوی باس لە ناوی برای خۆی دەکاتن، من لە سەر ئەوە رایەم بە ئەلقاسب میرزا ناوی تۆمار بکری.بەدواداچوونم هەبوو لەسەر زیاد بوونی پاشگر (ب) لە فارسی، بەڵام هیچ نیشانەیە ک نیە کە ئەم پاشگرە بۆ بچوک کردن بێت.

قارەمانی دووەمیش ناوەکەی بە دەر نیە لە ئاریشە.برازاکەی بە (سهراب وسهراب بیگ) ناوی دباتن.[٦] شا تەهماسب سەفەوی کە میری ئەردەڵان لە نێزیکەوە دەناسێ بە (سلگان سرخاب) ناوی دەباتن.[٧] پلەی سوڵتان لەلایەن سەفەویەکان بەو میرە نیمچە سەربەخۆیانەی سەر سنووری عوسمانی گوتراوە و بۆ کەم کردنی پلەو پایە و شکۆداری سوڵتانی عوسمانیش بە کاریان هێناوە.[٨] لە شەرەفنامەش بە (سرخاب بیگ) ناوی هاتووە.[٩] لە سەرچاوەکانی ئەردەڵانیش هەر بە (سرخاب بیگ) ناوی هاتووە.[١٠] تەنیا لە سەرچاوە یک کە لە دوای ڕوخانی ئەردەڵانەکان و لە١٢٨٨کۆچی سەبارەت بە ئەردەڵانەکان نووسراوە بە (سرخاب خان) ناو براوە.[١١] چونکە ئەم نازناوەی (خان) کە نازناوێکی فەرمی یە، کە دواتر بە میرتەیمورخان کوڕی سوڵتان عەلی بەگی کوڕی سورخاب بەگ دراوە، بە راستی نازانم کە سورخاب نازناوی خانی هەبوو بێت.[١٢] لە هەندی سەرچاوەی عوسمانی هەر بە (سهراب) ناوی هاتووە.[١٣]، کە نیشانەی تورەیی ئەوان لەم میرە کوردە بە ڕۆنی بەدەر دەکەوێ.وانەبی کە ناوی سورخاب لە ئێران نامۆ بێت، لە ساڵی ٣١٠ کۆچی سەرداریکی سامانی بە ناوی (سرخاب بن وهسودان) هەبووە.[١٤] لە ساڵی ٧١٠ کۆچی (سرخاب) ناوی کێویک بووە لە نێزیک شاری تەوریز.[١٥] لە ساڵی ٩٨٨ کۆچی ئەم ناوە بە قەڵایک گوتراوە، کە لەسەر کێوی سورخاب بووە.[١٦]

منارەی سورخاب لە شاری تەوریز دەیروانیە سەر گۆرستانی تەیمورییەکان.[١٧] لە ناوەڕاستی سەدەی نۆی کۆچی لە سەردەمی جهانشای قەرە قوینلو (٨٤١-٨٧٢ کۆچی) گەڕەکی (محلـه سرخاب) لە شاری تەوریز هەبووە.[١٨] ئەوەنیشانەیە ئەم ناوە نامۆ نەبووە.هەروەها لە ناو ئەردەڵانەکان بۆ جارێکی تر چاومان بە ناوی سورخاب بەگی دووەمی ئەردەڵان دەکەوێ من سورخاب بە ڕاستتر دەزانم، هەرچەند سوهرابیش بە ڕاست دەزانم.

پەیوەندیەکانی سەفەوی و ئەردەڵان:-

هێرشی سوپای سوڵتان سلێمان خان قانونی (١٥٢٠-١٥٦٦) بۆ سەر قەڵەمڕەوی ئەردەڵان لە ساڵی ١٥٤٠ز بە سوپایەکی ٣٠،٠٠٠ کەسی بە سەرداری ڕۆستەم پاشا.لەوکاتەدا هێزی ئەردەڵان پێکدەهات لە ٨٠٠٠کەسی سوارە و پیادە.ئەردەڵانەکان توانیان بۆ ماوەی دوو ساڵ بەرگری لەخۆیان بکەن.کە دواتر سورخاب بەگ داوای هاوکاری لە شا تەهماسب دەکا، ئەویش سوپایەکی ١٥٠٠٠ سەرباز بە سەرکردایەتی حسێن بەگ ڕەوانەی شارەزوور دەکا و ئەردەڵانەکان بە سەر عوسمانیەکان سەردەکەوین.[١٩] ئەم شەڕە لە ڕۆژی پێنجشەممەی ڕێکەوتی ٢٤ ی مانگی ڕەجەبی ساڵی ٩٤٧ کۆچی (١٥٤٠ز) ڕوویداوە.٧٠٠٠ لەسوپای عوسمانی و ٣٠٠٠ لە سوپای هاوبەشی سەفەوی - ئەردەڵان دەبنە قوربانی.[٢٠] ئالێرە ئاڵوزی پەیوەندیەکانی سورخاب بەگ لەگەڵ عوسمانییەکان نیشان دەداتن.

غازی خان برادۆست کاتێک بەرەی سەفەوی بەردەدا و پەنا دەباتە بەر عوسمانی، بە هاندەری سەرەکی شاڵاوی سوپای عوسمانی بۆ سەر شارەزوور دادەنرێ.چونکە برادۆستەکان بە ڕەچەڵەک گۆرانن وپیش دەسەڵاتداری ئەردەڵانەکان لە شارەزوور ئاکنجی بووینە دوژمنایەتی کردنیان دەگەڕێتەوە

سەر قەلەمڕەوی کۆن.[٢١] غازی خان دەڤەری مەریوان داگیر دەکا، کە بەشێک بوو لە ئەردەڵان.بەڵام کە دووبارە بە خۆی و هۆزەکەی هەواداری لە سەفەویە دەکا، هێرش دەکاتە سەر حاجی شێخ بەگی بابان، کە لە فەرماندەکانی بن دەستی ئەردەڵان بوو، دووبارە کێشە لە گەڵ ئەردەڵانەکان دورست دەکاتن.دواتر غازی خان لە لایەن (القاسب میرزا) و بە فەرمانی شا تەهماسب سەری دێتە بڕین.[٢٢] ئەوە ش دەستکەوتێکی گەورە بوو، کە ئەردەڵانەکان چاوەڕیان نەدەکرد کە دوژمنێکی دێرین و دراوسی ئەوهایان لە ناوبچی.ئەڵبەتە ئەوەش ڕێ خوشکەر بوو، کە سورخاب بەگ و ئەلقاسب میرزا وەک دوست بڕوانە یەکتر.وا باوە کە دۆژمنی دۆژمنم دوستمە.شایانی باسە لەو سەردەمە بەرە گۆڕین کارێکی باو بووە، هەر وەک چوون موکریەکان لە ١٥٤١ ز لایەنی عوسمانیان بەجی دەهێڵن و ڕوو دەکەنە شا تەهماسب و لە شەرێکی خۆێناویدا لەگەڵ سوڵتان حسێن بەگی بادینان هەر سێ کوڕەکەی ڕۆستەم کوڕی بابا عومەری موکریان دەکوژرێن.[٢٣] گشت هێزەکان بە دوای بەرژەوەندی خۆیان بوونە.

بیگە بەگ ئەردەڵان بەشداری شەڕی چالدیرانی نە کرد و دواتر بەشداری هیچ لە شاڵاوەکانی شا و سوڵتانی نە کرد.بوونی شەڕ لەم دەڤەرە لە نێوان عوسمانی و سەفەوی، ڕێگای ئەوریشمی خستە مەترسی و ئەورووپا بە دوای دۆزینەوەکانی دەریایی بوو تا کەل و پەل بگوازێتە ئەورووپا.کوردستان بیبەش بوو لە قازانجەکانی ڕێی ئاوریشم وباری ئابووری تێکچوو.ئەردەڵانەکان و لەبەر ناچاری لە نێوان هەردوو زل هێز یاریان دەکرد، هەر جارە و پشتگیری یەکێکیان دەکرد.[٢٤] لە ساڵی ١٥٣٢زسوڵتان سلێمان خان هێرش دەکاتە سەر عێراق.زۆربەی سەردارەکانی هۆزی تەکلوی قزڵباش هەڵگەڕاوە لە شا هاوکاریان کرد، بیجگە لە محەمەد خانی تەکلو هاوکاری شا بوو.[٢٥] هەرچەند

هۆزی تەکلو رۆلێکی سەرەکیان هەبوو لە جێگر کردنی شا تەهماسب لەسەر دەسەڵات، بەڵام دواتر هەر ئەو بوو کوشتاری کردن.ئولامە تکلو فەرمانداری ئازەربایجان بە مەبەستی وەرگرتنی پلەی سەرۆکایەتی هۆز روو دەکاتە قەزوینی پایتەخت، لە زەنجان بەر هێرشی سوپای شا دەکەوی.بە ناچاری بەرەوو تەوریز دەکشێ و دواتر پەنا دەباتە بەر سوڵتان سلێمان خان[٢٦] کە هۆزێکی قزڵباش لە سەفەویە هەڵگەڕی جا کورد چیکردووە و چوون جوڵاوەتەوە.هێرشە کەی سوڵتان کە بە مەبەستی کەم کردنی گوشارە لەسەر ئۆزبەک خان سەرکەوتوو نەبوو.[٢٧] لە ساڵی ١٥٣٧ ز سوڵتان حسێن میری بادینان لەسەر فەرمانی سوڵتان هێرش دەکاتە سەر ئەردەڵان و شارە قەڵای زەڵم پایتەختی ئەردەڵان گەمارۆ دەدا ودواتر بەسەر مەئموون بەگی دووەمی ئەردەڵان کوڕی بیگە بەگ سەردەکەوێ و بە بارمەتە ناو براو لای خۆی گل دەداتن.[٢٨] سوڵتان بۆ تەنبی کردنی موکریەکان، کە بەرەیان گۆڕی بوو و چو بوونە ژێر چەتری شا تەهماسب.هێزێکی کوردی رادەسپێری بۆ شەڕ.سەرەنجام هێزەکانی توانیان صارم موکری کوڕی سەیفە ددین بکوژن.[٢٩] ئەوە وا نیشان دەداتن کە تەپڵی جەنگ پێش لە هەڵاتنی ئەلقاسب میرزا لێدرا بوو.

هەڵاتنی شازادە بەرەوو عوسمانی :ـ

بارودوخی ئەوروپا لە ساڵی ١٥٤٥ ئاڵوز بوو، کێشە لە نیوان لایەنگیرانی پروتستان بە بەشی لوتری و تسوینگلی.هەروەها لوتر و پاپا، گەیشتبووە ئاستی لێکدان وە شەڕ.شەڕی نیوان شارلی پێنجەم ئمپراتوری رومانی پیرۆز و شا فرانسوای یەکەم شای فەرانسە دوو هێزی ئەوروپای بە خۆی مژول کردبوو.بەستنی رێککەوتنامە لە نیوان سلێمانی قانونی و فرانسوای یەکەم مەودای دابووە سلێمان خان، کە بەرەی رۆژئاوا بۆ ماوەیە ک فراموش بکا.لە

ساڵی ١٥٤٧-١٥٤٨ پاپا پاولوس سێ یەم پشتگیری خوی لە ئمپراتور شارلی هەڵپسارد.بە بیانوی دەست تیوەردانی ناوبراو بۆ ناو کاروباری کەلیسا.[٣٠] هەر بوویە سوڵتان سلیمان بە دڵنیاییەوە رووی کردە بەرەی رۆژهەڵات.

لەساڵی ١٥٤٤زبۆ جاری یەکەم ئەلقاسب میرزا یاخی دەبی، دواتر لەبەر دایک و کورەکەی شا دەیبەخشی و لە دەسەڵاتداری شیروان دەیهیڵی.[٣١] لە ساڵی ١٥٤٧زبۆ جاری دووەم ئەلقاسب میرزا، هەرێمی شیروان بە جێ دەهێڵی، لە شا تەهماسبی برای جودا دەبێت، ئاڵای یاخی بوون هەڵدەکا.[٣٢] ئەلقاسب میرزا لە شیروان لە رێ دەشتی قەپچاق خۆی دەگەینێتە نیمچە دورگەی کریمە و لەوێش بۆ ئەدرنەی بن دەستی عوسمانی و دواتر رێی پێدەدری لە ئەستامبول چاوی بە سوڵتان بکەوی.[٣٣] لە ساتە وەختێک ئەم یاخی بوونە روو دەدا، کە شا تەهماسب حەیران دەمێنی لە بەرامبەر ئەم یاخی بوونە بێ هۆیە دا.خۆدی شا تەنیا هۆکارێک، کە بە گرنگ دەزانی و دانی پێدەنی، کە برا خۆشەویست و ئازێزەکەی بۆ یاخی بووە.ئەویش ئەوەیە چەندین جار سەرکونەی کردوە لە بەر زیادە رەوی لە مەی نوشین.شایانی باسە شا تەهماسب شکەستی سوپای قزڵباش لە چاڵدێران لە١٥١٤ز لە بەر زیادە رەوی مەی نوشین دەزانی و ئەم کردەوەی قەدەغە کردبوو[٣٤] نابی ئەوەش لە بیر بکەین کە شا تەهماسب زۆر دەمارگیر بووە لە رووی ئایینی.ئەلقاسب میرزا بە هاوکاری عوسمانیەکان قەڵای وان دەگرێ، کە سەنگەری پتەوی بەر شاڵاوی هێزی عوسمانی بۆ سەر ئازەربایجان بوو.پەنا بردنی قزڵباشە نارازیەکان بۆ لای ئەلقاسب میرزاش پڕ مەترسی بوو بۆ سەفەویە، کە تاقە هێزی سەربازیان لەو کاتە دا قزڵباشەکان بوون.[٣٥] لە مانگی رەجەبی ساڵی ٩٥٤ کۆچی (١٥٤٧ز) لە دوای تیکشکانی هێرشی ئولامە تەکلو بۆ سەر قەڵای وان، فەرماندەی قەڵا ئەمین بەگی مەحموودی شەوانە بە گوریس لە شورەی دیوار

دێتە خوار و خۆی رادەستی ئەلقاسب دەکا و کلیلی قەڵای دەخاتە بەر دەستی،دواتر قەڵاکانی سوڵتان کیپاینی، ئامیبق، سێ ئاوان، جرم، بیدکار، بارگر، روسنی، چل و تەنوزە خۆیان رادەست دا، سەرەنجام ٤٣ قەڵا خۆیان بە دەستەوە دا.[٣٦] بە مەش ئازەربایجان والا بوو بەرامبەر هەر هەڵمەتێکی سەربازی، هەر بۆیەش دواتر شا تەهماسب بریاری دا پایتەخت بۆ شاری قەزوین رابگوێزی.ئەلقاسب میرزا هەتا لەگەڵ نولامە تەکلوی قزڵباشی کە لە ساڵی ١٥٣٤ لە شا تەهماسب هەڵگەڕا بوو، کە لە پەنای عوسمانیەکان دەژیا رێکدەکەوێ.[٣٧] شالاوێکی خۆیناوی دەباتە سەر عێراقی عەجەم، لەوێش شێراز و شوشتەر رادەماڵی.کوری بەهرام میرزا، کە برازایەتی بە ئەسیر دەگری و راپێچی دەکا بۆ بەغدا.[٣٨] ئەلقاسب میرزا ئەسفەهان، قوم و کاشان بەر شالاو دەدا و تالانیەکان هەناردەی دەرباری عوسمانی دەکاتن.[٣٩] لە ساڵی ١٥٤٨ ئسکەندەر پاشا بە هاوکاری حەسەن بەگی مەحموودی بورای حاجی بەگی کوری بەهلول بەگی دۆنبەلی، کە سەرداری خۆی بوو و یەکێک لە سەردارە ئازاکانی شا تەهماسب دەهاتە ژماردن، لە دوای خیانەتی هاوسەرەکەی کە دەروازەی قەڵای خۆی لەبەرامبەر بە برای دەکاتەوە.سەرەنجام عوسمانیەکان دەست بەسەر قەڵا دەگرن و سەری حاجی بەگی دۆنبەلی دەبرن و بۆ لای سوڵتانی رەوانە دەکەن.[٤٠] شاتەهماسب لەبەرامبەر بە سوپای عوسمانی سیاسەتی زەویە سووتاوەکە بەکار دەباتن، بە فەرمانی ئەو گشت کاریزەکانی تەوریز پڕ دەکرێ، تا ئەو ئەندازەیە ئاو بەشی خواردنی خەڵکەکەش ناکاتن.لەبەر بێ ئاوی لە ماوەی چوار رۆژ پێنج هەزار ئەسب و حوشتر لەناو دەچن.سوڵتان ناچار دەبێ شار بەجێ بهێڵێ.[٤١] شکەستی شالاوەکانی شازادە بۆ سەر ئێران لە ساڵی١٥٤٨ز، رۆستەم پاشا وەزیری عوسمانی دەگەێنێتە ئەو رایە،کە ناوبراو هیچ سوودێک بە دەرباری

عوسمانی ناگەێنی.[٤٢] رۆستەم پاشا (صدر اعظم) و زاوای سوڵتان، کە مێردی کچی سوڵتانە لە هاوسەرە خوشەویستەکەی، کە بە (خورەم یا روکسانا) ناسراوە.شایانی باسە ئەم سەرۆک وەزیرە و هاوسەری سوڵتان پێشتر گومانیان خستە دڵی سوڵتان سلێمانی قانونی، کە گوایا شازادە مستەفای کوڕی سوڵتان، لە دژی باوکی پیلان دەگێڕی.توانیان وا لە سوڵتان بکەن شازادە، کە پیاوێکی ئازا، لیهاتوو، خوشەویست لەلای سوپا و خوێندەوار بوو.بە فەرمانی سوڵتان بکوژرێ.[٤٣] جا هەر ئەم سەرۆک وەزیرە دڵی سوڵتان لە شازادە زویر دەکا.فەرمان دەداتە محەمەد پاشا والی بەغدا،کە ئەلقاسب میرزا دەبێ سنووری عوسمانی بە جێ بهێڵێ ونەگەر قایل نەبوو دەبێ بکوژرێ.

ئەلقاسب میرزا بە ئاگادار بوون لەم پیلانە، هێزەکانی بەرەوو ئەردەڵان دەکێشی و خۆی لە پیلانی عوسمانی رزگار دەکا.[٤٤] وەک باس کرا سوڵتان لەژێر کاریگەری پیاوانی دەربار هەڵویست دەگۆڕی.سەید میر عەزیز نوێنەری ئەلقاسب میرزا کە تاڵانیەکانی هێرش بۆ سەر ئێران بۆ ئاستانەی بردبوو.سوڵتانیش ناوبراوی بە شەمشیر و خەفتان خەڵات کردبوو و ڕەوانی لای شازادەی کردبوو، بەڵام لە ڕەها (ئورفا) بەند و تاڵان دەکرێ.سوڵتان بەوەش نەوەستا وفەرمانی خنکاندنی ئەزەر عەلی بەگ و کوڕەکەی کە سەرداریکی شازادەبوو و حوکمداری سیوەرک بوو دەداتن.[٤٥] دەگوترێ هۆکاری کوژرانی باڵیوزی ئەلقاسب میرزا، هەرچەند تاڵانییەکانی ئەسفەهانیشی پێبووە، لەبەر حەسوودی کاربەدەستانی دەربار بووە.گومان دەخەنە ناو دڵی سوڵتان، ئەویش فەرمانی کوشتنی باڵیوزدەداتن.[٤٦] بەڵام ئەوە خوی سوڵتان سلێمان بوو.لە دوای هەڵمەتە سەرنەکەوتووەکەی لە ساڵی ١٥٢٣ ز، ئسکەندەر چەلەبی دەفتەردار و ئیبراهیم پاشا والی حەلەب، کە بە هاندەری

ئەم هەڵمەتە سەرنەکەوتووەی سەر تەوریز دەزانی لەناو دەباتن.[47] سلێمان خان ئوباڵی هەر سەرنەکەوتنێکی خۆی دەخستە شانی یەکیک.

گەمارۆی ئەلقاسب میرزا و هێرش کردنە سەری :

هەواڵەکانی پشتگیر نەکردنی لەلایەن سوڵتان گەیشتە ئەلقاسب میرزا، راوێژ بە قایتمز برای سورخاب بەگ دەکا،کە سەرداری سەنجەقی قەرەتەپە و بابیلان بوو، لە هەڵمەتی سەر ئێرانیش شان بە شانی شازادە شەڕی کردبوو، کە پەنا ببەنە بەر سورخاب بەگی برای.قایتمز[48] سورخاب بەگ دەسەڵاتداری دەڤەرەکانی نوی، مەریوان، تنورە، هەورەمان، کلو، کلاس و نشکاف بوو لە میرنشینی ئەردەڵان.[49] متمانە بوونی شازادە بە رای ئەردەڵانیەکان دەگەڕێتەوە بۆ پەیوەندییە کی دوور و درێژە کە پێشتریش باسی لێکرا، هەروەها ناچار بووە پەنایان بۆ بباتن.

هێزەکانی عوسمانی هێزەکانی ئەلقاسب میرزایان گەمارۆ دا، هێزەکانی میر میرانی ئامەد لە هەولێر دادەبەزن، هێزەکانی محەحەد پاشا میر میرانی روملی لە مووسل دامەزرابوون.بۆداق بەگ باشی ئاجق لە کەرکوک سەنگەری گرتبوو.والی بەغدا بە هێزەکانی کەوتنە رێ.لەشکری بیگە بەگی ئەردەڵان لە قەڵای نۆی، کە بە سەر دەربەندی بەگ باسانی دەیروانی سەنگەری گرتبوو.ئومیدی دەرباز بوونیان لە شازادەیان گرتبوو.[50] لە ئاستانە قەرە عەلی چاوش قونیەلی بە مەبەستی دانوستاندن سەردانی شازادەی گەمارۆ دراو دەکاتن.شازادەش (ئای دوغمش) لە سەردارەکانی لەگەڵ ناوبراو رەوانی ئاستان دەکاتن، بەڵام سوڵتان فەرمانی رووت کردن و هەڵواسینی باڵیوز دەداتن، کە وانیشان دەدرێ کە دوو را هەبووە لە دەرباری عوسمانی.یەکەمیان لەگەڵ شەڕ و ئەوی تر لەگەڵ ئاشتی بووە کە سەر ناکەون.[51] بەمەش تەنیا شەڕ لە

چاوەڕوانی شازادەی ناکام دەبێ.لەنامەیەک کە ئاراستەی بیگە بەگی ئەردەڵان دەکاتن، کە پەنای پیبداتن، ناوبراو ڕەتی دەکاتن.شازادە بۆ دەرباز بوون لەم کارەساتە بە نیاز بوو لە ڕێی دەربەندی دەرتەنگ ڕوو بکاتە لووڕستان.بەڵام وەزیر محەمەد پاشا بە هێزێکی بڕۆسکە ئاسا لە ڕێ قەرەداغ و لە ئاقف توت کەلوپەلەکانی شازادە دەگرێ و بەشێک لە سۆپاکەی لەناو دەباتن.ئەلقاسب میرزا بە ناچاری ڕوودەکاتە چغان لە نێزیک قەڵای قزڵجە.[52] بیگە بەگیش بە هێزەکانی (علم الدین)ی کوڕی میری قەڵای نوی، لە دەربەندی بەگ باسان زەبرێکی کوشەندەی لە هێزە ماندوەکەی شازادە دەوەشێنێ.ئەلقاسب میرزا ئازایانە خۆی لەم بوسەیە ڕزگار دەکاتن و ڕوو لە قەڵای مهرەبان (مەریوان) دەکات، بە نیازی گۆڕینی نەخشەی کشانەوەی بۆ دەڤەری شیروان، لە ڕێ (لواء) بابان، ورمێ،قەڵای کوکرچینلیک،چقورسو و قەرەباغ خۆی بگەینێتە دەڤەری شیروان.[53] بە بەڕێ کەوتنی شا تەهماسب لە تەورێز بەرەوو شارەزوور و دابەزینی لە مێرگەکانی تەخت سلێمان، ئەم نەخشەیەش پوچەڵ دەبێت.[54] بە دەرکەوتنی هێزێکی ٢٠٠٠٠ سەربازی بەهرام میرزا، کە قین لە دڵیشە لە ئەلقاب میرزای برای، لە بەر بە ئەسیر بردنی کوڕی.ئەم نەخشەیە سەر ناگری.پەلەماردانی قەڵای مەریوانی لەلایەن هێزەکانی بەهرام میرزا.ژمارەیێکی کەم لە یاران لەگەڵ ئەلقاسب میرزا دەمێنین.گشت نەخشەکانی شازادە شکەست دەهێنن لە گەیشتن بە شوێنیکی ئارام، بە ناچاری پەنا دەباتە ناوچەی سۆرانی ژێر دەسەڵاتی سورخاب بەگ.پێشتر سورخاب بەگ لە نامەیێکی نهێنی دا بە شازادەی داماو ڕادەگەێنی، کە تاکە ڕێگای ڕزگاری ئەوەیە کە ئەو تکاکار بێت لە لای شا تەهماسب، کە کەسێکی متمانە کراوئامادە بێت و بەڵێنی بەخشین بداتن لە

سەر زمانی شا و سوێندی شا دووبارە بکاتن لە سەر بەخشینەکە تا ئەلقاسب میرزا رزگاری ببێ.[٥٥]

سورخاب بەگ قەلای مەریوان لە دەست دەدا و قەلا دەکەوێتە بن دەستی بەهرام میرزا و ئەم قەلایە ویران دەکرێ.[٥٦] قەلەمڕەوی سورخاب بەگ بە گشتی لە دەستی دەچێ، لە بەرامبەر شالاوی بەهێزی بیگە بەگی ئەردەلان.سورخاب بەگ و ئەلقاسب میرزا پەنا دەبەنە شورەی بلندی قەلای (مشعله یان شبله) زیانی مادی و گیانی لە خەلکی قەلەمڕەوی سورخاب بەگ دەکەوێ.کە زۆر قورس بووە.ئەم ڕوداوە دەبێتە هۆی تێک چوونی پەیوەندیەکانی کوڕانی مەئمون بەگی یەکەمی ئەردەلانیش.بیگە بەگ نامەیێک ئاراستەی سورخاب بەگ دەکاتن بۆ ڕادەسدانی شازادە، لە وەلامدا سورخاب بەگ دەلێ : من سوێندم خواردووە کە بیپاریزم و خیانەتی لێ نەکەم و ڕێگری نەبم لە چوونی.[٥٧] ئازایەتی و جوامیری سورخاب بەگ لەم ڕوداوانە دیارە و جێگای هێچ گومانیک نییە.دانوستاندنی لەگەل دەرباری سەفەوی توانا و کارامەیی ئەو نیشان دەدا.بەلام ئازایەتی و بیباکی ئەلقاسب میرزاش لەم نەهامەتیەش بەدەر دەکەوێ، کە چوون نەخشەی کێشاوە و دلسارد نەبووە، خۆی نەسپاردووتە سەرنوشت و نا ئومید بێت.خالی هاوبەشی ئەم دوو سەرکردیە، لە دانوستاندن، شەڕکردن، نائومید نەبوون وبیباکانە هەلسوکەوت کردن لەگەل ڕووداوەکان بەر چاوە.

وا نەبێ ئەلقاسب میرزا بیری لە دانوستاندنی نەکردبێ.چونکە هێزەکەی لەلایەن عوسمانی و سەفەوی بە تەواوی گەمارۆ درابوو.نامەیە ک بە ناوەڕۆکی خۆ بە دەست دانەوە و تکا کاری لە بەخشێنی ڕادەستی (بدیع الزمان) کوڕە ئەسیرەکەی بەهرام میرزا دەکا، لەگەل میرزا باقری هاوڕێی دێرینی ڕەوانەی دەرباری شا تەهماسب دەکاتن، بەلام شا هێچ وەلامێک ناداتن و بێ دەنگ

دەبێ.لە کاتێک کە هێزەکانی ئەلقاسب میرزا هێشتا لە ئامادەیی و شەڕ دان.[٥٨] سورخاب بەگ لە نامەی تکا کاری بۆبەخشینی شازادەی یاخی، داوای هاتنی شا نعمەت ئەڵڵای قەهستانی، کە زاوای شایە دەکاتن، بە مەرجێک کە شا سوێند بخواتن، کە ئەلقاسب میرزا نەکوژێ.ئەوجا ئەو شازادە ڕادەستی ئەوان دەکا.شاش بە هاتنی نامەی میرزادەی ئەردەڵان کڕنوش بۆ خوا دەباتن بۆ ئەم سەرکەوتنە.وەڵامی سورخاب بەگ دەداتن کە شازادە گیانی پارێزراوە ئەگەر خۆی ڕادەست بداتن.[٥٩]

پرسیارێک لە خومان دەکەین بۆ شا تەهماسب لە وەڵامی تکا کاری سورخاب بەگ، بەڵێنی بەخشین دەدا، پێم وایە بڕوای تەواوی بە وەفاداری سورخاب بەگی هەبووە، بەباش نەزانیوە سەردارێکی وا لە خۆی نائومید بکا و ئەلقاسب میرزای نائومید بخاتە بەر دەستی چارەنووسی نادیار.سورخاب بەگ بەم کارەی توانی ئاسایش بۆ هەرێمەکە بە دەست بهێنێ و ببێ بە خاوەن متمانەی شا تەهماسب.بە ڕادەستدانی ئەلقاسب میرزا بە دەرباری سەفەوی.

هێزەکانی عوسمانیش دەستیان دایە کشانەوەی و مەئمون بەگی دووەم کوڕی بیگە بەگ، کە توانای بەرگری لە بەرامبەر سورخاب بەگی نەبووە.بە ناوی بەخشێنی پلە بانگهێشتی ئستامبول دەکەن، هێزەکانی عوسمانیش ئارەزووی شەڕیان لەگەڵ سەفەویە نامێنێ چ لەبەر کەمی هێز یا هەر هۆکارێکی تر بێت.[٦٠] سورخاب بەگ دەست دەخاتە سەر قەڵەمڕەوی مەئمون بەگی دووەم و محەمەد بەگی برای و بەمە جارێکی تر میرنشینی ئەردەڵان یەک دەخا.[٦١] باس لەوەش دەکرێ دەرباری سەفەوی ساڵانە بڕی هەزار تومان وەک خەڵات بە سورخاب بەگیان داوە.[٦٢] وەک لە شەرەفنامە هاتووە هەر سەد تومان بەرامبەر دوو سەد هەزار ئاقچەی عوسمانی بووە،کە بڕی هەزار تومان دەکاتە بڕی دوو میلیۆن ئاقچەی عوسمانی.([٦٣] کە پارە یەکی زۆر بووە لەو سەردەمەدا.

کۆتایی دوو قارەمان:-

سەرەنجام ئەم ڕووداوە زۆر خوێناوی بوو.سەرچاوەکان هاوڕان، کە بە گەیشتنی ئەلقاسب میرزا بۆ لای شا
تەهماسب بەند دەکرێ و لە بەندیخانەی(قەهقەهە) بەند دەکرێ و لە دوای ساڵێک لە سەر دیوار فڕێ دەدرێتە خوارەوە و دەکوژرێ.[٦٤] بەڵام ئەگەر سەیری بیرەوەریەکانی شا بکەین کوژرانی شازادە و شوێنەکەی جودایە و نووسیوویەتی: ((دوای چەند ڕۆژ، بە ئەلقاسب میرزام گوت: خوا گەورەترە لە خوانکاری تۆ، لە ژێر چاودێری پاسەوانەکان وبە بەند کراوی ڕەوانەی قەڵای ئەلەموتم کرد و لە دوای چەند ڕۆژێک چەند پاسەوانێکی داخ لە دڵ لە بەرامبەر خوێنی ڕژاوی باوکیان کە لەسەر دەستی ئەلقاسب میرزا ڕژا بوو، لە دیواری قەڵای ئەلەموت هەڵی دەهاوێنە خوار)).[٦٥] ئالێرە پیلانگێڕی شا و بێ وەفایی ئەو لە بەرامبەر بە سوێندی نیشان دەداتن.

میرنشینی ئەردەڵان وا بە ئاسانی لە ژێر سەرکردایەتی سورخاب بەگ یەکناگرێ.سوڵتان سلیمانی قانونی لە ساڵی ١٥٥٠ز، پەیام دەداتە بیگە بەگ بۆ لەناو بردنی سورخاب بەگ.سێ مانگ سورخاب گەمارۆ دەدرێ و تا هێزەکانی سەفەوی دەگەنە لای.بیگە بەگ لەدوای شەڕێکی خوێناوی پاشەکشێ دەکا.لە ساڵی ١٥٥٤زهێزەکانی عوسمان پاشا هەڵمەت دەباتە سەری، دووبارە بە هاوکاری هێزەکانی سەفەوی ڕزگاری دەبێت لە لەناوچوون.دواتر مەئمون بەگی دووەم کوڕی بیگە بەگ، بە هاوکاری هێزەکانی دیاربەکر،حەلەب، قەرەمان، مەرعەش، سیواس و بەغدا هێرش دەکەنە سەری و سەرناکەون.[٦٦] لە سەر دەستی سورخاب میرنشینەکە یک دەگرێ

شایانی باسە لە ساڵی ١٥٥٥ز لە ڕێکەوتنامەی ئەماسیا سەفەوی و عوسمانی ڕێکدەکەون.[٦٧] سورخاب بەگ قەڵاکانی (مشعلە و شمع ایران " شمیران")

لەدەست دەدا، نۆ سەرۆک هۆز و قەڵاکانیان سورخاب بەگ بەجێ دەهێڵن و ڕوودەکەنە عوسمانی.یان بە واتەیە کی تر قەڵاکانیان بەر بەشی عوسمانی دەکەون.تەنیا قەڵای مهرەبان بۆ دەمێنێ.ئاشتی بۆ ماوەیەک باڵ دەکێشی بە سەرناوچەکە.[٦٨] بەڵام جوامێری لەبەرامبەر بە بەرژەوەندی دوو زلهێز مانای نیە.قەلەمرەوی میر نشینی ئەردەڵان بەر تەسک دەبێ و ئەردەڵانەکان توانای خۆیان بۆ ماوەیک لە دەست دەدەن.

پەراویزەکان:

١ـ صفوی شاه طهماسب بن اسماعیل، تذکره شاه طهماسب، بامقدمه امر الله صفری، انتشارات شرق ، چاپ دوم ،تهران،١٣٦٣هـش،ص٢١.

٢ـ افوشتەای نطنزی محمود بن هدایت الله، نقاوة الاثار في ذكر الاخيار در تاريخ صفويه ، به اهتمام دكتر احسان اشراقی، شرکت انتشارات علمی و فرهنگی،چاپ دوم،تهران، ١٣٧٣ ش،ص ٩٦.

٣ـ بدلیسی امیر شرف خان، شرفنامه، بامقدمه محمد عباسی،نشر حدیث، چاپ سوم،تهران١٣٧٣ش،ص١٢١.

٤ـ پچوی ابراهیم ، تاریخ پچوی ،مطبعه عامره ، اسلامبول ، ١٢٨٣ ، جلد اول ، ص ٢٧٦ .

٥ـ قاضی ملا محمد شریف، زبده التواریخ سنندجی،به کوشش محمد رئوف توکلی،انتشارات توکلی،تهران،١٣٧٩ش،ص١٦.

٦ـ مأمون بك بن بيگه بك ، مذكرات مأمون بك بن بيگه بك ، ترجمه محمد جميل الروژبياني و شكور مصطفى،المجمع العلمي العراقي الهيئة الكردية، بغداد، ١٩٨٠ م ، صص٦٤ـ٦٦ـ٧٣.

٧ـ همان ، صفوی شاه طهماسب بن اسماعیل ، ص ٦٢ .

٨ـ میراحمدی دکترمریم،تاریخ سیاسی واجتماعی ایران در عصر صفویه، مؤسسه انتشارات امیر کبیر ،تهران،١٣٧١ش،ص١٤٣.

٩ـ همان، بدلیسی امیر شرف خان،ص١٢١.

١٠ـ همان، قاضی ملا محمد شریف، ص١٦؛ ناشناس، تاریخ کرد، کتابخانه ملی ایران،تهران، شماره ف/٢٢١٣، برگ١ ؛وقایع نگار کردستانی علی اکبر، حدیقه ناصریه،بامقدمه محمد رئوف توکلی، تهران،١٣٦٤ش،ص١٢٠.

١١ـ بابانی عبدالقادر ابن رستم،سیر الاکراد،بکوشش محمد رئوف توکلی،تهران، ١٣٦٦ ش،ص٤٠.

١٢ـ اردلان مستوره ، تاریخ الاکراد ، ویرایش جما ل احمدی آیین ، انتشارات اراس ، اربیل ، ٢٠٠٥ م ، ص ٤٣ .

١٣ـپچوی ابراهیم افندی بن عبد الله دفتردار رومی ، تاریخ پچوی ، جلد اول ، ص ٢٧٦.

١٤ــ محمـد بـن جعفـر الرشـخی ابوبکر،تـاریخ بخارا،ترجمـه ابـو نـصـر احمـد بـن محمـد بـن نـصـر القبادی،انتشارات توس،ص٣٦٩.

١٥ــابوالقاسم عبدالله بن محمد القاشانی،تاریخ اولجایتو،بـه اهتمام مهین همبلی،شرکت انتشارات علمـی و فرهنگی،چاپ دوم ،تهران،١٣٨٤،ص١١٦.

١٦ ـ ترکمان اسکندر بیگ ، تاریخ عالم آرای عباسی ، موسسه انتشارات امیر کبیر ، چاپ چهارم ، تهران ، ١٣٧٨ ، جلد دوم ، ص ٨٢٦ .

١٧ــ نـادر میـرزا قاجار،تـاریخ و جغرافی دار الـسلطنه تبریـز، مقدمـه و تـصحیح و تحشیه غلامرضـا طباطبائی،انتشارات ستوده، تهران،١٣٧٣،ص٩٩.

١٨ ـ دکتر حسین میر جعفری، تـاریخ تحولات سیاسی،اجتماعی، اقتصادی و فرهنگی ایران در دوره تیموریان و ترکمانان،سازمان مطا لعه و تدوین سمت ،چاپ پنجم، اصفهان، ١٣٨٥ ،ص٢٥٥.

١٩ــ سـنندجی میـرزا شـکر الله، تحفـه ناصـری، مقابلـه دکترحشمت الله طبیبی،موسـسه انتـشارات امیـر کبیر،تهران،١٣٦٦ش،صص٩٧ـ٩٨.

٢٠ـ مردوخ کردستانی محمد ، تاریخ مردوخ ، انتشارات غریقی ، چاپ دوم ، سنندج ، ١٣٥١ ، جلد اول ، صص ٩٥،٩٦ .

٢١ـ همان ، بدلیسی امیر شرف خان ، ص ٣٨٢ .

٢٢ـ المصدر السابق،مأمون بك بن بیگه بك،صص ٢٤ـ٢٩ـ٣٤ـ٣٥.

٢٣ـ همان، بدلیسی امیر شرف خان، صص٣٧٥،٣٧٤.

٢٤ـ اردلان شیرین ، خاندان کرد اردلان ، مترجم مرتضی اردلان ، نشر تاریخ ایران ، تهران ، ١٣٨٧ ، صص ٤٥ ، ٤٦ .

٢٥ـ روملو حسن بیگ ، احسن التواریخ ، تصحیح عبد الحسین نوایی ، نشر بابك ، تهران ، ١٣٥٧ ، صص ٣٣٠ ، ٣٣١ .

٢٦ـ نویدی زین العابدین علی بن عبدالمومن ، تکمله الاخبار ، به کوشش عبد الحسین نوایی ، تهران ، ١٣٦٩ صص ٧١ ، ٧٢ .

٢٧ـ مینورسکی ولادیمیر ، تاریخ تبریز ، ترجمه عبد العلی کارنگ ، تبریز ، ١٣٤٦ ص ٥١ .

٢٨ـ عماد عبد السلام رووف ، السلطان حسین الولی ، الجمعیه الثقافیه التاریخیه لکردستان ، رقم ٣ ، اربیل ، ٢٠٠٩ ،ص٤٧ .

٢٩ـ نفس المصدر ،ص ٤١ .

٣٠ـ دورانت ویل ، تاریخ تمدن ، مترجم فریدون بدرەای و ... ، انتشارات علمی و فرهنگی ، چاپ یازدهم ، تهران ، ١٣٨٥ ، جلد ششم ، صص ٥٣١ ، ٥٣٢ ، ٥٣٧ .

٣١ـ پیرنیا مشیر الدوله حسن ، تاریخ ایران،کتابفروشی خیام ، چاپ سوم ، تهران ، ١٣٦٢ ، ص ٦٧٠ .

٣٢ـ همان،بدلیسی امیر شرف خان،ص١٢١.

٣٣ـ چەلەبی نەولیا،کورد لە میژووی دراوسیکانیدا، کوری زانیاری کورد، بەغدا، ١٩٧٩،ل ١٦١.

٣٤ـ همان، صفوی شاه طهماسب بن اسماعیل، صص٢٩ـ٤٣.

٣٥ـ المصدر السابق،مأمون بك بیگە بك،صص٣٧ـ٤١.

٣٦ـ راجر سنیڤری ، ئیرانی سەردەمی سەفەوی ، وەرگیرانی سەلاحەددین ئاشتی ، بنکەی ژین ، سلێمانی ، ٢٠٠٦ ، ل ١١٥ .

٣٧ـ سەرچاوەی پیشوو ، چەلەبی نەولیا ، ل١٦٢ ، ١٩١ .

٣٨ـ همان،صفوی شاه طهماسب بن اسماعیل، صص٥٥ـ٥٨ـ٦٠ـ٦١ ؛ ترکمان اسکندر بیگ، تاریخ عالم آرای عباسی، زیر نظر ایرج میرزا، موسسە انتشارات امیر کبیر ، چاپ چهارم ، تهران ، ١٣٨٧ش، جلداول ،ص ٧٣.

٣٩ ـ پچوی ابراهیم افندی بن عبد الله دفتردار رومی ، صص ٢٧٦ ، ٢٧٨ .

٤٠ـ قمی قاضی احمد ، خلاصە التواریخ ، بە کوشش دکتر احسان اشراقی ، انتشارات دانشگاه تهران ، تهران ، ١٣٥٩ ،جلد اول ، ص ٣٣٦ .

٤١ـ روملو حسن بیگ ، احسن التواریخ ، تصحیح عبد الحسین نوایی ، انتشارات بابك ، تهران ، ١٣٥٧ ، صص ٤٢٤ ، ٤٢٦

٤٢ـ بدلیسی شەرف خان، شەرەفنامە، وەرگیرانی سەلاحەدین ئاشتی ، بنکەی ژین، سلیمانی،٢٠٠٧ ز،بەرگی دووەم، ل٢٢٤.

٤٣ـ ارسلان شکیب ، تاریخ الدولة العُثمانیة ، دار ابن کثیر ، دمشق ، ٢٠٠١ ، ص ١٦٣ .

٤٤ـ همان، صفوی شاه طهماسب بن اسماعیل، صص٦٢ ، ٦٣ .

٤٥ـ المصدر السابق ، مامون بك بن بیگە بك ، صص ٥٣ ، ٥٤ .

٤٦ـ لطفی پاشا احمد تواریخ آل عثمان ، مطبعە عامرە ، اسلامبول ، ١٢٩٢ ، ص ٤٤٣ .

٤٧ـ پچوی ابراهیم افندی بن عبد الله دفتر دار رومی ، صص ١٨٧ ، ١٩١ .

٤٨ـ پچوی ابراهیم افندی بن عبد الله دفتر دار رومی، ص ٥٣ .

٤٩ـ اردلان مستورە ، تاریخ الاکراد، اراس ، اربیل ، ٢٠٠٥ ،ص٣٤.

٥٠ـ المصدر السابق ، مامون بك بن بیگە بك،صص٥٤ـ٥٥ـ٥٦ـ٥٧.

٥١ـ نفس المصدر ، ص ٥٤ .

٥٢ـ نفس المصدر ، ص ٥٦ .

٥٣ـ نفس المصدر ، صص ٥٦ ، ٥٧ .

٥٤ـ نفس المصدر ، ص ٥٥ .

٥٥ـ نفس المصدر، ص ٥٨؛ همان ، ترکمان اسکندر بیگ ، ص٧٤.

٥٦ـ همان، سننجی میرزا شکر الله ، ص٩٨.

٥٧ـ المصدر السابق،مأمون بك بن بیگه بك،ص٥٨.

٥٨ـ همان،صفوی شاه طهماسب بن اسماعیل،ص٦٢.

٥٩ـ همان، بدلیسی امیر شریف خان،ص١٢١.

٦٠ـ المصدر السابق، مأمون بك بن بیگه بك،ص٥٩.

٦١ـ همان، سننجی میرزا شکر الله،ص٩٦.

٦٢ـ همان، قاضی ملا محمد شریف، ص١٢١ ؛ اردلان مستوره ، ص ٣٨؛ همو، سننجی میرزا شکر الله ، ص٩٨.

٦٣ـ همان، بدلیسی شرف خان، ص٥٧١.

٦٤ـ همو، بدلیسی امیر شرف خان، ص١٢١؛ همان،قاضی ملا محمد شریف،ص١٧.

٦٥ـ همان،صفوی شاه طهماسب بن اسماعیل،ص٦٤.

٦٦ـ المصدر السابق ، مأموب بگ بن بیگه بك ، صص ٦٢ ، ٦٣ ، ٦٦، ٦٧ .

٦٧ـ همان، ترکمان اسکندر بیگ،ص٧٥.

٦٨ـ المصدر السابق ، مامون بك بن بیگه بك ، ص ٨٠ .

سەرچاوەکان

دەستنووسە چاپ نەکراوەکان

فارسی

١ـ ناشناس، تاریخ کرد،کتابخانه ملی ایران،تهران،شماره ف/٢٢١٣.

سەرچاوە

A- فارسی

١ـ اردلان مستوره،تاریخ الاکراد،اراس،اربیل،٢٠٠٥م.

٢ـ افوشتەای نطنزی محمود بن هدایت الله ، نقاوة الاثار فی ذکر الاخیار در تاریخ صفویه،به اهتمام دکتر احسان اشراقی،شرکت انتشارات علمی و فرهنگی،چاپ دوم،تهران،١٣٧٣ش.

٣ـ الزخشي ابو بكر محمد بن جعفر ، تاريخ بخارا ، ترجمة ابو نصر احمد بن محمد بن نصر القبادي ، تلخيص محمد بن زفر بن عمر ،تصحيح و تحشية مدرس رضوى ، انتشارات توس ، چاپ سوم ، تهران ، ١٣٨٧ هـ ش .

٤ـ القاشي ابو القاسم عبد الله بن محمد ، تاريخ اولجايتو ، به اهتمام مهين همبلى ، شركت انتشارات علمى و فرهنگى ،چاپ دوم ، تهران ، ١٣٨٤ .

٥ـ بابانى عبدالقادرابن رستم، سيرالاكراد،بكوشش محمد رئوف توكلى،تهران،١٣٦٦ش.

٦ـ بدليسى امير شرف خان، شرفنامه، بامقدمه محمد عباسى،نشر حديث،چاپ سوم،تهران،١٣٧٣ش.

٧ـ پيرنيا مشير الدوله حسن ، تاريخ ايران ، كتابفروشى خيام ، چاپ سوم ، تهران ، ١٣٦٢ .

٨ـ تركمان اسكندر بيگ، تاريخ عالم آراى عباسى،زير نظرايرج افشار،موسسه انتشارات امير كبير،تهران، ١٣٨٧ش.

٩ـ سنندجى ميرزا شكر الله، تحفه ناصرى، مقابله دكتر حشمت الله طبيبى، مؤسسه انتشارات امير كبير،تهران،١٣٦٦ش.

١٠ـ صفوى شاه طهماسب بن اسماعيل، تذكره شاه طهماسب، بامقدمه امر الله صفرى، انتشارات شرق،چاپ دوم،تهران،١٣٦٣ش.

١١ـ قاجار نادر ميرزا ، تاريخ و جغرافى دار السلطنه تبريز ، مقدمه، تصحيح و تحشيه غلامرضا طباطبائى ، انتشارات ستوده ، تهران ، ١٣٧٣ .

١٢ـ قاضى ملا محمد شريف، زبده التواريخ سنندجى،به كوشش محمد رئوف توكلى،انتشارات توكلى،تهران،١٣٧٩ش.

١٣ـ وقايع نگاركردستانى على اكبر،حديقه ناصريه، بامقدمه محمد رئوف توكلى،تهران،١٣٦٤ش.

١٤ ـ قمى قاضى احمد ، خلاصه التواريخ ، به كوشش دكتر احسان اشراقى ، انتشارات دانشگاه تهران ، ١٣٥٩ .

١٥ ـ نويدى زين العابدين على بن عبد المؤمن ، تكمله الاخبار ، به كوشش عبد الحسين نوائى ، تهران ، ١٣٦٩ .

Bـ‌كوردی

١ـ بدلیسی شەرەف خان، شەرەفنامە، وەرگێرانی سەلاحەدین ئاشتی ، بنکەی ژین، سلێمانی،٢٠٠٧ز.

٢ـ چەلەبی ئەولیا ، کورد لە مێژووی دراوسێکانیدا ، وەرگێرانی سەعید ناکام ، کۆڕی زانیاری کورد ، بەغدا ، ١٩٧٩ .

C- عەرەبی

١ـ مأمون بك بن بيگه بك،مذكرات مأمون بك بن بيگه بك، ترجمه محمد جميل الروژبياني و شكور مصطفى،المجمع العلمي العراقي الهيئة الكردية، بغداد،١٩٨٠م.

d- توركی

١- پچوی ابراهيم افندی عبدالله دفترداری رومی، تاريخ پچوی ، مطبعه عامره ، اسلامبول ، ١٢٨٣

٢ ـ لطفی پاشا احمد ، تواريخ آل عثمان ، مطبعه عامره ، اسلامبول ، ١٢٩٢ .

ژێدەر:

A-فارسی

١- مير احمدی دكتر مريم، تاريخ سياسی و اجتماعی ايران در عصر صفويه، مؤسسه انتشارات امير كبير، تهران، ١٣٧١ش.

٢- مير جعفری حسين ، تاريخ تحولات سياسی، اجتماعی، اقتصادی و فرهنگی ايران در دوره تيموريان و تركمانان ، سازمان مطالعه و تدوين سمت ،چاپ پنجم ، اصفهان ، ١٣٨٥ .

٣ـ مردوخ كردستانی محمد ، تاريخ مردوخ ، انتشارات غريقی ،چاپ دوم،سنندج،١٣٥١

٤ – دورانت ويل ، تاريخ تمدن ، مترجم فريدون بدره‌ای و .... ، انتشارات علمی و فرهنگی ، چاپ يازدهم ، تهران ، ١٣٨٥

٥ – مينورسكی ولاديمير ، تاريخ تبريز ، ترجمه عبد العلی كارنگ . تبريز ، ١٣٤٦ .

٧ – زرين كوب عبد الحسين ، روزگاران ، انتشارات سخن ، چاپ پنجم ، تهران ، ١٣٨٣.

٨- پير نيا مشير الدوله حسن ، تاريخ ايران ، كتابفروشی خيام ، چاپ سوم ، تهران ، ١٣٦٢ .

B- عەرەبی

١-ارسلان شكيب ، تاريخ الدولة العثمانية ، دار ابن كثير ، دمشق ،٢٠٠١ .

٢-عماد عبد السلام رؤوف ، السلطان حسين الولي ، الجمعية الثقافية لكردستان ، رقم ٣ ، اربيل ، ٢٠٠٩ .

C-كوردی

١سنيڤۆری راجر ، ئێرانی سەردەمی سەفەوی ، وەرگێرانی سەلاحەددین ئاشتی ، بنکەی ئاشتی ، سلێمانی ، ٢٠٠٦ .

وەرگێڕان

محمود شوکت

بەیانی رۆژی ٢٤ی نیسانی ١٩٠٩ ئەستانە بەدەنگی تۆپ و دەهۆڵ کوتان لەخەو هەڵستا. هەرئەوەندەی چاوی کردەوە بەسوپایەکی مەزن دەورەدراوە سەرکردەیەکی عێراقی سەرکردایەتی ئەو سوپایەی دەکرد کەهەرەشەی لەشاری ئەستانە دەکرد کە ئەگەر خۆی بەدەستەوە نەدات و گوێرایەڵی فەرمانەکانی نەبێت چارەنووسێکی خراپ چاوەروانی دەکات... ئەو سەرکردە بوێرە کێ بوو ؟ و ئامانجی چی بوو لەهەرەشە کردن لەو شارە ؟ چیتر درێژەی نادەمێ و دەڵێم ئەو خوالێخۆشبوو (محمود شوکت) بوو. لەیەکێك لەگەرەکەکانی بەغداد لەدایك ببوو کەئەمرۆ بەناوی – جدید حسن پاشا – ناسراوە. ئەم لەدایك بوونەش لەساڵی ١٨٥٧ز روویدابوو. ئەو ریزبەندی چوارەم بوو لەنێوان هەشت لەبرا و خوشکەکانی. لەسایەی باوکی (سلێمان فائق) مێژوو نووسی ناسراو بەنزیکی لەلیبرالەکان لەنموونەی نامق کەمال و هی تر پێگەیشتبوو. لەسەر سەربەخۆیی لەبیرکردنەوەو رای جیاواز پەروەردەکرابوو لەساڵی ١٨٧٠ چوو بۆ ئەستانە ئەمەش دوای تەواوکردنی خوێندنی سەرەتایی لەگەڵ باوکی بەرێککەوت بۆئەوەی لەقوتابخانەی سەربازی وەربگیرێت. درەنگ گەیشتە ئەوێ ئەوەندەی نەمابوو لەخوێندن بێ بەش بکرێت ئەگەر مشیر عبدالکریم جرنبلی پاشا پشتگیری لێ نەکردبایە. پاش ماوەیەکی کورت لەساڵی ١٨٨٢ بەیەکەم لەسەر پۆلەکەی بەپلەی رئیس رکن دەرچوو. ولەگەڵ سوپای عوسمانی بۆ دوورگەی کریك ناردرا – بۆسەرکوت کردنی شۆرشی احمدی عرابی لەمیسر ئینجا لەمیسر

گەرایەوە بۆ استانە بۆقوتابخانەی ارکان بۆخوێندنی جبروتۆپخانە. لەم ماوەیەدا توانایەکی وای پیشان دا کەبووە هۆی راکێشانی سەرنجی فوندرغولج ی جەنەراڵی ئەڵمانی کەپێشبینی ئایندەیەکی پرشنگداری بۆکرد و لەخۆی نزیك کردەوە و کردی بەقوتابی خۆی پەنای بردە بەری بۆ لەوەرگێرانی هەموو ئەونووسینە سەربازیانەی کەسوپای عوسمانی پێویستی پێ بوون. دانانی چەند کتێبێك لەوانە کتێبی (هونەری چەکەکان) , (جل و بەرگی سەربازی لەسوپای عوسمانی) , (خشتەکانی لۆغارتیمات) چالاکییەکانی هەر لەبواری دانانی کتێبی سەربازی نەبوو بەڵکو درێژبووەوە بۆ بواری ئەدەبیات ئەوەبوو هەندێك رۆمانی ئەدەبی لەفەرەنسییەوە وەرگێرا لەم رووەوەش بەرامبەر ئەو رۆژنامە وەستایەوە کەنقورچیان لەسەربازەکان دەگرت و دەیان وت کەئەوان ناتوانن دانانی باشیان لەبواری ئەدەبیات دا هەبێت. لەوانەیە رۆمانی (اخلامور لراتی) کە لەئەدەبی فەرەنسی وەریگێرابوو نووسەرەکەی الفونس کارین بوو ناودارترین ئەوکارانەبێت کەرەخنەگران پێشوازییەکی باشیان لێکرد.

لەبەر ئەوەی خەریکی نووسینەوە و خوێندنەوە بوو کتێبخانەیەکی گەورەی پێکهێنا لەبواری زانست و ئەدەبیات دا کتێبی بەنرخی تیادابوو ناوبراو کردی بەوەقف لەسەر قوتابخانەیەکی خێری لەئەستانە بەناوی – خانەی الشفقە –.

حکومەتی عوسمانی لەچەندین بۆنەدا لەسەر بنەمای پاڵاوتنی لەلایەن مامۆستاکەی – فوندر غولج – محمود شەوکەت ی نارد بۆئەوروپا جارێك چوو بۆ بەرلین بۆتاقیکردنەوەی چەکی – موزر – کەدەوڵەتی عوسمانی لەئەڵمانیای کڕیبوو , جارێکی تر سەفەری کرد بۆفەرەنسا بەسەرۆکایەتی لیژنەیەك بۆتوێژینەوەکردن لەسەر داهێنانە سەربازییە نوێیەکان.

زۆربەی کارەکانی سەرکەوتووبوون لەپلەی سەربازییەکان دا بەسەرکەوت تاکو لەساڵی ١٩٠٥ گەیشتە پلەی عەمید و بوو بەوالی – قصوە –.

محمود شوکت وەکو ئەو گەنجانەی تر کەلە ئەوروپا بوون کەوتە ژێر کاریگەری بزووتنەوەی دەستوری کە – مدحت پاشا – پەرچەمی بەرزکردبووەوە و بەشێوەیەکی تایبەتی لەنێوان پیاوانی سوپادا بلاّوبووەوە , دزەی کردە لای کەسایەتی ئەو و ئەویش بەباشی پارێزگاری لێکرد. بۆیە هەرئەوەندەی دەستوور لەدوای راگەیاندنی بۆجاری دووەم تووشی مەترسی لەناوبردن بووەوە لەلایەن کۆنسەر ڤاتیڤیەکانەوە تاکو لیبرالییەکان چاویان کردە محمود شوکت ئەوەی کە رازینەبوو هەڵوێستێکی مێژووییانەی نەبێت لە١٦ی نیسانی ١٩٠٩ لەمقدونیە بەرەو قسطنطینیة کشا بۆپشتگیری کردنی دەستوور.

چاودێرە سەربازییەکان لەنێوانیشیاندا وتەبێژی سەربازی رۆژنامەی – تایمس – وایان خەملاّندبوو کەئەو بزووتنەوەیە ماوەی سێ هەفتە بخایەنێ. ئەمەش ماوەیەکی باشە بۆکۆکردنەوەی تیپە ئاسیوییەکان و هێزەکانی تر کەلەئەستانە بوون و لوناوبردنی ئەو بزووتنەوەیە چاونەترسە. بەلاّم محمود شوکت بەلێهاتوویی سەربازی خۆی هەڵەیی ئەو خەملاّندنەی سەلماند , لەسێ رۆژ لەسەرەتای دەست پێکردنی ئەم کشانە سەرەتاکانی سوپایەکەی گەیشتە شورەکانی قسطنطینیة – , و لەرۆژی بیست وچوار لەنیسان بەسەرکەوتوویی چووە ناو قسطنطینیة و دەستووری لەمەترسی رزگارکرد , ئەوەو نووسەری ئینگلیز – فارنسیس مکلا – بزووتنەوەی محمود شوکتی بەبزووتنەوەی کرمویل لەئینگلترا چواندبوو , هەروەها فوندر غولج لەسەر لێهاتوویی محمود شوکت ی نووسیبوو لەگەڵ نابلیۆن بەراوردی کردبوو.

شتێکی سروشتی بوو کەئەو بزووتنەوەیە محمود شوکت ی گەیاندبووە پایەی پاڵەوانە نەتەوەییەکان , جەماوەر بەخێرایی لەدەوری کۆبوونەوە هەر زوو وێنەکانی لاپەرەکانی یەکەمی رۆژنامەکەی پرکردەوە. بەغداد شوێنی لەدایك بوونی دڵ خۆشی خۆی نەشاردەوە بەو کۆرەی شاعیرەکان کێ برکێ یان بوو لەسەر ستایشکردنی و رۆژنامەکانیشی بزووتنەوەکەیان بەپیرۆز دادەنا و چەپڵەیان بۆ لێدەدا. رۆژنامەی – بغداد – کە مراد سلێمان ی برای ئیدارەکەی بەدەستەوە گرتبوو ژمارەیەکی پێوانەیی تۆمارکرد لەدابەش کردن دا سێ هەزار دانەی دابەش کردبوو لەوژمارەیەی کەتایبەت بوو بەبزووتنەوەکە لەمیسر احمد شوقی بك بەشیعرێکی بەناوبانگ باسی بزووتنەوەکەی کرد کە سەرەتاکەی بەم شێوەیەبوو.

لەیەڵداز خاوەن کۆشك بپرسە ئایا هەواڵی مانگی چواردەی پێگەیشتووە.

بۆیە سەیرنەبوو داوا لە محمود شوکت بکرێت بەشداری لەفەرمانرەوایی دا بکات , وەکو وەزیری بەرگری بچێتە وەزارەتی حقی پاشا ١٩١٠ و وەزارەتی سعید پاشا ١٩١١ , لەبارودۆخێکی دەمارگیری کەگیانی لەخۆبایی بوون بەسەر سوپا زاڵ بوو کەوای لەئەفسەرە لاوەکانی کرد بێ هوودە سەرچڵی لەبواری سیاسەت دا بکەن , ئەو هەوڵی دا ئەم گیانە هێور بکاتەوە لەبەرئەوەی شەپۆلەکە بەهێزبوو ناچار بوو بۆرازیکردنی توندرەوە اتحادییەکان دەست لەکارکێشانەوەی خۆی لەوەزارەتی سعید پاشا رابگەیەنێ کاتێك کەویستی یاسای سزادانی سەربازی عوسمانی هەموار بکات و یاسایەك دەربکات بەگوێرەی رێگا لەئەفسەران بگرێت لەسیاسەت دا کاربکەن , دەست لەکارکێشانەوەکەی بووە هۆی هەڵوەشانەوەی وەزارەتەکە و وەزارەتێکی ائتلاف پێك هات ئەوەندەی پێنەچوو توندرەوەکان پیلانێکی خوێناویان بۆدانا کەکۆتایی بەژیانی سەرۆك وەزیرانی و ناظم پاشای

وەزیری بەرگری هێنا ئەوەبوو بەدەستی – انور – یەکێك لەسەرکردەکانی اتحادی یەکان کوژرا.

لەوبارودۆخەپرلەقینەی پارتایەتی محمودشوکت بوو بەسەرۆك وەزیرانی ئەوە و ناکۆکی لەنێوان اتحادی و ائتلافییەکان فراوان بوو کاتێك اتحادی دەسەلآتیان گرتبووە دەست هەوڵیان دا ئەمەبەکاربێنن بۆلێدانی نەیارەکانیان بینیان محمود شوکت رێگرە لەبەردەم ئەم ئامانجەیان پیلانێکیان بۆدانا لە ١١ی حوزەیرانی ١٩١٣ کۆتاییان بەژیانی هێنا و تۆمەتەکەیان خستە ئەستۆی ائتلافی یەکان.

خولێخۆشبوو احمدعزت الاعظمي لەکتێبی (القضية العربية) دۆزی عەرەبی کوشتنەکەی بەم شێوەیە باس کردووە : (.. کاتێك لەوەزارەتی جەنگ بەرەو باب العالی دەچوو ئوتومبێلەکەی گەیشتە جێگای سورانەوە لەشەقامی دیوان یولی شوفێرەکەی دارە مەیتێکی بینی لەسەر شانی چەند کەسێك هەڵیان گرتبوو و خەڵکێکی زۆر لەدواوەی بوون ئەویش ناچار بوو ئوتومبێلەکە رابگرێت کاتێك ئاپورەکە گەیشتنە شوێنی ئوتومبێلەکە دەست بەگولەباران کردن کراو محمود شوکت کوژرا هەروەها یاوەری دووەمی لەگەڵ دا کوژرا ئەو شەقامەی کەقەڵەباڵغترین شەقامەکانی ئەستەمبوڵ بوو تەنیا ئەو دارمەیتەی تیادابوو کەدەرچوو دارەمەیتەکە خاڵییە..) سلێمان نظیف یش بۆئەوە دەچێ اتحادی یەکان بەکوشتنەکەی تاوانبار بکات تاکو ئەوەش بکەن بەپاساوێك بۆلێدانی نەیارەکانیان لەم رووەوەش باسی کردووە لەکاتی بەخاك سپاردنی تەرمەکە لەطلعت ی پرسیووە کەیەکێك لەسەرکردەکانی اتحادیەکان بووە , ئایا ئەمە کارەساتێکی مەزن نییە , ئەویش وەڵامی داوەتەوە – بەڵێ بەلآم ئایا پێت وانییە کەسەلامەتی دەوڵەت ئەمەی دەخواست ! !

حکمەت سلێمان بچووکترین برای جوانەمەرگ بۆی گێرامەوە کەئەو لەدوای کوشتنی براکەی بەکەشتی دەگەڕایەوە بەغدا , کاتێك لەگەڵ جاوید پاشا یەکێك لە والییەکانی پێشووی بەغدا دانیشتبوون قسەیان دەکرد , دەرگاکرایەوە – جمال پاشا – هاتە ژوورەوە و خۆی پێ نەگیرا ئاماژەی بۆدەرگا کردوو وتی بکوژەکەهات ؟ چاوەکان خرانە سەر جمال ئەوەی کەهەرزوو دەرگاکەی داخست و بەتورەیی چووە دەرەوە.

هەرچەندە گێرانەوەکان و چیرۆکەکان دەربارەی کوژرانی محمود شوکت جیاواز بن ئەوە ئەوشتەی کەگومانی تێدانییە ئەو کەسەبوو بەقوربانی پیلان گێری حیزبی و قینی کوێرانە.

سەرچاوە :

خیري أمین العمري , شخصیات عراقیة من العهد الملکي , الدار العربیة للموسوعات , ۲۰۰۸.

وەرگێرانی لەعەرەبییەوە بۆ کوردی : د. محمد عبدالله کاکەسوور.

قاهیرە

شاری قاهیرە دەکەوێتە سەر هەردوو کەناری نیل , مێژووی شاری قاهیرە دەگەڕێتەوە بۆ سەردەمی وڵاتگیری ئیسلامی لەسەر دەستی هاوەڵی پێغەمبەر(ص) عمر و کوری عاصی لەساڵی ٢١ك ٣٩٠ ز توانی سەریکەوێ بەسەر پێشرەوەکانی بیزەنتی کەرووبەرووی بوونەوە بەمەش ڕێگای لەبەردەم کرایەوە بۆ رأس الدلتا ئینجا قەڵای بابلیون کەلەو کاتەدا وەکو پایتەختی جەنگی بیزەنتی بوو لەمیسر . وا رووی دا کەدەسەڵات گەیشتە دەستی ڕەگەزە سەربازییەکان لەتورکە موسڵمانەکان کەخەلیفە معتصم ژمارەیەکی زۆری هێنابوونە سوپای ئیسلامی . بەم شێوەیەش سەردەمی والییەکانی عارەب لەمیسر کۆتایی هات و دوایینیشیان عنبسەی کوری اسحاق (٨٥٢ – ٨٥٦ك) بوو , سەردەمێکی نوێ دەستی پێکرد لەوالییە تورکە سەربازییەکان و یەکەمیان لەمیسر یزید کوری عبدالله تورکی (٨٥٦ – ٨٦٧ك) بوو . بارودۆخەکەبەم شێوەیە مایەوە تاکو والییەکی تورکی هاتە میسر کەوەکو ئەوانەی تر نەبوو , ئەویش احمد کوری طولون بوو کەشاری القطائع ی لەساڵی ٢٥٦ك دامەزراند لەنەخشەکێشانی شارەکەشدا بەشاری سامەرا کاریگەربوو.

بەمەش میسر بوو بەوڵاتێکی ئیسلامی عەرەبی سەر بەخیلافەتی مەدینە ئینجا سەر بەخەلیفە ئومەوییەکانە لەدیمەشق ئینجا عەباسییەکان لەبەغداد . میسر نزیکەی دوو سەدەونیو سەربەخیلافەتی ئیسلامی بوو لەو ماوەیەدا نۆوەدوهەشت والی فەرمانڕەواییان تیادا کرد.

ئینجا فاتیمییەکان دەستیان بەسەر قاهیرەدا گرت , جوهر الحقلی سەرکردەی سوپاکانی المعز لەساڵی ۳۵۹ك شاری قاهیرەی دامەزراند , لەشێوەی چوارگۆشە شورایەکی لەخشت لەدەوروبەری دروست کرد درێژی هەرلایەکی ۱۲۰۰ یاردە بوو لەسەر رووبەری ۳٤۰ فەدان.

قاهیرە هەرلەدروست کردنیەوە بەجوانی ناسرابوو , هەریەکە لەفەرمانرەواکانی فاتمییەکان و ئەیوبییەکان و مەمالیك ئاوەدانیان کردەوە بەمەش لەباشترین شێوە دابوو.

بەدرێژای چاخەکان قاهیرە لەفراوان بوون و ئاوەدان کردنەوە بوو, بەتایبەتی لەسەردەمی سوڵتان الناصر صلاح الدین الایوبی.

لەشوێنە مێژووییەکانی:

مزگەوتی عمرو کوری عاص و مزگەوتی ئەزهەر , قاهیرە بەدرێژایی سەردەمەکان بەچەندین مزگەوت ناوداربوو , یەکەم شاربوو لەئەفریقیا ئیسلام بچێتەناوی گرینگی دان بەدروست کردنی مزگەوت لەبرەودابوو لەم شارەدا بەرادەیەك ناوی لێنرا شاری هەزار منارە لەومزگەوتانەش مزگەوتی سوڵتان المؤید , مزگەوتی میر قرقماس السیف , مزگەوتی سوڵتان غوری , هەروەها بەبازار و نەخۆشخانە و باخچە و کتێبخانە و قوتابخانەی کۆن بەناوبانگە بەتایبەتی لەسەردەمی صلاح الدین الایوبی , لەو قوتابخانانەش قوتابخانەی صرغتمش , قوتابخانەی تغری بردی الرومی , قوتابخانەی الاشرف برسبای و قوتابخانەی سوڵتان برقوق و زۆری تریش.

لەناودارانی قاهیرە:

لەزانستە شەرعییەکان ئیمام شافعی ناوی دەرکرد کەخاوەنی گەورەترین مەزهەبی فیقهیە لەلای سونەکان و لیث کوری سعد ئیمامی خەڵکی میسر و ابو

قاسم عبدالرحمن کوری عبدالله مێژوو نووسێك بوو بەزانست و فەرموودە ناسرابوو.

لەزاناکانی زمان جلال الدین السیوطی دەرکەوت کەهەروەها لەزانستی فەرموودە و فیقه و تەفسیر و زانستەکانی قورئانیش دیاربوو , وابن منظور خاوەنی معجم لسان العرب و زبیدی خاوەنی معجم تاج العروس و مقریزی , ابن هشام وابن حاجر وهی تریش.

هەروەها لەپزیشکەکانیش داود الانطاکي و موفق الدین ابونصر ناسراو بە ابن العین الزربی بەدیارکەوتن.

هەروەها لەزاناکانی ماتماتیك و ئەندازە خەڵکی تیادا هەڵکەوت وابن هیثم لەفیزیا و چاو وابن یونس لەفەلەکناسی.

سەرچاوە :

سلسلة اصدارات الاکترونیة / ٢

مدن لها تاریخ

وەرگێرانی لەعەرەبییەوە بۆ کوردی : د . محمد عبدالله کاکەسوور

القسم العربى

الاستشراق والمستشرقون في كتابات محمد كرد علي

د.دلير فرحان اسماعيل

لم يؤلف محمد كرد علي كتاباً خاصا عن الاستشراق والدراسات الاستشراقية إلا أنه كان له اهتمامات خاصة في هذا المجال وتناول تلك الموضوعات في كتبه ودراساته ومحاضراته. ويعود اهتمامه بأعمال المستشرقين بوصفهم يمثلون الفكر الغربي وما امتاز به من تقدم علمي من جهة والموضوعات التي تناولها المستشرقون هي التراث والحضارة العربية الاسلامية من جهة أخرى، لذلك وجد في الاستشراق ميدانا يجمع بين الهدفين اللذين كان يسعى إليهما، أي معرفة الحضارة الغربية وإحياء التراث الاسلامي[١].وتأثر محمد كرد علي بالدول الأوربية التي نشأ فيها الأستشراق، وأهتمام هذه الدول بمجالات المنهج العلمي الفيلولوجي للنصوص، ونقد المصادر التأريخية، فضلاً عن تأثره بعلماء الغرب عند قيامهم بإحياء الحضارات القديمة وطبع ونشر كثير من الكتب العربية القديمة[٢].إلا ان محمد كرد علي في دراساته وكتبه لم يحاول تعريف وتوضيح الاستشراق بشكل واضح، لأنه ما كان يهمه بصورة رئيسة هو دراسة الحضارة العربية وتأريخ الاسلام[٣] فقد عرف الاستشراق بعلم (المشرقيات)[٤] وذكر ان الدراسات الاستشراقية لم يكن لها منهج علمي أكاديمي في بداية ظهورها، وانما كانت هذه الدراسات التي تناولت الاسلام وتاريخ العرب عبارة عن موضوع انشغل به المستشرقون لا غير[٥] وعرف المستشرق بأنه الشخص الذي يقوم بدراسة لغات الشرق وعلومه[٦] وأفاض في كشف العوامل التي أدت الى نشأة الاستشراق من

العوامل الدينية والعلمية والسياسية الاستعمارية، حيث أوضح بأن الاستشراق نشأ في الغرب لدوافع دينية أولا وانقلب بعد ذلك الى العامل المدني وظل الاستشراق ضعيفا حتى القرن الثامن العشر إلا ان بقوة الاستعمار قوى الاستشراق ودخل في طور العلوم المنظمة، ودخل في أسلوب علمي في القرن التاسع العشر[٧] وفي هذا المجال فقد كتب محمد كرد علي موضوعات عديدة عن الاستشراق، ففي بداية عام ١٩١٤م كتب تقريراً حول الاستشراق ومؤتمرهم ونشره في مجلة المقتبس، تحدث عن تأريخ الاستشراق وتطوره، وسرد قائمة بأسماء المستشرقين من الدول الأوربية المختلفة، وذكر الدول التي اهتمت بدراسة الشرق وإنشاء عدة جمعيات وتأسيس المطابع الشرقية في كل من باريس ولندن وليدن وروما، وتكلم عن مؤتمرات الاستشراق الذي اعتاد عليها المشتغلون بالمشرقيات منذ سنة ١٨٧٣م ان يعقدوا مؤتمرات لهم يناقش فيها مواضيع عديدة خاصة بالاستشراق[٨] وتطرق في كتابه (غرائب الغرب) الى ذكر اسماء عدد من المستشرقين الذين تعرف عليهم خلال زيارته لأوربا وتناول تاريخ المشرقيات في كل من البلدان التي زارها، فكتب عن تاريخ المشرقيات في أيطاليا[٩] وعلم المشرقيات في اسبانيا[١٠] وتاريخ المشرقيات في ألمانيا الذي كتب له (بروكلمان) باللغة العربية[١١] وأشار الى فضل المستشرقين في نشر دواوين الأدب وكتب التاريخ واللغة[١٢] ومن خلال رئاسته للوفد السوري في مؤتمر الاستشراق السابع عشر الذي انعقد في اوكسفورد سنة ١٩٢٨م، تحدث عن النهضة العربية[١٣] وذكر علاقة الغرب بالمشرق، وإحياء مدنية اليونان والرومان، وطبع الكتب العربية القديمة، وأشاد بدور أولئك المستشرقين الذين قاموا بإحياء تراثنا فقال "فأن ما نشرتموه وأجدادكم الكرام ايها السادة من اسفار قدماء مؤلفينا في اللغة والشعر والأدب والملل والنحل والاجتماع والتاريخ والجغرافية والرحلات والقصص والفلسفة والفلك والطب والطبيعيات والرياضيات...." قد

احييت في امور كثيرة من معالم الحضارة العربية، فدخلت لغتنا خصوصا بعد اتقاننا آداب الأمم الكبرى الحديثة في طور جديد، وانقلبت صنعة الشعر والنثر عندنا، ودخلت الكتابة والخطابة والتأليف والوضع في دور ما كان لها الا فأرقى عصور الدول العربية الرشيدة"[١٤] واشار الى انبعاث النهضة العربية الحديثة في القاهرة وبيروت ودمشق وبغداد، ودعا الى التعاون والاختلاط بين الشرق والغرب، فقال " الشرق لا يعيش وحده ولا الغرب كذلك "[١٥]وألقى محاضرة بعنوان (أثر المستعربين من علماء المشرقيات في الحضارة العربية)[١٦] في دار المعلمين العليا بالقاهرة سنة ١٩٢٧م، تكلم فيها عن العلاقات بين العرب والأوربيين منذ الفتوحات الاسلامية، وفي أثناء الحروب الصليبية، وفي الاندلس وصقلية على الاخص، وما حدث من احتكاك وأختلاط وتبادل وتمازج بين الطرفين ثم ما تبع ذلك من عناية بدراسة اللغة العربية في الجامعات الاوربية وترجمة الكتب العربية ونشرها[١٧] واشار إن ما قام بها علماء المشرقيات من نشر المخطوطات العربية بأنه جهاد عظيم، وانهم بما نشروا من كتبنا أسدوا الى لغتنا خدمات جليلة، قد استفاد العرب والعربية من هذه المهمة التي انبعثت من ديار الغرب؛ لذلك واجب علينا ان نعرف فضل هؤلاء في هذا المجال[١٨] وفي هذا السياق ايضا فقد ذكر الكتب القديمة التي نشرت في بلدان انكلترا وأيطاليا واسبانيا وألمانيا والدانمارك والسويد والولايات المتحدة الأمريكية وروسيا وغيرها من المدن والدول.

وأثنى على المستشرقين لما يبذلونه من جهد فائق وصبر طويل، ودؤوب غريب، وأمانة، طبع الجميل في كل ما يطبعونه[١٩] وألقى محاضرة أخرى بعنوان، المستعربون من علماء المشرقيات في كلية الآداب بالقاهرة سنة ١٩٤٨، ذكر فيها الاستشراق وتأريخ الاستشراق، وسرد أسماء المستشرقين من الدول الأوربية والولايات المتحدة الأمريكية وكتبهم وأبحاثهم في الأسلام وتاريخ الحضارة

الاسلامية[٢٠] وذكر ما قامت به أوربا في طبع الكتب العربية القديمة، وأشاد (بموسوعة الاسلام) التي شارك في إعدادها عدد من العلماء المستشرقين، واعترف محمد كرد علي بان أمتنا مدينة لعلماء المشرقيات بما تفضلوا علينا من بحث تراثنا، وجمع مؤلفاتنا وحفظ مخطوطاتنا[٢١] ونلاحظ أيضا في كتابه (المذكرات) يشيد بدور المستشرقين في مناسبات عديدة ويوضح اعجابه بأعمالهم[٢٢] وفي صفحات مجلة المجمع العلمي العربي نشر محمد كرد علي تواريخ الاستشراق لمختلف الدول الاوربية، وهذه التواريخ جهزت من قبل المستشرقين معظمها ترجمت الى العربية من قبله[٢٣] وقد ضرب أمثلة على جهود المستشرقين وعنايتهم بإحياء أمهات الكتب من تراثنا، فقد ذكر اقدام المستشرق الماني (هلموت ريتر) على تحقيق ونشر كتاب (مقالات الاسلاميين) للإمام الأشعري، والجزء الأول من (الوافي بالوفيات) للصفدي وغير ذلك من الكتب التي ألفها او ترجمها[٢٤] وأشاد بالمستشرق (ماسينيون) لانشغاله في الابحاث الاسلامية وكتابته مئات المقالات في المجلات الاسلامية والشرقية باللغة الفرنسية[٢٥] وتحدث عن المستشرق الفرنسي (فران) ناشر كتاب (الفوائد في معرفة علم الجر والقواعد) لابن ماجد الملاح[٢٦] وذكر المستشرق (براون) وتأليفه كتاب عن تاريخ آداب اللغة العربية[٢٧] وتحدث في مناسبات عديدة عن (الامير كايتاني) وكتابه (حوليات الاسلام)[٢٨] وتكلم عن (كرينكو) ودوره في نشر عدد كبير من الكتب العربية القديمة[٢٩] ومدح ابحاث المستشرقين في مختلف الموضوعات العربية والاسلامية، فقد مدح اطروحة (هنري لاوت) عن (تعاليم ابن تيمية الاجتماعية والسياسية) وقال ان هذا المستشرق استطاع ان ينفذ الى روح شيخ الاسلام وان يخوض في تعاليمه[٣٠].أما في كتابه (الاسلام والحضارة العربية) فقد تطرق الى الاستشراق وأعمال المستشرقين بشكل مختلف في الحكم والتقييم عكس ما ذكرناه سابقا، فقد خصص جزءاً من الكتاب

للرد على اقوال بعض المستشرقين التي تناولت فيها الاسلام وتاريخ المسلمين، وحاول دحض آرائهم وتثبيت اخطائهم، اي حاول نقد أعمال المستشرقين وتقييمها بشكل علمي وموضوعي[٣١].

نستشف مما سبق ان محمد كرد علي كان له رؤية ايجابية ومؤيدة وداعمة لحركة الاستشراق واعمال المستشرقين، وهذه الرؤية والموقف نلاحظه في دراساته وكتبه عندما تناول ذلك الموضوع، أي ان تقييمه وحكمه لأعمال المستشرقين لم يكن بشكل رؤية تقويمية ونقدية في آثاره ما عدا في كتابه (الاسلام والحضارة العربية) فكان يمدح ويشيد بدور المستشرقين، وظل يكرر القول بان أولئك كانوا من عوامل النهضة العربية الحديثة، وسبب وراء إحياء تراثها الحضاري[٣٢]، وليس غريبا ان يكون لمحمد كرد علي تلك الرؤية الايجابية، لأنه كان يدعو دائما الى الافادة الشاملة من الغرب، ولابد لمثل هذه النظرة من ان تقوده الى موقف منفتح تماما على الاستشراق، وتبدي التعارض فيه مع نفر او ذاك محدودة وتدخل ضمن التصادم جراء خطأ في المعلومات او تعصب عند بعض المستشرقين[٣٣] الا ان تلك الرؤية عرضته الى شيء من النقد والعتاب، فقد ذكر بعض الباحثين ان اعمال المستشرقين لا تحتاج الى كل هذا الشكر والثناء، وانهم كانوا يهدفون من وراء اعمالهم خدمة دينهم وسياسات دولهم[٣٤]. وقد احس كرد علي بذلك واشار " كنت كلما مدحتهم امام جماعتنا يتأفقون من سماع كلامي لأنهم من الصنف الذي لا يعمل ولا يحب ان يعترف لأحد بأنه يعمل "[٣٥].

ولم يكن يجهل اهداف المستشرقين وأغراضهم، فأشار الى ذلك فقال " اعجبت وما برحت اعجب بما تم على أيدي علماء المشرقيات في خدمة أدبنا، مع علمي ان جلهم يعمل لسياسة لا تنفعنا وان منهم قسيسين ودعاة الدين، وجواسيس يتخذون من الاستشراق آلة للوصول الى مآرب أخرى لهم " [٣٦] إذ رأى ان هدف المستشرقين

هـو أولا خدمـة دولهـم ولكنـه لايجـد في ذلـك أي ضـرر طالمـا انهـم يخـدمون أدبنـا وتراثنا.

لذلك فقد غض النظر عن الاهـداف السياسية للاستـشراق علـى الـرغم مـن علمه بان هذه السياسات لا تخدم العرب والمـسلمين، وكـان لـه اتـصالات مـع عدد منهم قبل اندلاع الحرب العالمية الثانية الذين كانوا يمثلون عملاء لحكوماتهم، وهـو لم يجد هذه المفاجئة فهو يعرف بان المستشرقين يعملون دائما مـن أجـل مـصالح بلدانهم، لانه ادرك الاشكالية التي يعاني منها المستشرقون، الذي كـان متيقنـا مـن ان عدم استعداده للعمـل في خدمـة الاغـراض الـسياسية لـبلاده سـوف يحرمـه مـن المكاسب الوظيفية والمادية التي يجنيها لقاء عمله هذا[٣٧].

على الرغم من ذلك فقد رأى محمد كرد علي ان المستشرقين الغـربيين قـد قدموا مساهمات عظيمة في دراسة الاسلام والحضارة الاسـلامية، وفي إحيـاء الـتراث العربي، وانهم عملوا أكثر مما فعله العرب المـسلمون[٣٨] ولـذلك رأى مـن واجبـه ان ينوه بأعمالهم ويشكر فضلهم، الا انـه لم يكـن يمـدح المستـشرقين حبـا في ذواتهـم وانما اراد ان يستحث همـم أبنـاء أمتـه، ويقـدم لهـم نمـاذج يقتـدون بهـا في العنايـة بالتراث ونشر العلم واتباع طرائق البحث الحديثة، وكان بطبيعـة الحـال يتعمـد ابـراز النـواحي الحـسنة مـن نـشاط المستـشرقين ويـسترسل في الكـلام والثنـاء علـى المشهورين منهم بالاعتدال والانصاف أو بالتعاطف مع العرب والمسلمين[٣٩].

آراؤه النقدية تجاه كتابات المستشرقين

على الرغم من تأثر وإعجاب محمد كرد علي بأفكار وأعمال المستـشرقين، الا انه لم يقف ساكتا امام ما اقترفه بعض المستشرقين المتعـصبين مـن مـساوئ،

وما انتجته كتاباتهم من مغالطات تجاه الاسلام والعرب، بل كان سريعا في الرد، ووقف بالمرصاد لكل كاتب سواء كان مستشرقا او غير ذلك يحس بان كتاباته عن العرب والاسلام فيها بعض الانحراف عن الحقيقة[40] الا انه لم ينتظر من المستشرقين ان يتحدثوا عن تأريخنا وحضارتنا وديننا وأدبنا من وجهة نظرنا نحن، لأنه يعترف بان البشر يختلفون في المعتقدات والعادات وهناك أراء متباينة[41] فقد أشار الى ذلك بقوله " ليس من المعقول ان نطلب ممن لم يتأدبوا بأدبنا، ولم تفعل فيهم أحاسيسنا، ولا دانوا ديننا، ان يعتقدوا ما نعتقد ويكتبوا فينا ما نحب، فلكل جنس تفكيره، ولكل قبيل نزعته ولكل جيل غرضه " [42] وكان كل ما يريده من المستشرقين هو دراسة موضوعية، تتقيد بالقواعد والمنهج العلمي والأكاديمي، فيها حياد وإنصاف، وان لا يتخذوا الاستشراق سلما الى الطعن بنا وبمقدساتنا و ذريعة الى اغتصاب حقوقنا في الحياة[43]. قام محمد كرد علي بالرد على بعض كتابات المستشرقين ومن قلدهم من المستغربين في العالم العربي الاسلامي، كما ان كتابات بعض مفكري العرب والمسلمين لم يسلم من انتقاداته، عندما رأى أن هذه الكتابات فيها تشويه للحقائق التأريخية وطعن للإسلام والعرب. ونشر تفنيد مزاعم المستشرقين والمتعصبين المغرضين في فصول خاصة في كتابه (الاسلام والحضارة العربية) فضلاً عن نشر بعض مناقشاته وانتقاداته في مجلة المجمع العلمي العربي بدمشق.

بدأ في كتابه (الاسلام والحضارة العربية) الاشارة الى المستشرقين المنصفين، وضرورة تقديم الشكر لأولئك المنصفين غير المتعصبين، ثم تطرق الى الأسباب التي دفعت بالغربيين الى اتخاذ مواقف سلبية تجاه الاسلام والعرب، وحددها بالاسباب الدنيوية والدينية[44] فنراه يقول " هنالك عقدة مدنية وعقدة دينية... وحكم الغرب على العرب منبعث في الأصل من تباين المعتقدات " [45] إذ

رأى ان العامل الديني كان سببا رئيساً وراء مواقف بعض المستشرقين، وهو من الصعب جدا ان يصحح لأن معظم الغربيين تعلموا ان المسيحية هي أرفع منزلة من الاسلام، كما ان المبشرين النصارى عملوا جاهدين لتحويل المسلمين الى نصارى، وعلى نحو مشابه هناك الاسلام جاء لتوجيه رسالة لكل الانسانية، فبدأ الصراع بين الدينيين وتطور الصراع الى صراع سياسي وعسكري خلال الحروب الصليبية، ثم في الحروب التي قادتها الدولة العثمانية ضد أوربا الشرقية، وان العداء السياسي نحو الدول الاسلامية عزز وتفاقم من العداء الديني، وإن تحسن الوضع بعض الشيء بعد العصور الوسطى، وجاء دور النهضة في الغرب حيث بدأ بدراسة الشرق وخاصة الحضارة الاسلامية وفتحت مراكز لدراسة اللغة العربية، الا ان الغرب استمر في عمله العدائي ضد الشرق ثم انقلب الغرض الى استعمار دول العالم الاسلامي لغرض الفتح والتجارة[٤٦] وخلال مناقشته مسألة الاختلاف الديني بين الغرب والشرق، اقتبس نصوصاً من بعض الكتب للمستشرقين وكتب المسلمين لدعم وجهة نظره[٤٧] ثم بدأ بمناقشة والرد على آراء بعض المستشرقين واتهاماتهم في بعض المسائل التي تتعلق بالأسلام وتأريخ المسلمين، كإنكار دور العرب المسلمين في بناء الحضارة، واتهام المسلمين بالجهل وعدم القدرة في تنظيم الادارة، وانتشار الاسلام ومعاملة المسلمين للبلدان المفتوحة، فضلاً عن تشويه بعض الحقائق من قبل المستشرقين التي تتعلق بتأريخ العرب والمسلمين، واصدار الاحكام والتعميمات المطلقة[٤٨].

ويرى ان التراث العدائي ضد الاسلام استمرت تأثيراته على العلماء المعاصرين الغربيين، فقد مجدوا وافتخروا بانجازات الاغريق والرومان، بينما تجاهلوا المسلمين الذين حافظوا وعززوا من المعرفة القديمة ومرروها وحولوها للأجيال الاخرى من الاوربيين[٤٩] وهنا استشهد باقوال واعتراف المستشرقين الغربيين انفسهم لدعم رأيه، فاقتبس نصوصاً من كتاب (حضارة العرب) لغوستاف لوبون[٥٠] عندما قال

ان هناك اوهاما من الميراث الموروث لدى الغربيين في انكار فضل العرب والمسلمين، وجعل جميع العلوم والمعارف التي جاءت الى الغرب هي من حضارة اليونان والرومان، على الرغم من معرفتهم بالدور البارز للمسلمين في المدنية الحديثة في أوربا[٥١]. فرد على اتهامات العالم الاثري (كلرمون جانو) عندما قال ان المدنية العربية ليست سوى كلمة خداعة، واتهم المسلمين بتخريب حضارة اليونان والرومان فجاء في رده بان هذه الاحكام لا مبرر لها اطلاقا وانها بعيدة كل البعد عن الحقيقة، وان كثيرا من الآثار القديمة قد زال بفعل العوامل الزمنية والطبيعية، وليس للمسلمين اي دور فيها[٥٢].كما انتقد كتاب (المفكرون في الاسلام) (لكارادى فو)، خاص في ما يتعلق بدور العرب في المدنية الاسلامية، حيث ذكر مؤلف الكتاب بان معظم المدنية الاسلامية قامت من قبل عناصر غير عربية كالفرس والقبط والسريان، إذ اشار محمد كرد علي بان معظم علماء المسلمين وان كانت اصولهم أعجمية إلا ان ثقافتهم وتربيتهم كانت عربية، وان انشغال العربي بالسياسة قد فتحت المجال لغير العرب في نشر العلم والثقافة، واكد ان ليس هناك في العالم امة خالصة بعنصرها، فعند الفرنسيين في الغرب ذاتها هناك من هم من الاصول البولونية والايطالية والانكليزية والألمانية[٥٣]. ورفض طروحات (اندرسرفييه) في كتابه (الاسلام ونفسية المسلم) عندما اتهم الاسلام بالظلام والمسلمين بالبربرية وأنهم عاجزون عن احتذاء التمدن، ورد عليه فقال كيف يمكن لشعب بربري ان يستطيع ان يقلب كيان العالم، ويعد اعظم رجل عرفه التأريخ وان يبني حضارة عظيمة وفتوحات كبيرة حسدته عليها امم كثيرة[٥٤]. كما انتقد بشدة اتهامات بعض المستشرقين للمسلمين بقلة العلم، وان الاسلام عائق امام العلم والمعرفة، فقد كشف مغالطات واخطاء المستشرق الفرنسي (شارل ريشه) في كتابه (أخلاق هذا العصر) عندما تطرق الى تلك المسألة[٥٥] كما رفض ملاحظات وأحكام (رينان)[٥٦]

بان أكثرية المسلمين يعارضون العلم الحديث، فقد أوضح بان تلك الأحكام والملاحظات الفردية والمعنية لا يجوز تعميمها كما فعل (رينان) عندما أجتمع بصيادي السمك في سوريا[٥٧] وان هذا الحكم غير عقلاني ولا ينسجم مع علم ومعرفة، وان حكمه كان قد يتغير لو انه اجتمع مع المثقفين العرب المسلمين آنذاك[٥٨].

خلال مناقشاته المستشرقين في المسائل المذكورة في أعلاه، نجد انه يقتبس نصوصاً كثيرة من كتابات بعض المستشرقين المنصفين[٥٩] واستخدمها في الرد على المشترقين المتعصبين، دون ابداء اي ملاحظات او أية تعليقات عليها، لذلك نجد ملاحظاته الشخصية في الرد قليلة.وكشف محمد كرد علي الأراء الخاطئة للمستشرق الفرنسي (بوترولون) عندما شكك في قدرة العرب في الإدارة والتنظيم[٦٠].واحتج بشدة على آراء (غودفوادموبين) في كتابه (التأريخ والمؤرخون منذ خمسين سنة)، عندما أتهم الأمويين بأنهم تركوا البلاد المفتوحة ان تحكم نفسها بنفسها على أصول بيزنطية وفارسية بسبب انشغالهم بالغنائم والجباية، وأشار كرد علي خلال رده الى دور الأمويين في الجاهلية والاسلام، وقدرتهم على الادارة والتنظيم، فضلاً عن مكانتهم الفتوحات الاسلامية[٦١] كان محمد كرد علي من أوائل الباحثين والمفكرين المسلمين الذين دعوا الى إعادة النظر في التأريخ الأموي وانصافه، ويبدو ذلك جليا في محاضراته ومقالاته في مجلة المجتمع، وكتابه (خطط الشام)[٦٢] كما كتب بحثا بعنوان (مميزات بني أمية) للرد على أراء المستشرقين[٦٣] ثم ألقاها كمحاضرة في الجامعة السورية سنة ١٩٣٩[٦٤] وانتقد أيضا كتابات بعض المؤلفين العرب الذين حاولوا النيل من الأمويين والتقليل من شأنهم، وفق كتاب(تأريخ الأدب العربي) (لأحمد حسن الزيات)، عندما تطرق الى

سياسة الأمويين واتهمهم بإحياء ونشر التفرقة والعصبية، والانشغال بالملذات واللهو والغناء(٦٥).

ناقش محمد كرد علي مسألة أخرى وهي أتهام المسلمين من دون وجه حق بإحراق مكتبة الأسكندرية، ورد على تلك الأقوال بأقوال علماء الغرب أنفسهم بانها أحرقت قبل الاسلام بقرون(٦٦) اي لم يجادل المستشرقين بنفسه كثيرا وانما ترك الرد على طريقته الاستشهاد أقوال المستشرقين(٦٧). وناقش قضية (سماحة العرب مع البلدان المفتوحة) وعزز أراءه بحوادث تأريخية تؤكد سماحة العرب والمسلمين خلال الفتوحات الاسلامية في الاندلس، عكس فتوحات القوط والحروب الدينية في الغرب ورفض أقوال المؤرخ الأمريكي (كوفين) في كتابه (تأريخ آسيا) عندما قال " ان الشريعة الاسلامية قد حفظت في تضاعفها شرورا اجتماعية تئن منها الانسانية "، وجاء رده بالاشارة الى ضحايا الحروب الدينية في الغرب، ومعاملة محاكم التفتيش فضلاً عن سوء معاملة الأمريكيين للزنوج، ودعم وجهة نظره بالاستشهاد بأقوال عدد من المستشرقين(٦٨) وتطرق محمد كرد علي الى مسألة مهمة وهي إصدار أحكام عامة من قبل المستشرقين بمظاهر قليلة رأوها في بعض الشعوب الاسلامية، وحكموا على الاسلام حكماً واحدا في أوله والاسلام في آخره، والاسلام في الشرق والاسلام في الغرب. فأوضح ان الاسلام يختلف من منطقة الى أخرى، كما هو مختلف في قرونه الأولى عن الوسطى والقرون الحديثة، كما ان الاسلام تختلف مظاهره من عنصر الى عنصر آخر، وفي الحكومات العربية غيره في الحكومات الأعجمية. ولهذا رأى أنه من غير المعقول اصدار أحكام عامة، وأشار ان المسيحية أيضا كالاسلام، ففي عهد البابوات غيرها في عهد الاصلاح الديني، وانه يختلف في شرق أوربا عن غربها وفي الشمال ومن الجنوب، وفي أمريكا الشمالية غيرها في أمريكا الجنوبية. وأكد ان كلا الدينين

(الاسلام والمسيحية) يتأثران بالعنصر والبيئة[٦٩].ناقش محمد كرد علي كتابات بعض المبشرين المسيحيين، وتعامل معهم بشكل انتقادي حاد، وخصص جزءاً من كتابه للرد على اتهامات هؤلاء ومزاعمهم، ورأى ان المبشرين المسيحيين قد أنكروا مساهمة العرب المسلمين في الحضارة العالمية، وشوهوا الحقائق التأريخية وعبثوا بتأريخ المسلمين، من أجل كسب ولاء المعتنقين للمسيحية، ويرى أن هذا الموقف من قبل المبشرين إهانة لأنه لاقوا معاملة حسنة في الضيافة والتسامح في البلدان الاسلامية أكثر مما لاقوا في بلدانهم الأصلية[٧٠].فقد احتج بشدة على آراء أبرز أولئك وهو (الأب لامنس)[٧١] وعده من أبرز العابثين بتأريخ المسلمين، لهذا جعله العدو الأكبر للمسلمين والعرب بين المستشرقين، وشبهه (ببطرس الناسك) في الحروب الصليبية[٧٢].وانتقد كتابه (مختصر تأريخ سوريا) وناقش فيه عدداً من القضايا التي رأى انه حاول فيها تشويه الحقائق، ومنها التعصب والتحيز، مثل ادعائه بان الغنائم سبب رئيس وراء الفتوحات الاسلامية، واتهم العرب بالتقاعس في إدارة المناطق المفتوحة، ومدحه للصليبيين، والاستخفاف ببعض القادة والمؤرخين الاسلاميين، أمثال صلاح الدين الأيوبي والطبري وابن خلدون، وبعض المستشرقين المنصفين أمثال (لوبون)[٧٣]. فرد على هذه الاتهامات بتقديم تعليقاته وملاحظاته نقطة بعد أخرى فضلاً عن استشهاده بأقوال بعض المستشرقين المنصفين لبيان بان جمهرة منهم لا يتفقون معه في الرأي، ويصفونه بالتحزب والتعصب وينظرون الى أقواله بحذر شديد[٧٤].واتهم (لامنس) بانه سعى الى خلط الآيات القرآنية بأبيات من الشعر، والاشارة بالأحاديث النبوية الشريفة دون ذكر اسم الرسول صلى الله عليه وسلم، وذكر الروايات الضعيفة والاشارة الى الخرافات المنقولة من كتب الوضاعين والقصاصين[٧٥] ورد على أقواله بشأن معاملة الصليبيين لليهود في الحروب الصليبية بإنها كانت حسنة. وذكر ان أوربا لم تعامل اليهود قط إلا بقسوة

وجور قبل القرن التاسع عشر الميلادي، واستشهد بأقوال بعض المستشرقين الذين لهم نفس الرؤية تجاه تعامل النصارى مع اليهود[٧٦] كم انتقد طروحات (لامنس) ومقالاته المنشورة في الموسوعة الاسلامية، واتهمه بالتعصب والمذهبية[٧٧]، ويسوعي اخر الذي انتقد كتاباته هو (الأب لويس شيخو)[٧٨] حيث انتقد كتابه (الآداب العربية في القرن التاسع عشر) نظراً لمبالغته بالنصارى وجعل بعض المسلمين من النصارى، وكشف عن نزعته الدينية[٧٩] كما ناقش كتابه الآخر (النصرانية وآدابها بين عرب الجاهلية) ووجهت له انتقادات شديدة لأنه تجاهل في كتابه مساهمة العرب الحضارية، لأنه ذكر في كتابه " ان العرب قبل الاسلام وبعده لا شأن لهم في المدنية " وأدعى ان النصارى هم قد بنوا الحضارة، وان معظم شعراء العرب قبل الاسلام كانوا من النصارى[٨٠] ورفض أقواله في كتابه (النصرانية بعد الاسلام) عندما انكر مسامحة المسلمين للنصارى، وذكر ان شعراء النصارى تمتعوا بمكانة حسنة عند مجالس الخلفاء وخاصة عند العباسيين، ورد على مزاعم (الأب شيخو) عندما قال ان النصرانية ذلت في الدول الاسلامية، فقال وكيف بقي النصارى في الشام ومصر والعراق، وكيف هو استطاع ان يدون سيرة أربعة وأربعين شاعرا نصرانيا[٨١].وفي الجانب الآخر انتقد محمد كرد علي الموسوعات والصحف والمجلات التي نشرت مقالات المستشرقين المتعصبين، فعلى الرغم من اعترافه بأهمية (الموسوعة الاسلامية) ومشاركة كثير من علماء الاستشراق في اعدادها[٨٢] الا انه انتقد الموسوعة وبعث انتقاده برسالة الى (مارتن هاتمان) المشرف على طبع الموسوعة سنة ١٩٠١م، وخلال زيارته أوربا نهاية عام ١٩٢١م انتقد الموسوعة بسبب عدم نشره أي موضوع يتعلق بكتاب العرب وانتاجاتهم، وذكر تسعة وعشرين اسماً لأولئك الكتاب من أمثال عبد الحميد الكاتب، وأحمد شوقي والكواكبي وغيرهم من الكتاب[٨٣] وانتقد طروحات (هوارت)

المنشور في الموسوعة، كما اشار الى بعض كتابات المستشرقين واتهمهم بالتعصب والتحيز في كتاباتهم في الموسوعة أمثال (لامانس) و (مارتن هاتمان) وطلب من المشرفين على الموسوعة في طبعته الجديدة معالجة هذا القصور، وإن قد رفض طلبا من (مارت هارتمان) في كتابة موضوع جديد يتناول هذه القضية وينشرها في الموسوعة، كما انه لم يشارك في مشروع الحكومة المصرية التي حاولت ترجمة الموسوعة الى اللغة العربية، عندما طلب منه رسميا القيام بهذا الأمر من قبل وزارة التربية في ١٩٢٧/١١/١٤م[٨٤].ورد محمد كرد علي على مغالطات كتابات بعض الصحف والمجلات الغربية، ففي مجلة (لاروس) الفرنسية وجد مقالا للكاتب الفرنسي بعنوان (العالم العربي) جاء فيه مغالطات عن الوصف الجغرافي للعالم العربي، وتشويه الحقائق عن النهضة العربية، كما انتقد مقالا لأساتذة السوربون في جريدة (نوفيل ليترير) جاء فيه ان البربر هم أصحاب المدنية في شمال أفريقيا والأندلس، وما العرب الا هم المشردون الذين تعلموا المدنية من الغرب والفرس عند الفتوحات، فرد محمد كرد علي على هؤلاء وكشف مغالطاتهم ونشر رده في مجلة المجمع العلمي العربي[٨٥].وأخيرا أوضح محمد كرد علي بأنه يتألم ويأسف لتعصب أولئك المستشرقين تجاه الاسلام والعرب وانتقد بشدة محاولات البعض منهم في نشر التفرقة والأحقاد بين الأمم، ودعا الى التفاهم والتقارب، لأن الدعوة الى التفرقة والتعصب لا تنسجم مع المدنية والحضارة الحديثة، لاسيما ان المسيحيين بشكل خاص قد أحسوا بالايجابيات والمعاملة الحسنة لدى العرب المسلمين، وان التقارب بين المسيحية مع الاسلام مرغوب لدى جميع الناس[٨٦] وأكد ان تلك المحاولات لتقليل من قيمة انجازت الحضارة العربية وتأريخ العرب هو لا يقتصر على الغرب، وانما هذه النشاطات هي جزء من الحركة ذات النطاق العالمي الواسع والتي سماها (بالشعوبية)، وانها ليس حركة جديدة وهي وجدت منذ وقت طويل، والقادة

التقليديون لهذه الحركة كانوا من الفرس. الا ان الشعوبية ودلالتها يمكن ان يطبق على الغربيين وبشكل رئيس على المستشرقين الذين يعملون ضد الاسلام والعرب[٨٧].بدأ بمناقشة المسائل التي رددها الشعوبيون وبعض المستشرقين ضد الاسلام، كصدق الرسول صلى الله عليه وسلم ودعوته، وصحة القرآن الكريم، والاعتقاد بالقضاء والقدر، وتعدد الزوجات، والصلاة، والحجاب، والاسترقاق، والمسكرات، والربا، والتصوير[٨٨] بدأ بمناقشة الاتهامات ضد الرسول صلى الله عليه وسلم بانه كان يعاني من الامراض العصبية، ثم رد على تلك الاتهامات عن طريق اقتباس النصوص بشكل كلي من كتب بعض المستشرقين الذين أدلوا بالتعليقات الايجابية في هذا الموضوع[٨٩] أي لا نلاحظ أي دفاعات من قبل محمد كرد علي، ثم تطرق الى الانتقادات الموجهة الى القرآن الكريم، بأنه غير منظم وان انشاءه ضعيف وانه من الكتابات الأخرى[٩٠] رد على هذه الاتهامات بالدفاع في صفحة واحدة، ولكنه يتناول موضوع تمجيد الاسلام في ست صفحات عن طريق عادته الاقتباس من كتابات المستشرقين وهذه المرة الاستعانة بكتابات العرب المسلمين أيضا[٩١].وخلال مناقشته لمسألة صدق الرسول صلى الله عليه وسلم و(القرآن الكريم)، بدأ بالاقتباسات بشكل كبير من كتابات المستشرقين، واستشهد بأقوال البعض منهم، وكان هؤلاء بعض الباحثين المشهورين والبعض الآخر أقل شهرة[٩٢].كذلك نجد الاشارة الى ملاحظات لكتاب العرب والمسلمين الا انها قليلة، ففي موضوع مكانة الرسول يسرد شعراً (لخليل مطران) وتعليقات (زكي المبارك) عن الاعجاز القرآني، ثم الاشارة الى بحث الفقيه اللبناني (سعيد الخوري الشرتوني) في رد على بطلان ادعاء (غولد زيهر) بأن الشريعة الاسلامية استندت على القانون الروماني[٩٣].نستشف مما سبق ان محمد كرد على لا يعبر عن رأيه الشخصي هنا لأنه وجد ردوداً أيجابية كافية في كتابات الاخرين في هذا المجال . وانه كان سريعا

في التحدي للذين يرون ضعفا او نقصا في اصالة الاسلام ونبيها، باحتكام الى اختيار الاقتباسات وان نظرته الى الرسول صلى الله عليه و سلم دفاعية في ما يخص الانتقادات، وانه يرى ان القرآن كان ولايزال اعجازاً وكتاباً لكل العصور[٩٤] ثم ناقش عقيدة القضاء والقدر وكان الأوربيون ينتقدون هذه العقيدة بانها تسببت في الخمول والكآبة بين المسلمين، وعرقلت النمو والتقدم[٩٥] ورد على تلك الاتهامات عن طريق كتابات محمد عبده ولاسيما كتابيه (الاسلام والنصرانية) و (الرد على هانوتو) الذي كرر مرارا بأن هذه العقيدة ذو فائدة حقيقية للمؤمن[٩٦].ثم أخذ محمد كرد علي بمقارنة الاسلام والمسيحية بأسلوب متميز، واستنتج بأن الانجيل يخصص آيات اكثر لهذا الموضوع من القرآن. وانهى هذه المسألة بسلسلة طويلة من الآيات القرآنية التي تؤكد أهمية الفعل ويحث على العمل بدل من الخمول والكسل[٩٧].وتناول بعض المسائل التي تتعلق بالمرأة، مثل تعدد الزوجات والطلاق عند المسلمين، وأشار أنه طالما كرر بعض المتعصبين الغربيين هذه القضايا، ورد على هؤلاء ببعض النصوص القرآنية، والاحاديث النبوية الشريفة، واقتباس آراء من الكتاب الغربيين لدعم وجهات نظره، فضلاً عن وجهات نظر كتاب المسلمين ومنهم قاسم أمين، ناهيك عن حججه في المناقشة، حيث أكد ان نسبة الطلاق عالية في أوربا والولايات المتحدة الأمريكية، وان الاسلام لم يحلل الطلاق الا عند الضرورة فقط، مثل ذلك يسمح بتعدد الزوجات وانما بشروط محدودة[٩٨].وانتقد المتعصبون الشعوبيون ممارسة الحجاب في الاسلام بدعوى انها تعيق مشاركة النساء مع الرجال في الحياة الفكرية والمادية[٩٩] ويبدأ رد كرد علي بالنصوص القرآنية الخاصة بالحجاب وأكد على أنها تحث على الأخلاق الحسنة والجيدة[١٠٠]. وأعترف بوجود بعض التطرف في الحجاب في بعض البلدان العربية وخروجها عن حقيقته وذكر ان في العصور الاسلامية [illegible]

الرجال دليل واضح على ذلك[١٠١].وكان محمد كرد علي من أوائل الكتاب الذين تناول موضوع المرأة وحقوقها ومسألة الحجاب في مجلة المقتبس حيث ادار سلسلة من المواضيع عام ١٩٢٤ حول تلك المسائل، وأشار إلى ان الحجاب علامة المرأة المسلمة لأنه من متطلبات الدين الاسلامي وان عدم الحجاب سوف يؤدي الى فقدان عادة مشرفة[١٠٢].وناقش محمد كرد علي قضية (الربا) ورد على إتهامات الغربيين بأنها سبب في الضعف والفقر بين المسلمين بسرد نصوص من القرآن تشير الى تحريم الربا والعقوبات التي تواجه مرتكبها[١٠٣].ثم يبدأ محمد كرد علي بالمناقشة والرد بنفسه في شرح الفوائد الجيدة لمسألة تحريم (الربا) ، وقال أنه من المناسب والمقبول استلام الفوائد من حسابات التوفير في البنوك وما هو محرم فهو الحسابات الطويلة الأمد التي تؤجل فيها مواعيد إعادة الدفع وتتضاعف بسببها الفوائد[١٠٤] وان اقراض المال عمل جيد لأنها تذهب دائما الى الشخص المحتاج، ليس من المفروض أن يسدد أكثر مما أقترضه ولكنه يستطيع ان يهدي المقرض هدية، وان يشاركه في الفائدة التي جناها من ذلك المال، وأشار أن اقراض المال في الغرب كنوع من الاستثمار ليس عملا جيدا وهو الذي سبب أساساً العديد من حالات افلاس البنوك بعد الحرب العالمية الأولى[١٠٥].لم يستعمل محمد كرد علي أياً من المصادر الغربية في رده على منتقدي الاسلام في مسألة الربا، ربما لعدم قدرته على العثور على أية اقتباسات مفيدة لهذه المصادر، وأعتمد على معلوماته الخاصة في هذا السياق، فضلاً عن اعتماده على نصوص القرآن. ناقش محمد كرد علي مسألة (العبودية) ورد على اتهامات الغربيين بان الاسلام لم يبدع الاسترقاق، انما كانت موجودة عند جميع الأمم القديمة، ولكن ازداد عدد الرقيق في أوائل الاسلام بسبب الفتوحات، إلا ان الاسلام شجع على تحريرهم وكانوا يعاملون بشكل جيد في الاسلام[١٠٦] ولكنه استمر في وجودها لدى العديد في أجزاء من أفريقيا وآسيا

عن طريق الاستعمار وان مالكي عبيد هم المسيحيون الأوربيون[١٠٧] نلاحظ هنا تناقضاً في كلامه حول استمرار الرق بفضل الغرب، حيث أشار في موضع آخر من الكتاب ان بفضل الغرب حرر الرقيق وزال بذلك وصمة عار عن الانسانية[١٠٨].وناقش تحريم الاسلام مسألة (المسكرات) مع الغربيين وجاء بالأيات القرآنية التي تحث على تحريمها واسباب ذلك[١٠٩]، حيث أكد ان تحريم بعض المأكولات والمشروبات جاءت لثبوت ضررها، وأكد ان تحريم المسكرات أثبتت فائدتها واعترف الغربيون بذلك، اقتبس محمد كرد علي نصوصاً من أقوال كتاب غربيين لدعمهم وجهة نظره هذه[١١٠] وأيضا تطرق الى تحريم (التصوير والنقوش) حيث أكد ان فهم التحريم الاسلامي للتصوير والنحت وأشكاله التصويرية الأخرى لم يتم فهماً كاملاً في الغرب[١١١] وقال إن سبب تحريم الاسلام يعود الى الخوف من إعادة بناء الأصنام وعبادتها، وأشار ان تحريم مشابه لذلك موجود حتى في التوراة[١١٢] وأشار على الرغم من تحريمها الا ان هذه الفتوى قد بقيت ممارستها في كل أدوار التأريخ لاسلامي ، كالأمويين والعباسيين والفاطميين[١١٣].كما أسلفنا فان محمد كرد علي قد ناقش مسائل مهمة مع المستشرقين، وكان يسعى لنقض مزاعم هؤلاء الذين تعمدوا الإساءة الى الاسلام والعرب. وقد خصص جزءاً من كتابه لهذا الغرض وإن كان جزءاً ضئيلاً من الكتاب لا يزيد على مئة صفحة في حين ان القسم الأكبر أي (٨٤٠) صفحة قد خصص لوصف مدنية وحضارة العرب والاسلام[١١٤] ويبدو ان محمد كرد علي لم يكن يميل الى المجادلة والمنابذه، فلم يتعرض الا الى قلائل من المستشرقين، فأشار الى ذلك فقال " مثل هذه السخافات من السخفاء كثيرة لا نطيل بها ولا نتكلف الرد على قائليها " [١١٥].ونلاحظ أنه خلال مناقشته مع المستشرقين حاول تحقيق مايأتي: **أولاً:** الاشارة بدقة الى نقاط الانتقادات. ثانياً: الرد على أولئك الكتاب عن طريق آرائه وملاحظاته الشخصية فضلاً عن الاستعانة

باقتباسات المستشرقين المنصفين، حيث اقتبس نصوصاً كثيرة من كتابات هؤلاء للرد على المستشرقين المتعصبين، يبدو ان غرضه هو ان يكافح (النار بالنار)(١١٦) وأشار الى ذلك فقال " يكفينا في رد إفك الجاهلين نقل ما قاله بعض العارفين" (١١٧).كما انه اشاد خلال مناقشاته بالمستشرقين المنصفين الذين مجدوا وتفاخروا بانجازات العرب والمسلمين، خلال مدحه وبيان فضل الحضارة العربية استخدم ملاحظاتهم واستنتاجاتهم لدعم وجهة نظره.

---

(١)محمد كامل عياد، محمد كرد علي والمستشرقون، مجلة مجمع اللغة العربية ، دمشق :١٩٧٧ مج ٥٢ ، ج١ ص١٧٨.

(٢) Hermann.Rainer . Kultur krise undkoneseruavative Emeruny Nuhammad kurd.Ali.(Heidl belvger : ١٩٩٠. S. ٩٦.

(٣) Escovitz.H.joseph - Orientalsts and orientalism in the writings of Muhammad kurd Ali tional journal of middle east . (combrid : ١٩٨٨ Vol . ١٥. P. ٩٦.

(٤) محمد كرد علي، المستشرقون ومؤتمرهم، جملة المقتبس، (دمشق: ١٩١٤)، مج ٨: ٦/٤٠١.

(٥) Hermann, Op. Cit., S. ٨٣.

(٦) كرد علي، المستعربون من علماء المشرقيات ، (الاسكندرية :١٩٤٨)ص١.

(٧) كرد علي، المستعربون، ص١ Bentley , Companionto Historiography (١٩٧٧) Amozon .co.uk:Bok .s.٨٣

(٨) كرد علي، المستشرقون ومؤتمرهم، ص٤٠١-٤٠٦.

(٩)كرد علي: ٢٤٠/١.

(١٠) المرجع نفسه: ٢١٣/٢.

(١١) المرجع نفسه: ١١٩/٢.

(١٢) المرجع نفسه: ٨٨/١.

) Hermann, Op. Cit., S.٨٢; Escovitz, Oeintalsts, P. ٩٦.١٣(

(١٤) للمزيد عن خطبته في المؤتمر. ينظر: محمد كرد علي، الحضارة العربية والنهضة الشرقية، مجلة المقتطف، (القاهرة: ١٩٢٨) مج ٧٣: ٢٧٧/٤-٢٨١.

(١٥) كرد علي، الحضارة العربية والنهضة الشرقية، ص٢٨١.

(١٦) ألقى محمد كرد علي هذه المحاضرة مرتين: مرة في المجمع العلمي العربي بدمشق، ومرة في نادي الدار المعلمين العليا في القاهرة. محمد الدسوقي: الفكر الاستشراقي، (المنصورة ١٩٩٥) ص١٤٠.

(١٧) عياد، المرجع السابق، ص١٧٨.

(١٨) الدسوقي، المرجع السابق: ص١٤١" أنورالجندي، الفكر العربي المعاصر، (القاهرة : د/ ت) ص٢٧٨.

(١٩) أمهات الكتب العربية القديمة وعلماء المشرقيات في الغرب، مجلة المقتطف، (القاهرة ١٩٢٧)، مج ٧٠، ق١: ٦٣٥/٦-٦٤٠؛ مج ٧١، ق٢: ٦٣/٢.

(٢٠) كرد علي، المستعربون، ص ١-١٧.

(٢١) كرد علي، المستعربون، ص٢.

(٢٢) ١٨٦/١، ١٩٥، ١٢٤٢/٤.

Escovitz, ORIENTALSTS, P. ٩٦.) ٢٣(

(٢٤) عياد، المرجع السابق، ص١٨٢-١٨٣.

(٢٥) كرد علي، المستعربون، ص٤.

(٢٦) المرجع نفسه، ص٥.

(٢٧) المرجع نفسه، ص٧.

(٢٨)كرد علي، غرائب الغرب: ١/١٨٠.

(٢٩) كرد علي، المذكرات: ١/١٩٦، ٣/٩١٩—٩٢٠.

(٣٠) عياد، المرجع السابق، ص١٨٣.

(٣١) كرد علي: ١/١١١.

(٣٢) المنذرالمعاليقي، الاستشراق في الميزان ، (بيروت ١٩٧٧) ص٩٠" Bentley, .op.cit.p.٦٢٤

(٣٣) محسن جاسم الموسوي، الاستشراق في الفكر العربي، (القاهرة ٢٠٠٥)، ص١١٨.

(٣٤) محمد روحي فيصل، اغراض الاستشراق، مجلة الرسالة، (القاهرة: ١٩٢٥)، العدد ١١١، ص١٣٣١—١٣٣٥.

(٣٥) المذكرات: ١/١٩٤

(٣٦) المرجع نفسه: ٤/١٢٤٢.

) Hermann, Op. Cit., S. ٩٢.٣٧(

) Escivits, ORIENTALLASTS, P. ١٠٥.٣٨(

(٣٩) عياد، المرجع السابق، ص١٨٤.

(٤٠) المعاليقي، المرجع السابق، ص٩٢" شفيق جبري، المحاضرات عن محمد كرد علي، (القاهرة ١٩٦٧) ص٣٩.

(٤١) عياد، المرجع السابق، ص١٨٧.

(٤٢) المذكرات: ٤/١٢٤٢.

(٤٣) المرجع السابق، ص١٨٧.

(٤٤) كرد علي، الاسلام والحضارة العربية: ١/١–١٥.

(٤٥) المرجع نفسه، ص٤.

(٤٦) كرد علي، الاسلام والحضارة العربية: ١/٢–٤" Escolvitz, OREINALSTS. P.٩٦

(٤٧) اقتبس من كتاب (المسألة الشرقية) لدريول وكتاب (تحرير المرأة) لقاسم أمين. كرد علي، الاسلام والحضارة العربية: ١/٣–٤.

(٤٨) المرجع نفسه، ص١٤–٦٤.

(٤٩) Escolvitz, ORINTALSTS. P. ٩٨.

(٥٠) غوستاف لوبون، ولد عام ١٨٤١م وهو مستشرق فرنسي، وكان طبيبا ومؤرخا، عنى بالحضارة الشرقية، وأحد الذين أنصفوا الامة العربية والحضارة الاسلامية، من أثاره (حضارة العرب) و(حضارة العرب في الاندلس). هاني محمد يوسف بركات، الاستشراق والتربية، (عمان: ٢٠٠٣)، ص٢٥٢.

(٥١) كرد علي، الاسلام والحضارة العربية: ١/٩.

(٥٢) كرد علي، الاسلام والحضارة العربية: ١/ ١٧.

(٥٣) المرجع نفسه، ص٥٢.

(٥٤) المرجع نفسه، ص٥٢–٥٣.

(٥٥) المرجع نفسه، ص٦٠.

(٥٦) رينان، ١٨٢٣–١٨٩٢م: مستشرق ومؤرخ فرنسي من آثاره (مستقبل العلم) (نشأة المسيحية)، محمد يونس بركات، الاستشراق والتربية، (عمان : ٢٠٠٣) ، ص٢٤٩.

(٥٧) كرد علي، الاسلام والحضارة العربية: ١/١٦.

(٥٨) المرجع نفسه، ص ٢٤.

(٥٩) اقتبس نصوصاً من كتابات كل من: (لوبون–وكتابه حضارة العرب، نشوء العالم الحديث) و(كارلايل–الأبطال وعبادة الأبطال) و(موليف كستلو–قانون التأريخ) و(لوثرب ستودارد–حاضر العالم الاسلامي) و(أوجين يونغ–يقظة الاسلام ولعرب) و(بريس دافن–الفن العربي) و(روبورشوفولو–أين يذهب الاسلام) و(موريس برنز–في أسيا الاسلامية) فضلاً عن الاستشهاد بأقوال كل من: (مارك سمشوف) و(لويجي رينا لدي) و(كلودفاير)، المرجع نفسه، ص٥٧–٦٤.

(٦٠) كردعلي، الاسلام والحضارة الغربية، ١/٥٤.

(٦١) المرجع نفسه، ص٥٧–٥٨.

(٦٢) فاروق عمر فوزي، الاستشراق والتأريخ الاسلامي، (لبنان : ١٩٩٨) ، ص١٣–١٤.

(٦٣) المرجع نفسه، ص١٠١.

(٦٤) المرجع نفسه، ص ٢٧٩.

(٦٥)جبري، محاضرات، ص٤٥.

(٦٦) كرد علي، الاسلام والحضارة العربية: ١/٢٠.

(٦٧) استشهد بأقوال كل من (رينان–خطابه في المجمع العلمي الفرنسي) و (ألبرسيم في كتابه le livre) و (فوت واهلويلر وكتابهما: جنايات الاوربيين) و (بونه موري–الاسلام والنصرانية في افريقية). المرجع نفسه، ص ٢١–٢٢.

(٦٨) أستشهد بأقوال كل من: (كليمان–كتاب أديان العالم) و (ريناخ–تأريخ الأديان) و (جولسيمون–حرية الوجدان) و(الفريد فوليه–المزاج والخلق) و (غوستاف لوبون–حياة الحقائق) و (رينان–بعثة فينيقية). المرجع نفسه، ص ١٥–١٦.

(٦٩) كرد علي، الاسلام والحضارة العربية: ١/٥٩.

(٧٠) كرد علي، الاسلام والحضارة العربية: ١/٣٠–٣٤" Escovits, OREINTALSTS. P.٩٨

(٧١) الأب لامنس، هو هنري لامنس من علماء الرهبان اليسوعيين، مستشرق بلجيكي المولد فرنسي الجنسية، كان استاذا للأسفار القديمة في كلية روما واستقر في بيروت ومات هناك عام ١٨٩٩. خير الدين الزركلي، الأعلام (بيروت : ١٩٦٩) ، ج٩/١٠٧.

(٧٢) كرد علي، الاسلام والحضارة العربية: ٣٣/١.

) Escolvitz, ORIENTALSTS. P. ٩٩.٧٣(

(٧٤) عياد، المرجع السابق، ص١٨٥.

(٧٥) كرد علي، الاسلام والحضارة العربية: ٣١/١.

(٧٦) استشهد بأقوال كل من: (كوندة) و (ريناخ) و (سيد يليو) و(دي كاستري) و(لافيس) و(رامبو). المرجع نفسه، ص٣١-٣٣.

(٧٧) المرجع نفسه، ص٣١.

(٧٨) الأب لويس شيخو: ١٨٥٩-١٩٢٧م: ولد في ماردين في الجزيرة الفراتية، انتقل الى الشام، تعلم في مدرسة الآباء اليسوعيين سنة ١٨٤٧، وتنقل في بلاد أوربا والشرق، انصرف الى تعليم الآداب العربية لخدمة طائفته، وانشأ مجلة الشرق سنة ١٨٩٨. الزركلي: المرجع السابق: ١١٣/٦.

(٧٩) جبري، محاضرات، ص٤٠.

(٨٠) كرد علي، الاسلام والحضارة العربية: ٣٣/١.

(٨١) جبري، محاضرات، ص٤١.

(٨٢) المرجع السابق، ص٣١" Escolvitz. OREINTASTS. P. ١٠٥.

) Hermann, Op. Cit., S. ٩٠.٨٣(

) Ibid, S. ٩٠-٩١.٨٤(

(٨٥) محمد كرد علي، تمويه الحقائق، مجلة المجمع العربي، (دمشق: ١٩٤٨)، مج ٢٣: ٤/٦١٧–٦١٨" عدنان الخطيب، النهضة العربية في العصر الحديث، مجلة المجمع العلمي العربي، (دمشق: ١٩٤٩)، مج ٢٤: ٣/٤٧٠.

(٨٦) كرد علي، الاسلام والحضارة العربية: ١/٣٤ " Hermann, Op. Cit., S. ٩٤.

(٨٧) كرد علي، الاسلام والحضارة العربية: ١/٣٥ " Escolvitz, ORIENTALSTS. P. ٩٨.

(٨٨) كرد علي، الاسلام والحضارة العربية: ١/٦٥.

(٨٩) المرجع نفسه، ص٦٥–٦٩.

(٩٠) كرد علي، الاسلام والحضارة العربية: ١/٦٩–٧٨.

(٩١) Escolvitz, ORIENTALSTS. P. ١٠٠.

(٩٢) أستشهد بأقوال كل من: (ماسينيون) و(تولستوي) و(برناردشو). وأقتبس نصوصاً من كتابات كل من (كارلايل–الأبطال) و(وليم ميور–سيرة محمد) و(جان مليا–قرآن فرنسا) و(درمنغهم–حياة محمد) و(لورافاشياف ليري–مدح الاسلام) و(هايدلي– ايقاظ الغرب للأسلام) و(مونيته–حاضر الأسلام) و(غوستاف لوبون–النتائج الأولي للحرب). كرد علي، الأسلام والحضارة العربية: ١/٦٥–٧٧.

(٩٣) كرد علي، الأسلام والحضارة العربية:١/٦٧–٧٧.

(٩٤) Escolvitz, ORIENTALSTS. P.١٠١.

(٩٥) كرد علي، الاسلام الحضارة العربية: ١/٨١.

(٩٦) Escolvitz, ORIENTALSTS. P.١٠١.

(٩٧) كرد علي، الاسلام والحضارة العربية: ١/٨٠–٨١.

(٩٨) المرجع نفسه، ص٨٢–٨٣.

(٩٩) كرد علي، الاسلام والحضارة العربية: ٨٨/١.

(١٠٠) المرجع نفسه، ص٨٩.

(١٠١) المرجع نفسه، ص٩٢.

) Elizabeth Thompson, Colonial Citizens, (University ١٠٢(

Colombia: ٢٠٠٠), P.١٣٠.

(١٠٣) كرد علي، الاسلام والحضارة العربية: ١/١٠٥–١٠٦.

(١٠٤) كرد علي، الاسلام والحضارة العربية: ١/١٠٦–١٠٧.

(١٠٥) المرجع نفسه، ص ١٠٨–١٠٩.

(١٠٦) كرد علي، الاسلام والحضارة العربية: ٩٨/١.

(١٠٧) المرجع نفسه، ص ١٠١.

(١٠٨) المرجع نفسه، ص ٣٨٢.

(١٠٩) المرجع نفسه، ص ٩٨/١.

(١١٠) المرجع نفسه، ص١٠١.

(١١١) المرجع نفسه، ص١٠٢–١٠٥.

(١١٢) المرجع نفسه، ص١١٠.

(١١٣) المرجع نفسه، ص١١١.

(١١٤) عياد، المرجع السابق، ص١٨٧.

(١١٥) كرد علي، الاسلام والحضارة العربية: ٥٤/١.

Escolvitz, ORIENTALSTS. P.١٠٤.(١١٦)

(١١٧) كرد علي، الاسلام والحضارة العربية: ٥٤/١.

أصول تسميات القرى في ديالى

الدكتور عماد عبد السلام رؤوف
أستاذ التاريخ الحديث في كلية الآداب بجامعة صلاح الدين

في تاريخ ديالى جوانب عديدة، غنية، جديرة بأن يقف نفر من المؤرخين حياتهم من أجل استجلائها، والتنقيب في تفاصيلها، والبحث في أصولها، فهذه الأرض تتميز بقدم قراها، ووثاقة علاقاتها الاجتماعية، ووفرة مياهها، وكثرة مشاريعها الإروائية، وتعدد مواضعها الأثرية، وما أداه أهلها من أدوار تاريخية، مما يجعل أي من هذه الجوانب موضوعاً لكتاب، أو اطاراً تستجليه جملة من الدراسات، أو عنواناً لدراسة جامعية، أو بحثاً ذا شأن في مجال البحوث التاريخية.

وكنت قد عنيت، منذ زمن، ببعض هذه الجوانب، واقتضت مني تلك العناية القيام بجولات عديدة في قرى تلك المحافظة وربوعها، أسجل ملاحظات عن هذه القرية، وأفتش في غيرها عما يمكن أن تخلف من ركام الماضين وآثارهم، وأدون روايات المعمرين هنا، وأبحث في المصادر وكتب الرحلات عما يعد شاهداً على وجود موضع هناك، وأقوم بجرد ما تحتويه الوقفيات القديمة، والصكوك الشرعية، والحجج الوقفية، بحثاً عما يلقي ضوءً على تاريخ تلك المعالم الشاخصة، والآثار المندرسة، على حد سواء. ومع أني كنت أخرج بعد كل جولة من تلك الجولات بحصيلة علمية طيبة، تشجع المرء على المضي في

سبيل البحث والدرس، إلاّ أن صورة فقيرة ومؤلمة كلما قطعت شوطاً في ذلك السبيل، صورة مؤرخينا وباحثينا وهم يحجمون عن دراسة هذا الكم الهائل من الشواخص والأصول والروايات الفنية، أو إهمالهم إياها، حتى بات أكثرها مهدداً بالضياع، ناهيك بما ضاع منها واندرس فعلاً، دون أن يجد له من يسجله ويحفظه في دراسة أو كتاب، وربما كان سبب هذا الإحجام، أو الإهمال، الوقوع تحت تأثير فكرة مفادها أن تاريخ المدن الرئيسة في العراق، ولا سيما بغداد، يعبر – بشكل أو بآخر– عن تاريخ العراق بأكمله، وأن دراسة ما جرى في بغداد في القرن السادس عشر يمثل ما حدث في العراق كله، في ذلك القرن، وهي فكرة خاطئة إلى حد بعيد، كانت سبباً في إهمال دراسة الريف، بقراه ومجتمعاته وعلاقاته الإنسانية، وكأنه ليس للقرية الزراعية تاريخ أصلاً جدير بالبحث والدرس. والصحيح أنه لا يمكن دراسة تاريخ المدينة، من أي جانب كان، دون دراسة أوسع لتاريخ ريفها، فهي القاعدة التي توجد فيها، وتمارس– من خلالها– نشاطاتها الاقتصادية والاجتماعية، وتتأثر بها، وتؤثر فيها، على سبيل التفاعل الإنساني المستمر. والعجيب أن بعض الأجانب استهواه تاريخ هذه الأرض، ولم يكن من أهلها، ولم تربطه بهم أدنى صلة، فكتب روبرت ماك آدمز، الأستاذ في المعهد الشرقي بجامعة شيكاغو كتاباً ضخماً سماه وترجمه ثلاثة من الفضلاء إلى العربية بعنوان (أطراف بغداد– تاريخ الاستيطان في سهول ديالى) إلاّ أن هذا الباحث لم يزر القرى بنفسه إلاّ لماماً، واعتمد على خرائط سابقة لم تكن دقيقة في معطياتها دائماً، وهكذا فإنه وقع في أوهام مثل ظنه أن باجسرا هي بهرز الحالية، مع أن كلا من الناحيتين كان معروفاً منذ عهود ما قبل الإسلام وما زالا كذلك.

أما الكتب التي ظهرت في العراق، فإن جهود مؤلفيها– وهي محمودة في كل حال– استهدفت التعريف بمناطق المحافظة بوجه عام، فسجلت أسماء بعض القرى وأهملت الأسماء الأخرى، وتناولت عدداً من مراكز الأقضية والقرى المهمة القريبة منها، وتركت ما عداها، على أن بعض ما تركته له من التاريخ ما ليس لمركز القضاء نفسه، أو أنه يضاهيه في الأقل، ومن هنا كانت عنايتي منصرفة إلى كتابة تاريخ تلك القرى التي ظلت بعيدة عن اهتمام الدارسين، لكنها جاثمة– في الوقت نفسه– على ركام ضخم من الماضي الزاهر.

ولست هنا لأعرض نتائج بحثي في هذه الجوانب، وإنما سأقتصر على واحد منها فحسب، وهو المتعلق بأصول تسميات المئات من القرى التي توجد في سهول ديالى، بهدف التوصل عن طريق رصدها وتحليلها إلى طبيعة تلك التسميات ومبررات اطلاقها، ودلالاتها الاجتماعية والاقتصادية والبيئية. وأظن أن كثيرين لفتت أنظارهم – كما لفتت نظري– تنوع تسميات هذه القرى وقدمها وغرابة بعض الأسماء أحياناً. وربما ذهب بعضهم مذاهب شتى في تفسير هذا الاسم أو ذاك، لا لسبب إلاّ لأنه لم يجد له معنى يفهمه، أو تفسيراً سهلاً يتقبله. ولقد اعتمدت في دراستي بالدرجة الأولى على القائمة المفصلة بأسماء المدن والقرى لمحافظات القطر، التي أعدتها لجنة متخصصة في وزارة الحكم المحلي الملغاة، وكنت عضواً فيها، وقد رصدت هذه القائمة أسماء ٦٤٢ قرية في محافظة ديالى وحدها، وأضفت أنا إلى هذه الأسماء ما توصلت إليه في أثناء جولاتي في المنطقة، وما سجلته الكتب التي صدرت للتعريف بها، بما يرفع العدد إلى نحو ٧٠٠ اسم، أو أقل قليلاً، وإني سعيد أن أضع بيد يدي القارئ الان، بعض ما جَدَّ لي من ملاحظات في هذا الصدد.

ويمكننا أن نُحلل أسماء تلك المئات من القرى إلى ثلاث مجموعات رئيسة، هي القرى المنسوبة إلى أعلام الناس، والقرى المنسوبة إلى الأقوام والجماعات، والقرى المنسوبة إلى مفردات البيئة الجغرافية، وذلك على النحو الآتي:

أولاً: القرى المنسوبة إلى أعلام الناس

وتمثل هذه المجموعة في ديالى نسبة عالية إذا ما قارناها بتسميات القرى في عدد من المحافظات الأخرى، حيث تصل هنا إلى نحو نصف التسميات كلها، وسنفصل القول في أسباب هذه الظاهرة فيما يلي، على أنه يمكن القول بأن هذه الجمعة تنقسم- هي أيضاً- إلى الفئات الآتية:

قرى منسوبة إلى زُرّاع رُوّاد:

تنسب هذه المجموعة إلى الأشخاص الذين كان لهم دور بارز في إعمارها وزراعتها واستيطانها، مما أدى إلى ارتباط أسمائهم بأرضها ارتباطاً وثيقاً أبقى عليه الزمان، مثال ذلك قرى: عبد الله الحسوني، والسيد جابر، وعبد الحميد، وشَطُب، وعلوان العنفوص، وصَبّار منهل، وزعيطر، وحسين جاعد، ومرعيد، وملا عيد، وجلّوب، وجواد البشّو، وحسين عناد، وأسطه أحمد، ومصطفى، وإبراهيم المذكور، وأحمد الحَسُّون، وعبد الجبار، وحسين حَمّادي، ومحمد رضا، وسيد عوّاد، وعبد الكريم، ولطيف حمدي، وأحمد مِزبان، وعباس جاسم، وفارس طارش، ومِشخال حمزة، وعزيز هَمالة، وحميد السبع، وخضير عباس، وفليح حسن الجاري، وحامد سلمان السعدون، وسلمان وطه العلوان، وسلمان الوَرْوَر، وعبد الكريم جاسم، وحامد حُميش، ومهدي الفتّه، وعبد الحسن الحاجم، وحميد إبراهيم، وحسب الله الناصر، وكامل جاسم، وحمود الرشيد، وجواد كاظم ذنون، وأحمد خلف حسين، وكريم ناصر،

وابراهيم الضاحي، وحسين خليل علي، ومحمود الزكَم، وغني مُساعد، وحميد محمود شناوه، وحمادي سلطان سعيد، وكريم عباس، وكيطان الدرب، وسلمان وطه العزاوي، وإبراهيم مهدي صالح، وعلي مذري،ورشيد الكيطان، وسعود ذياب، وإبراهيم يحيى، وإسماعيل محيميد، وجمال جاسم حسين، وطه جميل، وحيدر عربيد، ومحمد عبد الكريم، وغيرهم كثير.

وأكثر هذا النوع من التسميات يوجد في مركز قضاء مركز بعقوبة، بينما يقل في الأقضية الأخرى، وذلك لأن قسماً من هؤلاء الزراع الرواد حصلوا على أراضيهم التي قامت عليها قراهم فيما بعد، بموجب قوانين تسوية الأراضي التي طبقت في المحافظة ابان العقود الأخيرة من القرن الماضي، إلاّ أن ذلك يجب أن لا يدفعنا إلى تصور أن هذه الظاهرة هي نتيجة تطبيق تلك القوانين وحدها، لأننا لاحظنا وجود الظاهرة في العصور السابقة أيضاً، وقبل العمل بالقوانين بآماد بعيدة، وسبب ذلك يكمن في تقديري في البيئة الزراعية للمحافظة، ففي منطقة يغلب عليها الانتاج الزراعي، وتسود فيها العلاقات الزراعية، تكون للمبادرة الفردية، أو الأسرية في أكثر تقدير، الدور الرائد في أي عمل يتعلق بذلك النوع من الانتاج، وهذا الأمر يؤدي- من ثم- إلى استقرار ملحوظ في ملكية الأرض، ووجود قواعد مرعية لهذه الملكية- حتى في ظل عهود الفوضى الإدارية- من شأنها أن تشجع زراعاً رواد على استصلاح الأرض، أو إحيائها وفقاً للمصطلح الفقهي، تمهيداً لتعميرها بالزرع وبالناس أيضاً.

وكانت طبيعة المنطقة المعتمدة على الري السيحي، والكثيفة الزرع، والحافلة بالتجمعات البشرية، تحفز على قيام الملكية القروية الصغيرة نسبياً،

وهذه الملكيات تكتسب أسماءها- بسهولة- من أسماء رواد زراعتها منشئي تجمعاتها، وليس من أسماء القبائل الكبرى كما هو الحال في مناطق أخرى من العراق، وبتقادم الزمن أصبحت ذريات هؤلاء المعمرين الأوائل هم سكان القرية حصراً، مما خلق لدى الأحفاد نوعاً من الاعتزاز بأسماء جدودهم، التي هي في الوقت نفسه أسماء قراهم أيضاً. ومع أن أكثر هذه القرى لا يحمل إلاّ الاسم الأول، أو الاسمين الأولين لمؤسسيها، فإن الأسماء نفسها تدل دلالة قاطعة على أن أصحابها ينتمون جميعاً إلى القبائل التي نزحت إلى المنطقة خلال عهود متعاقبة، وامتهنوا الزراعة لظروف خاصة بهم، ولظروف بيئتهم الجديدة أيضاً، وكل ما في الأمر أن العلاقات الزراعية بينهم غلبت على العلاقات القبلية، فلم تُذكر أسماء قبائلهم بعد أسمائهم إلاّ قليلاً، وعلى سبيل المثال لا الحصر فإن قرية بودجة من أعمال المقدادية، والمعروفة بهذا الاسم منذ القرن التاسع للهجرة (١٥م) تنسب أيضاً إلى من يدعى (كيطان)، وليس كيطان هذا ألاّ اسماً متوارثاً منذ عهود عدة، حمله في عهد ما مؤسس القرية، الذي هو من قبيلة خولان اليمانية التي استقرت في المنطقة منذ عهد الفتوح الإسلامية، فجميع سكان القرية هم خولانيون يمانيون، وإن لم تنسب قريتهم إلى قبيلتهم نفسها.

قرى منسوبة إلى أعلام الأولياء والصلحاء

ثمة قرى عديدة تنسب إلى أعلام الأولياء وأهل الصلاح الذين دفنوا في تلك النواحي، فنسبت القرى القريبة من أضرحتهم ومشاهدهم إلى أسمائهم أما تبركاً بها، وأما لشهرتها بين سكان القبائل المجاورة. وشيوع هذه الظاهرة في ديالى

يثير الانتباه فعلاً، وهو دليل آخر على الطبيعة المستقرة للملكية الزراعية، وما يقوم عليها من مستوطنات حيث تكون هذه الأضرحة بمثابة مزارات دينية لسكان القرية، أو القرى القريبة، ومكاناً لاجتماعهم في المناسبات الدينية والاجتماعية، ومدفناً لهم أحياناً، وهي تعبر – من ثم– عن وراثة كل جيل لما يعده الجيل السالف موضع تقديسه واحترامه، وهذا ما يفسر كثرة الأضرحة والمقامات المنتشرة في أعماق ريف ديالى، والتي أعطت أسماءها للقرى هناك، مثل قرية أبو فياض في قضاء بعقوبة، وقرية الإمام، وقرية اللقمانية، وقرية الشيخ عمر في قضاء الخالص، وقرية الامام ويس، وقرية السيد سلطان علي، وقرية إمام عباس في قضاء المقدادية، وقرية إمام منصور، وقرية إمام عسكر في قضاء مندلي (ناحية مندلي التابعة إلى قضاء بلد روز) وغيرها. وربما تقاسمت عدة قرى اسم ولي من الأولياء، وصالح من الصلحاء، فجيزاني الجول، وجيزاني ثعيلب، وجيزاني الإمام، ثلاث قرى تنسب جميعاً إلى الامام كمال الدين الجيزاني، المنسوب إلى مدينة جيزان في اليمن، والذي قدم إلى المنطقة في زمن ما حيث دفن فيها. ومثل هذا قرى شوهاني حمدان، وشوهاني داود سلوم، وشوهاني علي العبد لله، وشوهاني حبيب الخيزران، ولا نعلم لهذه الظاهرة مثيلاً في مناطق أخرى. وتدل تلك الأسماء على أن أصول هؤلاء الناس، أو ما يعتقد أنها أصولهم، فهم أما من بيت النبوة، أو من قادة الفتح الإسلامي، مثل القبر المنسوب إلى المقداد الكندي، وقبر إمام عسكر (الذي يظن أنه قبر القعقاع التميمي)، أو لعلماء بارزين من العصر العباسي، مثل قبر علي بن إدريس البعقوبي، قرب بهرز، وقبر السيد أبي الغيث بن جميل في بهرز، وقبر السيد أبي خميس قربها أيضاً، وغيرهم كثير.

قرى منسوبة إلى بعض المالكين السابقين

نسبت قرى عديدة في ديالى إلى أسماء بعض مالكيها السابقين، ومنهم من ترك آثاره فيها، بشق نهر، أو إحياء أرض موات، أو زراعة محاصيل جديدة، من ذلك مثلاً قرية بازول أحمد بك، وقرية الوزيرية، وقرية الضابطية، وهي من قرى بعقوبة، وقرى يوسف بك، ومحمد شير بك، وإبراهيم بك، وقادر بك، وصالح آغا في قضاء خانقين، وبكر آغا، وجديدة الأغوات، وكهيه (وظيفة تعني نائب الوالي ومساعده) ومخلص بك، وأمجد باشا، والمشيرية (رتبة عسكرية عثمانية) في قضاء الخالص. وتدل الألقاب الوظيفية الرسمية لهؤلاء الملاك (بك، باشا، ضابط، كهية) على أنهم من الفئة المعروفة باسم الملاك الغائبين، أي أنهم كانوا يقطنون المدن الكبيرة، ويتولى معاونونهم ادارة ما يملكون، بل أن بعض القرى منسوبة إلى أسر مدنية معروفة، مثل قرية السويدي، نسبة إلى أحد أفراد الأسرة السويدية العباسية التي انحدرت من الدور إلى بغداد في القرن الثامن عشر، وقرية الزهاوي نسبة إلى الأسرة الكردية التي قدمت من مدينة السليمانية واستوطنت بغداد في القرن التالي. وشيوع هذه التسميات في ديالى يدل على بعض أشكال الملكية الزراعية انتشر في تقديرنا منذ منتصف القرن الثامن عشر نتيجة نمو المدن وهيمنتها الادارية والحضارية على الأرياف المجاورة حينذاك، وتوفر حد أدنى من الأمن يكفل لذوي النفوذ فيها ادارة ممتلكاتهم خارجها مع اكتفائهم بالإقامة في مدنهم، على أنه تجب الملاحظة أن أكثر أولئك الملاكين كانوا من السكان المحليين كما رأينا، وحيازتهم على ألقاب ادارية أو عسكرية مما شاع استخدامه في المؤسسات العثمانية لا يدل على أنهم ينتمون إلى أصول خارج ذلك النطاق، فمن المعلوم أن فئة الموظفين

والعسكريين العثمانيين كانت– على محدودية عدد أفرادها– تتبدل على الدوام بغيرها، مما يحول دون تملك أكثرها الأراضي وإدارتها، لا سيما في خارج المدن التي يقطنون.

ثانياً: المدن المنسوبة إلى الأقوام والجماعات

قرى منسوبة إلى القبائل والعشائر والبيوتات

نزلت سهول ديالى، منذ عهود ما قبل الإسلام، وخلال العهود الإسلامية المتعاقبة، قبائل وعشائر عديدة، كان لبعضها مساعمات جلى في حركة الفتوح الإسلامية في البلاد الأسيوية التي عرفت فيما بعد بالمشرق الإسلامي، فمن القبائل والعشائر التي استقرت في هذه النواحي نذكر: طي، وتميم، وبنو سعد، وخولان، وكنانة، وشيبان، والدليم، وقيس، وبنو زيد، والجبور، وربيعة، والمعامرة، وخفاجة، وألبو جواري، والداينية، وبنو لام، وبنو ويس، والنعيم، واللهيب، وآل بدير، والمهدية، والعكيدات، وبنو عز، والعبيد، وشمر، والمجمع، فضلاً عن عدد من العشائر الأخرى. وإذا كانت هذه القبائل والعشائر قد انفردت في مناطق أخرى من العراق بـ (ديرات) مستقلة، فإنها في اقسام واسعة من ديالى قد تعايشت مع غيرها من القبائل في المنطقة الواحدة، وسبب هذه الظاهرة يكمن في أمرين، أولهما أن سهول ديالى تعد آخر امتداد للعراق في من جهة الشرق، فالقبائل التي تضطر إلى ترك مواطنها الأولى في غربي الفرات، وفي منطقة الجزيرة، ازاء دفع القبائل الأخرى القادمة من الجزيرة العربية، لا تجد أمامها إلاّ الانسياح في المناطق الواقعة في شرقي دجلة حيث لا مفر من

التعايش مع فروع القبائل التي سبقتها – للسبب نفسه– إلى هناك، إذ ليس بعد هذه المناطق أرض يمكن أن تنفرد بها وحدها. ومن ناحية أخرى فإن مجتمعاً يعتمد في زراعته على الري السيحي المنظم لا بد له من تحقيق التعايش، بل والتعاون، بين السكان، بغض النظر عن انتماءاتهم القبلية المختلفة. وهكذا فإننا نجد فروعاً من القبيلة الواحدة تتفرق في نواحي شتى من ربوع ديالى حيث تساكن هناك فروعاً أخرى من قبائل غيرها، وعلى سبيل المثال، وعلى سبيل المثال فإن في قضاء بعقوبة وحده نحو عشرين عشيرة، وفي ناحية كنعان (مهروت قديماً) نحو أربعة عشر عشيرة، وفي قضاء الخالص خمسة عشر عشيرة، وفي ناحية المنصورية (دلي عباس سابقاً) نحو سبع عشائر، وفي كل من ناحيتي هبهب والعظيم مثلها، وهذه المعايشة تعد إحدى أهم سمات المنطقة وخصائصها، وهي التي أكسبتها عبر العهود الماضية روحاً من التسامح والتعاون والتجانس الا جتماعي الفريد. ونظراً لتفرق القبيلة في عشائر بل وبيوت متعددة، فإنه لم يبق من مجال لانتساب القرى إليها، ومن هنا فإن النسبة إلى القبائل جاءت قليلة نسبياً، ومن أبرزها قرى: الخزارجة، والدليم، والغوالبة، والصقور، والخزرج، واللهيب، والبوجواري، والسواعد، والعوادل، والغزية، والهلالية، والحديد، والبوعكلة، والبو عواد، والغريرات، والبواديش، والجبابلة، وبنو زيد، والمراسمة، وشيبان، وغيرها.

قرى منسوبة إلى الجماعات الحرفية

واشتهرت بعض القرى بمزاولة حرفة معينة، حتى غلبت تلك الحرفة على نشاطات السكان الاقتصادية الأخرى، فنسبت إليها، مثال ذلك: قرية النحالة،

نسبة إلى نشاط سكانها في تربية النحل، وقرية الدباغية، نسبة إلى ما يمتهنه أهلها من دباغة الجلود، حيث تكثر الحيوانات الصالحة لهذا الأمر. وفي الواقع فإن وجود حرفيين في قرية زراعية منعزلة، أمر له ما يبرره تماماً بوصفه يحقق نوعاً من الاكتفاء الذاتي في بعض مجالات الصناعة والخدمات، أما أن تشتهر قرية بحرفة معينة، بحيث تغلب على نشاطاتها الأخرى، فتعرف بها، فهذا ما لم يعهد في القرى الزراعية عادة، وهو يدل على تطور الوظيفة الاقتصادية للقرية الزراعية في ديالى بما يمثل نوعاً من التخصص.

ثالثاً: القرى المنسوبة إلى مكونات البيئة الجغرافية والاقتصادية

اعتاد الناس، منذ عهود بالغة القدم، على تسمية مدنهم وقراهم بأسماء مكونات البيئة التي توجد فيها، من تضاريس وأنهار ونتاج زراعي وحيوان وغيرها. وفي بيئة جغرافية واقتصادية غنية بالظواهر كبيئة سهول ديالى، كان طبيعياً أن تنسب بعض القرى إلى مثل تلك الظواهر، من انهار جارية ومندرسة، وتلول طبيعية وصناعية، ونباتات ومزروعات مختلفة، وحيوانات مستأنسة وغير مستأنسة، وذلك على النحو الآتي:

قرى منسوبة إلى ألوان الأرض

تتسم أرض ديالى بالتنوع الملحوظ في مكونات تربتها، مما ترك آثاره على هذه الأرض بتباين ألوانها بين مكان وآخر، كما أن كثرة أنهارها وما تتركه مياهها من طمي، وتنوع ما ينبت فيها من نبات، له دور آخر في تلوين

أرضها بأكثر من لون واحد. ولقد اكتسبت قرى عديدة في ديالى أسماءها من هذا التباين اللوني الفريد، منها مثلاً قرى: تل أسمر، وتل أحمر، وتل أبيض، والأحمر، وتل الأميلح، والأجيحل (الأكيحل)، وتل خشم الأحمر، والأسود، وصفيرة، وغير ذلك.

قرى منسوبة إلى تضاريس الأرض

وتكتسب القرى أسماءها أيضاً من شكل تضاريس الأرض التي توجد فيها، وما يعلو سطحها من صخور وغيرها. وتكشف أسماء قرى ديالى عن أشكال الأرض على نحو بالغ الدقة، يصل إلى حد تقديم وصف معبر عن أكثر الظواهر التضاريسية في المنطقة انتشاراً. فقرية أبو حصيوة مثلاً اكتسبت اسمها من الحصى الذي يرسب في مجرى نهرها، وقرية الأرميلات منسوبة إلى ما يرسب في نهرها من رمل، أو ما يوجد على أرضها اليابسة منه، وهكذا الأمر لقرية صخر، حيث تكثر الصخور على أرضها، وقرى الدحلة: وعنك (أي عنق) الدحلة، والدحيلة، التي اشتقت اسماؤها من لفظ (الدحل) العربية، وهي الممر الضيق المدخل المتسع فيما بعد، والذي قد ينبت فيه شجر (السدر) أو هو المدخل تحت الجرف، كما نص على ذلك صاحب القاموس المحيط وغيره من أصحاب المعاجم. ومنها قرية (الركة) المأخوذة من (الرقة) وهي – كما في القاموس– كل أرض إلى جنب واد ينبسط الماء عليها حيناً من الوقت، وقرية (الحفاير) التي يشير اسمها إلى شكل الأرض فيها، وربما عرفت بهذا الاسم لكثرة ما يحفر فيها لاستخراج الأجر القديم قربها مما يعاد البناء به، وقرية جيزاني الجول منسوبة إلى الجول (بالجيم المثلثة وأصلها بالجيم الموحدة)

وهو – لغة– التراب، والأرض كثيرة التراب، وقرية (دوخلة) مؤلفة من كلمتين هما (الدو) وهو – في المعاجم– الأرض الفضاء، و(خلا) وتعني الخالية من السكان، وقرية (قرارة) مأخوذ اسمها من القرار، التي هي المطمئن من الأرض، أي السهل الذي لا عوج فيه، ومثل هذا كثير، بل أن بعض الأسماء ظل تحتفظ به قرى في ديالى، بينما ترك استعماله في اللغة المتداولة بين الناس، ولم أحد يذكر معناه إلاّ بالبحث غي معاجم اللغة.

وقد تنسب القرى إلى الأنهار وما تتركه في مجاريها عادة من تعرجات، وما تخلفه من تضاريس، فقرية دورة الوقف منسوبة إلى دوران النهر عندها، وقرية الهويزة سميت بذلك لوجود هور صغير عندها، وقرية أبو دهلاية يدل اسمها على كثرة الدهلي، وهو الطمي المتخلف عن مجرى النهر، وقرية (الزوية) منسوبة إلى زوايا النهر الحادة، وقرية الجزيرة وقرية العويجة نسبة إلى اعوجاج مجراه، وكذا الحال بالنسبة إلى القرى المنسوبة إلى الشاخة، والبدعة، وكلاهما بمعنى النهير، وتلك المنسوبة إلى النهر، مثل قرى نهر سلطانية، ونهر الكبير، ونهر المجرة، ونهر حريريز، وبلدة الخالص، وقرية الخويلص (وهو تصغير للاسم الأول) منسوبتان إلى وصف لماء النهر ويعني النقي من الشوائب، وقرية جرف النداف منسوبة إلى حوافي نهرها العالية، وهكذا.

قرى منسوبة إلى المشاريع الإروائية والعمرانية

تعبر هذه المجموعة من التسميات عن جانب من جهود الإنسان في ديالى في مجالات العمارة والبناء، فلقد شهدت أراضي هذه المنطقة عبر التاريخ انشاء العديد من المشاريع الإروائية المعقدة، وها هي آثار هذه المشاريع، من جداول

دوارس، وسداد، وجسور، وقناطر، تدل على عظم ما بذله أصحابها من جهد وخبرة في هذه المجالات، فليس غريباً أن تجد من القرى ما ينسب إلى بعض تلك المشاريع، فقرية (السكرانات) بكسر السين، في قضاء بعقوبة منسوبة إلى جمع غير مألوف للفظ (سكر)، وتعني – بحسب المعاجم – ما يسد به النهر، والمسناة، والقرى المسماة واحدتها بـ(العبارة) والمنتشرة في غير موضع من ديالى، تشير أسماؤها إلى ضرب من المجاري المائية يعبر من فوق مجرى مائي آخر، بواسطة عقود مبنية بالآجر أو غير ذلك، وهذا الضرب من المشاريع الهندسية شاع انشاؤه في المنطقة منذ عهود ما قبل الإسلام في الأقل، وقرية التحويلة منسوبة إلى مشروع لتحويل المياه من مجرى لآخر، والقرى المسماة بـ(الدولاب) و(الدواليب) تشير إلى احدى الطرق التي اتبعها انسان المنطقة في رفع المياه من المجاري العميقة إلى مستوى الأرض المزروعة، ومثلها القرى المسماة بـ(البازول)، وهي المنسوبة إلى مشاريع البزل العديدة المنتشرة هناك، والتي تدل على مدى عناية الانسان باصلاح أرضه، وهكذا الأمر في قرى أخرى، مثل: المحولة، والكهريز، وغيرها.

ومن ناحية أخرى فإن ثمة قرى تشير أسماؤها إلى أنواع مختلفة من أشكال الاستيطان البشري في المنطقة، وضروب من أسباب التجمعات السكانية فيها، فقرية الحويش (في قضاء الخالص) أخذت اسمها من تصغير لفظ (حوش)، وهذا اللفظ أوردت المعاجم معناه، وهو يتراوح بين التجمع والجماعة من الناس، وقد تطور معناه حتى غدا المسكن أو القصر، وقيل الحظيرة الواسعة المسيجة التي تقع خلف جماعة من الدور يسكنها الفلاحون في أكواخ لهم، على ما أثبته دوزي في تكملته للمعاجم العربية، وعليه فإن اسم

القرية وحده يكشف عن ظروف نشأة القرية، بأنها تجمع لدور عدد من الفلاحين حول دار أحد الملاكين، أو زعماء المنطقة القدماء، اتسع على مر الزمن ليغدو قرية زراعية قائمة بذاتها، ومثل هذا القرى المسماة بالقلعة، أو المبتدئة أسماؤها بهذا اللفظ، والقرية المسماة بـ(القصيرين) والمجاورة للحويش، ربما نسبت إلى قصرين كانا هناك، والقصر – لغة– المنزل، أو كل بيت من حجر. ومثل هذا قرية (القبة) وقرية (القبية) اللذان يشير اسماهما إلى ضرب من الأبنية المعقودة بالآجر، وهكذا الأمر بالنسبة إلى التسميات الأخرى.

قرى منسوبة إلى البيئة النباتية

تشتهر سهول ديالى، منذ عهود قديمة، بالزراعة، حيث تتوفر فيها المياه الوفيرة والتربة الجيدة، وحفلت الكتب الجغرافية والتاريخية القديمة باشارات مهمة إلى تميز ديالى بالإنتاج الزراعي، وما كانت تصدره إلى بغداد من محاصيل، وما ينبت فيها من مختلف أنواع النبات. وكان طبيعياً – في بيئة كهذه– أن تجد بعض القرى نسبتها إلى ما اشتهر في أرضها من نبات سواء أكان طبيعياً أم مستزرعاً. ونظرة إلى أسماء هذه القرى توضح بجلاء عناصر هذه البيئة ومكوناتها، فالنخلة– وهي أشهر ما في المنطقة من شجر– كان سبباً في كثير من تلك التسميات، مثل قرى: أبو نخل، وأم التمر، والفسيلة، والشويخرات، وهو – لغة– عذوق التمر، والأسيود، وهو التمر نفسه، والهويدر، المأخوذ اسمها من (الهدر) وهو طلع النخل كما في المعاجم العربية، وقرية (كوصري) تحرف اسمها من لفظ (قوصرة) وهو – كما في المعاجم– وعاء التمر.

وحيث تكثر في بعض أنحاء ديالى أجمات القصب، تجدمن القرى ما اسمه (قصب) و(قصيبة)، بل أن قرية واحدة، هي المسماة (المخيسة) يحمل اسمها صورة المنطقة ووظيفتها في العصور السالفة، فالمخيسة مشتقة من الخيس، وهو على ما أفاد صاحب القاموس المحيط " الشجر الملتف، أو ما كان حلفاء وقصب"، ويفهم منه أيضاً أن المخيس هي الأرض التي يكثر فيها القصب دون غيره، وهذا التعريف ينطبق على صفة القرية تماماً، فهي كثيرة الشجر، يحف بها هور أبي صيدا بقصبه وحلفائه، ويمكننا أن نستدل من قرب بلدة أبي صيدا منها أنه كان حوالي القرية أماكن يكثر فيها الحيوان الصالح للصيد، فأبي صيدا اسم محرف من اللفظ الآرامي القديم (باصيدا) ويعني بيت الصيد أو مكانه. ويؤكد هذا المعنى صاحب القاموس إذ يقول: ان الخيس هو موضع الأسد، فلا تعيش الأسود إلاّ في الأجمات الملتفة الشجر، وكان لصيدها في العصور السالفة هواة وطلاب، فهذه الإشارات اللغوية تدل جميعاً على قدم القرية وعراقتها. وقرية (العواشق) يدل اسمها على ما ينبت حولها من نبات، فالعشقة شجرة وصفها صاحب القاموس المحيط بأنها تخضر ثم تدق وتصفر، ولما يزل هذا النبات يرى بكثرة هناك، ومثلها قرية (وادي العوسج) وهو شجر شوكه معروف فيها، وقرية (البرداية) أي البردية، وهو ضرب من القصب، وقرية (الحلفاية) أي الواحدة من الحلفاء، النبت المعروف، وقرية (ابو عاكول) وهو الشوك الذي يكثر في براري العراق، وقرية (الشوك) وغيرها.

وثمة قرى تدل أسماؤها على ما يزرع في بساتينها من أنواع الفاكهة، مثل قرية (سدر) وهو شجر النبق، وقرية (ابو تينة) وقرية (التينة) وقرية (أم الرمان) وقرية (عنيبة) مصغر (عنبة) حيث تكثر الكروم، وقرية (السندية) وهو

البرتقال الذي تشتهر به محافظة ديالى، وربما نسبت قرى إلى محاصيل تختص بها، مثل قرية (دخن) وقرية (نهر التتن) وقرية (أبو فجل) أو على أشجار هناك، كقرية (سيسبانة) وغير ذلك.

قرى منسوبة إلى الحيوان والطير

وفي ديالى قرى عديدة منسوبة إلى أجناس الطير والحيوانات مما تحفل بها بيئتها الطبيعية، وأسماء هذه القرى بجملتها تشكل صورة متكاملة عما وجد في ربوعها وأجامها وبساتينها من تلك الأجناس المختلفة، سواء أكانت مستأنسة ، مثل قرى (أم جمل) و(أم الحوالي) و(أم الصخول) و(الغزلانيات) و(وادي الغزلان) و(أبو الخنازير) و(وادي الحصان)، أو وحشية، مثل قرى (أبو خميس) وهو الأسد، و(أبو السباع) و(ذابة) جمع ذئب، و(أبو ضبع) و(خر الوحش) ، أو أن تكون منسوبة إلى الطير، مثل قرى (أم الحمام) و(أبو جراد) و(الشقراق) وهو نوع نادر من الطيور يمتاز بكثرة ألوانه، وغير ذلك.

ملاحظات عامة

في وسعنا أن نخرج من مجموع ما تناولناه في هذا البحث بجملة من الملاحظات العامة، نجملها بما يأتي:

إن أغلب أسماء القرى مشتق من جذور لغوية قديمة، ومن ثم فإن من شأنها أن توثق مفردات غادرها التداول العادي، أو خلت منها المعاجم، ومن هنا تأتي أهميتها.

ويلاحظ أن بعض قرى ديالى ونواحيها يحمل أسماء آرامية قديمة، ترقى

إلى عصر ما قبل الإسلام، إذ كانت هذه اللغة هي السائدة في أنحاء المشرق، مثل: بعقوبة، وأبو صيدا، وأبو جسرا، وبركنية، وزاغنية، وقد تحرفت عن أصولها الآرامية: باعقوبا، وباصيدا، وباجسرا، وزغوني.

وقد أثبت انسان ديالى أنه الأكثر تمسكاً باسم قريته تعبيراً منه عن اعتزازه بشخصيتها المتميزة، فقرية (العبارة) التي في قضاء بعقوبة، تبدل موقعها، خلال القرون الخمسة الأخيرة ثلاث مرات، ومع ذلك فإن أهلها احتفظوا باسمها في كل مرحلة وحتى يومنا هذا، وقرية (دوخلة) التي عرف اسمها منذ أكثر من ستة قرون، حافظت على هذا الاسم إلى اليوم، مع أنها بدلت موقعها نحو ثلاث مرات أيضاً، وهكذا الأمر بالنسبة إلى قرى عديدة. وربما توسعت القرية الواحدة وانتقل بعض أهلها إلى موضع جديد يسكنونه ويعمرونه، إلاّ أنهم لا يسمون هذا الموضع بغير اسم قريتهم القديمة نفسه، وهكذا فإن كثيراً من القرى القديمة المندرسة تحمل أسماءها قرى أخرى تفرعت منها في عصر لاحق.

لقاء مع المؤرخ ا. م. د. احمد عبدالعزيز محمود

اجرى القاء : د. محمد عبدالله كاكه سوور

س١ – الاسم و اللقب و تاريخ الولادة؟

ج١ : د. احمد عبدالعزيز محمود مصطفى السورجي ، ١٩٥٤م.

س٢ – عنوان رسالة الماجستير و اطروحة الدكتوراه ؟

ج٢ : عنوان رسالة الماجستير (الأمارة الهذبانية الكردية في اذربيجان والجزيرة الفراتية واربيل) (٢٩٣–٦٥٦هـ/ ٩٠٥–١٢٥٨م).

- عنوان اطروحة الدكتوراه (الأمن في بغداد خلال العصر العباسي الأول (١٤٥–٢٤٧هـ / ٧٦٢–٨٦١ م).

س٣ – الكتب المطبوعة والمعدة للطبع ؟

ج٣ : ١ – الأمن في عصر الرسول صلى الله عليه وسلم و الخلفاء الراشدين رضي الله عنهم.

٢ – نوروز عيد الأمجاد و مفخرة الأجداد و الأحفاد.

٣ – الكرد في كتاب تجارب الامم وتعاقب الهمم لابن مسكوية المتوفي ٤٢١هـ / ١٠٣٠م.

٤ – قراءة نقدية لكتب بعض المستشرقين عن الكرد.

٥ – اجحاف بحق صلاح الدين الأيوبي رجل عصره.

٦ – علاقة الكرد بالخوارج و الزنج في العصرين الأموي و العباسي.

٧ – انماط وسلوكية الشخصية الكردية.

الكتب المعدة للطبع :

١ – تركيا خلال القرن العشرين.

٢ – في التاريخ العباسي.

٣ – الكرد في كتابي اليعقوبي و الطبري.

٤ – الدولة السامانية في ظل الحضارة العباسية ؟

٥ – مدينة كلار.

س٤ – هل دخلت قسم التاريخ برغبتك ؟

ج٤ : نعم.

س٥ – بماذا تشعر عندما تقرأ التاريخ الكردي ، الفخر أو الحزن ؟

ج٥ : أشعر بالفخر و الاعتزاز مع بعض التحفظات على تاريخ الكرد.

س٦ – كيف تقوم بترغيب الناس على قراءة التاريخ ؟

ج٦ : نقوم بترغيبهم على قراءة التاريخ الشعب الكردي ، من خلال القاء المحاظرات في مختلف المنابر ، مع توسيع مكتبات تخص تاريخ الكرد ، و فسح المجال أمام الراغبين للدراسة في هذا المجال.

س٧ – هل أنت راضي عن تعامل وسائل الاعلام الكردية مع التاريخ الكردي ؟

ج٧ : لست راضيا عن أداء الاعلام الكردي في مجال التاريخ ، لأنه قد طغى عليه الطابع السياسي ، واهمل الجانب التأريخي ، لذا ارتأي فتح قناة خاصة بتاريخ الكرد ، اسوة بالقنوات التي تخص جوانب محددة ، مثل الرياضة ، والزراعة و الحيوانات.

س٨ – ماعدد الكتب في مكتبتك الشخصية ؟

ج٨ : كنت أمتلك أكثر من (٣٠٠٠) الاف كتاب في مختلف حقول المصرفة ، الا أنها قد تعرضت بعضها للحرق والسرقة والتف لاسباب سياسية.

س٩ – هل تحتفظ بوثائق مهمة في مكتبتك الشخصية ؟

ج٩ : نعم لدي بعض الوثائق التي لايمكن الاستغناء عنها لاسيما التي تخص حقبة الثمانينات للحركة الكردية التحريرية في العراق ومن ضمنها فاجعة حلبجة و بعض وثائق الحزب الشيوعي العراقي.

س١٠ – بعد كل هذه السنوات من التخصص في مجال التاريخ ، ماهو التعريف الذي تؤمن به أكثر للتاريخ ؟

ج١٠ : أفضل تعريف لدى للتاريخ هو دراسة الماضي و الحاضر والمستقبل ، لأخذ الدروس و العبر والعظات منها.

س١١ – لماذا لايوجد مؤخرون أكاديميون نصرانيون (مسيحيون) في كردستان ؟

ج١١ : لأنهم لايعيرون الأهمية للتاريخ والمنطقة ، لكونهم يفضلون الاهتمام بتاريخ النصاري و كنائسهم وأديرتهم وبلدانهم ، ولكون أكثرية مثقفيهم لايعيشون في كردستان ، بل ان سواد الأعظم من النصارى الموجودين ، هم من عوامهم و ليس من مثقفيهم.

س١٢ – لماذا مشاركة المرأة قليلة في كتابة التاريخ الكردي ؟

ج١٢ : السبب الرئيسي في ذلك يعود الى العامل النفسي عند المرأة الكردية ، اذانها بطبيعتها لاتتوجه الى هذا الحقل ، لأن هناك مجالات أخرى تحفز المرأة اليها سياسيا و ماديا و اجتماعياً.

س١٣ – اللغات التي تعرفها و الدول التي سافرت اليها ؟

ج١٣ : لغة الأم اللغة الكردية و اللغة العربية الى حدما أجد اللغة الانكليزية ، ولم تسنح لي الفرصة الى خارج بلدي للظروف السياسية و الاقتصادية.

س١٤ – ماهي مشكلات الكتابة في التاريخ الكردي الاسلامي ؟

ج١٤ : أهم المشكلات التي تواجه كتابة تاريخ عن الكرد ، قلة المصادر و المراجع التي تناولت هذا الحقل ، فضلا عن تبعثر المعلومات الموجودة في بطون الكتب ،

لاسيما في حقبة التاريخ الاسلامي ، والسبب يعود الى عدم كتابة المؤرخين باللغة الكردية.

س١٥ – مارأيك بالعبارة التي تقول بان دراسة التاريخ تبدأ عندما تنتهي السياسة؟

ج١٥ : لا ، لأن التاريخ يجب أن يكون شاملا ، وينبغي للمؤرخ أن يكون محايدا و أن يتوخى الحقيقة و الواقع في كل مايكتب ، وليس حكرا على الحقل السياسي.

س١٦ – بماذا تجيب الذين يقولون بأن التاريخ عبارة عن أكاذيب ؟

ج١٦ : هذا القول فيه اجحاف بحق التاريخ ، لان التاريخ هو الاخبار عن الماضي ، نعن جزءمن الماضي ، كما أن الاجيال القادمة تكون جزءا من التاريخ ، فلا يجوز أن نحكم جزافا على التاريخ بالكذب ، ولوكان فيه قسط من عدم المطابقة للحقيقة و الواقع.

س١٧ – مارأيك بالتاريخ الشفهي و تدوينه هل علمت في هذا المجال ؟

ج١٧ : لا أضع له قيمة ، لانه لايعد وثائقيا ولم أعمل في هذا المجال لأنني لا أومن به اصلا.

س١٨ – كيف ترى التعامل مع الكتب التاريخية في كردستان ؟

ج١٨ : ليس بالمستوى المطلوب ، والسبب في ذلك يعود الى طغيان السياسة والامور المادية ، بعكس مانراه عند بعض الشعوب التي تهتم بتأريخها ، على الرغم من مستواها الاقتصادي و الاجتماعي و السياسي ، وذلك لان أفرادها يهتمون بتاريخهم أكثر من الاهتمام بالسياسة و المادة. حيث نرى بعضا من أفراد تلك الشعوب لها المام كامل في حقل التاريخ على الرغم من بعدهم الشاسع مع هذا الاختصاص ، كأن يكون طبيبا أو مهندسا ، أو محاميا ، أو عسكريا.

س١٩ – هل تعتقد بأن التاريخ انعكس بشكل جيد في تسمية الشوارع في كردستان؟

ج١٩ : لا أعتقد ذلك، ان الكثيرين من القادة والزعماء الكرد قد اهملت أسماؤهم ونسيهم عامة الناس ؛ بسبب اهمالهم من قبل الساسين و الشعب سواء بسواء ، من أمثال (ابو هيجاء الهذباني صاحب أربيل ، والمشطوب الهكاري ، واحمديا الكردي صاحب مراغة و أسدالدين شيركوه عم الناصر صلاح الدين الايوبي ، وباز الكردي الأمير في الدولة الدوستكية الكردية ، و وهسوذان الكردي ، والوزير سالار الكردي عند دولة الفاطمية ، و الأمير منوجر الكردي في الامارة الشدادية الكردية ، وبدر بن حسنوية ، وابو الشوك الكردي ، وديسهم بن ابراهيم الكردي في اذربيجان ، وأخوات صلاح الدين الايوبي كل من ست الشام ورابعة خاتون...).

س٢٠ – هل زرت المتاحف في كردستان ، مارأيك بها ؟

ج٢٠ : نعم زرت المتحف وليس هو المتحف كما نعرفه عراقيا و أقليميا و دوليا ، لايساوي غرفة من المتاحف الموجودة في العالم التي تدر أرباحا اقتصاديا سنويا تتجاوز مليارات الدولارات كما هو الحال في مصر ، حيث ان كردستان أقل ثورة تاريخية وأثرية من هذه الدول ، ففيها (٣٦٠٠) موقع غير مكتشف ، والمواقع التي تكتشف انما هي تكتشف من قبل الدول و الأيادي الأجنبية.

س٢١ – هل قمت بدراسات ميدانية في مجال التاريخ أم فقط دراسات النظرية ؟

ج٢١ : كلا لم تسمح لي الفرصة لذلك ، بل فرضت علينا الدراسة النظرية على رغم من رغباتنا.

س٢٢ – مارأيك بكتب التاريخ المنهجية في مراحل ماقبل الجامعة في كردستان ؟

ج٢٢ : ان الكتب المنهجية في كردستان تم وضعها لأسباب تخدم سياسة المرحلة ، ولم يراع فيها المجال التأريخي والعلمي الذي يخدم الكرد و كردستان وتاريخ الكرد بدرجة مايخدم سياسة العولمة.

س٢٣ – هل تعتقد بان صلاح الدين الايوبي ظلم الكرد أم ان بعض الكرد ظلموا صلاح الدين الايوبي ؟

ج٢٣ : أعتقد بأن الكرد أبناء جلدة صلاح الدين قد ظلموا وأجحفوا بحقه ولم يعطوا ما أعطاه خصومه مما يستحقه كبقية الرموز من غير الكرد ، هذا وان مؤلفي (اجحاف بحق المجاهد صلاح الدين الايوبي رجل عصره) خير رد على ذلك والمترجم الى اللغة الكردية ايضا.

س٢٤ — ماهي فوائد و أضرار الاستشراق ؟

أولا ان الاستشراق هو المصنع الاساس للمخططات التغريب بينها التبشير من أدواته. ان اضرار الاستشراق لاسيماالتي تخص الكرد أكثر من فوائده ، وخير دليل على ما أقول هو كتابي (قراءة نقدية لكتب بعض المستشرقين عن الكرد).

س٢٥ — هل هناك نهاية للتاريخ مع بقاء البشر ؟

ج٢٥ : كلا لانهما مترابطان لايمكن الفصل بينهما ، فهما صنوان أحدهما يكمل الاخر.

س٢٦ — هل تفضل الكتابة في التاريخ السياسي أو التاريخ الحضاري ؟

ج٢٦ : أفضل الكتابة في التاريخ الحضاري ، لانه يخدم البشرية أكثر من التاريخ السياسي الذي يتناول جانبا ضيقا أو حيزا معينا من التاريخ البشري.

س٢٧ — ماذا تقرأ غير التاريخ ؟

ج٢٧ : أقرأ و أتابع الاصدارات الحديثة و الأخبار التي تخص الكرد و كردستان و العراق و المنطقة و العالم ، كما أقوم منذ عام ١٩٩٠ بتدوين و توثيق ما أقرأ وما أسمع وما أرى.

الشريف حسين بن علي
و الثورة العربية الكبرى ١٩١٦ ـ ١٩١٨

شهاب أحمد رحمن

المقدمة

هناك أبحاث ودراسات عديدة إختصت بتأريخ العرب الحديث والمعاصر، تلك الأبحاث والدراسات كانت ترمي الى عرض الأحداث التأريخية التي مرت بالعالم العربي ، اهم مشكل واجه المختصين في هذا المضمار هو كيفية الفصل الدقيق بين التأريخ الحديث والتأريخ المعاصر للعرب ، وكاد الامر ان يكون شبه مستحيل لسبب بسيط وهو أن الحداثة والمعاصرة متداخلان ومتناسبان ولم يجد الباحثين زمن محدد لبداية كل مرحلة من هذه المراحل التأريخية ونهاية محددة ايضاً .

يرجع اهتمام الباحثين في هذه الفترة من تأريخ العرب للاهميتها فلقد اعتبروها مرحلة مهمة وانتقالية لهذا الشعب ، لذا فكانت اسهامات الباحثين تصب في توضيح معالم التغيير الفكري للعرب وتسليط اكبر قدر من الضوء على مرحلة الخروج من ثوب الانقياد للمتسلط والتوجه نحو الاستقلال ، مما لا شك فيه أن تبلور مثل هذا التوجه الفكري عند العرب ساهم في تكوينه ونضوجه عدة عوامل وأحداث و منجزات خارجية وداخلية لها تأثيراتها الواضعة على الشعب العربي اخذت بيده لكي يفيق من تلك الغيبوبة الطويلة التي حلت علية فكان يحاول جاهداً ايجاد اول الطرق التي تؤدي الى تحقيق ذاته.

الثورة العربية او (الثورة العربية الكبرى)كما يصفها بعض الباحثين تشكل منعطفاً مهماً في تأريخ العرب المعاصر ، فقد كانت بحسب أراء المختصين في التأريخ العربي بداية ما يسمى (النضال بين العرب والترك) ، ويأتي هذا البحث المتواضع ليصب في نفس المصب ويوضح أوضاع العرب السياسية والفكرية قبل وبعد تلك الثورة ، ويبرز اهم معالم تلك المرحلة التأريخية .

في البداية تم التركيز على أوضاع العرب قبل الثورة بشكل عام والجانب السياسي منه بشكل خاص وظروف مملكة الحجاز والعلاقات بينهم وبين الأتحاديين الذين قصدوا في تعاملهم مع الحجاز اسلوب قسري وكان الهدف تحويله الى ولايه عادية مع توضيح مدى تأثير إصلاحاتهم على البلدان العربية عموماً والحجاز خصوصاً . ومن ثم تم التركيز على شخصية مفجر الثورة العربية الشريف حسين بن علي ، وابرز معالم ومنعطفات شخصيةُ والصراع حول منصب الشرافة في الحجاز . وقبل الخوض في أسباب الثورة كان لابد من عرض الركائز الأساسية في علاقة الشريف في أتجاهين علاقاته مع الباب العالي في الأستانة أيام سلطة الأتحاديين واسلوب تعامله مع البريطانيين من خلال مراسلاته العروفه بمراسلات (حسين _ مكماهون). أسباب الثورة تم التطرق إليها بشكل مبسط وتم التركيز على أهم الأسباب التي كانت وراء إندلاع الثورة من وجهة نظر العرب أنفسهم ومن خلال كتاباتهم . أحداث الثورة منذ الشرارة الأولى وانتشارها في الحجاز وبلاد الشام والتأكيد على أحداث تأسيس مملكة الحجاز كانت محل التأني لانها صلب موضوع البحث ، ومن ثم استعرضنا أهم نتائج البحث ، وبالطبع لايخلوا اي بحث او دراسة مها كان كبيراً او صغيراً من السهو والنقص ، فسبحانه الذي لايغفل ولاينام ، وفوق كل ذي علم عليم .

أوضاع العرب قبل الثورة

كان البروز الاول للعرب ضمن السياسية العثمانية ، او على اولويات الدولة العلية في مستهل القرن السادس عشر ، عندما قرر السلطان سليم الاول (١٥١٢_ ١٥٢٠)م ببسط نفوذه من خلال حملته العسكرية على المماليك والانتصار عليهم في معركة (مرج دابق) سنة ١٥١٦ م بالقرب من حلب[١] ، الانتصار العثماني حفز السلطان سليم الاول على المضيء قدماً للوصول الى ابواب سوريا والحجاز ، بعد ذلك اجتاز السلطان صحراء سيناء ليدخل مصر ويقضي على حكم المماليك فيها بعد انتصاره في موقعة الريدانية في كانون الثاني ١٥١٧م[٢]، أما الحجاز فلم يكن ضمها الى النفوذ العثماني بشكل عسكري ، فخلال تواج السلطان سليم الاول في مصر تلقي وفداً ارسله الشريف بركات (شريف مكة) ليعلن من خلالها الخضوع للسلطة العثمانية ، ولم تكن تلك الخطوة امراً مفاجأ ، لان الحجاز كان مربوطاً بمصر حسب التوزيع الاداري للمماليك . ابقى السلطان على نظام الشرافة في الحجاز مع تأسيس (صنجقية)* عثمانية في جدة سميت (ولاية الحبش) [٣]، سيطرة العثمانيين على المراكز التأريخية الاسلامية المقدسة عمل على توطيد الركائز العقيدية الدينية للدولة العثمانية ، والى النظر بعين القدسية للسلطان العثماني ليلعب دوراً مهماً في الحياة السياسية بأعتباره وريث الخلفاء بحسب اراء بعض المؤرخين[٤]، اكمل السلطان سليمان القانوني (١٥٢٠ _ ١٥٦٦)م ، ماقام به والده واستطاع خلال الفترة من (١٥٣٤ _ ١٥٤٦) م ، بسط نفوذه على مناطق العراق التي كانت ضمن السيطرة الصفوية قبل ذلك[٥]، وجد العثمانيون انفسهم مضطرين للدفاع عن النفوذ البحري الذي كان بيد المماليك ، ولاسيما بعد بروز الخطر البرتغالي الذي ازداد ضراوتاً في البحار الشرقية عموماً و البحر الاحمر خصوصاً [٦]، وهنا برزت أهمية اليمن الاستراتيجية والاقتصادية و الجغرافية بالنسبة للعثمانيين،

ولكنهم لم يتمكنوا من ارسال حملة عسكرية قوية لضمها لنفوذهم الا في ١٥٣٨ م(٧)، اما مايخص التدخل العثماني في أمارات الشمال الافريقي فأنها دخلت ضمن النفوذ العثماني الواحدة تلو الاخرى في فترات زمنية مختلفة ، فلم يبقى منها الا المغرب الاقصى التي لم تصل اليها يد العثمانيين ، نضام الحكم العثماني كان اساسه ترك الامور في الولايات على حالها ، ويلاحظ ذلك خلال فترة السلطانيين سليم الاول وسليمان القانوني بشكل ملحوظ، حيث كانت الاستراتيجية العثمانية تقوم على الحفاظ على الاوضاع التي كانت عليها الاقطار من قبل ، مع بقاء سيادة السلطة العثمانية عليها(٨)، نستطيع القول بأن الفترة الاولى من السياسة العثمانية في البلاد العربية اتسمت بعدم التعمق في الامور الداخلية ، وانما اكتفت بوضع حاميات للدفاع عن البلاد ، هذه السياسة كانت سبباً في تجميد أوضاع البلاد العربية وان لم يبرز اية مشاكل كبيرة جراء إتباع تلك السياسة ، ولكن عندما اصيبت الحكومة والدولة العلية بالضعف و الفساد وانتشر عدوى ذلك في جسم تلك الولايات العربية بدأت الاوضاع تتجه رويدا رويدا نحو التدهور ، وكان يلاحظ ذالك في مختلف مظاهرالحياة السياسية والاقتصادية والاجتماعية(٩).أظهر العرب في بداية احتكاكهم بالعثمانيين ولائاً امتزج بالعاطفة الدينية ، ولكن بسبب مساوئ و فساد الأدارة العثمانية تغير الولاء الى كراهية ، خصوصاً بعد أن توجه الاتراك نحو الانفراد والاعتماد على العنصر التركي فقط(١٠) بوادر الضعف بدأت مع موت السلطان سليمان القانوني (١٥٢٠_١٥٦٦)م، فقد تعاقب على عرش النظام العثماني مجموعة من السلاطين الضعفاء معدومين الخبره والمقدرة والحنكة بأساليب أدارة تلك الامراطورية المترامية الاطراف ، في الفترة من (١٥٦٦_ ١٧١٨) تولى عرش الأمبراطورية نحو ثلاثة عشر سلطاناً، لم يكن من بينهم أكفاء عدا السلطانيين مراد الرابع (١٦٢٣_ ١٦٤٠) ومصطفى الثاني(١٦٩٥ _ ١٧٠٣) ، تواصلت محاولات

الأصلاح في أواخرالقرن الثامن عشرفقد حاول جاهداً كل من السلطان سليم الثالث(١٧٨٩ _ ١٨٠٧)ومحمودالثاني(١٨٠٨ _١٨٣٩)إعادة بناءالكيان الأداري والعسكري للأمبراطورية في سبيل إظهار الدولة والباب العالي كنظام مدني يستوفي متطلبات العصر الجديد[١١].

اوكل السلطان سليم الثالث مهمة إصلاح أمور الأمبراطورية ، الى صهره كوشك حسين باشا ، وكان الأخير من الشباب الأذكياء الذين درسوا في أوربا ، اشار السلطان الى أن محاولات الأصلاح يجب أن تطيل الأوضاع العسكرية والبحرية[١٢]، أستمرت محاولات الأصلاح في فترة السلطان محمود الثاني (١٨٠٨_١٨٣٩) وعندما تبوأ عرش السلطنة كانت البلاد على أسوأ حال ، جابه محاولات الاصلاح حواجز وعقبات من الداخل والخارج فالمراسيم والدساتير العثمانية كانت اشبه بقفزات وليس تطور سليم وتدريجي للأصلاح ، ولكن هذا لاينكر تأثر البلاد العربية بتلك الأصلاحات خصوصاً على مناحي مهمة مثل نظام التعليم وظهور ملكيات زراعية بشكل ملحوظ في العراق وسوريا وإعادة تنظيم الولايات وانتشار الصحف وبروز مثقفين ينتقدون الساسة الترك للأول مره ، وانعكس كل ذلك على ماسماه بعض الباحثين إثارة اليقظة الفكرية للعرب[١٣]، تزامن في هذه الفترة ظهور المثقفين والجمعيات العربية بشكل يوازي تلك الضروف، مؤثرين على الواقع العربي فمن رواد الفكر العربي ظهر كل من (ناصيف اليازجي ، وبطرس البستاني ، وعبد الرحمن الكواكبي) فمؤلفاتهم كانت تركز على احوال الرعية في ظل الدولة العثمانية ومحاولات الأصلاح فيها[١٤] ، بعض الباحثين في مجال الوعي العربي ذكروا حقيقة مهمة وهي أن الوعي الأدبي العربي سبق الوعي السياسي ، لذا فأن بعض الجمعيات والمنظمات في بداية عهدها ركزت على نشاطات ثقافية كالجمعية العلمية السورية التي تأسست في بيروت سنة ١٨٥٧م، وجمعية (النهضة العربية)التي

تأسست بدمشق ١٩٠٣ م، وفي مرحلة لاحقة مارست هذه الجمعيات انظمة سياسية ولكن مع التركيز على النشاط الثقافي المتمثل بدراسة تأريخ العرب واللغة العربية والمجالات الأدبية الأخرى التي تدعوا الى رفع المظالم التركية عن كاهل الشعوب العربية[١٥]، مع مرور الوقت ظهرت جمعيات أخرى تمارس النشاط السياسي ففي باريس تأسست جمعية عرفت بأسم(جامعة الوطن العربي) ١٩٠٤ م، على يد نجيب عازوري وكان هدف الجمعية تحرير الشام والعراق من السيطرة التركية ، ولكن تأثيرها على البلدان العربية كان طفيفاً لأن ظهورها في عاصمة أوربية جعل من الصعب عليها إيصال أفكارها بسهولة الى البلاد والشعوب العربية[١٦]. في ١٩٠٦م ، عزم بعض الطلبة العرب في العاصمة الأستانة تأسيس جمعية عرفت بأسم (جمعية النهضة العربية)ومؤسسها هو محب الدين الخطيب (١٨٨٦_١٩٦٩)م، وسرعان ما إنتقل مقرها الى سوريا ؛ ظلت الجمعية قائمة حتى ١٩٠٩م، حين اظطرت الى الأندماج بحزب الأتحاد والترقي في نهاية العام المذكور، جمعت الجمعية بين نزعات وإتجاهات مختلفة فكان فيها الأتجاه الأسلامي الأصلاحي وأصحاب النزعة العربية الثقافية ودعاة النزعة الحديثة[١٧]. أما جمعية الأخاء العربي العثماني المؤسس ١٩٠٨م،على يد بعض المفكرين في العهد الحميدي امثال (عارف بك المارديني ، صادق باشا المؤيد، شفيق بك المؤيد ، شكري بك الحسيني)وأخرين[١٨] ، فكانت تعمل على غرار جمعية الأتحاد والترقي التركية ، عند افتتاح الجمعية رسمياً وسط إحتفال الجالية العربية في الأستانة فأنها أكدت على توثيق أواصر الصداقة العربية التركية بعد إعلان الدستور[١٩]، وفي أواخر سنة ١٩١٢ تأسست جمعية (بيروت الإصلاحية) المنسجمة مع أراء حزب اللامركزية التي نادت بظرورة ابراز دور اللغة العربية وجعلها لغة رسمية في الولايات العربية[٢٠]، ولكن من أهم الجمعيات السرية التي ظهرت في تلك الأونة جمعية العهد ١٩١٣م، تأسست في الأستانة على يد

البكباشي عزيز علي المصري ، ضمت الجمعية نخبة لابأس بها من الضباط العرب في الجيش العثماني أمثال(محمد إسماعيل الطباخ ، سليم الجزايري ، نوري السعيد ، ياسين الهاشمي ، طه الهاشمي ، عارف التوام ، جميل المدفعي ، علي جودت الأيوبي) وأخرين(٢١) ، وكان لبعض لهؤلاء أدوار مهمة أيام أندلاع الثورة العربية سنة ١٩١٦ في الحجاز.

نبذة حياة الحسين بن علي السياسية والأجتماعية

يعتبر الحسين بن علي من الشخصيات المهمة في تأريخ العرب الحديث على الصعيدين العربي لدواعي دينية وقومية و سياسية والعالمي لدواعي كثيرة منها دخوله الحرب الى جانب بريطانيا ايام الحرب العالمية الأولى ضد الدولة العثمانية ، فمنذ ١٩١٦ _ ١٩٢٥م،كان الحسين شخصية دولية جلب الأنضار والأضواء لنفسه بعد أن حكم الحجاز كملك ، ولد الشريف* الحسين بن علي*في سنة ١٨٥٣م،في وقت إقامة والده وجده بن عون في العاصمة العثمانية الأستانة ، كعادة العرب في الجزيرة حرصت أُسرته على تربيته وفق الأطر الأجتماعية المألوفة عند العرب هناك من تعلم القراءة والكتابة والتفقه في الدين والتدرب على ركوب الخيل والصيد(٢٢)، تزوج من أبنت عمه وانجبت له صبيان ثلاث (علي، عبدالله، فيصل) تزوج الحسين بعد وفاة زوجته الأولى١٨٨٧م ، بأمرأه من البيوتات التركية العروفة وهي حفيدة فؤاد باشا الذي كان من المناهضين في الفترة الحميدية وانجبت له الأمير زيد وثلاث بنات(٢٣)، بسبب الصراعات على الشرافة وأنتقالها الى خصومهم من الفرع الهاشمي وبعد مقتل عمه الشريف الحسين بن محمد ، سافر الحسين بن علي ضمن وفد الى العاصمة الأستانة١٨٨١م ، بهدف التفاوض مع حكومة الباب العالي ومساعدتهم في استرداد الشرافة لهم(٢٤)، مشاكل الشرافة كانت سبباً لنشوء

الخلافات بين الحسين وابناء عمومته بحيث أثرت على شؤون الولاية ووصلت الشكاوى ضده لمجلس السلطان عبد الحميد الثاني في١٨٩٣ م، فحوى الشكاوى ركزت على الدور السيئ للحسين وإنه أصبح بؤرة الفوضى والضعف غي الولاية ، مما حدى بالسلطان أن يدعوا الحسين الى عاصمته ووضعه تحت الأقامة الجبرية لمدة (١٥)سنة بحجة الأستفادة من خبرته وبقي هناك حتى ١٩٠٨م[٢٥] ، ولكن تغير أوضاع الحجاز وسيطرة الأتحادين على مقاليد السلطة خلقت ظروفاً مناسبة لتولي الحسين منصب الشرافه ، مساعي أُسرة الحسين وأبنائه خصوصاً عبدالله تكللت بالنجاح بعد الأتصال بالجهات المعنية للأقناعهم بقدرات والدهم لتولي منصب الأمارة ، مع تضارب وإختلاف الأراء حول موقف كل من السلطان عبد الحميد الثاني و جماعة الأتحاد والترقي من نصب الحسين في المنصب الأخير إلا أنه في تشرين الثاني١٩٠٨م، تولى مقاليد الحكم في أمارة الحجاز[٢٦] ، لم تتبلور عند الحسين سياسة ولضحة للتعامل مع اسلوب الأتحاديين المنوط بالمركزية فكانت تتأرجح بين إبداء المعارضة والحرص عن الأفصاح عنها بشكل صارخ والعلاقات بين الطرفين لم تكن لتصل الى درجة عالية من التوتر خصوصاً في أيام الحسين الأولى من الحكم[٢٧]، إعتماد الأتحاديين على سياسة الأستفزاز جعل الأسناد الشعبي حول الحسين يبدوا أقوى ، مع تزايد ضغط الأتحاديين إنتشرت الفوضى وعمليات النهب والسرقة والسطو وتكرار ذلك جعل الشكاوى ضد الحسين يزداد ، إلا أن الأخير تجاهل كل نداء للوالي العثماني للشروع في إنهاء الأحتقان[٢٨] ، اغلق الشريف باب التفاوض وإحتمالات التفاهم مع الأتحاديين في ١٠ حزيران ١٩١٦ حينما أطلق بنفسه الرصاصة الاولى معلناً إعلان الثورة من مكة المكرمة وفي غضون عامين فأنه عدا السيطرة على الحجاز فقد كانت للقوات العربية دوراً فاعلاً في دخول قوات الحلفاء الشام سنة ١٩١٨[٢٩]، بعد أن ساد الهدوء الحجاز إجتمع بعض

اعيانها والشخصيات البارزة فيها للتشاور حول إقرار مستقبل البلاد العربية وكيفية نصب الحسين بن علي ملكاً على الحجاز، وفي ٢ تشرين الثاني ١٩١٦ نادى الحاضرون بها ، وجرت مراسيم خاصة بمبايعة الشريف من قبل العامة والخاصة[٣٠]، نقض البريطانيين لوعودهم وتباين ارائهم مع الشريف التغاضي عن حق الحجاز في الدخول لعصبة الأمم وإحياز بريطانيا لصالح اليهود في إنشاء دولة لهم في فلسطين كل هذه الأسباب كانت وراء فتور علاقات الشريف مع البريطانيين رويداً رويداً حتى أنتهت بقرار نفي الشريف وإبعاده عن الحجاز[٣١]، في الاسبوع الأول من ١٩٢٤ إنتقل الشريف وهو شيخ في السبعين من عمره الى العقبة بعد عدة جولات من المعارك ضد قوات آل سعود وكان قد تنازل عن العرش قبل ذلك للابنه علي ، وبحجة تجنب وقوع الأضطرابات بين الأردن واسرة آل السعود سلمت بريطانيا الشريف إنذاراً بوجوب الخروج من العقبة فنزل الشريف على متن الباخرة البريطانية مجبراً، لنقله الى منفا في جزيرة قبرص ، ولما اشتد به المرض أذن البريطانيين له في أواخر سنة ١٩٣٠ للسفر الى عَمان وبعد شهور معدودة توفى الشريف بن علي في حزيران ١٩٣١[٣٢]م .

علاقات الشريف بن حسين

أولاً _ علاقاته مع الأتحاديين

منذ توليه الشرافة على الحجاز في تشرين الأول ١٩٠٨م، أبدى الشريف معارضته للسياسة المركزية التي يهدف الأتحاديين تطبيقها في الحجاز ، الشريف قصد عدم الأفصاح عن ارائه بشكل جلي لانه كان يسعى الى تثبيت قوته وسيادته في الحجاز خصوصاً في الوهلة الأولى ، مع تشديد ومراقبة الساسة الأتراك لتحركات الشريف، ولكن العلاقات بقت مستقرة بعض الشيئ ولم تكن بدرجة عالية من التوتر[٣٣]. بعد

إنتهاء حرب البلقان ١٩١٢_١٩١٣م،توتر العلاقة بين الطرفين بسبب معارضة الأخير إكمال مشروع مد خط السكة الحديد من المدينة الى مكة خوفاً من تطويق الحجاز ، وهنا بدأ الشريف يلتفت نحو بريطانيا بهدف الحصول على الدعم ضد الأتراك(٢٤)، وكرد فعل قام الأتراك بأرسال الوالي وهيب باشا المعروف بولائه لمبادئ الأتحاديين وتم تزويده بعدد من القوات بهدف إضعاف نفوذ الشريف أو إلقاء القبض عليه إذا إستوجب الأمر ، مع إجراءات أُخرى منها إلغاء إمتيازات الحجاز وجعلها ولايه عاديه(٢٥)، لم تقتصر معارضة هذه الأجراءات الشريف وحده بل عمت معظم سكان المدن الرئيسية ، الأمر الذي دفع الأتراك الى إعادة رسم السياسة التي إتبعوها في الحجاز بشكل يدور حول خلع الشريف من منصبه إلا أن الجماعات التي كانت تساند الشريف في الأستانة حالت دون ذلك(٢٦). بعد وصول الأمير عبدالله نجل الشريف الى العاصمة وإجتماعه مع الصدر الأعظم ، تناول الجانبان إمكانية وضع حد لفتور العلاقات بين الأتحاديين والشريف وتم عرض جملة من الشروط على نجل الشريف بهدف موافقة والده لمشروع مد السكة الحديد الى الحجاز مع عروض مغرية جمعت بين مبالغ مالية والسلطة وتثبيت مكانة الشريف اكثر في الحجاز ، ولن الشريف رفض تلك المغريات لأنه شك بمصداقية الأتحاديين ومناوراتهم(٢٧). بعد رجوع الأمير عبدالله الى الحجاز وكمحاولة لحل الوضع المتأزم عقدت أُسرة الشريف إجتماعاً فيها ابدى عبدالله إمكانية إستقلال الحجاز بعد توحيد القوى والوحدات العربية الموجودة في سوريا والعراق ، بأضافه الى التأيد الدبلوماسي من بريطانيا*، خطط الأتراك تجاه الحجاز واميرها الشريف أُصيبت بالعجز لأن غيوم الحرب العالمية الأولى السوداء ظهرت في الأفاق ، وإظطرت الحكومة الى تأجيل مشروع الحجاز الى وقت أخر ، وفي أيام الحرب أتسمت علاقات الأتراك مع الشريف بالغموض وعدم الوضوح والأخير كان يحاول بشتى الوسائل

كسب الوقت حتى تتوضح معالم العلاقه والاتصال مع البريطانيين لذا لم يحدد الشريف موقفه النهائي من الحرب مع الأتراك[٣٨].

ثانياً_ علاقاته مع البريطانيين

الأتصالات الأولى بين الهاشميين والبريطانيين تعود الى ١٩١٤م، في القاهرة . ففي طريقه الى الأستانة إستطاع الأمير عبدالله اللقاء مع اللورد كتشنر المعتمد السامي البريطاني في القاهرة ، أهم نقطه في الأجتماع طلب نجل الشريف مساعدة البريطانيين لوالده في حالة التصادم المباشر مع الأتراك ، فقد تزامن ذلك مع ضغط وهيب باشا على الشريف وأمارته ، ولكن المسؤل البريطاني إعتذر للطلب محججاً بعلاقات حكومته مع الدولة العثمانية وأمكانية حل الخلافات بالطرق السلمية[٣٩]. مع أن المسؤولين البريطانيين في مصر رفضوا المطالب العربية ، ولكنهم لم يتعاملوا معها بشكل سطحي ، سعى الأمير عبدالله بعد ذلك الى إقناع (رونالد ستورس)السكرتير الشرقي لكتشنر بخطورة الوضع في الحجاز ومدى إستعداد والده لمواجهة العثمانيين . وحاول إغراء السكرتير بعرض نقطتين مهمتين تكون أساساً للتعاون بين الطرفين[٤٠]:

١. ضمان دفاع بريطانيا عن السواحل الحجازية في حالة هجوم الأتراك عليها مع فتح طريق بورسودان بهدف الأتصالات والمخابرات .
٢. إعتراف الحجاز بالمصالح البريطانية في المنطقة وتسهيل تجارتها وإعطائها الأفضلية على الدول الأخرى .

مع أن البريطانيين لم يستجيبوا لتلك المطالب ، ولكنهم كانوا متعاطفين حيال عروض الأمير واحتفظوا للأنفسهم بأسلوب حذر للتعامل على ضوئها مع الوضع في، مع تعاظم نفوذ الألمان في الأستانة وتزايد ضنونهم حيال دخول العثمانيين الحرب

الى جانب ألمانيا أراد البريطانيين فتح باب الحوار والعلاقات مع الحجاز من جديد ، وفي نهاية شهر أيلول من ١٩١٤بعثت بريطانيا سراً رسالة مع تاجر مصري أسمهه (علي أفندي أصغر) الى الشريف عبدالله من المستر ستورس السكرتير الشرقي جاء فيها:

" أمرني اللورد كتشنر وزير الحربية البريطانية أن أكتب إلى سيادتكم فيما إذا كنتنم وسيادة والدكم لاتزالون على رأيكم الأول الخاص بالدفاع عن حقوق العرب .... "[41]، سعت بريطانيا عشية الحرب ودخول العثمانيين فيها لكسب ولاء أكبر عدد من حكام الخليج العربي ومنهم عبد العزيز آل سعود والشريف الحسين بن علي وإستغلال طاقاتهم ضد الدولة العثمانية وألمانيا مع إدراك بريطانيا جيداً بالخلافات القائمة بين نجد والحجاز[42]، بعد دخول العثمانيين الحرب ، عاد علي أفندي الى الحجاز يحمل رسالة أُخرى من المستر ستورس جاء فيها:

" بما أن الترك دخلوا الحرب في جانب الأعداء فنحن على أتم إستعداد لمساعدة شريف مكة في قضيته ، وتقديم كل مايريده من مساعدات"[43]. كان الإنكليز في عجلة من أمرهم ، معتقدين بأمكانية ضياع فرصة وقوف العرب الى جانبهم بضغط عدة عوامل في مقدمتها الوازع الديني ، فحاولوا من جانبهم توسيع أتصالاتهم مع الشريف وإعداد الوسائل الأمنية لها وفي مقدمتها رفع الحصار البحري عن الحجاز وفتح باب التجارة بحجة توفير الراحة والسلامة للحجاج المسلمين[44]،أما الشريف من جانبه فلم يفصح عن نواياه بشكل قاطع تجاه البريطانيين ورسائلهم وتردد في جواب الرسائل بحجة عدم تشاوره وأخذ أراء العرب في كل من سوريا والعراق ، رأى البريطانيين أنه من حقهم الأتطلاع المباشر على مايفكر فيه الشريف والأفصاح عن إحتياجاته من الذخيرة والأسلحة في حالة قبولة القيام بالثورة ، لذا دخلت علاقات الشريف مع البريطانيين المرحلة الختامية ، هذه المرحلة تبدأ في

تموز ١٩١٥ من خلال عدة مراسلات بينه وبين (هنري مكماهون) بحيث تم الأتفاق النهائي والعمل ضمن جبهة واحدة ضد الدولة العثمانية[٤٥] .

أسباب الثورة

مما لاشك فيه إن كل ثورة أوإنتفاضة أوحركة تغيير لابد لها من أسباب ودوافع لها تأثيرها البالغ على إنلاعها ، وفي هذا الصدد لابد أن نوضح ونشير الى الأسباب التي كانت وراء إنتهاج الشريف حسين الأسلوب الثوري كوسيلة لتخليص البلاد العربية من الحكم العثماني ، وفي المنشور الأول الذي أصدره في ٢٦حزيران ١٩١٦ دعا المسلمين من خلاله الى الثورة على الدولة العثمانية والذي بدأه بقوله " **هذا منشورنا الأول الى إخواننا المسلمين : ربنا أفتح بيننا وبين قومنا بالحق وأنت خير الفاتحين** "[٤٦]، فكانت بأعتبار الباحثين أول وثيقة تصدر عن الشريف حسين تبررأسباب الثورة العربية ويمكن درج أهم تلك الأسباب وفق النقاط التالية: [٤٧]

١. أعتبر الشريف وصول الأتحاديين لدفة الحكم بمثابة الأنقلاب على السلطان وسلب حقوقه عند إختياره المرشحين لشغل مناصب الدولة الكبرى ، هذا عدا تلاعبهم بأموال الدولة حتى أثقلوا كاهلها بالقروض .
٢. ممارسة الأضطهاد المتعمد تجاه الشعوب الغير تركية بأنتهاجهم سياسة التتريك وإيجاد هوه سحيقة بين العرب والترك وبين الأرمن والترك وباقي الشعوب الأخرى ، واعتبر الشريف ذلك أمراً يتنافى مع قواعد الشريعة الأسلامية .
٣. حارب الأتراك الأتحاديين العرب وحاولوا طمس اللغة العربية في جميع الولايات العربية من خلال منع إستخدامها في المدارس والدواوين والمحاكم ، وكانت على رأي الشريف من أكبر المفاسد التي أرتكبوها .

٤. أنتهز الأتراك فرصة إعلان الأحكام العرفية لينصبوا المشانق والأعدامات لكبار رجالات العرب في الفكر والعلم والعسكرية ، وذكر الشريف أن رجال الأتحاد والترقي شنقوا في يوم واحد (٢١) رجل ، وذكر اسمائهم كلهم .

٥. ولكن من أهم الأسباب عند الشريف هو مايتعلق بقدسية أقليم الحجاز ، اذ ذكر ما تعرض له هذا الأقليم وسكان الحرمين الشريفين من ظلم وأضطهاد وهم يدركون مدى قداسة الأقليم وحرمته .

أحداث الثورة وتأسيس مملكة الحجاز

سبق إعلان الثورة بعض الأجراءات التي يمكن درجها ضمن الأعداد وترتيب الأوراق الداخلية ، فكان هناك تقارب بين الشريف حسين وممثلين عن الحركة العربية المتمثلة في الجمعيات العربية في سوريا ، فقد وجدت جمعية (العربية الفتاه) سفر أحد أعضائها (فوزي البكري) إلى الحجاز وحملته رسالة خاصة للشريف ، أعلنوا فيها أستعدادهم أي العرب في سوريا والعراق القيام بوجه التحاديين في سبيل تحقيق الأستقلال[٤٨] ، وللتعرف أكثر على مدى جدية واستعداد العرب في فحوى رسالتهم أرسل الشريف نجله الأمير فيصل للتعرف أكثر على نشاطات القوميين العرب وإمكاناتهم المتوفره[٤٩] . خلال زيارته ألتقى فيصل بقيادة جمعيتي (العهد والعربية الفتاه) وبمشايخ ووجوه الشام، وتسلم منهم ميثاقاً ، يتضمن الشروط التي أعتقدوا بضرورتها للأتفاق مع بريطانيا ، عجل الشريف تنفيذ خطواته الأخيرة ولعل السبب الأساسي في ذلك يعود الى تخوفه من إكتشاف السلطات العثمانية لمفاوضاته مع الأنكليز والزعماء العرب ، وسارع بأبلاغ نجله في المدينة بضرورة تحديد موعد للبدء بالثورة ، أرسل الشريف برقيه عن طريق نجله الأمير عبدالله إلى القاهرة في ٢٣

اذار ١٩١٦م، إذاناً يتحرك العمليات وكان الرد موافقة الخارجية البريطانية صرف مبلغ ١٠ الف جنيه للأمير و٥٠الف جنيه اخرى لوالده بعد أن تنفجر الثورة بصورة مؤكدة[٥٠].القوات التركية في الحجاز كانت موزعة بين المدينة الداخلية وبير درويش وبير روحانا ومجموع هذه القوى كانت تقدر ب(٢٣٢٠٠)جندي بقيادة (٦٠٠)ضابط ، عدا قوات عسكرية أُخرى ترابط على طول سكة الحديد[٥١]، وفي المقابل كان الجيش العربي يتكون من ثلاثة أقسام رئيسية ، قسم يقوده الأمير فيصل مكون من عشرة آلاف مقاتل ، وقسم يقوده الأمير علي ومؤلف من ثلاثة عشر ألف مقاتل بينهم عشرة آلاف جندي نظامي من عرب الشام والعراق الذين إنفصلوا عن الجيش التركي، وقسم بقيادة الأمير عبدالله ويتكون من أربعة آلاف مقاتل[٥٢]، وقعت عدة معارك بقيادة الأميرين علي وفيصل حول المدينة المنورة في ٨ ، ٩ حزيران ١٩١٦م، عندما هاجم فيصل مع ستة الأف مقاتل محطة المحيط العثمانية ، أما القتال في الطائف فكانت العمليات بقيادة الأمير عبدالله وبدأت في مساء يوم الجمعة ٩ حزيران ١٩١٦ . ولكن هذه المعارك لم تكن إيذاناً بأندلاع الثورة بشكل رسمي[٥٣]. أما الشريف فقد ختم إحتمالات الوصول للتفاهم مع الأتحاديين في ١٠ حزيران ١٩١٦[٥٤]، حينما أطلق الرصاصة الأولى للثورة من شرفة داره معلناً أعلان الثورة بشكل رسمي في مكة[٥٥] ، العثمانيين في اسطنبول نظروا الى الثورة العربية بمثابة ضربة قوية وطعنة مميتة في الظهر وبسرعة هائلة أصبحت الشغل الشاغل للباب العالي[٥٦]، وفي ١٥ حزيران ١٩١٦ ، أُذيع خبر إندلاع الثورة العربية في الحجاز من لدن حكومة الأتحاديين في دمشق ، حيث نشرت بلاغاً بهذا الشأن*، لاقت أنباء إعلان الثورة على الصعيد الولي الدهشة والريبة، لأن الكثيرين كانوا يعتقدون بأن العرب ليس بأستطاعتهم القيام بهذه

الحركة الجريئة وكانوا يشكون في مستوى تطلعات العرب نحو الحرية والأستقلال ، ولاسيما بعد الظلم والتنكيل الواسع النطاق الذي مارسه الأتحاديين ضد المفكرين والزعماء العرب[٥٧]. مع إندلاع الثورة العربية ألتحق معظم الضباط في الجيش العثماني بها ، يقول علي جودت الأيوبي " **كنا في البصرة عندما سمعنا بنبأ إعلان الثورة العربية ، فأبرقنا للشريف حسين نطلب الألتحاق به ، فأجاب مرحباً وإنتقلنا الى الحجاز ، وكان كثيرون من أعضاء العهد قد ألتحقوا بالثورة ....** " [٥٨]، أما في جزيرة العرب فأن الثورة لاقت التأييد التام من عبد العزيز آل سعود أمير نجد والشيخ جابر المبارك الصباح أمير الكويت ، والشيخ خزعل أمير المحمرة ، الذين إجتمعوا في الكويت وضم الأجتماع مايزيد على مائة وخمسين شخصاً من شيوخ القبائل ، وقد القى عبد العزيز آل سعود خطاباً حماسياً حث فيه العرب على مقاومة الأتراك الأتحاديين[٥٩]. وللأثبات نجاح الثورة وإمكانية إدارتها للمناطق المحرره ألف الشريف في تشرين الأول ١٩١٦ حكومة برئاسته ونيابة الشيخ عبدالله بن سراج وأعضائها كانوا عبدالله بن الحسين للخارجية ، فيصل بن الحسين للداخلية ، أما وزارة الحربية فكانت من نصيب عزيز المصري وعلي مالكي للمعارف ويوسف بن سالم للأشغال العامة ومحمد أمين للأوقاف وأحمد عبدالرحمن للمالية[٦٠]، ويمكن القول بأن حكومة الشريف كانت البداية لنظام جديد من الأدارة ، وتعد على حسب بعض الباحثين أول تجربة لدولة عربية كاملة الاستقلال تؤسس في القرن العشرين[٦١]، وفي تشرين الثاني ١٩١٦ ، بايع علماء مكة الشريف بن الحسين ملكاً على العرب في مراسيم خاصة وتمهيداً لذالك ألقى الشيخ فؤاد الخطيب خطبةً اشاد فيها بدور الشريف ونضاله في سبيل القضية العربية وختم كلامه بأنه ينوي أخذ مبايعة العرب للشريف كملك

، وجرت بعد ذلك مراسيم المبايعة العامة في حرم مكة المكرمة [٦٢]، كان للملكة علماً رسمياً للدلالة على إستقلالها وقد مر بمراحل تثبيت ثلاث خلال الفترة من ١٩١٦_ ١٩٢١م، إستقر العلم في النهاية على ألوانه الثلاث الأخضر والابيض والأسود[٦٣]. إهتمت مملكة الحجاز بالحركة الصحفية فقد صدر فيها عدة جرائد منها : القبلة، الفلاح، بريد الحجاز ومجلة جرول الزراعية ، وصدرت هذه الصحف تباعاً منذ ١٩١٦م، وأكثر المقالات فيها كانت سياسية وأُخرى ثقافية وأدبية ودينية وإجتماعية ، الشريف حسين كان يشرف على جريدة القبلة بنفسه وكتب فها عدة مقالات[٦٤]. لم تمضي على إندلاع الثورة فترة طويلة حتى إستطاعت الجيوش العربية السيطرة على معظم مناطق الحجاز والجزيرة ، فبعد مرور أحد عشر شهراً فقط من إعلان الثورة سيطرت قوات الأمير فيصل على العقبة في تموز ١٩١٧م، توالت الأنباء بعد ذلك بسقوط معان وعمان ودخول القوات البريطانية بمساعدة القوى العربية فلسطين ، ولم يبقى في الشام سوى دمشق حيث كانت الهدف الرئيسي للجيش العربي ، مما دفع الأمير فيصل أن إنتقل الى درعا في أواخر أيلول ١٩١٨ ، وفي ٣٠ أيلول من نفس العام خرج فيها أخر قائد عثماني وهو جمال باشا الصغير[٦٥].

أهم نتائج البحث

١. لم يغيرالعثمانيين الكثير من الولايات العربية ، لأن نظام الحكم العثماني كان أساسه ترك الأمور في الولايات على حالها خصوصاً في أيامهم الأولى ، الأستراتيجية العثمانية فب البداية كانت تقوم على الحفاظ على الأوضاع التي كانت عليها الولايات من قبل ، مع ظهور الفساد في الدولة وإنعكاس ذلك على الولايات العربية إنقلبت الأوضاع وإنقلب العرب على أسيادهم ، فالثورات والأنتفاضات برزت بشكل متسلسل ، كان أعظمها شأناً واوسعها تاثيراً هو الثورة العربية الكبرى ، خصوصاً على العرب أنفسهم لأنها أفرزت نظام سياسي عربي جديد .

٢. ظهور الحركات القومية العربية كان متأخراً قياساً مع بعض الشعوب الأخرى ، إلا أن المثقفين والمفكرين العرب عندما شعروا بالغبن جراء سياسة الأتحاديين الشعواء عليهم وعلى الولايات العربية اخذ ميولهم تتجه نحو تأسيس جمعيات ومنظمات علنية وسرية ، كانت لها الدور الكبير للأثارة الرأي العام ضد سياسة الأتحاديين ودفع الناس للدخول في الجيش العربي أيام الثورة العربية . خصوصاً في الشام والعراق ، ونخبة هؤلاء الناس كان الظباط العرب الذين إنتموا لهذه الجمعيات ومن ثم دخلوا الثورة وحاربوا من أجل إنجاحها .

٣. شخصية الشريف حسين بن علي ، ودوره البالغ في إنجاح الثورة من بداية ايامها وإقناع الناس بضرورة القيام بها، ولاننسى المكانة الدينية له : فقد كان محل إحترام اغلب القبائل في الحجاز ، ولكنه في نفس الوقت عند مقارنته وأولاده برجال السياسة البريطانيين تتضح لنا حجم الهوه بينهم ، الساسة البريطانيين استطاعوا تحقيق مكاسب كبيرة وعظيمة ضد العثمانيين من خلال تحالفهم مع الشريف حسين، اما العرب ظل الوصول الى مطالبهم حتى بعد زوال حكم العثمانيين امراً صعباً .

٤. أفرزت الثورة اول نظام سياسي عربي مستقل وأول كيان عربي له علمه وجيشه ، بل أن الجيش العربي كان النواة الأولى لتأسيس جيش عربي قوي ساهم في تحرير البلاد العربية، فعدى الحجاز فأن تأثير ضباط الجيش العربي ظل مخيماً على تأريخ كل من العراق وسوريا والأردن .

٥. غيرت الثورة نظرة معظم الشعب التركي تجاه العرب والقضية العربية ، وحتى وحت وقت ليس بالبعيد كانت نظرة الأتراك الى العرب نظرة ناكر للجميل ، لأن العرب مع تقاعسهم ايام الحرب العالمية الأولى ساعدوا العدو الأجنبي وضربوا الأتراك من الخلف ، وكان ذلك سبباً كبيراً من اسباب اندحار العثمانيين في الحرب .

أهم نتائج البحث

١. لم يغيرالعثمانيين الكثير من الولايات العربية ، لأن نظام الحكم العثماني كان أساسه ترك الأمور في الولايات على حالها خصوصاً في أيامهم الأولى ، الأستراتيجية العثمانية فب البداية كانت تقوم على الحفاظ على الأوضاع التي كانت عليها الولايات من قبل ، مع ظهور الفساد في الدولة وإنعكاس ذلك على الولايات العربية إنقلبت الأوضاع وإنقلب العرب على أسيادهم ، فالثورات والأنتفاضات برزت بشكل متسلسل ، كان أعظمها شأناً واوسعها تاثيراً هو الثورة العربية الكبرى ، خصوصاً على العرب أنفسهم لأنها أفرزت نظام سياسي عربي جديد .

٢. ظهور الحركات القومية العربية كان متأخراً قياساً مع بعض الشعوب الأخرى ، إلا أن المثقفين والمفكرين العرب عندما شعروا بالغبن جراء سياسة الأتحاديين الشعواء عليهم وعلى الولايات العربية اخذ ميولهم تتجه نحو تأسيس جمعيات ومنظمات علنية وسرية ، كانت لها الدور الكبير للأثارة الرأي العام ضد سياسة الأتحاديين ودفع الناس للدخول في الجيش العربي أيام الثورة العربية . خصوصاً في الشام والعراق ، ونخبة هؤلاء الناس كان الظباط العرب الذين إنتموا لهذه الجمعيات ومن ثم دخلوا الثورة وحاربوا من أجل إنجاحها .

٣. شخصية الشريف حسين بن علي ، ودوره البالغ في إنجاح الثورة من بداية ايامها وإقناع الناس بضرورة القيام بها، ولاننسى المكانة الدينية له ، فقد كان محل إحترام اغلب القبائل في الحجاز ، ولكنه في نفس الوقت عند مقارنته وأولاده برجال السياسة البريطانيين تتضح لنا حجم الهوه بينهم ، الساسة البريطانيين استطاعوا تحقيق مكاسب كبيرة وعظيمة ضد العثمانيين من خلال تحالفهم مع الشريف حسين، اما العرب ظل الوصول الى مطالبهم حتى بعد زوال حكم العثمانيين امراً صعباً .

٤. أفرزت الثورة اول نظام سياسي عربي مستقل وأول كيان عربي له علمه وجيشه ، بل أن الجيش العربي كان النواة الأولى لتأسيس جيش عربي قوي ساهم في تحرير البلاد العربية، فعدى الحجاز فأن تأثير ضباط الجيش العربي ظل مخيماً على تأريخ كل من العراق وسوريا والأردن .

٥. غيرت الثورة نظرة معظم الشعب التركي تجاه العرب والقضية العربية ، وحتى وحت وقت ليس بالبعيد كانت نظرة الأتراك الى العرب نظرة ناكر للجميل ، لأن العرب مع تقاعسهم ايام الحرب العالمية الأولى ساعدوا العدو الأجنبي وضربوا الأتراك من الخلف ، وكان ذلك سبباً كبيراً من اسباب اندحار العثمانيين في الحرب .

قائمة المصادر

١. أحمد السباعي ، تأريخ مكة ، دار قريش للطبع ، مكة ، الطبعة الثالثة ، ١٣٨٥ هـ .

٢. أمين سعيد، الثورة العربية الكبرى، الجزء الأول ، مكتبة مدبولي للنشر، القاهرة، د. ت .

٣. حسن قايالي ، الحركة القومية العربية بعيون عثمانية ١٩٠٨ _ ١٩١٨ ، ترجمة : فاضل جتكر ، قدمس للنشر والتوزيع ، دمشق ، سوريا ، ٢٠٠٢.

٤. ساطع الحصري ، البلاد العربية والدولة العثمانية ، دار العلم للملايين ، الطبعة الثالثة ، بيروت ، ١٩٦٥

٥. صلاح أحمد هريدي ، دراسات في تأريخ العرب الحديث ، عين للدراسات والبحوث الأنسانية ، القاهرة ، ٢٠٠٨.

٦. سيد مصطفى سالم ، الفتح العثماني الأول لليمن ١٥٣٨ _ ١٦٣٥ ، معهد البحوث والدراسات العربية ، الطبعة الثالثة ، القاهرة ، ١٩٧٧ .

٧. هاملتون جيب و هارولد بوين ، المجتمع الاسلامي والغرب ، ترجمة : عبد المجيد حسيب القيسي ، الجزء الأول ، دار المدى للثقافة والنشر، بيروت ، لبنان ، ١٩٩٧.

٨. عبد العزيز نوار ، تأريخ العرب المعاصر _ مصر والعراق ، دار النهضة الغربية ، بيروت ، د.ت .

٩. جميل بيضون واخرون ، تأريخ العرب الحديث، دارالأمل للنشروالتوزيع ، الأردن ، ١٩٩١ .

١٠. محمد فريد بك المحامي ، تأريخ الدولة العلية العثمانية ، تحقيق ، إحسان حقي ، دارالفنائس ،الطبعة الثانية ، بيروت ، ١٩٨٣.

١١. توفيق سلطان اليوزبكي وأخرون ، دراسات في الوطن العربي الحركات الثورية والسياسية ، دار الكتب للطباعة والنشر ، الموصل ، الطبعة الرابعة ، ١٩٩٧

١٢. جورج أنطونيوس ، يقظة العرب تأريخ حركة العرب القومية ، ترجمة: ناصر الدين الأسد و إحسان عباس، دار العلم للملايين ، بيروت ، الطبعة الثامنة ، ١٩٨٧.

١٣. يوسف الشويري ، القومية العربية – الأمة والدولة في الوطن العربي نظره تأريخية ، مركز دراسات الوحدة العربية ، بيروت ، لبنان ، ٢٠٠٢.

١٤. عبد الجبار حسن الجبوري ، الأحزاب والجمعيات السياسية في القطر العراقي ١٩٠٨ _ ١٩٥٨ ، دار الحرية للطباعة ، بغداد ، ١٩٧٧.

١٥. وهيم طالب محمد ، تأريخ الحجاز السياسي ١٩١٦_١٩٢٥، الدار العربية للموسوعات ، لبنان ، ٢٠٠٧.

١٦. سليمان موسى ، الحسين بن علي والثورة العربية الكبرى ، دار النشر والتوزيع والتعهدات ، عمان ، ١٩٥٧.

١٧. .... ، غربيون في بلاد العرب ، منشورات دار الثقافة والفنون الأردنية ، عمان ، ١٩٦٩.

١٨. .... الحسين بن علي والثورة العربية ، عمان ، لجنة تأريخ الأردن ، الطبعة الثانية ، ١٩٩٢ .

١٩. قدري قلعضي ، الثورة العربية الكبرى ١٩١٦_ ١٩٢٥ ، المطبوعات للنشر والتوزيع ، لبنان ، الطبعة الثانية ، ١٩٩٤ .

٢٠. محمد أنيس ورجب حراز ، الشرق العربي في التأريخ الحديث والمعاصر ، دار النهضة العربية ، القاهرة ، ١٩٦٧.

٢١. محمود شاكر ، موسوعة تأريخ الخليج العربي ، الجزء الثاني ، دار أسامة للنشر والتوزيع ، عمان ، الأردن ، ٢٠٠٣.

٢٢. كليب سعود الفواز ، المراسلات المتبادلة بين الشريف حسين والعثمانيين ١٩٠٨_١٩١٨، دائرة المكتبة الوطنية ، الأسكندرية، ١٩٩٧ .

٢٣. روبير مانتران ، تأريخ الدولة العثمانية ، الجزء الثاني ، دار الفكر للدراسات والنشر ، القاهرة ، ١٩٩٣ .

٢٤. فاضل بيات ، الدولة العثمانية في المجال العربي ، مركز دراسات الوحدة العربية ، بيروت ، لبنان ، ٢٠٠٧ .

---

(١) حسن قايالي ، الحركة القومية العربية بعيون عثمانية (١٩٠٨ _ ١٩١٨) ، ت : فاضل جتكر ، قدمس للنشر والتوزيع ، دمشق ، سوريا ، ٢٠٠٢ ، ص ٤٧ .

(٢) ساطع الحصري ، البلاد العربية والدولة العثمانية ، ط ٢ ، دار العلم للملايين ، بيروت ، ١٩٦٥ ، ص ٩

(٣)صلاح أحمد هريدي ، دراسات في تأريخ العرب الحديث ،عين للدراسات والبحوث الأنسانية ، القاهرة ، ٢٠٠٨ ، ص ١٧٩ .

*السنجق او السناجق لفظة تركية تعني "العلم المنصوب على سارية مدببة الرأس " استخدم الى جانب اللواء للدلالة على الوحدة الأدارية التي تعني الإبالة في التقسيمات الأدارية العثمانية ، للمزيد أنظر ، فاضل بيات ، الدولة العثمانية في المجال العربي ، مركز دراسات الوحدة العربية ، بيروت ، لبنان ، ٢٠٠٧ ، ص ٥٨ .

(٤)حسن قايالي ، المصدر السابق ، ص ٤٨ .

(٥)حسن قايالي ، المصدر نفسه ، ص ٤٧ .

(٦) صلاح أحمد هريدي ، المصدر السابق ، ص ١٩٤ .

(٧)سيد مصطفى سالم ، الفتح العثماني الاول لليمن ١٥٣٨ _ ١٦٣٥ ، معهد البحوث والدراسات العربية ، ط ٣ ، القاهرة ، ١٩٧٧، ص ٢٣٩ .

(٨) هاملتون جيب و هارولد بوين ، المجتمع الاسلامي والغرب ، ت : عبد المجيد حسيب القيسي ، ج١ ، دار المدى للثقافة والنشر، بيروت ، لبنان ، ١٩٩٧ ، ص ٢٢٩ .

(٩)عبد العزيز نوار ، تأريخ العرب المعاصر _ مصر والعراق ، دار النهضة العربية ، بيروت ، ص ٣٧.

(١٠) جميل بيضون واخرون ، تأريخ العرب الحديث ، دار الأمل للنشروالتوزيع ، الأردن ، ١٩٩١ ، ص ١٤٢ .

(١١) صلاح أحمد هريدي ، المصدر السابق ، ص ٣٠١ .

(١٢)محمد فريد بك المحامي ، تأريخ الدولة العلية العثمانية ، تحقيق ، إحسان حقي ، دارالفنائس ،ط ٢ ، بيروت ، ١٩٨٣، ص ٣٧٠.

(١٣) جميل بيضون واخرون ، مصدر سابق ، ص ١٤٢ .

(١٤) جميل بيضون واخرون ، نفس المصدر ، ص ١٤٤ .

(١٥) توفيق سلطان اليوزبكي وأخرون ، دراسات في الوطن العربي الحركات الثورية والسياسية ، دار الكتب للطباعة والنشر ، الموصل ، ط ٤ ، ١٩٩٧ ، ص ٦٠

(١٦)جورج أنطونيوس ، يقظة العرب تأريخ حركة العرب القومية ، ت: ناصر الدين الأسد و إحسان عباس، دار العلم للملايين ، بيروت ، ط٨ ، ١٩٨٧ ، ص ١٧٣ .

(١٧)يوسف الشويري ، القومية العربية — الأمة والدولة في الوطن العربي نظره تأريخية ، مركز دراسات الوحدة العربية ، بيروت ، لبنان ، ٢٠٠٢ ، ص ٩٨ ص ٩٩

(١٨)أمين سعيد ، الثورة العربية الكبرى ، ج١ ، مكتبة مدبولي للنشر، القاهرة ، ص ١٥" يوسف الشويري ، المصدر السابق ، ص ١٠١ .

(١٩)جورج أنطونيوس ، المصدر السابق ، ص ١٧٧.

(٢٠) توفيق سلطان اليوزبكي وأخرون ، المصدر السابق ، ص ٦٤.

(٢١)أمين سعيد ، المصدر السابق ، ص٥٠ " عبد الجبار حسن الجبوري ، الأحزاب والجمعيات السياسية في القطر العراقي ١٩٠٨ _ ١٩٥٨ ، دار الحرية للطباعة ، بغداد ، ١٩٧٧ ، ص١١ .

*تدل كلمة الشريف في اللغة على الأرتفاع والعلو ، وقد تطور مدلولها تأريخياً ، فكانت تطلق على أصحاب الجاه ورؤساء القبائل وكبار القوم قبل الأسلام ، ولقب آل بيت الرسول (ص) بهذا القب ايضاً ،في الحجاز جرت العادة ان يسمى أبناء (الحسين بن علي) بالشرافة ، للمزيد أنظر دائرة المعارف الأسلامية ، مادة الشريف ، المجلد الثالث عشر ، ص٢٦٦ ومابعدها .

*اسمه الحسين بن عامي بن محمد بن عون بن عبد المعين بن محسن بن عبدالله بن حسين بن عبدالله بن حسن بن أبي نمي (محمد) بن بركات بن حسن بن عجلان ...علي بن ابي طالب . أنظر وهيم طالب محمد ، تأريخ الحجاز السياسي ١٩١٦_١٩٢٥، الدار العربية للموسوعات ، لبنان ، ٢٠٠٧ ، ص٢٣ .

(٢٢)وهيم طالب محمد ، تأريخ الحجاز السياسي ١٩١٦_١٩٢٥، الدار العربية للموسوعات ، لبنان ، ٢٠٠٧، ص٢٣ .

(٢٣)سليمان موسى ، الحسين بن علي والثورة العربية الكبرى ، دار النشر والتوزيع والتعهدات ، عمان ، ١٩٥٧ ، ص١٧ .

(٢٤)سليمان موسى ، غربيون في بلاد العرب ، منشورات دار الثقافة والفنون الأردنية ، عمان ، ١٩٦٩ ، ص ١٧٤.

(٢٥)وهيم طالب محمد ، المصدر السابق ، ص٢٦ .

(٢٦)أحمد السباعي ، تأريخ مكة ، دار قريش للطبع ، مكة المكرمة ، ط٣ ، ١٣٨٥ه ،

(٢٧)أمين سعيد ، المصدر السابق ، ص ١٠٤ ١٠٥ .

(٢٨)سليمان موسى ، المصدر السابق ، ص٧٧ .

(٢٩)جورج انطونيوس ، المصدر السابق ، ص٢٨٩

(٣٠)وهيم طالب محمد ، المصدر السابق ،ص ٥٨ ٥٩ .

(٣١)قدري قلعجي ، الثورة العربية الكبرى ١٩١٦_ ١٩٢٥ ، المطبوعات للنشر والتوزيع ، لبنان ، ط٢ ، ١٩٩٤ ، ص ٤٣٩ .

(٣٢)قدري قلعجي ، المصدر نفسه ، ص ٤٤٧

(٣٣)محمد أنيس ورجب حراز ، الشرق العربي في التأريخ الحديث والمعاصر ، دار النهضة العربية ، القاهرة ، ١٩٦٧ ، ص ٢٠٨

(٣٤)محمود شاكر ، موسوعة تأريخ الخليج العربي ، ج٢ ، دار أسامة للنشر والتوزيع ، عمان ، الأردن ، ٢٠٠٣ ، ص ٥٧١ .

(٣٥)أمين سعيد ، المصدرالسابق ، ص ٥٢ .

(٣٦)سليمان موسى ، المصدر السابق ، ص ٧٨.

(٣٧)وهيم طالب ، المصدر السابق ، ص ٣٦.

* استطاع الأمير عبدالله خلال سفره الى الأستانة الأتصال مع اللورد كتشنر المندوب السامي البريطاني في القاهرة ، وإمكانية مساعدة بريطانيا لوالده وضع قيد الدراسة من الجانب البريطاني.

(٣٨)وهيم طالب ، المصدر نفسه، ص ٣٩.

(٣٩)جورج انطونيوس ، المصدر السابق ، ص ٢٠٦.

(٤٠)وهيم طالب ، المصدر السابق ، ص ٤١.

(٤١)أمين سعيد ، المصدر السابق ، ص ص ١٢٨ ١٢٩ .

(٤٢)محمود شاكر ، المصدر السابق ، ص ٥٧١ .

(٤٣)أمين سعيد ، المصدر السابق ، ص ١٢٩ .

(٤٤)سليمان موسى ، المصدر السابق ، ص ١٥٣ .

(٤٥)وهيم طالب ، المصدر السابق ، ص ٤٥ .

(٤٦)كليب سعود الفواز : المراسلات المتبادلة بين الشريف حسين والعثمانيين ١٩٠٨_١٩١٨، دائرة المكتبة الوطنية ، الأسكندرية، ١٩٩٧ ، ص ١٥٨ .

(٤٧)سليمان موسى ، الحسين بن علي والثورة العربية ، عمان ، لجنة تأريخ الأردن ، ط٢ ، ١٩٩٢ ، ص ١٤٢ " أمين سعيد ، المصدر السابق ، ص ص ٢٥٧ ٢٦٨ .

(٤٨)جورج أنطونيوس ، المصدر السابق ، ص ٢٣٣

(٤٩)وهيم طالب ، المصدر السابق ، ص ٤٧ .

(٥٠)وهيم طالب ، الصدر نفسه ، ص ٥٦ .

(٥١)قدري قلعضي ، المصدر السابق ، ص ٢٤١ .

(٥٢)قدري قلعضي ، المصدر نفسه ، ص ٢٤١ .

(٥٣)أمين سعيد ، المصدر السابق ، ص ١٤٦ .

(٥٤)جورج أنطونيوس ، المصدر السابق ، ص ٢٩٠ .

(٥٥)روبير مانتران ، تأريخ الدولة العثمانية ، ج٢ ، دار الفكر للدراسات والنشر ، القاهرة ، ١٩٩٣ ، ص ٣١٤ .

(٥٦)روبير مانتران ، المصدر نفسه ، ص ٣١٥ .

*للمزيد أكثر أنظر نص البلاغ ، كليب سعود الفواز ، المصدر السابق ، ص ١٧٠ .

(٥٧)قدري قلعضي ، المصدر السابق ، ص ٢٣١.

(٥٨)قدري قلعضي ، المصدر نفسه ، ص٢٣٢.

(٥٩)جورج أنطونيوس ، المصدر السابق ، ٣٠٢ .

(٦٠)قدري قلعضي ، المصدر السابق ، ص ، ٢٣٧

(٦١)وهيم طالب ، المصدر السابق ، ص ٥٨

(٦٢)أمين سعيد،المصدر السابق،ج٣، ص ١٣١ " وهيم طالب ، المصدر نفسه ، ص ٥٨ "جورج أنطونيوس، المصدر السابق ، ص ٣١١ .

(٦٣)وهيم طالب ، المصدر نفسه ، ص ٦٠.

(٦٤)وهيم طالب ، المصدر نفسه ، ص ٦٣.

(٦٥) للمزيد حول معارك الجيش العربي أنظر، قدري قلعضي ، المصدر السابق ، ص ص ٢٤٤ ٢٥٦ .

کەشکۆڵی گۆڤار

چەند لاپەڕەیەك لە مێژووی شاری مەخمور

نووسینی: م. قادر عمر علی

مەخموور شارێکی خنجیلانەی بچووکە، دەکەوێتە خوارووی ڕۆژئاوای شاری هەولێر، لەنێوان هەردوو زنجیرە چیای حەمرین و قەرەچووغە کەوتۆتە نێو دۆڵاێکی قووڵ، مەخموور ٦٧کم لەشاری هەولێر دوورە و ڕووبەرەکەشی بەخۆی و گشت ناحیە و گوندەکانیەوە دەگاتە (٤٠٩٤) کم چوارگۆشە، هەریەك لەگوێر و کەندیناوە و قەراجیش سەر بەمەخموورن، شاری مەخموور دابەش کرابووە سێ گەرەکی سەرەکی ئەوانیش گەرەکی (شێروان) و (بندیان) و (سەرای)ن. جگەلەوەش شاری مەخموور باشترین زەوی هەیە بۆ کشتوکاڵ بەتایبەتی بۆگەنم و جۆ، لەخوارووی مەخموور قەلاێکی کۆن هەیە کەپێ ی دەڵێن قەلای مەخموور.

دانیشتوان :

دانیشتوانی شاری مەخموور هەموویان کوردن هەروەها گشت ناحیە و گوندەکانی سەر بەمەخموور کوردن و لەرووی ئاینیشیەوە موسڵمانن، بەلأم لەکۆنەوە هەندێك جوولەکەی تیابووە، پاشان هیچیان نەمان و بەپێ ی سەرژمێری ساڵی ١٩٤٨ سەرجەمی دانیشتوانی شاری مەخموور بەگشت گوند و ناحیەکانەوە گەیشتبووە (٤٤٨٢٨) کەس بەلأم شاری مەخموور بەتەنیا گەیشتبووە (٣٠٠٠) کەس.

سەرچاوەکانی ئاو :

لەمەخمووردا دوو سەرچاوەی ئاو هەیە هەردووکیان لەقەد پاڵی چیای قەرەچوغەوەن، یەکێکیان پێ ی دەڵێن (دەرامنئاوە) ئاوێکی زۆری لێ هەڵدەقوڵێت

بەلاّم بەکەڵکی خواردنەوەو کاری ترنایێت تەنیا بۆ کشتوکاڵ نەبێت چونکە سەرچاوەیەکی کبریتی یەو لەکۆنەوە خەڵکی ئاویان لەسەرچاوەی تر دەهێنا بۆخواردنەوە وەکو سەرچاوەکانی ئاوی (سید امین) (شەحادە) کەئاوەکانیان شیرین بووە و ئەم دوو سەرچاوەش بۆیە بەم ناوانە ناونراون چونکە ئەم دوو کەسە کانیەکانیان پاك کردۆتەوە . و سەرچاوەی تریش لەقەد چیای قەرەچوغ هەیە وەکو ئاوی بن بەردی کەزۆر سودی هەیە بۆکشتوکاڵ. چەند ئاشێك لەسەرئاوی (دەرمانئاوە) و ئاوی (بن بەرد) کاریان دەکرد کە بەجۆگە، ئاویان بۆراکێشرابوو چونکە ئەوکاتە ئەم جۆرەئاشانە بەئاوکاریان دەکرد.

سەرچاوەی ناوی مەخموور :

زۆر بیروراو بۆچوون هەیە بۆناوی مەخموور کە ئایا لەچیەوە هاتووە.. یەك لەبۆچوونانە دەڵێت لە (خمری) یەوە هاتووە. بەلاّم بەپێ ی بۆچوونی مامۆستا جمال بابان دەڵێت نابێت لە(خمری)یەوە هاتبێت، چونکەدانیشتوانی مەخموور موسڵمانن و هەروەها کەرستەی سەرەکی بۆدروست کردنی عارەق وەکو (ترێ) و (خورما) لەمەخموور نیە بەڵکودەبیاتەوە سەر ئەوەی کە گوایە لە (مرغ ە مور) ەوە هاتبێت، واتا شوێنی باڵندە بەزمانی فارسی، و زۆر بۆچوونی تریش هەیە، لەوانە کە دەڵێت لەوانەیە لەقوماشی (مەخمەری) یەوە هاتبێت لەبەر ئەوەی کەباران دەبارێت رەنگی زەویەکەی مەخموور دەگۆرێت بۆرەنگی ئەم قوماشە. بەلاّم ریش سپیانی مەخموور دەڵێن لەکۆندا پاشایەك لەقەلاّی مەخموور هەبووە کچێکی زۆرجوانی هەبوو، ناوی (مەخموورە) بووە دەڵێن ناوی مەخموور، لەناوی ئەم کچە وەرگێراوە، بەلاّم بە بۆچوونی من ناوی مەخموور لە (مەغموورە)وە هاتووە و (مەغموورە)یش لە (غمرە)وە وەرگیراوە واتا قولاّیی لەبەر ئەوەی جاران کەباران ئەباری لەمەخموور، مەخموور ژێرئاو دەکەوت نقوم دەبوو. تاوەکو کۆتایی حەفتاکان ئەگەر بارانێکی زۆربباریبایە مەخموور دەکەوتە ژێر لافاو، دەگێرنەوە

لەناوەڕاستی حەفتاکان لافاوێک لەمەخموور هەڵسا ئەوەندە بەهێزبوو تاوەکو فەردەی شێلمی لەماڵان دەردەهێنا، بەڵام پاشان بەنداوێکیان لەدەرەوەی مەخموور دروست کردبۆ گلدانەوەی ئاوەکە بەم جۆرە مەخموور رزگاری بوو لەلافاوهەڵسان.

میژووی رەچەڵەکی هۆزی دزەیی :

رەچەڵەکی (دزەیی) یەکان دەگێرنەوە (سەرخان ئاودەڵ) کوری (میر عیزەدین شێری) کوری (میر سەیدی) کوری (شاعەلی بەگی) میر سۆرانە، واتا دزەییەکان رەچەڵەك و بنچینەیان دەگەرێتەوە سەرمیری سۆران، بەڵام لەئەنجامی کۆچ رەویدا لەمیرەکانی سۆران دابراون، کەچی لەهەندێك سەرچاوەی تردا وادەردەکەوێت کەگوایە پاش مردنی خان ئاودەڵ بەئیتفاقی پیاو ماقوڵان و ریش سپیانی وڵاتی سۆران میر مستەفای کوریان لەشوێن باوکی دانا. بەڵام لەبەرمندالی میرمستەفا، ئیدارەی عەشیرەتەکانی پێ هەڵنەدەسورا و کورانی مستەفا بەگی میری پێشووی سۆران عەشیرەتەکەیان لێ هان دەدا تاوەکو بەگوێی نەکەن چونکە میرایەتیان بەهی خویان دەزانی و ئەم دوژمنایەتیە رۆژ بە رۆژ توندتر دەبوو تەنانەت لەقسەو هەرەشەکردن دەرچوو، گەیشتە کاری شێر و رم بەکار هێنان بەم هۆیەوە گەلێ پیاوی ئازاو رەشیدیان لەیەکتری کوشت. لەئەنجامدا میر مستەفادەرەقەتی کورانی مستەفا بەگ نەهات و بەناچاری وڵاتی سۆرانی بەجێ هێشت و چووە ئێران. لەوێ لەوڵاتی ئازەربێجان شای ئێران لەدەوروبەری گۆڵی ورمێ چەند دێهاتێکی پێداو ئینجامیر مستەفا ناردی بەدوای دایکی ئەویش بەماڵەوە چوون و لەگوندی (دزێ) دانیشتن لەوێ میر مستەفا ژنی هێنا لەبەر ئەوەی ناویان نرا دزەیی یەکان، چونکە لەم گوندە نیشتەجێ بوونە واتا ناوەکە لەم گوندەوە هاتووە بەڵام پاشان میر مستەفا هێزی خۆی کۆکردەوە پاش ئەوەی کوردەکانی ئەوێ لەپشتی کۆبوونەوە داوای سەربەخۆییان دەکرد و چەند جار شاطهماسبی شای ئێران ناردی بەدوایدا

بۆئەوەی لەگەڵیدا دبانیشێت بەلام سودی نەبوو بۆیە شای ئێران لەشکرێکی پەنجاهەزاری نارده سەری و لەئەنجام دا لەشکرەکەی ئێران توانی میر مستەفاتێك بشکێنیّ میر مستەفا و دەست و پێوەندیەکانیشی رایانکرد و گەرانەوە کوردستانی عێراق، و روویان کرده ولاتی رەواندوز و کویێ. میر مستەفابەرێگا رۆیشتن دا لەتەمەنێکی گەورەدا سالی ١٧٢٧ ز کۆچی دوایی کرد و پاشان (فەقی وەسمانی) ئەوەی لەجێگای دانیشت و ئەمیش لەسالی ١٧٦٦ ز دا کۆچی دوایی کرد پاشان (مامەر ئاغا) لەجێی دانیشت و ئەمیش لەشاری کۆییێ کۆچی دوایی کرد و سیّ کوری لەپاش بەجیّ ما کەئەوانیش (قەرەنی ئاغا) و (عیسا ئاغا) و (پیرداود ئاغا) بوون. بەلام (قەرەنی ئاغا) چواری کوری دەبێت (مام زێندین و خوله و برایم و مەحموود ئاغا) مەحموود ئاغاش حەوت کوری هەبوو (فارس ئاغا، کاکەخان، مەلا، عەلی، مستەفا، ئاودەل، حەسەن ئاغا) حەسەن ئاغا کورێکی دەبێت بەناوی حەوێز، و ئەمیش سیّ کوری دەبێت حاجی بایز، مەلا، سولێمان، بایزیش دووکوری دەبێت برایم، خورشید ئەو برایماغای بایز ئاغایەی کەشاری مەخمووری ئاوەدان کردۆتەوە.

برایم ئاغا و سەردەمی عوسمانیەکان :

پاش ئەوەی برایم ئاغابووە برا گەورەی دەزیی یەکان و دەسەلاتی وەرگرت؛ لەشاری مەخموور رووبەرووی عوسمانیەکان بۆوە و دژییان وەستا، سالی ١٨٨٣ز لەسەر گردی باقرتە قەلایێکی قایمی دروست کرد خۆی تێدا قایم کرد و پیاوانی عوسمانی چەند هێرشێکیان کردە سەری، بەلام دوایی برایم ئاغا بیری کردەوە کەناتوانێت بەرامبەر عوسمانیەکان رابوەستێت هەر لەبەر ئەوە لەدوایدا چوو بۆناو شوان و شێخ بزێنی بەراستی ئەم دووهۆزە پێشوازێکی گەرمیان لێکرد و پشتیوانی خۆیان بۆدەربری تاماوەیەك لەویّ مایەوە ئینجا دوایی مەسلەتی کرد و گەرایەوە مەخموور پاشان لەگەلّ هەموو سەردار و کوێخای دێیەکانی ناوچەی دزەییان رێك کەوت و سوێندیان بۆخوارد کەهەرچی برایم ئاغا بلیّ لەقسەی دەرنەچن ئەویش

هەستاچووە بەردەم کاربەدەستانی عوسمانی و چەند داواکارییەکی پێش کەش کـردن کەدەیویست لەبن دەست پیاوانی عوسمانی دەرنەچێت نیمچەسەربەخۆییەکیان هەبێت یەك لەم داواکاریانە ئەوەبوو کەبەخۆی هەڵسێت بۆکۆکردنەوەی باج، بەڵام کە عوسمانیەکان لەداواکاریەکان وردبوونەوە بینیان بۆنی نیمچە سەربەخۆیکی لیٚ دێت لەبەرئەوە ئەگەر رازی بن بەم داواکاریانە دەبێتەهۆی هەستانەوەی هۆزەکانی تر لەبەر ئەوە عوسمانیەکان مەفرەزەیەکیان ناردە سەری و لێیان بووە شەر لەنێوانیان دا چەند کەسێك کوژران، بەڵام کەعوسمانیەکان لەم کارە وردبوونەوە زانیان ئەمەیان بۆناچێتەسەر لەبەرئەوە کەوتنە فروفێڵ کردن لەگەڵ برایم ئاغا، نامەیەکیان بۆبرایم ئاغا نارد داوایان لیٚ کرد کەخۆی و هاوپەیمانەکانی بێن بۆمەخموور چونکە بەفەرمی سولتان عەبدول حەمید عەفوکراون و بۆئەوەی باوەریشیان بێت قورئانێکیان لەگەڵ نامەکەدا ناردبوو ئەمانیش کەچاویان بەقورئانەکە کەوت باوەریان هێنا و چوونە مەخموور لەوێ (حیلمی) بەگی کاربەدەستی عوسمانی بەخێرهاتنێکی گەرمی لیٚ کردن و دەعوەتێکی باشی بۆکردن و گەلێك دڵی دانەوە تاکو شەوداهات ئینجا لەناکاو پیاوەکانی عوسمانی دەوریان دان و هەموویان گرتن و بەم شەوە رەوانەی (کەرکوك)یان کردن لەگەڵ هێزێکدا و پاش سیٚ ساڵ بەندکردن لەبەندینخانەدا برایم ئاغا و هاوپەیمانەکانی دەگەرێنەوە شاری مەخموور و لەگەڵ بەرپابوونی شەری یەکەمی جیهانی عوسمانیەکان عێراق بەجیٚ دەهێڵن، ئینگلیزەکان شوێنیان دەگرنەوە.

برایم ئاغا و سەردەمی ئینگلیز :

پاش ئەوەی عوسمانیەکان عێراقیان بەجیٚ هێشت ئینگلیز شوێنانی گرتەوە برایم ئاغا پەیوەندێیکی زۆر بەهێزی دروست کرد لەگەڵ ئینگلیزەکان بەهۆی ئەوەی ئەوەندە ئازاری دی بوو لەدەست عوسمانیەکان تاوەکو پەیوەندیەکە ئەوەندە

بەهێزبوو هەفتەی یەك دووجار مستەر (هی) حاکمی سیاسی لەهەولێر سەری لەبرایم ئاغا دەداو لەلای دەمایەوە، برایم ئاغا هەرداواکاریەکی هەبووایە بۆیان جێ بەجێ دەکرد. مستر (هی) وای لێهاتبوو بەئەندامێکی عەشیرەتی دزەییان دادەنرا پاش ماوەیەك هەواڵ بۆمستر (هی) رەوانەکرا کەگوایە برایم ئاغا نەخۆشە مستەر (هی) کەبەم هەواڵەی زانی یەکسەرخۆی و دکتۆرەکەی چوون بۆ مەخموور بۆلای برایم ئاغا تاوەکو چارەسەری بکەن و پاش ئەوەی کە گەیشتنە مەخموور چوونە لای برایم ئاغا و دکتۆرەکە چەند چارەسەرێکی بۆنووسی بەڵام چارەی نەبوو، پاش ئەوەی کەلە ژووری برایم ئاغا بوون چونکە برایم ئاغا نەیدەتوانی بچێتەدیوەخان بۆیە داوای لەگشت دانیشتوان کرد کەبچنە دەرەوە بەتەنیا جێی بهێڵن لەگەڵ مستەر (هی) ئینجا کەهەموویان چوونە دەرەوە برایم ئاغا داوای لەمستەر (هی) کرد کەچۆن بوو لەگەڵ ئەودا،بەم شێوەبەبێت لەگەڵ براکەی چونکە خورشید ئاغای برای لەجێی خۆی دانابوو و دەیگوت دەزانم کەکۆتایمە. لێرەدا مستەر (هی) پەیمانی پێدا کەزۆر ئاگای لەخورشیدئاغا بێت پاشان مستەر (هی) گەڕایەوە شاری هەولێر پاش ماوەیەك هەواڵ بۆمستەر (هی) چوو کە برایم ئاغا کۆچی دوایی کردووە کەبەم هەواڵەی زانی یەکسەر هەرلەم رۆژەدا خۆی و ئەحمەد ئەفەندی چوونە مەخموور. بۆپرسەکە هەرکە گەیشتنە شاری مەخموور بینیان ئاڵایەکی رەش لەسەر ماڵی برایم ئاغاوە هەڵدراوە. کەگەیشتنە بەر دەرگا، لەوێ خورشیدئاغا و خزمەکانی پێشوازیان لێ کردن و چوون دانیشتن و پاش ئەوەی کە مستەر (هی) دڵی دانەوە و پەژارەی خۆی بۆ دەربڕین و ئەوجا داوای لێکردن کەبزانێ کێ لەجێی برایم ئاغا دادەنێن. تاوەکو ئەوانیش بەشێوەیەکی رەسمی رەزامەندی خۆیان دەربڕین و عەبایەکیان بۆئەم مەبەستە هێنابوو، تاکو ئەمانیش بەشێوەیەکی رسمی رەزامەندی خۆیان دربڕن و عەبایەکەی بخەنە سەرشانی ئاغای نوێ. لەم رووەوە پێیانووت کەوا (مشیرئاغا) یان هەڵبژاردووە. بەڵام لەبەر بچوکی تەمەنی ناتوانێت

بەم کارە هەڵسێت. لەبەر ئەوە (خورشیدئاغا) هەڵدەبژێرن هەتاوەکو (مشیرئاغا) گەورەدەبێت کەئەو وەختە تەمەنی لەدەورووبەری (٢٠–٢١) ساڵان دەبوو. ئیدی هەموویان رازی بوون بەهەڵبژاردنی خورشید ئاغا و مستەر (هی) داوای لێ کرد، کەوا وەکو (برایم ئاغا) بۆحکومەتی خاوەن شکۆی بەریتانیا بەوەفابێت، ئینجاشاری مەخمووری بەجێ هێشت. دەبێ ئەوەش بڵێین کە برایم ئاغا پێش مردنی داوای لە (خورشید ئاغا) کردبوو، کەئەو کاتە ئاغای گوندی (لهێبیان) بوو لەکەندیناوە کە مستەر (هی) بەیەکێك لەئەندامانی خێلی (دزەیی) یان دابنێت و هەر پێویستیەکی هەبوو بێ بۆی جێ بەجێ بکات.

خورشید ئاغا و سەردەمی ئینگلیز :

پاش ئەوەی کە (خورشید ئاغا) دەسەلات وەرگرت لەمانگی (١) ئەیلولی (١٩٢٠) خێلی سورچی و خۆشناو دژێ حکومەتی بەریتانی راوەستان و دەیانویست هێرش ببەنە سەر شاری (هەولێر) و لەدەست ئینگلیزەکان رزگاری بکەن، ئەو وەختی شارەکانی کۆیەو رواندوز رزگار کرابوون. لەهەمان کاتدا حکومەتی بەریتانی تووشی شپرزەیی هاتبوو. ئەویش بەهۆی بەپابوونی شۆرشی بیست. بەلام بۆنەوەی (خورشید ئاغا) پەیمانەکەی بێنێتەجێ بەرامبەر برایم ئاغا یەکسەر بەمەی زانی خۆی و پیاوەکانی لەرۆژی دووی ئەیلولدا گەیشتنە شاری هەولێر. بەم کارە وەزعەکە هێمن بۆوە و هەستان بەپاراستن و پارێزگاری کردنی مستە (هی) و تاوەکو چەند رۆژێك بەم شێوەیە مابوونەوە پاشان چەند خێلێك بەگەڵ مستەر (هی) کەوتن دواتریش مستەر (هی) داوای لێکردن هەموویان بەگەڵی بکەون بۆ (هەولێر) و پارێزگاری لێ بکەن ئیدی هەموویان گرد بوونەوە تاوەك ژمارەیان گەیشتە (٢٠٠) چەکدار بەلام پاش یەك دوو رۆژ (خورشید ئاغا) هەولێری بەجێ هێشت بەهۆی گەیشتنی هەواڵی وا گوایە عەرەبەکان هێرشیان هیناوەتە سەر مەخموور ئەویش کەچۆوە مەخموور توانی بەرپەرچی هێرشی عەرەبەکان بداتەوە

پاشان دووبارە گەڕایەوە هەولێر و چەند ڕۆژێك بەم شێوەیان گوزەراند کەمەترسیان هەبوو لەهێرشەکان خێڵی سورچی و خۆشناو دواتر بۆ ئەم مەبەستە مستەر (هی) داوای لەحاکمی سیاسی گشتی بەریتانیا لەبەغدادا کرد بۆ ئەوەی دوو ڕەتل سەربازی بۆ بنێرێ ئەوەبوو لە ١٤ی ئەیلولی (١٩٢٠) ڕەتلی کەرکوك گەیشتە هەولێر پاشان ڕەتلی موسڵیش گەیشت و ئەوجا هەردوو ڕەتل دابەش کرانە سەر شوێنە گرینگەکان و هەر کە خێڵی سورچی بەمەیان زانی وازیان لەهێرشەکەی خۆیان هێناو داوایان لەئینگلیزەکان کرد کە لێیان خۆشبن ئەوەبوو لێیان خۆش بوون دوای ئەوەی (خورشید ئاغا) داوای لەمستەر (هی) کرد کەحامیەکی سەربازی بۆ مەخموور بنێرێت ئەویش داواکەی قبوڵ کرد پاش ئەوە حاکمی سیاسی گشتی بەریتانی ئوتۆبێلێکی جۆری (فۆرد ford) پێشکەش بە (خورشید ئاغا)کرد بەرامبەر بەوخزمەت و کارانەی بۆ ئینگلیزی کرد.

سەرچاوەکان

١ – العراق قديما والحديثا ، د. عبدالرزاق الحسني البعة السابعة، ١٩٨٢.

٢ – أصول اسماء المدن والمواقع العراقية تأليف جمال بابان / جزء الاول بغداد ١٩٨٩.

٣ – كاروان. مجلة العدد ٩٧ اب ١٩٨٨.

٤ – سنتان في كردستان (١٩١٨ – ١٩٢٠) (دبليو ار هي) ترجمة فؤاد جميل الجزء الثاني ١٩٧٣.

لایەنە باش و خراپەکانی مێژوومان

د. محمد عبدالله کاکەسوور

ساڵێك پێش ئێستا کەسێك هات بۆبەشی مێژووی ئێواران وەکو رۆژنامەنووس خۆی ناساند چاوپێکەوتنێکی لەگەڵ کردم دەربارەی مێژووی کورد پتر جەختی لەسەر ئەوە دەکردەوە کەباس لەکەمو کوریەکانی کورد لەمێژوودا بکەم وەکو ئەودەیوت بارەخنە لەخۆملن بگرین واتە لایەنە خراپەکانی مێژووی کورد پیشان بدەین منیش بەگوێرەی تێگەیشتنی خۆم وەلامی پرسیارەکانم داوە ، بەلام ئەچاوپێکەوتنەکە بلاوکرایەوە ئەئەو بەناو رۆژنامەنووسەشم بینیەوە ئەروونکردنەودیەکیشی دا سەبارەت بەهۆکاری بلاونەکردنەوەی چاوپێکەوتنەکە.
شەوی ١٣ لەسەر ١٤ی مانگی ئابی ساڵی ٢٠١١ تەلەفۆنێکم بۆکرا دیسان کەسێك دەیوت هاورێیەکی پێ ی وتووە بپرسێ دەربارەی سێ نموونە لەلایەنە خراپەکانی مێژووی کورد واتە دیسان بەقسەی ئەوکەسە ئێمەرەخنە بگرین لەکورد لەکەسایەتیەکانمان تاکو مێژووی کورد هەربیتی نەبێ لەلایەنە باشەکانی بەڵکو خراپەکانیشی بخرێتە روو.
راستە مێژوو نووسین بەشێوازەی ئەکادیمی و زانستی بریتییە لەخستنە رووی مێژوو وەکو خۆی بەلایەنە باش و خراپەکانی ، بەلام لەهەمان کاتیشدا کاری مێژوو نووس هەرئەوەندە نییە لایەنە خراپەکانی مێژوو بخاتە روو ، بۆیە ئەگەر پیشان دانی تەنیا لایەنە پرشنگدارەکانی مێژووی کورد کەم و کوری تیادابێ ،

ئەوە پێم وایە کەتەنیا جەخت کردنەوەش لەسەرلایەنە خراپەکانی مێژوومان کارێکی زۆرزیان بەخشەو هیچ لۆژێکێك قبوڵی ناکات.

ئەگەربێت و نزیك لەسەر رووی ئاینەوە نموونە وەربگرین هەموومان دەزانین کەناکۆکی و ململانێ لەنێوان موسڵمانان لەدوای مردنی پێغەمبەر محمد (ص) پەیدابوو هاوەڵەکانی پێغەمبەر شەریان لەگەڵ یەکتر کردووە لەم شەرانەدا هەندێکیان کوژراون بۆ نموونە شەری نێوان علی و معاویە و نێوان عائشە و علی سڵاوی خودا لەسەر هەموویان بێت. بەڵام ئایا کەمێژوو نووسان مێژووی ئیسلام دەخەنەروو هەرتەنیا جەخت لەسەر ئەم لایەنە دەکەنەوە یان پتر لایەنە باش و پرشنگدارەکانی مێژووی ئیسلام پیشان دەدەن ئایا مەلاکان بەم سەردەمە ئاڵێن فتنە و چەندی بکرێت خۆیان لێی لادەدەن دیارە لەم رووەوەش بەلۆژیکی هەڵسوکەوت دەکەن.

نموونەیەکی تر ئایا مامۆستا لەپۆل دا نموونە بۆ قوتابیەکانی باس بکات دەبێت پتر باسی قوتابی زیر و خاوێن و دەست پاك و سەرکەوتوو بکات تاکو قوتابیانی تر بەپێشرەوی خۆیانی بزانن و چاوی لێ بکەن یان دەبێ باسی قوتابی تەمبەڵ و بەگێچەڵ و ئاژاوە گێریان بۆ بکات ، بێگومان دەبێت پتر لایەنە باشەکە بخاتە روو.

کەواتە بۆدەتانەوێ مێژوونووسانی کورد پتر جەخت لەسەر لایەخراپەکانی مێژووی کورد بکەنەوە تاکو وڵاتەکەمان وێران و خاپوور بێت خەڵك چاو لەجاش و سیخۆران بکات و وەکو ئەوان بکات ؛ تکایە بەنەزانی خۆتان زیان بەکورد و کوردستان مەگەیەنن.

بەهەشتی شوکور مستەفا لەچەند نامەیەکدا

(بەشی سێیەم)

د. حسن جاف

ساڵی ٢٠٠٠ خوالێخۆشبو شوکور مستەفا کتێبی دیوانی شێخ رەزای تاڵەبانی بلاّوکردەوە و نظیرەکەی حاج سەلیم خانی موکری لەبەرامبەر مەدحییەکەی شێخ رەزادا لەوەسفوسەنای عەشیرەتی جافدا خویندوویەتیەوە لەلای پەری شانزەی ئەو کتێبەدا گونجاندبووی منیش نامەیەکی گلەییم بۆ نووسی وتم، کەتۆ ئەوشیعرە بەتیمەت نیە کەروون نیە راست بێت یان درۆ بۆچ لەم کتێبەزانستیەدا بلاّوکردووەتەوە.

بەلاّوبوونەوەی شیعرێکی گومانلێکراو کە ئەسلوفەسلی نادیارە دەبێتەهۆی چەسپاندن و پێ زانینی لەلایەن خوێندەوارانی کوردەوە وەلاّمی پەلارو گلەییەکەی

بەنامەیەك بەزمانی فارسی دایەوە بەبۆچوونی من نوسراویکی شاهکارە لەئەدەبی نامەکاریدا جگە لەبۆچوونە فکرییەکانی مەلا شوکور ئەمەش دەقی ولاّمەکەیەتی.

منیش بەم نامەفارسییە وەلاّمی نامەکەیم دایەوە ئەمیش دەقەکەیەتی.

بروانە دیوانی شێخ رەزای تاڵەبانی ساغکردنەوەی و شەرحی شوکورمستەفا،هەولێر ٢٠٠٠ ل١٦

برادر ارجمند آقای دکتر حەسن بیگ جاف

سلام و نەوازشات خالصانه

خوشبختانه به نامهء مالامال از طعن و تجریح جناب والاتبار شرفیاب شدیم، ولی ناگفته نماند که بقول معروف سیاه پوستان افریقائی: "شیرها تا آن لحظه که بمورخان خود برخوردار می گردند، داستانهایی شکاری را همواره به ستایش شکارچیان خواهد خواند" و همچنین سفید پوستی از سیاه پوستی پرسید: "که چرا پوست شما سیاه و پوست ما سفید است؟" سیاه پوست در پاسخ گفت: (اما ما، إشفاقاً به شما و اما شما، خجالتاً از ما". آری، حقیقت امر چنین است. ما خواه نیك گوییم یا بد، نیك رفتار کنیم یا بد، نیك بینیدیشیم یا بد، سیاه پوست هستیم.. و مادام که ما در نظر آقایان به کفر احمد نامی درآمدهایم، و بقول شهید روزبهانی "ئێکەڵی ئەفەرمێم " که هرگز این اشتباه را ازآن دوست عالیجناب دیرینم، در بحر زندگییش، خواه بزبان و خواه به کلك بیان هرگز نشنیدم.. بزن بر صف رندان هرچه بادا باد..

جناب والاتبار، بقول معروف "ایراد از قاضی القضات هم گرفته میشود" و ما هم علاوه می کنیم که ایراد شاید از قرآن نیز گرفت.. جناب عالی، باید دانست که ما حتی برای یك لحظه حق لطف و

نوازشات آن خانو دهء بزرگـواررا پایمـال نکرده‌ایـم و نخواهیـم کـرد، منظورما این کمینه، از علاوه نمودن تعداد از ابیات یتیـم حـاج سـلیم خان مکری، خواه موهوم، خواه نصیبـی از حقیقـت تـاریخی داشـته باشد، بجز یادآوری پژوهشی و بررسـی تـاریخی، کـه شـاید از چنـین اهمیتی هم برخوردار نباشد. امر دیگری، خـدای نخواسـته بـه خـاطر مشوش ما جرأت خطور نکرده است و نخواهد کرد. علاوه براین، باز جناب عالی هم نبایست مسأله‌را آنچنان به سـختگیری عشـیرتگرایی و خشم زده‌گی گرفـت. درسـت اسـت، مـا برخـی از مسـائل را از لحـاظ طبقاتی و چپ گرایانه به تجزیه و تحلیل ورزیده‌ایم و این امری نیست مخفیانه بر ملا.. ولی بـاید دانسـت کـه مـا در ارتبـاط بـه بگزاده‌هـای جاف هرگز این احساس را در خویشتن گمان نبرده‌ایم که ما یك طرف برولیتار و آقایان یك طرف متضاد ارباب عمل را تشکیل داده باشیم. زیرا، اولاً ما خود ادعای برولیتار بودنم را هرگز نورزیده‌ام و حتی اگر بفرض محال چنین اندیشـه‌ای نیز بـه خـاطر آزردهء مـا عبـور کـرده باشد، باید دانست که ما بعنوان یك روشنفکر جهان سوم، بجـز یکـی از افراد قشر ضعیف طبقهء میانه چیز دیگری نبوده‌ایـم و نیسـتیم و هرگـز بـه خیـال آن نپرداختـه‌ایم کـه بـه صـورت مصنوعـی پیکـرهء مردهء پرولیتاریانه‌و خویشتن را نسخه‌برداری کنیم، بر عکـس، طبـق اقتضای جبلیت پیوسته نظر به بالاتر دوخته‌ایم و همین هـم خواهیـم

کرد.. خوشا از آن ستمدیده‌ای که از یوغ ستم آزاد شده باشد و از نعمت طبقهء بالاتر برخوردار شود، اما بر پایهء شایستگی و لیاقت و قابلیت خویشتن، نه به پایین انداختن بالایان به اسفل سافلین..

جناب عالی از "کردپرور"ها سخن رانده‌بودید، آری، راست می فرمائید و مسأله طبق فرمایشات جناب عالی است. ولی بنده بسی دورتر به این امر و سایر امرهای دیگر اندیشیده‌ایم، نه فقط به کردپروری معمول "بالفعل"؛ بل به کردپروری "بالقوه" نیز هم بسیار ارج می گزاریم "لا یکلف الله نفساً الا وسعها" که خدای نخواسته ما آقایان عالیجاه را به هدف اتهامْ نگرفته‌ایم. لاجرم آقایان از همهء اوصاف و نعوت شرف و اصالت از سرچشمهء زلال برخوردارند.. اگر خداوند کسی را به سرچشمهء نیکی و پاکیزه گوهری وخیر گزیده فرموده باشد، عزتش در دل و توانگرییش در درویشی و خداوندییش در بندگی و سیرییش در گرسنگی پوشیدگییش در برهنگی و آزادییش در بنده‌گی و زندگانییش در مرگ و شیرینییش در تلخی خواهد دید... تردیدی نیست که "کردگرایی" اعم از منشأ طبقاتی، بیشتر، بویژه در حساس ترین مراحل مسیرش، به آگاهی بسیار عالی نیازمنداست که خصیصهء یك انسان متحول و متحرك است، یك کرد آگاه به معنی اعم انسانی است که باید به علت و علل وقایع خود در هر زمینه آگاهی داشت و

۱

غریبم، بیدلم، مهجور و بیمارم نمی دانم

کدامین درد خودرا عرضه سازم این طبیبان را

طریق وصل را ای دل برو پیر مغان داند

مرا دوری نماید قول وعظ این خطیبان را

در اول جام می کن نوش هم این پوست درهم ور

بمستی میتوان شد عاقبت از مغز جنیبان را

بدستم کی رسد تا خاك راه مقدمش بوسم

که این دولت نباشد جز سر زلف حبیبان را

کمر نگشوده در بندیده رام من شد افسرکش

چه خوش وصل است یا رب کور کن چشم رقیبان را

بـراه کـعبهء جانان قـدم از فـرق قـاصد ساز

اگر خار است اگر خارا تو خوش طی کن بیابان را

در پایان سلام و نوازشاتمان را به آقایان کاکه سردار، مریم خانم و کاکـه دارا و گلاویـژ خـانم و همـهء أفـراد ارجمنـد خـانوادهء جـاف برسانید..

والسلام

ملای مهجورتان

شکور مصطفی

ی بەیانی ڕۆژی پێنج شەممە ٢٧/١٢/٢٠٠١ چووم بۆ گۆڕەکەی نەیاری
کوردستان و دۆستی ماموستا شوکور مستەفا ... لە سەردانی
ئەو ماموستایە کە بیرمەندو ڕابەر ... دوای قسەو باسێکی زۆری باروودۆخی
ئێستا و ڕابووردوو ... لە میانی قسەکانمانا وتی: دکتۆر حەسەن جاف
ی کاتی خۆی نامەیەکی پڕ سۆزی تەواو بۆ نووسیوم کە ... لە
چاپی دیوانەکەی شێخ ڕەزا دا ... وەڵامەکەی ... خانی ... تیا نووسیوە
لە ... شیعرەکانی شێخ ڕەزای تاڵەبانی کە ... چاپ کراوە و
... : ... لەگەڵ ... چاپ ... و ... لە ...
جارێکی تر ... قاچاخ ... تا ... کە ... بۆ ...
ئەو شیعرانەت ... نووسیوە ... زۆری کرد ... کە بە هیچ
... نووسیوە ... ئەوەی ...
لە ... ئەم نامەیەم بۆ نووسیوە و ... (...)
بە ... یادگار .

ح
حسەن جاف

هەولێر ٢٧/١٢/٢٠٠١

اگر با پیشینه و تغییر و تحول بعـدی جمیـع امـور آشـنا باشـد هرگـز شیفتهء ظواهر پر رنگ و مشعشـع و جـلای خـیرەکنندهء آن نخواهـد شـد کـه گـاه گـاهی تحـت نظـر یـك جانبـه گرفتـه باشـد و ذخـیرهء آگاهی یی که در طول مسیر زندگییش نه به آسانی در لحظات از خود بیگانەگی ـ که شاید ما روشنفکران جهان سوم بقول مـارکوز: جـهان انسان یك بعدی ـ غالباً دچار شده باشیم ـ دستخوش نا آگاهی شود. شاید انسانی چون من بیچاره، که نه تنها از این جهان وحشـت زده، بلکه حتی از خویش بیگانەوار؛ امر شگفت انگیزی نیست کـه اگـر بـه بقول آقایـان از "تەشـەرە و پـلاردەر" هـا و بنـا برایـن بـه عقیـدهء عالیجاها محکوم به این همه سرزنش و تقبیح باشیم.. خرم آنکس که از بخشودگی زیر نظران خویش لذت افلاطونـی منـش مـی بـرد.. امـا خداوند این نعمت را نه به هر کسی عطا فرمودهاست "الله یعلم حیث یجعل رسالته"..

از افـزودن شـعرهای آقـای حـاج سـلیم خـان دل آزرده نشـوید، "والشعراء یتبعهم الغـاوون، یقولـون مـا لایفعلـون"، امـا نکتـهء آنکـه عشیرت جاف اینچنین و یا آن چنان هستند، خدا شاهد، بنده بغیر از دفـاع از حقیقـت "کردبـودن" جـاف هـا شـأن دیگری هرگـیز ارائـه ننمودهام و ما همواره نظر آقای روزبهان شهید را تأیید کردهایـم لا مشاحه فی الاستشهاد، ابیاتی را که حاج سلیم خان مکری به عنـوان،

هەروەها سەبارەت بەدیوانەکەی شێخ رەزا و شیعرەکای حاجی سەلیم خانی موکری ئەم نامەم بۆمەلا شوکور نارد ئەمیش دەقەکەیەتی :

مامۆستای هێژا مەلا شوکور

سەلاو رێزم هەیە، پاش هەوال پرسینودوعای خەیرکردن بەتایبەت بۆتەمەن درێژیتان باوەربفەرمە زۆریادتان دەکەم هەروەك بەرێزتان لەدونیای خۆتاندا بەئاسانی ناکەونە یادی دۆستانودڵسۆزتان بەکورتی زۆریادتان دەکەم و پەرۆشی دیدەنیتانم و بۆدەربرینی هەستی پرلەسۆزم هانام بردە بەر شێخ رەزای بلیمەت کەدەفەرمی تۆکەم نەزەری دەرحەقی من ئیستەکەئاغا من ماوەهەوای سوحبەتی تۆلەدەماغا تارۆژی قیامەت بەخودا زیندووە نامری یادی تۆلەدڵا، جاف بمینی لەوەجاغا باعرض پوزش ازمقام بلندوپرشکوە شێخ رەزا بەرێز تۆخۆت باش دەزانی ئێمەبنەماڵەیەکی دانا و زانا تۆی بلیمەتیش یەکێکی لەوزانایانە کەجێگەی تایبەتی خۆتت کردووەتەوە لەدڵی گەورەوبچووکاندا، هەروەك بەرێزت خوالێخۆشبو رۆژبەیانی واتەنی گاه گاهی تێکەڵی دەفەرمیت نامەویٚ باسی ئەورووداوە بکەمەوە چونکە کای کۆن بەباد دان لای چاوساغان و رۆشنبیران ناقولاّ و ناپەسەندە بەلاّم بابێینە باسی ساغ کردنەوە و شەرحی دیوانی شێخ رەزای تاڵەبانی بێگومان کارێکی ستەرکو پرسوودو پرئەرکت ئەنجام داوە و ئەسەریکی شایستە و رێکوپێکی ئەکادیمیەت بۆ رەوشنبیرانی ئیمرو و دوارۆژی میللەتەکەمان بەیادگارجیٚ هێلاوە من بەمەبەستی هەڵەراستکردنەوە یاوەك توانجو پلار تێگردن ئەم نامەم بۆت نەنووسیوە ئەگەر بەرەخنەی ئەدەبی دەیدەیتەقەڵەم ئەوە جێی ئەوپەری خۆشحاڵیمە ئەگەر لەوخانەدا نەتژمارد بەسەر شۆریەوە داوای لێبوردنت لیٚ دەکەم (العفو عندالمقدرة فضیلة) بەندە لەو بروادام ئەم شیعرەی حاجی سلیمە کەپر لەجنێوی نارەوایە ئەگەر راستیش بێت

نەدەبوایە بتکردایەتە پاشکۆی شیعرە بەرزوپر بەلاغەتەکەی شێخ رەزای تاڵەبانی ئەمە لەلایەکەوە لەلایەکی ترەوە بەبۆچوونی بەندە ئەم شیعرە ئاساسوبنەمایەکی مێژوویی نیە من نەم بیستووە کەعەشیرەتی موکری و جاف بەشەرهاتبن ئەم دووعەشیرەتە لەیەکەوە دورن و دوژمنایەتی خێلایەتی لەنێویاندا نەهاتۆتە پێشەوە بەبۆچوونی من قین لەدڵێك کەجافەکانی خۆش نەویستوە ئەم شیعرەی هوندووەتەوە خستوویەتە پاڵی حاجی سلیم ئاغای موکری هەرچوونێ بێت وادەزانم ئەم شیعرە هەتا لەخانەی ئەدەبی مەکشووفیشدا جێی نابێتەوە، نامەوێ لەمەزیاتر لەکاتت بگرم بەزدانی مەزن تەمەن درێژو، سەرسوکو، کامرەرانت بکات، هەرخۆشی بێت.

برای بچووکت

د. حسن جاف

٢٠٠٢/١/١٠

بۆفیستیڤاڵەکەی رێز لێنانی خولێخۆشبو هەژارموکریانی رێکەوتی تشرینی دووەمی ٢٠٠٢ دەعوەت کرابووم بەدیداری مامۆستا شوکور جارێکی تر شادبوومەوە ماوەیەك بەیەکەوە بووین لوتفونەوازشتی فراوانی دەنواند، منیش خۆشەویستی و، قەدرو دانی و دڵسۆزیم بۆی دووپاتکردەوە دوای رووخانی رژێمی صەدام لەهەولێر ماوەیەك پێکەوە بووین سەفەرێکمان بۆکۆیە کرد بۆ بینینی مامۆستا عەبدوللای حەسەن زادە و مامۆستا جەلیلی گادانیوبرادەرانی تری حزبی دیمکراتی کوردستانی ئێران شەوێك لایان ماینەوە شەوێکی خۆش بوو.

پێش گەڕانەوەم بۆ بەغدا بۆدواجار لە هوتێل چوارچرا گەیشتمە خزمەتی، بـرای بەڕێزم دکتـۆر کـەمال شـاکر مـن و شـاهوی مـستەفا بـەگو مامۆسـتا شـوکوری دەعـوەت کـرد بـۆ ئێوارەیـەکی خۆشمـان بەقـسەی نەسـتەق بـردە سـەر دوای گەڕانەوەم بۆ بەغدا بەچەند رۆژێك رێکەوتی ۲۰۰۲/۹/۱۸ هەواڵی دڵتەزێنی کۆچـی کتوپری مامۆستا شوکورم بیست، یەکجار مەلولو نارەحـەتودڵگرانبووم بەراسـتی دۆستێکی خۆشەویستوئازیزم لەدەستدا بەراسـتی میللەتەکـەمان کەسـایەتییەکی زاناوداناو بلیمەتێکی زیرەکو هۆشیاری پایەبەرزی لـەکیس چـوو بەکۆچـی دوایـی ئـەم زاتـە پـڕ لەبەخشـشە کـەلێنێکی هـەرە گـەورە لەمەیـدانی رووناکبیری کوردەواریمانـدا دروسـتبووە کەئەوەنـدە بەئاسـانی پرناکرێتـەوە، بۆیـە یـادی ئەوکەسایەتییە مەزنە هەرگیز لەبیر ناکەم یادی جاویدان و رۆحی پرشکۆی شاد.

د. حەسەن جاف

هێمنیش بەم نامە فارسییە وەڵامی نامەکەمی دایەوە.
ئەمیش دەقەکەیەتی.

بحضور استاد گرامی جناب شکور مصطفی
دامت اقباله و افاضاته.

پس از عرض ارادت و جویای سلامتی خود و
خانوادهٔ شریف، نامهٔ لطف آمیز سرشار از عتاب
و ملامت و تا حدودی اهانت به اینجانب رسید.
خامهٔ رنگینتان استوار و روزگارتان پایدار
منظور از نامه ایکه در صدر کتاب سو دمنی
و بیت نفیسی شیخ رضا مرقوم داشتیم به هیچوجه
من الوجوه خدا نخواسته غرض توهین به ساحت
مقدس آن بزرگوار نبوده، جز یادآوری این
حقیقت، جنابعالی با گنجاندن چند بیت مهمل
و تا حدی پتیم خدشه به شکوه و جلال
و زیبائی آن آثر بزرگ سترگ وارد ساخته‌ای
استاد بندهٔ خود را از دیگران به جنابعالی

بیشتر نزدیک دانسته چنانکه بخود جرأت
داده راه پر از پیچ وخم و دشوار
نقد ادبی را برگزیده و جز نقد ادبی
غرض دیگری خدای نخواسته به خاطرما جرأت
خطور نکرده ونخواهد کرد.
خواهشمندست بدانید که هرگز این مسأله به
سختگیری عشیرتگرایی وفا میلی پیوند نداشته
و ندارد.
با اینکه ما در چندمورد ی شامل کم لطفی وکم
عنایتی آن بزرگوار واقع شده ایم ولی بنده
همواره رعایت حدود ادب را میان استاد
وشاگردی را مصون داشته ورعایت
نموده و مطلقا پارا از حدود خویش
بیشتر فرا نگذاشته ام.
بنده از نزدیک با عقاید وافکار وتجزیه
وتحلیل مسائلی که باآن سروکار داشته‌ای

آشنا بوده و مورد ستایش و قدردانی اینجانب
بوده و میباشد.
خود به خوبی این حقیقت را میدانید بنده با
صاحب نظرانیکه مسائل را از لحاظ طبقاتی
و چپگرایانه تجزیه و تحلیل میورزند مخالفتی
ابراز نداشته و عقایدشان محترم دانسته
با اینکه با آنها همفکر نبوده ام و نیستم.
بنده جنابعالی را چون دارای چنین افکار
و عقایدی نبوده و میتوان گفت هستید
مورد ملامت و شماتت قرار نداده و نخواهم داشت
بی ریا و دوروئی اشعار میگویم:
ای کاش چپگرایان این مملکت همگی مانند
آن بزرگوار اندیشیده و باور بفرمائید
جملگی چپگرائی به نمط شکور خواهیم شد
بنده اعتدال و میانه روی و ژرف بینی

و روشنفکری و کوردە دوستی ان بزرگوار را
معدد ستایش قرار داده و میرهم ودر
مدح وثنای آن جناب بحق دریغ نورزیده
ونخواهم ورزید.
بلای یاد آوریی خانهالی خواهشمند است صفحات
کتاب «هۆنراوەی مرایا هۆیرە»(1) تصفح فرموده
تا خاطر مبارکتان آسوده گردد که ما درمورد
ان جناب چطور اندیشیده ومیاندیشیم
ما همان چاکر بی پیرایه دیرین
بوده وهستیم وخواهیم ماند.
بزرگوارا خانواده جاف شمارا دوست داشته
وداررند و" عین الرضا" داشته و دارند
وآسودگی وکامیابی ان عزیز را خواهانند.
خداوند متعال عمر پرمایه و ارزشمندتان را
دراز تا هرچه بیشتر از افکار والا
وزانست سودمند وتالیفات مایه دارو

(1) محمد عبد القادر: هۆنراوەی مرایا هۆیرە، بغداد ١٩٦٧ ل ٦٢

ونفیس ان بزرگوار ببرور کردیم .

جنابعالی فردی از افراد خانوادەی جاف هنید

وانتساب جنابعالی به این خانوادەی دیرین

مایه شرف وافتخار ومباهات فرد فرد

جافها میباشد

جنابعالی بانتسیئه وفراهم ساختن اسباب

بزرگی باحق وروا تکیه برمسند بزرگان

زده اید لاجرم بزرگی هر انسانی در نیکی

پندار و بلندی وسمو اخلاق واستواری کردار

وپاکیزەگی گفتار او منحصر میگردد نه

در انتساب به خانوادگی او «لا تسأل

عن أصلي وفصلي إنما أصلي الفتى ما قد حصل»

در این عقیده هستم جنابعالی نخواهی مرد با

تألیفات ارزشمند وخدمت شایان از لحاظ

فرهنگی به بنی قوم خویش جاویدان خواهی ماند.

در این مورد سعدی بزرگ گوید :

سعدیا مرد نیک نام نمیرد هرگز نمیرد

مرده آن کسیست که به نیکی نام نبرد

خصوص در مورد هجو بی سروته حاج سلیم خان
مکرر یاد آوری میکنم اگر عشیرهٔ جاف
با این همه شعرای بزرگوار امثال نالی
وخانای قوبادی ومولانا خالد نقشبندی
ومولوی تاوگوزی وولی دیوانه وطاهربیگ
جاف واحمد مختار جاف وصدها روشنفکر
دیگر وصدها پیشوا وبزرگوارانی که در این
قبیله یا به عرصهٔ وجود گذاشته ومورد
خدمات جلیله وشایسته به قوم خویش
بوده اند، نتوانسته باشند که از وصف
وستایش شاعر بزرگوار شیخ رضا طالبانی
تاحدی نزدیک گردند والله ثم والله
حاج سلیم خان درست وخوب گفته
وجاهلا از انچه او گفته بیشتر مستحق
هجو وبدگویی بوده ومیباشند

چاوپێکەوتن لەگەڵ مێژوو نووس

م. کامەران محمد حاجی

کۆلێژی ئەدەبیات ـ بەشی مێژوو

ئامادەکردنی : د. محمد عبدالله کاکەسوور

پ١ – ناوی تەواو و نازناوت چییە؟

و : کامەران محمد حاجی.

پ٢ – ناونیشانی نامەی ماستەرەکەت چییە؟

و : کوردستان لەبازنەی کێشەی رۆژهەڵاتییدا ١٨٨٠–١٩٠٠ (لێکۆڵینەوەیەکی مێژوویە).

پ٣ – کتێبی چاپکراوت هەیە؟

و : ماستەرنامەکەم بەهەمان ناونیشان وەکو کتێب چاپکراوە.

پ٤ – چەند زمان دەزانی؟

و : سێ زمان (کوردی، عەرەبی، ئینگلیزی تارادەیەك).

پ٥ – چەند وڵاتت بینیوە؟

و : یەك وڵات – تەنها ئێران.

پ٦ – بوونی ئەو هەموو بەشەی مێژوو لە کوردستان بەپێویست دەزانی؟

و : بێ گومان نەخێر، چونکە ئەمە بۆتەهۆی پەرتەوازەکردنی هێزی مێژوویی و لێکدانەوە و بۆچوونەکان، ئەمەش گرفتە هەم بۆمامۆستا، هەمیش بۆ خوێندکار و قوتابیان.

پ٧ – بۆچی ئەگەر ئافرەت مافی خوێندنی هەیە لەکوردستاندا، بەشداری ئافرەت لەنووسینی مێژووی کورد دا لاوازە؟
و : ئێستا مافی خوێندن بۆ ئافرەت لەئاستێکی باشدایە، بەڵام واپێدەچێ بەهۆی زۆر پەیوەست بوونی مێژوو و سیاسەت لەگەڵ یەکدا بووبێتە هۆی کەمی بەشداری ئافرەت لە نووسینی مێژووی کورد دا.
پ٨ – بۆچی لەنێوان مەسیحییەکان (کریستانەکان)ی کوردستان مێژوو نووسی ئەکادیمی هەڵنەکەوتووە؟
و : ئەم پرسیارە لە کریستیانێکی کوردستان بکرێ باشترە.
پ٩ – بازاری کتێبی مێژووی لەکوردستاندا چۆن دەبینی؟
و : بازارێکی گەرمی بێ سەر و بەر و چاودێری زانستی.
پ١٠ – ئایا سەردانی مۆزەخانەکانی کوردستانت کردووە؟
و : بەڵێ.
پ١١ – لەکاتی خوێندنەوەی مێژووی کورد هەست بەچی دەکەی؟ شانازی کردن، غەمبار یان هەست دەکەی کاری خۆت دەکەی؟
و : هەردوو حاڵەت، بەڵام گرنگ ئەوەیە مێژوونووس کاری زانستیانە و بێ لایەنانەی خۆی ئەنجام بدات و نەکەوێتە ژێرکاریگەری هەست و سۆزێکی بکوژەوە.
پ١٢ – پێت وایە رۆژنامەگەری ئەمرۆی کوردستان سەرچاوەیەکی باش بێت بۆ مێژوونووس لەئایندەدا پشتی پێ ببەستێ بۆ نووسینی مێژووی کورد؟
و : دەکرێ سەرچاوەیەك بێت، بەڵام نەك وەك سەرچاوەیەکی باش (بەشێوەیەکی رەها)، چونکە کاری باش کراوە و چۆتە ناو لاپەرەی رۆژنامەکانەوە، کەچی کاری واش دەبینرێ وەکو ئەوەی تەنهامەبەست دەرخستنی نا و دەردەستکردنی برێك پارە بێت.
پ١٣ – رات چییە بەرامبەر چالاکییەکانی ئەکادیمیای کوردی لەبواری مێژوودا؟
و : بەگشتی چالاکییەکانی هەنگاوی باشن.

پ١٤ – پێت وایە شتێك هەبێت بەناوی قوتابخانەی کوردی لەنووسینی مێژوودا؟

و : تا ئێستا نەخێر.

پ١٥ – ئایا مێژوو نووسانی کورد لەبەر پوخت نووسی یان لەبەر کەم کاتی کەم دەنووسن؟

و : ئەمە پەیوەندی بەتوانای زانستی و بوونی ئامادەباشی تاکی مێژوونووسەکەوە هەیە.

پ١٦ – بایەخی وەرگێران لەبواری مێژوودا چۆن دەبینی؟

و : پێمان وایە بواری وەرگێران (وەرگێرانێکی زانستی) دەکرێ ببێتەلایەنێکی پڕ بایەخ و کاریگەر لەمێژوو، بەتایبەت لەمێژووی کورددا، چونکە ئەوەی لەبارەی مێژوومانەوە نووسراوە بەزمانی بێگانەن و زۆربەشیان بێگانە نووسیویانە، تائێستا شتی باش کراوە بەتایبەت لەوەرگێرانی بەڵگەنامەکاندا.

پ١٧ – پێت وایە رادیۆ و تەلەفزیۆنەکانی کوردستان وەك پێویست گرنگیان بەبواری مێژوو داوە؟

و : نەخێر لەئاستێکی نزم دایە.

پ١٨ – رات چییە بەرامبەر ئەوبۆچوونەی کەدەڵێت : کورد لەبەر ئەوەی زۆربەی خێڵەکین شارستانیەتیان نەبووە؟

و : ئەمە لەراستی و تەنانەت لەخوودی لێکدانەوەی زانستیشەوە دوورە، چونکە شارستانیەت بریتییە لەکۆمەڵێك دەستاوردی ماددی و مەعنەوی جۆرا و جۆر، ئەمەش شتێکە تەنانەت لەنێوان کۆمەڵگا خێڵەکییەکانیشدا دەبینرێت.

پ١٩ – باوەرت بەو بەدەستەواژەیە هەیە کەدەڵێت : توێژینەوە لەمێژوو لەوکاتەدا دەست پێدەکات کەسیاسەت تیایدا کۆتایی دێت؟

و : نەخێر، چونکە سیاسەت لایەنێکی گرنگی بزاوتی مێژووییە، لەهەموو کات و سەردەمێکدا رۆڵی خۆی گێراوە و دەگێرێ.

پ٢٠ – پێت وایە مێژوو هەر سوودی هەیە یان زیانیشی هەیە؟

و : هەردووکیان، بەڵام دەبێ هەڵوێستە گرنگ و بەسوودەکان لەپێناو وەرگرتنی عیبرەت و بەخۆداچوونەوە بەهەند وەربگیرێت.

پ٢١ – پرۆگرامەکانی مێژووی وەزارەتی پەروەردەت بینیوە، رات چییە بەرامبەری؟

و : هەندێکیانم بینیوە، کەموکورییان تێدایە.

پ٢٢ – پێت وایە مێژوو نووسی بێ لایەنە هەبێت؟

و : بەڵێ.

پ٢٣ – کاتی خۆی بەئارەزووی خۆت بەشی مێژووت هەڵبژاردبوو؟

و : بەڵێ.

پ٢٤ – دایك و باوکت خوێندەوار بوونە؟

و : نەخێر، بەڵام باوکم، لەگەڵ ئەوەی نەخوێندەواریش بوو، هاندەرێکی گەورەم بوو بۆ درێژەدان بەخوێندن.

پ٢٥ – ژمارەی کتێبەکانی کتێبخانەی ماڵەوەت چەندە؟

و : هەزار و پێنج سەد بۆ سەروو.

پ٢٦ – رات چییە بەرامبەر بە مێژووی زارەکی، ئایا لەم بوارەدا کارت کردووە؟

و : دەکرێ مێژووی زارەکی ببێتە سەرچاوەیەکی گرنگ بۆ نووسینەوە و لێکۆڵینەوەی مێژوویی، بەتایبەت مێژووی کورد، بەداخەوە تائێستا ئەم لایەنە هێندە گرنگی پێ نەدراوە، تائێستاش لەم بوارەدا کارم نەکردووە، بەڵام بەئومێدی ئەوەم.

پ٢٧ – پێت وایە جیاوازی هەبێت لەنێوان زمانی نووسینی مێژوویی و زمانی نووسینی ئەدەبی دا؟

و : دەبێ جیاوازی هەبێ، چونکە ئەگەر نەبێ ئەوا لەوانەیە (هەست و سۆز) وەکو دوو رەگەزی کاریگەر، راستییە مێژووییەکان بشێوێنن و بەئاقارێکی تریاندا ببەن.

بامەرنێ و کەڤنترین بنەمال (مالا محێ)

گارزان محمد حسین بامەرنی
قوتابی ماستەر / زانکویا دهوك

بامەرنێ یان بایێ مرنێ یان مالا ئاسێ... وکەلەك ئاڤێن دیێن دێرین بخوڤەدکریتن هەبونا کەرستێن دێرێن وگەرێن دیواران وگورستانێن کەڤن وبەرمایکێن باب وباپیران دبنە نمونەترین بەلکە وگروڤە کو بامەرنێ کوندەکێ دیروکیە وژمێژوەرە ژیانا مروڤان لێ هەبویە. بەلێ هەبونا بابکالێن بنەمالا محێ ل کوندێ بامەرنێ تانوکە بدروستی نەهاتیە زانین ژئەکەرێ نەبونا ڤەکولینێن شینواری برێکێن زانستی. بەلێ کەرستێن بێتڤیێن ژیانا مروڤان ل ناڤەندا توخیبێ بامەرنێ هاتینە دیتن وهەر ژکەڤندا وتا نوکە شیاینە چەندین تاخان بێگبینن، وەها دیاربیتن هەمی سەروك خێزانێن بنەمالا محێ بێکڤە ژیاینە ول ئێك جە وتاخ برایینی ودەست بدەست ومل ب مل ژیان بوراندیە ؛ لێ بورینا دە م وسالێن درێژ وکارتێکرنا کوهرینا بارودوخێ دەڤەرێ ولێکەریان ل دویف داخازو بێتڤیێن ژیانێ بویە ئەکەرێ ژێکڤەبونێ وکەلەك تاخان بێکبینن، وژبەر سروشتێ بامرنێ یابەرنیاسە ب کانیێن ئاڤا زەلال ئەردەکێ بەرفرەھ ژشینکاتی وداروبارێن هەمە جور وئاقارەکێ زور ژ هەمی جورێن فێقی بویە پالبشتەك بو هوزو بنەمالێن هەرچار پارچێن کوردستانێ قەستا کوندێ بامەرنێ بکەن ولێ جهواربن وژیانەکا

سروشتی ببەنە سەری وتایبەتی بشتی ئاڤاکرنا مزکەفتا بنێ کوندی ئەوا دهاتە نیاسین ب مزکەفتا جێمایێ وئاڤاکرنا تەکیا بامەرنێ ل سەدێ نازدێ زاینی تایبەتی سالا ١٨٤٦خەلکێ بجاڤەکێ ئاینی بەرێ خودا بامەرنێ بمەرەما وەرکرتنا زانست وزانینێ، بەلێ بتنێ بنەماله ك هەبویە ل بامەرنێ بەری ئاڤاکرنا مزکەفتا جیمایێ وئاڤاکرنا تەکیایێ ل بامەرنێ بدەمەکێ کەلەکێ دێرین وکەڤنار ئەوژی دهێتە نیاسین ب(بنەمالا محێ) بویە.

مالا محێ و دیروك

گەڤنترین ونـاڤ و دەنکـتری وبەرنیاسـترین بنەمالـە دبامـەرنێ دا ئـەوژی بنەمالامحێ(محمد)بویە ، دیروکا هەبونا بنەمالا نافهاتی ل کوندێ بامرنێ تانوکە بدروستی نەهاتیە ئاشکراکرن بەلێ لدویف پەرتوکێن مێژویی وکوتنێن باب وبابیرا ودانعەمرێن بنەمالێ کەهشتنە وێ راستیێ کو بەری چەند سەد سالان مالا محێ(مالا محمد) ئاکنجیێن کوندێ بامەرنێ بوینە. کو دبیتە ئێکەمین بنەمال وگەڤنترین بنەمال ل کوندێ بامەرنێ بوینە بەلکو مالا محێ ژ نەژادڤە ورەسەنەتیا خوڤە خەلکی بامەرنی خوبوینە ودسەردەمێن هەرەکەڤناردا ئاکنجیێن بامەرنێ بوینە، وموڵك ئاڤار وئەردێ بامەرنێ هەمی ددەستێ بنەمالا محێ دابون بنەمالا نافهاتی پێکدهات ژ هەژمارەکا زورا خێزانان وکارێ بنەمالێ یێ سەرەکی دوی سەردەمیدا مژیلی کارێن کشتوکال وچاندنێ بهەمی دەرامەتێن جوداجودا یێن مشکاتی وئاڤی دیسان وجەلەبەکێ مەزن ژ تەرش وتەوالی خودانکرن وبدەهان جوتێن گایا هەبون....بەلکو هەمی دەڤەرا ناحیا بامەرنێ

یانوکـە دکەڤنـدا هـەمی دەسـتێ مـالا محـێ دابـون وەك هـوزا ئێكـێ وسـەروكێ دەڤەرێ دهاتە نیاسین دوی دەمیدا وتانوكەژی.

مالا محێ چ رامان ددەت ؟

محێ بێ كومان ژ بجویكرنا ناڤێ محمد هاتیە وەركرتن دسەردەمێن هـەرە دێرین وكەڤناردا ناڤێ سەروكێ بنەمالێ دكوتنێ محمد ئەڤجا بنەمال ژی هـەر ب نـاڤێ وی ئانكو محمد دهاتە ناسكرن بـەلێ ببورینـا دەم وسـالێن درێـژ ژ بـەرەبابك بـو بـابكی نـاڤێ محمـد لسـەر ئـەزمانێ خـەلكێ بنـەمالێ وخـەلكێ دەڤـەرێ هاتیـە كـوهرین وسـفككرن ژ محمـد تابویـە(محـێ) وەكـی نوكـە دهێتـە كـوتن. لپـەی بێژانینێن بەردەست وەها هاتیـە زانیـنن كـو كەسـایەتیا محمـد(محـێ) سـەروكێ بنەمالێ یێ بەژن بلند و هێزەكا ئنتیكە هەبوو وهزرو بیروبوچون وئاقلمەندیـەكێ بەرنیاس بـوو وشـەهرەزایەكا باش سەرسـورمان ومەنـدەهوش هەبویـە دهـەمی بوارێن ژیانێدا وكارو بزاڤ د بێدڤیێن روژانە دا، وئاكنجیبوییێن دەوروبەرێن كوندێ بامەرنێ هەمیان بێزانینێن كاری ژ كەسایەتیا محمدی وەركرتنن. بەلكو كەسایەتیا محی ئانكو محمد دهاتە نیاسین ب سـەروكێ بنـەمالاخو بنـەمالا محـێ وسـەروكێ كوندێ بامەرنێ.

بابیرێن مالا محێ

مالا محێ دهاتە نیاسین ب بنەمالەكا بوش وسەروكێن دەڤەرێو بێكدهات ژ كەلە سەروك خێزانان وهەر خێزانەكێ عەیالەكێ زور هەبویە جونكـە دوان سـەردەماندا خێزانێ دڤیان كەلەك عـەیال هـەبن ژبـەر بێـدڤی وپێداویـستیێن ژیانـا روژانـە و

نـەمازە بنەمالـەکا وەکـی بنـەمالا محـیٚ ل کونـدیٚ بامـەرنیٚ کـو هـەمی ئـەردیٚ بامەرنیٚ ددەستی دابویە مـژویلی چاندنا هـشکاتی ویا ئـاڤی وخودانکرنـا تـەرش تەوالی بهەمی جورێن خوڤە، وهەمی سنوریٚ بامەرنیٚ ڤـەدکرت بابیریٚ مـەزن یـیٚ بنەمالا محی دکوتنیٚ ئەبابەکر تنیٚ دوو کور هەبون یـیٚ ئێکـیٚ دکـوتنیٚ جبرائیـل ئەڤەژی کورەك هەبوویە بناڤیٚ محمد ییٚ بەرنیاس ب محمـدیٚ جبـیٚ دوی دەمیـدا بهەر ئەکەرەك هەبیت محمدیٚ جبیٚ ژبامـەرنیٚ ڤەسـتا کونـدیٚ کانیکا دکـەتن ول وێریٚ جهواردبیتن وخێزانەکیٚ ئاڤاکەتن هەربناڤیٚ خێزانا بنەمالا محیٚ بڤیٚ چەندیٚ دیاردبیتن بنەمالامحیٚ بەلاڤـدبیتن ودیـسان محمـدیٚ جبـیٚ نـەژادیٚ خـو ژبیرنـەکر ئانکو هـەر نـاڤیٚ بنـەمالاخو بامـەرنیٚ ل کونـدیٚ کانیکـاژی ئاڤـاکر کـو دکەڤیتـە باشوریٚ کونـدیٚ بامـەرنیٚ، وتانوکـەژی نـەڤێت بنـەمالا محمـدیٚ جبـیٚ ل کانیکـا بەرنیاسن وپەیوەندیێن هێز وموکم هەنە ناڤبەرا هەردو بنـەمالێن محـیٚ ل کونـدیٚ بامەرنیٚ ول کوندیٚ کانیکا. وهەژی کوتنیٚ یە کـو عبدالاییٚ جبـیٚ دوو کورهـەبون ئەوژی محمدسالح وسالح، ئەڤجا محمدسالحی سیٚ کورهەنە ئەوژی موراد وسەعید وئەحمەد. ومورادی کورەك هەیە ناڤیٚ وی نیجیرڤانە، وسەعیدی سـیٚ کورهـەبون ئەوژی سالح ومستەفا ویوسف، وئەحمەدی دوکورهەنە ئەوژی ئیبراهیم وئسماعیل . دیسان محمدیٚ عبدلییٚ جبرائیلی سیٚ کورهەنە ئەوژی عەلی وعبدللـە وعومـەر، ئەڤجا عەلی سیٚ کور هەنە ناڤێت وان(کاهین وکاوار وکاروژ) وکـوریٚ ئەبابـەکری ییٚ دویٚ دکوتنیٚ(تەها) ئەڤیژی دوو کور هەبون ییٚ ئێکیٚ ناڤیٚ وی(عبـدالرحمن یان عبداللـە) بـوو ئـەڤی چـو زوریـەت نەبوینـە لـدویف ژێـدەرێن دیروکـی، بـەلیٚ بـدیتنامن یاکەسـایەتی عەبـدولرەحمانی زوریـەت هەبویـە لیٚ بێـزانین بدروسـتی نەکەهـشتینە مێژونڤیـسان ودبـیتن زوریـەتا عەبـدولرەحمانی یـان عبداللـە وەکـی زوریەتا محمـدیٚ جبـیٚ ژ بامـەرنیٚ ڤەسـتا جهـەکیٚ دی کـربیتن جونکـە ل کەلـەك

دەڤـەرێن سـنورێ پارێزکـەها دهـوکێ وەکـی کونـدێ شوشـێ ل قـەزا ئـاکرێ بنەمالەك هاتیـە ناسـنافکرن ب بنـەمالا محـێ ودبێـژن بـابیرێ مـە دسـەردەمێن کەڤندا ژ بنەمالا محێ بویە ل بامەرنێ وقەستا دەڤەرا مەکریە ول کوندێ شوشـێ روژئاڤایێ ئاکرێ ئاکنجیبویە، وعبدالرحمنی یان عبدالله ل شوشـێ کـورەك هـەبو دکوتنێ محمد ومحمدیژی کورەك هەبویە ناڤێ وی شوکری بوو، وئـەڤێ دومـاهیێ زوریەتەکا باش لێ دەرچویە وپێنج کور هەبون(حسێن، حەسەن، محمد، ئیدریس، زرار)، وحسێنی شەش کورهەنە ئەوژی ئەڤەنە(بـارزان، رێـزان، نێچیرڤان،برهـان، صابر، شێروان، وئەڤێ دوماهیێ کورەك هەیە بناڤێ محمـد.) وحەسـەنی حـەفت کورهەنە بناڤێ(موسەدەق وزێرەڤان وهـشیار وعەبدوللـەتیف وعاصـف وسـیابەند ومشتاق وئەڤێ دوماهیێ سێ کورهەنە ئەوژی محمد وئەحمەد وشوکری).ومحمدی سێ کورهەنە بناڤێ(هەوار وبەختیار ومێهڤان) . وئیدریسی دیسان سـێ کورهـەنـە بناڤێ(بەندی وعزیـز وعەبدللـە)، وزراری هەروەسـان سـێ کورهەنـە ئـەوژی(زهێـر وزیرەك وزریان) نوکـە هـەمی ئاکنجینـە ل کونـدێ شوشـێ قـەزا ئـاکرێ بـەلکو دهێنە نیاسین ببنەمالا سـەرەکی ل کونـدی وسـەرکردایەتی ودەسـتهەلاتا کونـدێ شوشێ نوکە ددەستێ ریهسپی ماقویل ودانعەمرێن بنەمالا محێ ئەوا ژنەژادڤە ل کونـدێ بامـەرنێ قەسـتا کونـدێ شوشـێ کـری ولێ ئـاکنجیبوین. وروژ بـو روژێ پەیوەندی هاتنە کرێدان دکەل خەلکێ کوندێ شوشێ وشیاینە ژیانا خویا روژانە ببەنە سەری ب مژویلی چاندنێ وخودانکرنا تەرش وتەوالی وهـژمارا مـالا محـێ ل شوشێ بەرەف زێدەبونێ چوینە ژ زوریەتا عەبـدولرەحمانی یـان عبدللـە شـیاینە ئەردەکێ بەرفرە ﻫ دەستخوڤەبینن وبنە خودان مولك وئاقار وزەڤی وبیـستان ل کوندێ شوشێ، وبڤی گروڤێ دیاربیتن کو نەڤیێت بنەمالا محێ ل کوندێ بامەرنێ ل کوندێ شوشێ وکوندێ کانیکا هاتینە بەلافکرن وتانوکە پەیوەندیێن زور هێـز

و دبەردەوامن ناڤبەرا بنەمالا محێ یاسەرەکی ل هەرسێ کوندان ئەوژی بامەرنێ و کانیکا و شوشێ.

وژلایەکێ دیڤە برایێ عەبدولرەحمانی دکوتنێ ئیبراهیم دوو کورهەبون(محمد و عەبدولرەحمان) ئەڤێ دوماهیێ ئانکو عەبدولرەحمان زوریەتا وی یابێ سەروشینە وەسا دیارە چویە بەردلوڤانیا خودێ بەری ژنێ بینیتن یانژی یێ عەیال بویە، بەلێ ئەگەر عەیالژی نەبویە هەرچاوابیت دا ناڤێ ژنکا وی زانین لدویف بێزانینێن باب وبابیران، یانژی دبیتن بەرەف دەڤەرەکادی چویە ولێ جهواربویە وخێزانەك ئاڤاکریە، وەکی مامێ خو عەبدولرەحمانی چویە شوشێ ومامێ بابێ وی محمدێ جبێ چویە کانیکا، هەرچاوابیتن بدیتنامن یاکەسایەتی وەسا دیاردبیتن کو عەبدولرەحمان کورێ ئیبراهیمی قەستا دەڤەرەکادی کریە ولێ ئاکنجیبویە وب تایبەتی دەڤەرا دوسکیا جونکە لڤێ دوماهیێ هاتیە ئاشکراکرن کو بنەمالەك ل دەڤەرا دوسکیا هەیە تایبەتی ل کوندێ کەمەکا دبێژن بابیرێ مە ژمالا محێ ل بامەرنێ قەستا دەڤەرامە یا دوسکیا کریە ودبێژن ئەم ژی دهینە ناسکرن ب بنەمالا محێ یان بنەمالا گرمانجا جونکە بنەمالا محێ ژی ل بامەرنێ دهینە نیاسین ب بنەمالا کرمانجا، لەورا وەکهەڤیەك هەیە ژلایێ ناسناڤ ناڤبەرا کرمانجێن مالا محێ بامەرنێ وبنەمالا کرمانجا کوندێ کەمەکا، جونکەمالا محێ بامەرنێ کارێ وان یێ سەرەکی رێنجبەری بو ئانکو چاندن وخودانکرناتەرش وتەوالی لەورا هاتنە نیاسین ببنەمالا کرمانجا هەروەسان کارێ سەرەکی یێ بنەمالا کرمانجا ل کەمەکا هەر رێنجبەری واتە چاندن وخودانکرناتەرش وتەوالی لەوراهاتنە ب بنەمالا کرمانجا بڤێ چەندێ دیاربیتن کو بنەمالا کرمانجا ژ بامەرنێ چویە کوندێ کەمەکا، ئەڤجا دورنابیتن بدیتنامن کو بابیرێ بنەمالا کرمانجێن کەمەکا ناڤێ وی عەبدولرەحمان کورێ ئیبراهیمی بویە

دوی دەمیدا ب هەر چ ئەکەرەك بیت کونەچاربیتن ژ بامەرنێ چویە دەڤەرا دوسکیا و کوندێ جهواربویە کەمەکا ونوکە زوریەتا وی ب بنەمالا محیێ هاتیە ناسنافکرن، بڤێ چەندێ بومە دیاربیتن کو هەرسێ بابێرێن بنەمالا محیێ ل بامەرنێ دکەڤندا دەمێ ژ بامەرنێ دویرکەفتین وهەرئێك ل وارەکی جهواربویە مینا(محمدێ جبیێ ل کانیکا _ وعەبدولرەحمان یان عبداللە ل شوشێ _ وعەبدولرەحمان برایێ محیێ ل دەڤەرا دوسکیا) وەسا بومە هاتیە رونکرن کو هەرسێکا بو عەیالێ خو ونەڤیێت خو نەژادێ باب وبابیرێن خو داینە نیاسین وڤیاینە نیاسینا نەژادێ بنەمالا وی(محی) ل ویێ دەڤەا لێ ئاکنجی بهێتە پاراستن نەکو بهێتە بەرزەکرن، ئەڤەژی دبیتە باشترین گروڤە وبەلکەنامە کو هەرسێك ئەوێن(محمدێ جبیێ _عبدارحمن مامێ محیێ _عبدالرحمن برایێ محیێ) ب ئارەزویاخو وب خوشی ژ بامەرنێ قەستا وارەکی بکەن وزوریەتەکێ پەیدابکەن جونکە بو عەیال ونەڤیێت خو نەژاد ورەسەنەتیا باب وبابیرێن خود داینە خویاکرن.

ئەوا ژهەمیێ گرنگتر دڤی بابەتی دا کەسایەتیا محیێ ئانکو(محمد) کو ئەف بنەماله ب ناڤێ وی هاتیه ناسنافکرن ول ڤیرێ ئەم کەهشتینە ناڤێ محیێ ئانکو محمد کو دبیتە کورێ ئیبراهیمی کورێ تاها کورێ ئەبابەکر ومحیێ بێنج خیشك هەبون(سەدیقا، عەیش، گورچ، خەجیجا، حەوا)، ومحیێ بتنێ برایەك هەبوو ناڤێ وی عبدالرحمن ئەویێ چویە دەڤەرا دوسکیا وبتایبەتی کوندێ کەمەکا، بەلێ محیێ ئانکو محمد مایە ل کوندێ خو بامەرنێ و هەتا مریێ هەرمایە ل بامەرێ مژیلی ژیانا وی سەردەمی بویە خودانکرنا تەرش تە والی و کشتوکالی وچاندنا هەمی دەرامەتێن ئاڤێ وهشکاتییێ، ومحیێ سێ کورهەبون ئەوژی(احمد _حجی_رشید) وئەحمەدی بێنج کور هەبون(عبدالرحمن، عمر، معروف، محمد،

قاسم). کورێ ئێکێ ئانکو عبدارحمن کورەك هەبو بناڤێ حافز. وکورێ دوێ ئانکو عومەری دوو کورهەبون ئەوژی(ئیبراهیم، حسین) وحسینی دوو کور هەبون(حسن، نائیف)، نائیفی سێ کورهەنە سیروان وسیپان وحسین.وحەسەنێ چار کورهەنە(ئیبراهیم ئالان وعمەر وبەنگین) وئیراهیمی برایێ حەسێنی کورەك هەبو دکوتنێ صائیب. ومەعروفی دوو کورهەبون (سالح وسەبری). ومەلامحمدی چار کور هەبون (مەلا ئەنوەر،مەلا نوری، عەبدوللە ومەلا محمدسعید). ومەلائەنوەری پێنج کورهەنە بەهجەت وشەوکەت ونشئەت وحکمەت وئیحسان،وشەوکەت چارکورهەنە (هەیمەن، هیوار، نیوار، دیار). ونەشئەتی کورەك هەیە ناڤێ وی محەمەدد. وعەبدوللە سێ کورهەنە عەدنان ومیهڤان وشڤان، ومەلانوری سێ کورهەنە ئەوژی عەلی وئەحمەد ومحمد. ومەلامحمد سعیدی کورەك هەیە ناڤێ وی ئەنەسە وئەنەسی ژی دوو کورهەنە ئەوژی مالك ویوسف . وڤا سمی کورەك هەبوو دکوتنێ ئەحمەد و ئەحمەدیژی چار کور بێت هەین بناڤێ(محمد و ئیبراهیم وعبدالرحمن ومحمود). ومحمدی دوکورهەنە ئەحمەد و عمەر.

وحەجی کورێ محیێ(محمد) دوو کورهەبون عو سمان وعبدالله، عەبدوللە حەفت کور هەبون بناڤێ(سعید ومجید واحمد و حمید ومحمد ونافع وعبدالکریم). ئەفجا سەعیدی دو کورهەبون بشار ونزار، وبشاری دوکورهەنە ئەحمەد ومحمد، ونزاری دوکورهەنە بشار ورەیان . ومجیدی چارکورهەنە تارق وزیادوماجدوکامیران، ئەفجا تارقی کورەك هەیە ناڤێ وی زیادە، دیسان برایێ تارقی زیادی کورەك هەیە بناڤێ تارق، دیسان کامیرانی دوکورهەنە ئەوژی ئەحمەد ومستەفا. وئەحمەدی چارکورهەنە فۆاد وفەرهاد وعبداللە وماجد، ئەفجا فوئادی دوو کورهەنە بناڤێ ئەحمەد وئیسماعیل، وفەرهادی سێ کور هەنە یوسف ویاسر

ویونس. وحەمیدی سیّ کورهەبون ئەوژی عەلی وئیبرهیم وریّبەر، ئەفجا عەلی چار کورهەنە شڤان وکارزان حمید وماجد، وریّبەری کورەك هەیە ناڤیّ وی جودیە. ونافعی چار کورهەنە ئەوژی ژیّکر وهوکر وباوەر وسیزار. وعوسمانی شەش کور هەبون(هناس و ئازاد وعەلی و محمد وعومەر وئیبراهیم). ئەفجا هەناسی دو کورهەبون کاروان وکارزان، وکاروانی کورەکیّ هەی ناڤیّ وی هەناسە، وئازادی سیّ کورهەنە ئەوژی بەهدین و محمد ومستەفا. هەروەسان عەلی دوو گورهەنە ناڤیّت وانا مستەفا وعوسمان.

رەشید کوریّ محیّ(محمد)سیّ کور هەبون(حسیّن و عەلی وحسن) یێ ئێکیّ ئانکو حسیّن کورەك هەبوو بناڤیّ محمد و محمدی چار کورهەبون ئەوژی(میهڤان ز ژڤان وکارزان وریّزان) وژڤانیّ کورەك هەیە ناڤیّ وی لورەندە، نوکە هەمی ئاکنجینە ل بازێریّ دهوکیّ، وکوریّ دویّ یێ رەشیدی دکوتنیّ عەلی کورەك هەبو بناڤیّ فەتاح وئەڤیّ دوماهیّ سیّ کورهەبون نوژدار وهشیار وکوهدار. نوژداری سیّ کورهەنە شینوار وپیندار وریّنجبەر. وهشیاری سیّ کورهەنە فەتاح رەشید وعەلی، وکوهداری کوردك هەیە بناڤیّ هیّژا. نوکە ل هەولێریّ جهوارن ، وکوریّ سیّ یێ رەشیدی دکوتنیّ حەسەن هیّشتا یێ جەحیّل هاتبو کوشتن دکەل برایێ خو عەلی بابیّ فەتاحی ریّکەفتی ٣ _٨_ ١٩١٩ ل روژهەلاتا بامەرنیّ دڤەرا بیارەشکی دەمیّ بامەرنیّ هاتیە داگیرکرن ژلاییّ هیّزیّن بەریتانیاڤە. لڤیریّ دیاردبیت کو کەنجیّن بنەمالا محیّ بەرکری وبەرەڤانی ژ ئاخا بامەرنیّ کریە وشەهید بوینە سەخمەراتی بەرژەوەندیا گشت خەلکیّ کوندی بامەرنیّ بویە. هەروەسان یافەرە بیّژین کو کەنجیّن مالا محیّ بەژداری دشورەشا ئەیلول وکولانیّ داکریە وشەهیدبوینە ژوانا(ماجد حمید عبداللە و عبداللەمحمداحمد)

مالا محێ وجهێ ئاکنجیبونێ ل بامەرنێ

بێ کومان دەستپێکا ژیانا مروڤان ل جهێن ئاسێ وڤەدەر دژیان وتایبەتی ل جهێن بەرزو بلند ول ناڤەراستا جیایان لەورا دبینین کو شینوارێن مالا محێ ل ناڤەراست ودەوروبەرێن کوندێ بامەرنێ هاتینە ئاشکراکرن وەکی گەرا چڤێ و تاخێ گەلی و مناسبێ وەرگێرێ و تاخێ سیکێ و ژوریا تاخێ شیڤاهرجا وتاخێ کوندی، ئەڤ جهێن مە ئاماژە بێ کرین دهینە نیاسین گەڤنترین جە ژلایێ دیروکیڤە ل بامەرنێ جونکە کەرستێن دێرین وگەڤنار و بەرمایکێن شینواری لێ هاتینە دیتن کو ئەو جە بوینە مالا محێ ژین وژیارا خو لێ بوراندیە وجهێ ئاکنجیبونا مالا محێ بویە هەر ژسەردەمێن کەڤندا وتانوکەژی. هەروەسان بنەمالا محی ژیدەرێ ئێکێ بوینە بو ئاشکراکرنا مێژویا کوندێ بامەرنی وهەمی دیروکناسان وشینوارناسان وکەروکان قەستا باب وبابیرێن بنەمالا محێ کرینە دەمێ دیروکا بامەرنێ نڤیسای وبێزانین لسەر کومکرین جونکە بنەمالا محی دهێتە نیاسین ب کەڤنترین بنەمال نەك ل بامەرنێ بەلکو ل سەرانسەوێ دەڤەرا ئامێدیێ، هەروەسان ژوان بێزانینێن ڤەشارتی وبەرزە مالا حێ داینە ئاشکراکرن بو دیروکڤانان، مینا ل تاخێ کەلی شینوارێن قەسرەکێ هاتنە دیتن هاتە نیاسین ب ناسناڤێ قەسرا کافری، ئەندازیارەکێ جیولوجی یێ بامەرنی ناڤێ وی ئوسمان ئیبراهیم خالد پرتەکا کێجا قەسرا ناڤبری برە وەلاتێ ئەمریکا وکەهاندە دەستێ پروفیسور روبەرت فولك تایبەتمەندێ بواری جیولوجیدا بشتی بشکنینێن زانستی هاتینە ئەنجامدان لسە ر ڤێ پرتا کێجێ یا قەسرا کافری ئەوا ژ بامەرنی

ئینای پروفیسوریَ نافهاتی راکەهاند کو دیروکا پرتا کێجا قەسرا کافری ل بامەرنیَ دکەهیتە دەوروبەرێن ٦ هزار سالان بڤیَ بێزانینیَ بومە دیاردبیتن ک هەبونا ژیانا مروڤان ل بامەرنیَ دزڤریتن بو چەرخێن بەرێن گەڤن، هەروەسان دەمیَ حوکمیَ کافران ل بامەرنیَ دوی سەردەمیدا هەمی خانیێن بامەرنیا برەخکڤە وبێکڤە هاتبونە ئاڤاکرن ودئێك ئاستیَ بلنداهیَ بوینە ئانکو باکوردان ل سەریَ کوندی ولسەربان سەربان گرێل دبو تا کەهشتیە سەربانیَ دوماهیك مال بنیَ کوندی وبیَ راستاندن وەکی ژوردانیەکیَ دهاتە خاریَ؛ بڤیَ چەندیَ دیاربیتن دوی سەردەمیدا خەلکیَ بامەرنیَ تفاق بوینە وبراینی ناڤبەرا واندا هەبویە، یان دبیتن ل بن فشارا کافری بوینە جونکە ئاڤاهییَ قەسرا کافری دکەڤیتە لسەریَ کرەکی هنداڤی تاخیَ کەلی دایێ زالبیتن لسەر خەلکیَ کوندیَ بامەرنیَ وبریارێن کافری هەردەملدەست بهێنە جێبەجێکرن ؛ وژلایەکیَ دیڤە ژنکا کافری ل بلندترین کوبتکا قەسریَ خو تێدا هاڤێت وهەر ئێکسەر هاتە کوشتن بهەر ئەکەرەکا هەبیتن ؛ بەلێ نوکە جهیَ داخیَ یە شینوارێن قەسرا کافری هاتینە بن ئاخکرن تنیَ جهیَ ژورێن قەسری لسەر ئەردی پێش جاڤن. هەژییە بێژین کو بابکالێن مالا محیَ ئەڤ بێزانینە لدور قەسرا کافری کەهاندینە خەلکیَ بامەرنیَ بیَ ڤی سەردەمی.

وژلایەکیَ دیڤە وەها هاتیە زانینێن دسەردەمەکید بابکالێن مالا محیَ ل گەرا چڤیَ جهواربیون جهەکیَ بەرزو بلندە دکەڤیتە هنداڤی تاخیَ شیڤا هرچا وژیانەکا سروشتی لێ بوراندییە، ئەڤجا بدیتنامن جونکە ئەوجە ئانکو رەخ ورویێن گەرا چڤیَ ئەردەکیَ راست ویانە ویاتێر ئاڤە چەندین کانیێن ئاڤا زەلال لێ دزێتن دیسان ئاڤا بوش زەلال یا شکەفتا بەرقادیا ژوردا دهێتە خاریَ ول نێزیکی گەرا چڤیَ دەربازبیتن لەورا خەلکیَ بنەمالا محیَ مفایەکیَ ئێکجار باش ژڤیَ دەڤەرا پر

مفا وەرکرتیە وبو دەمەکێ درێژ ماینە ل وێرێ وتانوکەژی شینوار وبەرمایکێن خانیێن مالا محێ بشێوەیەکێ رون وئاشکرا بەرجاڤن ل دەوروبەرێن گەرا چفێ ؛ هەروەسان ئالیێ راستێ ل کەرا چفێ خالەکا هەی دبێژنێ(بنێ خویکێ) ئانکو جهێ وەرکرتنا خویك یان باج یان(ڤریبە) جونکە جهێ گەرا چفێ رێکەکا سەرەکی بویە یا هاتن وچونێن کاروانێن بازرکانیان ورێڤینکا دناڤبەرا کوندێ بامەرنێ و دەڤەرا بەروارێا هەر کەسەك یا کاروانەك یان رێڤینکەك دوێ رێکێرا هاتبو یان چبو دا سەروك وسەرکردێن مالا محێ خویکێ یان باج ژێ وەرکرتن جونکە دناڤ ئەردێ مالا محێ را هاتینە وچوینە ومفایێ بازرکانی ژ ئەردێ وان وەرکرتیە ئەڤ چەندەژی ئێك ژبریارێن وی سەردەمی بوینە، لڤێرە وەسادیاربیێن کو مالا محێ دەستهەلاداری وسەروکاتیا ل کوندێ بامەرنێ وهەمی دەڤەرێ کریە لەورا خویك وباج ژ کاروانێن بازرکانیان وەرکرتیە.

دیسان مالا محێ ل رەخ ورویێن(جێمایێ) ئاکنجیبون ئانکو ئاڤارێ مەزنێ نوکە یێ بامەرنێ وکانیا مالا محێ یاسەرەکی دکوتنێ کانیا حسەینێ نوکە دکەڤیتە باشورێ ئاڤاری خەلکێ بنەمالا محێ کەلەك مفا ژ کانیا نافهاتی وەرکرتیە بو بیدڤیێن ژیانا خویا روژانە دیسان بو کشتوکالی وخودانکرنا تەرش وتەوالی وەسا دیاربیێن کو کانیاحسەینی کەلەك یابوشبو ئەوەکی نوکە یا لاوازبو هەروەسان تاڤی دەمی شینوار بەرمایك وئاڤاهیێن مالا محێ هاتینە دیتن وئاشکراکرن ل رەخ رویێن کانیاحسەینی وجهێ جیمایێ؛ هەروەسان دبیتن حسەین ئێك ژ کەنجێن مالا محێ بوویە وشیایە ڤێ کانیێ ئاشکراکەتن لەورا کانیا ئاڤی ب ناڤێ وی هاتیە نیاسین وتانوکەژی هەر بڤی ناڤی دهێتە نیاسین، وژلایەکێ دیڤە چەندین جاران جوتیارێن بامەرنیا یان خودانێن بیستانێن ئاڤارێ بامەرنێ دەمێ مژویلی چاندنێ وکولانا بیستان وزەڤیێن خوبوینە ئەڤجا ژ نیشکەکێڤە گەرێن دیوارا و

شینوارێن ئاڤ وسولینا وژورێن خانیان دیتینە ولسەرهەلبوینە، ئەڤەهەمی دزڤرن بو شین دەست وتیلێن مروڤێن بنەمالا محیێ دوی سەردەمیدا دەمێ ل جهێ ئاقارێ نوکە کومڤەبوین وژیاناخو ب ئازایەتی وخوشی لێ بوراندیە پاشان بهەر ئەکەرەك هەبویە بەرێ خودایە سەرێ وسەرکەفتینە سەرێ کوندی وجهێ جێمایێ بجهـ هێلایە ول بنارا جیایێ مەتینی ئاکنجیبون، هەروەسان ل جهێ جێمایێ خەلکی لڤێ دوماهیێ دوو پەیکەر دیتبون بەلێ هەر دەملدەست شکاندن وهەرپرتەك هاڤێتە ئەردەکی جونکە مفایێ دیروکیێ وان پەیکەرا نەدزانی وئەو هەردوو پەیکەر بەرێ وانا ل روژهەلاتیبون دیسان شینوارێن پەرستکەهەکا ئولێ زەرەدەشتیا نێزیکی هەردو پەیکەران هاتبونە دیتن، ئەفجا ئەڤەژی دبیتە نمونەترین بەلکەنامە بو هەبونا ئاینێ زەرەدەشتیا ل کوندێ بامەرنێ بەری هەبونا بنەمالا محیێ. دیسان وەك رەوشت وتیتالێن سەردەمێن کەڤندا دەمێ سەرکردایەتیا ئاینەکێ کونترول لسەر سەرکردایەتیا ئاینەکێ دی کربویە ئێکسەر دا جهێ پەرستنا ئاینی بەرێ خرابکەتن وهەرفینیتن ودا ئێکسەر جهێ پەرستنا ئاینێ خو لسەر شینوارو بەرمایکێن جهێ پەرستنا ئاینێ بەرێ ئاڤاکەتن، لەورا دەمێ ئاینێ زەرەدەشتی نەمای وهاتنا ئاینێ بوسلمانان ل سەدێ حەفتێ زاینی هەر ئێکسەر ئاینێ بوسلمانان پەرستکەها زەرەدەشتیا خرابکریە ومزکەفتەك لسەر بەرمایکێن وێ پەرستکەها زەرەدەشتیا ئاڤاکریە بناڤێ مزکەفتا(جێمایێ) ودوی دەمیدا بابیرێن بنەمالا محیێ هەبوینە ل بامەرنێ لسەر دەمێ ئیسلامەتیێ لسەدێ حەفتێ زاینی وبابیرێن مالا محیێ بخو بدەستێن خو مزکەفت ئاڤاکریە جونکە بەری نوکە مە کوتبو کو مالا محیێ دەستهەلاداریا دەڤەرێ کریە دیسان خودان زانا زانین بوینە وشێخ ومەلا بوینە دوی سەردەمیدا وهەمی سەردەماندا وباب وبابیرێن مالا محیێ ب ئاشتیانە هاتینە سەردینێ

ئیسلامێ و هاریکاریا هێزێن بوسلمانان کریە بو ڤەکرنا دەڤەرا بەهدینان دژی ئاینێ زەردەدەشتیێن ساسانی.

هەروەسان سەردەمەکێ دێروکیدا بنەمالا محێ ل روژئاڤایێ بامەرنێ ئاکنجیبون وتایبەتی ل جهێ نوکە دبێژنێ(زەڤیکا)بو دەمەکێ زورێ درێژ ژیاراخو لێ بوراندیە ولدویف بێژانینێن بابو بابیران هاتیە خویاکرن کو دەمێ مالا محێ ل زەڤیکا جهواربوین ئێشەکا کەلەکا گران ونەخوش بسەر خەلکێ دەڤەرێ داکرت دکوتنێ ئێشا(وەبایێ _ تاعون) وحەکیم ونوژدارێن وی سەردەمی شیان نەبون ئەڤێ نەخوشیا کران وبیانی چارەسەربکەن لەورا بویە ئەکەرێ مرنا هزاران کەسێن وی سەردەمی وبتنێ یێن ماینە ساخ کورەك وکچەك بون ناڤێ وانا دکوتنێ(محمد و ئامینا) ئەڤجا ئەڤان هەردوکا خێزانەك بێکئینا وسەرژنوی بنەمالا محێ ئاڤاکرەڤە ودئاینەیدا وزوریەتەکا زور لێ پەیدابوو. هەروەسان ئەو گورستانا دکەڤیتە نێزیکی گەرا هەسنا ئانکو روژئاڤایێ بامەرنی دهێتەنیاسین بکورستانا(دارکێن قەبرا) نێزیکی مناسبێ وەرکێرێ دبێژن هەمی مریێت مالا محێ بوینە لێ هاتینە ڤەشارتن ژئەکەرێ وێ ئێشا گران(تاعون _ وەبا)؛ دیسان ژ هینکێ وەرە وتانوکە ئەڤ کوندە هاتیە نیاسین ب(بایێ مرنێ) جونکە بایەك بسەر دەڤەرێ داهاتیە بویە ئەکەرێ کوشتنا هزاران مروڤان ژزاروك وژن وپیران بتنی(محمد وئامینا) ژ ناڤدا مانە ساخ، ئەڤجا کوند هاتە ناسکرن ب(بایێ مرنێ)؛ پاشی ببورینا دەم وسالێن درێژ ناف لسەر ئەزمانێ خەلکێ دەڤەرێ هاتیە سفککرن وکوهرین ژ(بایێ مرنێ بویە بامەرنێ).

هەروەسان بنەمالا محێ دسەردەمەکیدا ل ناڤەندا کوندێ بامەرنێ جهواربون تایبەتی ئەوجهێ نوکە دبێژنێ تاخێ سیکێ بو دەمەکێ درێژ لێ مابون پاشان

قەستا تـاخێ شیڤاهرچـا کربـو دکەڤیتـە روژهـەلاتێ کونـدێ بامـەرنێ، وبـەری بابیرێن مالا محێ قەستا وێ شیڤێ بکەن ولێ ئاکنجیبن رێژەکا زور ژ کیانەوەرین درندەیێن هرچ لێ دژیان شیڤەکا ترس بوو وکەس نەدوێریا خو نێزیکی وی جهی بکەتن یان وێ رێکێرا بهێن وبچن ئانکو دهاتە هـژمارتن ژ رێکێن قەدەغە ژبـەر هەبونا کیانەوەرێن هرجێن درندە، بەلێ دسەر ئـەڤێ هـەمیێ را بـابیرێن بنـەمالا محـێ دهاتنــە نیاســین ب جورعــەت ومێرخــاس وکریــارێن مێرانــە زیرەکــاتی وشەهرەزایی وپەهلەوانی لەورا قەستا وێ شیڤا ترس کریە وکیانەوەرێن هـرچ روژ بو روژێ کێم بون تا دومـاهیێ چ کیانـەوەر لێ نـەماین وئـەو شـیڤ بـوو تاخـەکێ سەرەکی ژ تاخێن کوندێ بامەرنێ، لڤێرە بومە دیاربیتن کو مالا محێ ئەکـەرەکێ سەرەکی بویە یو بەرفرەهکرنا سنورێن کونـدێ بامـەرنێ ئـەوژی زێـدەبونا تـاخێ شیڤاهرچا بوسەر کوندێ بامەرنێ، ونەکەرێن قەسـتکرنا بـابیرێن مـالا محـێ بـو شیڤا هرچا جونکە کەلەکا مفابویە بو خودانکرنا تەرش وتەوالی وجهەکێ بەرفرەه شینکاتی وتێر ئاڤ بوویە، وتایبەتی مالا محێ ل بنـارا جیـادرکی ئـاکنجیبون ئـەوا دکەڤیتە روژهەلاتێ تاخێ شیڤاهرچا. وهەمی سەروك خێزانێن بنەمالامحێ نێزیك ئیـك وبرەخنکڤـە خـانیێن خـو ئاڤـاکرن ونوکـەژی شـینوارێن ئاڤـاهیێن خـانیێن مالامحێ لسەر رویـێ ئـەردی ئاشـکرانە ئـەڤ چـەندەژی دبیتـە باشترین گروڤـە وبەلکەنامـە بودیارکرنـا راسـتیەکێ دنـاڤ بەرپـەرێن دیروکـا بامـەرنێ ب کـشتی ودیروکا مالامحێ تایبەتی پێشکێشی دیروکڤانـان بکـەتن کـو دکەڤنـدا خێـزانێن بنەمالا محێ هەمی بێکڤە ژیان ل هەرجهەکێ لێ جهواربـون، وتفـاق ونئێك دەسـت ونئێك دل بویە وخودان وسەروکێ خویێ بنەمالێ هەبویە وجڤاتەکا تایبەت هەبویە پێکدهات ژریهسبی ودانعەمرێ مالا محێ وبریارێن جڤاتێ هەردەملدەست دهاتنـە جێبەجێکرن دناڤ بنەمالێدا و کوندیدا وکشت دەڤـەرا ئامێدیێ دبـەرژەوەدنیا

کشت خەلکێ دابویە، جونکە بنەمالا محێ دهاتە نیاسین ببنەمالا ئێکە وسەرەکی ل دەڤەرا بامەرنێ وجڤاتا بنەمالا ناڤبری رێزدکا تایبەت هەبویە لجەم سەروک هوزێن هەمی دەڤەرێن دویربیانی ولجەم کشت خەلکێ دەڤەرا ئامێدیی.

پرسیار و وەلاّم

ئامادەکردنی : د. محمد عبدالله گاکەسوور

پ١ – حازم شمدین ئاغا لەچ ساڵێك لەدایك بووە ؟

و : لەساڵی ١٨٩٥.

پ٢ – حازم شمدین ئاغا لەچ ساڵێك مردووە ؟

و : لەساڵی ١٩٥٤.

پ٣ – ناوی تەواوی حازم شمدین ئاغا چی بوو ؟

و : حازم کوری یوسف پاشا کوری شمدین ئاغا.

پ٤ – حازم شمدین ئاغا لەکوێ لەدایك بوو ؟

و : لەزاخۆ.

پ٥ – حازم شمدین ئاغا چەندین جار بووتە نوێنەری چ شارێك لەپەرلەمانی عێراق لە نیوەی یەکەمی سەدەی بیستەم ؟

و : نوێنەری شاری موسڵ.

پ٦ – حوسنی زەعیم لە چ ساڵێك لەدایك بووە ؟

و : لەساڵی ١٨٩٧.

پ٧ – حوسنی زەعیم لە چ ساڵێك مردووە ؟

و : لەساڵی ١٩٤٩.

پ٨ – لە چ رێککەوتێك حوسنی زەعیم بوو بەسەرۆك كۆماری سوریا ؟

و : لە٢٦ی حوزەیرانی ١٩٤٩.

پ٩ – لە چ رێککەوتێك حوسنی زەعیم لەسەر دەستی هەندی لە لایەنگرانی و بەسەرکردایەتی سامی حناوی کوژرا ؟

و : لە١٤ی ئابی ١٩٤٩.

پ١٠ – حوسنی زەعیم ماوەی چەند رۆژ بەشێوەیەکی رەها فەرمانڕەوایی سوریای کرد ؟

و : ١٣٦ رۆژ.

پ١١ – ناوی تەواوی خالد بەکداش چی بوو ؟

و : خالد کوری محەمەد بەکداش قوترش.

پ١٢ – خالد بەگداش لەچ ساڵێك لەدایك بووە ؟

و : لەساڵی ١٩١٢.

پ١٣ – خالد بەگداش لەکوێ لەدایك بووە ؟

و : لە (حی الاکراد) گەرەکی کوردان لەدیمەشق لەدایك بووە.

پ١٤ – خالد بەگداش لەچ ساڵێك مردووە ؟

و : لەساڵی ١٩٩٥.

پ١٥ – ئەو کوردە کێ بوو بوو بەئەمینداری گشتی پارتی شیوعی سوری ؟

و : خالد بەگداش.

پ١٦ – کێ نازناوی شێخی شیوعییە عەرەبییەکانی پێدرابوو ؟

و : خالد بەگداش.

پ١٧ – خالد بەگداش لەچ گۆرستانێك نێژراوە ؟

و : گۆرستانی شێخ خالدی نەقشبەندی.

پ١٨ – لەچ ساڵێك دواود پاشای حەیدەری لەهەولێر لەدایك بووە ؟

و : لەساڵی ١٨٨٦.

پ١٩ –لەچ رێککەوتێك داود پاشای حەیدەری لەئەستەمبۆڵ مردووە ؟

و : لە٢٠ی تشرینی دووەمی ١٩٦٥.

پ٢٠ – ناوی تەواوی دوریە عەونی چییە ؟

و : دوریە محەمەد عەلی عەونی سویرکی.

پ٢١ – دوریە عەنی لەکوێ لەدایك بوود ؟

و : لەقاهیرە.

پ٢٢ – ناوی دایکی دوریە عەونی چییە ؟

و : زەینەب محەمەد رەفاعی.

پ٢٣ – دوریە عەونی چەند برای هەیە ؟

و : دووبرا کەئەوانیش سەلاحەددین عەونی , و حیسامەددین عەونی , و هەردووکیان ئەندازیارن.

پ٢٤ – ناوی مێردی یەکەمی رەبیعە خاتونی خوشکی سەلاحەددین ئەیوبی چی بوو ؟

و : سەعددەدین مەسعوود.

پ٢٥ – لەچ ساڵێك زوبێر بیلال ئیسماعیل لەدایك بووە ؟

و : لەساڵی ١٩٣٨.

پ٢٦ – لەچ ساڵێك زوبێر بیلال ئیسماعیل مردووە ؟

و : لەساڵی ١٩٩٨.

پ٢٧ – لەچ ساڵێك سەعید نورسی لەدایك بوو ؟

و : لەساڵی ١٨٧٣.

پ٢٨ – ناوی تەواوی سەعید نورسی چی بووە ؟

و : سەعید کوڕی سۆفی میرزا نورسی و بە بەدیع لزەمان (بدیع الزمان) ناسراوە.

پ٢٩ – ئایا حاجی قادری کۆیی ژنی هێناوە ؟

و : نەخێر.

پ٣٠ – ئایا سەعید نورسی ژنی هێناوە ؟

و : نەخێر.

پ٣١ – سەلیم بەرەکات لەچ ساڵێك لەدایك بووە ؟

و : لەساڵی ١٩٥١.

پ٣٢ – سەلیم بەرەکات لەکوێ لەدایك بووە ؟

و : قامشلی.

پ٣٣ – عەبدولباسیت عەبدولسەمەد لەچ ساڵێك لەدایك بووە ؟

و : لەساڵی ١٩٢٧.

پ٣٤ – عەبدولباسیت عەبدولسەمەد لەچ ساڵێك مردووە ؟

و : لەساڵی ١٩٨٨.

پ٣٥ – ئەو شاعیرە کێ بوو لەسەردەمی کۆماری کوردستان نازناوی شاعیری میللی لەلایەن قازی محەمەدەوە پێ بەخشرا ؟

و : هەژاری موکریانی.

پ٣٦ – لەچ رێککەوتێك مەحەمەدی مەلا کەریم لەدایك بووە ؟

و : لە ١٥ / ٨ / ١٩٢١.

پ٣٧ – ئەو ئافرەتە کوردە کێ بوو کەلەدەوروبەری ساڵی ١٩٠٩ زەوییەکی زۆری کردە وەقف لەسەر زانکۆی میسری و برێکی زۆری لە خشڵو زێری خۆی پێشکەش کرد بۆ بنیات نانی زانکۆی میسری ؟

و : فاتیمەی کچی خدێوی ئیسماعیل کوڕی محەمەد عەلی پاشا.

پ٣٨ – لەچ ساڵێك دكتۆر كامەران بەدرخان لەدایك بووە ؟

و : لەساڵی ١٨٩٥.

پ٣٩ – لەچ ساڵێك دكتۆر كامەران بەدرخان كۆچی دوایی كردووە ؟

و : لەساڵی ١٩٧٨.

پ٤٠ – ئەو ئەندامەی بنەماڵەی بەدرخانییەكان كێ بوو كەنوێنەری مستەفا بارزانی بوو لە ئەورووپا ؟

و : دكتۆر كامەران بەدرخان.

پ٤١ – لەچ ساڵێك شێخ محەمەد عەبدە لەدایك بووە ؟

و : لەساڵی ١٨٤٩.

پ٤٢ – گۆری قازی محەمەد لەچ شارێكی كوردستانە ؟

و : لەشاری مهاباد.

پ٤٣ – هەژاری موكریانی خەڵكی چ گوندێكی كوردستان بوو ؟

و : گوندی شەرەفكەندی.

پ٤٤ – لەچ ساڵێك شێخ محەمەد عەبدە مردووە ؟

و : لەساڵی ١٩٠٣.

پ٤٥ – ناوی تەواوی شێخ محەمەد عەبدە چی بووە ؟

و : شێخ محەمەد عەبدە كوری حەسەن خەیروڵلاكوردی.

پ٤٦ – لەچ ساڵێك شێخ محەمەد عەبدە بوو بەمفتی میسر ؟

و : لەساڵی ١٨٨٩.

پ٤٧ – لەچ ساڵێك محەمەد عەلی پاشا لەدایك بووە ؟

و : لەساڵی ١٧٦٩.

پ٤٨ – لەچ ساڵێك محەمەد عەلی پاشا مردووە ؟

و : لەساڵی ١٨٤٩.

پ٤٩ – ناوی تەواوی محەمەد عەلی پاشا چی بوو ؟

و : محەمەد عەلی پاشا کوڕی ئیبراهیم ئاغا.

پ٥٠ – کێ بەدامەزرێنەری میسری نوێ دادەنرێ ؟

و : محەمەد عەلی پاشا.

پ٥١ – لەچ ساڵێك شافاروقی دواشای میسر لەدایك بووە ؟

و : لەساڵی ١٩٢٠.

مێرنشینی سۆران

بەیار نادر

بەشی یەکەم

تەوەرەی یەکەم : بار و دۆخی کۆمەڵایەتی

باسی یەکەم : باری هۆزایەتی و داب و نەریتی دانیشتوان

باسی دووەم : شێوازی جل و بەرگیان

باسی سێیەم : ڕەوشی ڕۆشنبیری و خوێندن

باسی چوارەم : ڕەوشی ئایینی

باسی یەکەم : باری هۆزایەتی و داب و نەریتی دانیشتوان

سروشتی پێکهاتەی کۆمەڵایەتی مێرنشینی سۆران جیا نیە لەسروشتی پێکهاتەی کۆمەڵایەتی کۆمەڵگای کوردەواری، کەلەسەردەمانی کۆنەوە لەسەر بناغەی پاشماوەی بەهێزی هۆزەکی دامەزراوە. ئەو پەیوەندییە هۆزەکییەش نەک تەنیا دەستی بەسەر ژیانی کۆمەڵایەتی کۆچەرەکان و نیمچە کۆچەرەکان داگرتبوو؛ بەڵکو دەستی بەسەر ژیانی کۆمەڵگای نیشتەجێبووەکانیش گرتبوو[1]؛ زۆر جار ئەو هۆزانە لەنێوان یەکتر کۆک و زۆر جاریش ناحەزی یەکتر بوون، بەڵام بەشێوەیەکی گشتی دۆست بوون و ئامادەبوون لەژێر سایەی دەسەڵاتێکی بالادا کۆببنەوە کە سەرکردایەتیان بکات، هەر بۆیە میرەکانی سۆرانیان زۆر خۆشویستووە. ئەگەر تەماشای باری هۆزایەتی و دابەشبوونی ناوچەکە وەک دەردەکەوێت ژمارەیەکی زۆر هۆزی جیاجیا لەناوچەکە هەن، لەچاو ئەو بارە

هۆزایـەتی یـە کێشـە و ململانـێ زۆر کەمـە و زیـاتر بەیەکـەوە ژیـان و هاوکـاری یەکتری[2] کردن بووە.

لەنیوەی یەکەمی سـەدەی نـۆزدە لەسـەنجەقی ڕەوانـدز هۆزەکـانی (شـیوە سـووری، پـیرە سـەنی، راوێنـدوك، ڕەوانـدی) دەژیـان، عەشـیرەتی ڕەوانـدی بەگەورەترین عەشیرەتەکانی سەنجەقی ڕەواندز دادەندرێت کە لە (١٢) تیرە پێك هاتبوو (مام گێرد، مام سام، مام سالْ، مام بالْ، مامەکالْ، مام سیل، مـام لـیس، مام سەکی، مامەخالْ، مامویی، پیر بالْ، کەلو)[3] جگە لەمانەش چەند تیرەیـەکی تریش لەچوار چێوەی یەکێتی هۆزی ڕەواندی دابوون وەك تیرەکانی (شەیخاب، مالیبـاس، نوریـك، گـەنارای، خـەیلانی، کاسـان، شـێخ موشـەمەدی، بامـامی، دەرێژکی، سـەکوی، شـاقولْی، گیربـوی، مەنـدیك، پـیرازی، بـای مـار)، هـەروەها لەسـەنجەقی هـەریر نزیـك ڕەوانـدزیش ئـەم هۆزانـە دەژیـان (هـەرکی کـۆڕێ، ئیـسێدێرێ، بێرکـێ، خـەیلانی، باڵـەکی بـارزان، زیـداری، هـارونی، باوییـان، فەیرۆزی)[4].

جگە لەو هۆز و تیرانـەی سـنوری دەسـەڵاتی میرنـشینی سـۆران لەسـەردەمی (میرمحەمـەد)(٦) هـۆزی تـر هـەبوون لەسـنوری میرنـشینەکە لەسـەردەمی مـیر محەمەد کەبەو جۆرە دابەش ببوون :

١- باڵەك : دەکەوێتە ڕۆژهەڵاتی ڕەواندز، ژمارەی ماڵەکانی (٢) هەزار ماڵ بونە، کەبە یاسای ئەو کاتی دەبێ (١٠)هەزار کەس بوبێ.

٢- سورچی : دەکەوێتە ڕۆژئـاوای ڕەوانـدز، لەوبـەر و ئـەو بـەری زێـی بادینـان، ژمارەی ماڵەکانی (٣)هەزار ماڵ بووە، کەئەکاتە (١٥)هەزار کەس.

٣- برادۆست : دەکەوێتە سەروی ڕەواندز، وەژمارەی ماڵەکانی هەزار ماڵ بووە، کەئەکاتە (٥) هەزار کەس.

٤- خۆشناو : دەکەوێتە خوارووی ڕەواندز، ژمارەی ماڵەکانی (٢) هەزار ماڵ بووە، کە دەکاتە (١٠)هەزار کەس.

٥- شێروانی : لەسەرووی ڕۆژئاوای ڕەواندزن، ژمارەی ماڵەکانانی (٣٢٠٠) ماڵ بووە، کەئەکاتە (١٦٥٠٠)کەس.

٦- ئاکۆ : جێگای نێوان ڕانیە و هۆزی باڵەکە، ژمارەی ماڵەکانی دەورووبەری (٣)ماڵ بووە، کەدەکاتە (١٥)هەزار کەس.

شاری ڕەواندزیش لەسەردەمی میر محەمەد ژمارەی ماڵەکانی (٢)هەزار ماڵ بووە، کەئەگەر بەرێژەی هە (٥)کەس بۆماڵێك دابندرێت ژمارەی دانیشتوانی دەکاتە (١٠) هەزار کەس، وەژمارەی گشتی هۆز و تیرەکان لەسنوری ڕەواندز نزیکەی (٤٠)هەزار ماڵ بووە[٥].

پێکهاتەی کۆمەڵگای دەرەبەگایەتی بوو، سێ چینی جیاواز هەبوون، یەکەمیان باڵا دەست بوون کەپێك هاتبوون لە بنەماڵەی میر و دەستەیەك لەزانا و سەرۆك هۆزەکان، چینی دووەم ئەوانە بوون کەبەشێوەیەکی تایبەت لەشار دەژیان وەکو شاری ڕەواندز ئەمانەش پیشەوەرەکان و ئەو کەسانە دەگرێتەوە کەبە ئیش و کاری کرین و فرۆشتنەوە خەریك بوون ئەم چینە ژیان و گوزەرانیان لەچینی جوتیارەکان باشتر بوو کە چینی سێیەمیان پێك هێنا بوو لەمیرنشینی سۆراندا[٦].

(روس)[٧] دەربارەی خەڵکی ناوچەکە دەڵێ : "... سڵاو لەیەك کردنیان شتێکی سەیرە، قۆڵی ڕاستی یەکتر دەگرن و دەست ماچ دەکەن، وەك هەموو چیا نشینێك باوەڕێکی بەهێزیان بە خەرافیات هەیە، کەهەرگرد و هەر لوتکەیەك خێوی خۆی هەیە، هەروەکو گوایە لەنزیك ڕەواندز ئەشکەوتێك هەیە پڕە لەخێو، هەروەها (روس) لەکاتی گەڕانەوەی بۆ هەولێر لەو ڕێگایەدا بەلای دێیەکدا

گـوزەری کردبـوو بەرێکـەوت لادەدات و تەماشـا دەکـات خەڵکەکـە منداڵـەکانیان دەهێنا بۆ لای پیرە ژنێك دەستی بەسەریاندا دەهێنـا و دوعـا و جـادووی بەسـەر دەخوێندن و موفەکی پێدەدان و [٨] ئەوانیش پارەیان دەدایێ....".

ڕەشـبەڵەك وەك سـەمایەکی بـەجۆش هێنـەر وابـوو لەبۆنـە و ئاهـەنگی ژن گواستنەوە ژنـان و پیـاوان پێکـەوە هەڵدەپـەرین بـەڵام مـیر محەمـەد قەدەغـەی ڕەشـبەڵەکی ژنـان و پیـاوانی کـرد[٩]، سـەبارەت بـە پلـە و پایـەی ئـافرەت لەمێرنشینی سۆراندا لەسەردەمی (مـیر محەمـەد)خـاوەنی کەسایەت و ئـازادی و دەنگی خۆیان بـوون، ژنـانی کـورد لەزۆربـەی ژیـانی ڕۆژانـەی پیاوانـدا بەشـداری هاوسـەرەکانیان کـردووە چ لـەبارەی کـشتوکاڵەوە یـان بڕیـاری خێزانـی یـان چارەسـەری کێـشە کۆمەڵایەتیـەکان لـە کـچ بەشـوودان و مامەڵەکردنـدا، ژن لەکوردەواری ماڵ و منداڵ و هـەموو ئـەرکی خێزانداری لـەخۆی وەرگرتـوە چـەند ڕۆژهەڵاتناسێکیش باس لەپلە و پایەی ژنی کوردی

دەکەن وە هەروەها دەڵێن : کورد زۆر ڕێـزی ژن دەگرێ بـە پێچەوانەی گـەلانی تـری ڕۆژهـەڵات ڕێزگرتنـی پربەپێـستی خـۆی، ژنـی کـورد بـەپێی بـار و دۆخـی کۆمەڵایەتی کـورد نـەیتوانیوە ڕوو پـۆش بپۆشـێت لەبـەر ئـەوەی لەگـەڵ ئـەرکی ئابوری و سەربازی نەگونجاوە[١٠].

باسی دووەم : شێوازی جل و بەرگیان

دکتۆر ڕوس لەبارەی جل و بەرگی خەڵکی میرنشینەکەدەڵێ : جـل و بـەرگی دەوڵەمەندەکان لەجل و بەرگی بەغدابیـەکان دەچـێ بـەڵام هـەژارەکان پۆشـاکی کورت و شەرواڵی خوری کورتەکی لباد دەپۆشن و کوش و کـڵاش لـەپێ دەکـەن،

ئافرەتەکانیشیان چەفتتە دەدەن بە کۆڵیان دا و لەدوو لاوە گرێی دەدەن، تاس کڵاوی بەپولەکە و لیرەی زیوو لەسەر دەکەن [١١].

ئەندامانی (کۆمیتەی سەرداران) بەرگی تایبەتیان لەبەر دەکرد، لەبان سەر و پێچەکەیان دوو قەیتانی سپی و ڕەش دووورابوون لای ڕاستی سەر و پێچەکەیان کەمێك درێژتر بوو [١٢]. هەرچی جل و بەرگی سوپا بوو بۆ سەرهەنگان رانك و چۆغەی مەرەزی کەخەتێکی سپی و یەکی رەشی پێوە بوو لەبەیان دەکرد لەگەڵ کڵاوی لبادی ڕەنگ خاکی یان لەبەر دەکرد، میر و سەرهەنگی سەرهەنگان کارپەزیر شالی ئورمەیان لەسەر دەنا / میر کەوڵی سەمورو سەرهەنگ و ئەوانی تر پەستەکی درێژی هەتا سەر ئەژنۆیان لەبەردەکرد، میر چوار کەسی هەبوو بە تۆپزی زیوو لەپێش میر دەرۆیشتن لەسەرادا هەر ئەوان رێگای چونە ژوورەوەیان هەبوو پاشماوەی کۆنە جل و بەرگی میر ئەوان بوو[١٣].

باسی سێیەم : ڕەوشی ڕۆشنبیری و خوێندن.

حسێن حوزنی دەڵێت : میر محەمەد دەستی کرد بە دروستکردنی پرد و مزگەوت و قوتابخانە بەڵام باس لە جۆری قوتابخانەکان ناکات، دکتور روس دەڵێ : میر محەمەد لەگەڵدا کردم دەربارەی ڕێگای فێرکردن لە (ئینگلتەرا) ئەمەش بەڵگەیە بۆ گرنگی پێدانی میر محەمەد بە ڕۆشنبیری و زانست.

پێویستە ئەوش بزانرێ میر محەمەد کەسێکی نەزان نەبوو بەڵکو ڕۆشنبیریەکی ئاینی باشی هەبوو بەڵام سەرەرای ئەو گرنگی دانە بە ڕۆشنبیری و زانست ئاستی ڕۆشنبیری خەڵکەکە نزم بووە[١٤]، هەروەها میر محەمەد خۆشەویستیەکی زۆری هەبووە بەرامبەر بەزانست و زانایان، کاتێك دەستی بەسەر شاری هەولێردا گرت و چووە ناویەوە گوتی : هەکەسێك لەمزگەوت دابنیشێت بەبێ هەوڵدان بۆ

فێربوونی زانست یا لەم شارە دەربچێت چونکە من زانستم دەوێت و پێویستم بەتەریقەت نیە، ئەو مزگەوت و قوتابخانانەی لەشارەکان و گوندەکان دروستی کردبوون میر محەمەد زانایانی تێدا دامەزراند بۆ فێربوونی هەموو خێڵە موسڵمانەکان و موچەی مانگانەی بۆیان دابین کرد[١٥].

میر محەمەد پەیوەندی باشی هەبووە لەگەڵ شاعیران و هونەرمەندان و زانایان هەردەم هاندەر و پشتگیرییان بوو و لەدەوروپشتی کۆببونەوە [١٦]، لەوانە زانای گەورە (محەمەد ئیبن ئادەم)[١٧] کەلە سەردەمی میر محەمەد لەڕەواندز جێنشین بووە و خەریکی وانە بێژی و نوسین بووە لە هۆنینەوەی شیعریش بە توانا بووە و نازناوی شیعری [١٨] (واجم)ە. ئیبن ئادەم یەکێك بووە لەو زانا و مامۆستایانە کە عیلمدار و زانایانی جیهان لای ئەو فێری زانست و زانیاری بوون، وەك زانست و زانیاری وەکو زانستی گەردوون و بیرکاری [١٩] و ئەندازە.هەروەها (محەمەد نیگاری) شاعیری میر محەمەدی ڕەواندز بوو، ڕوودا و بەسەر هاتەکانی پاشای گەورەی بە شیعر نوسیووە بەڵام نوسراوەکان بەهۆی ڕووداوەکانی ڕەواندز وونبوون و نەماون[٢٠].

باسی چوارەم : ڕەوشی ئاینی

سەبارەت بەلایەنی ئاینی لەمیرنشینی سۆران لەسەردەمی میر محەمەد دا، وەدانیشتوانی میرنشینەکە موسوڵمانی سونە مەزهەب بوون[٢١]، میر خۆی موسوڵمانێکی و دیندار بووە[٢٢] وەباوەڕێکی پتەوی تەواوی بە ئاینی ئیسلام هەبوو[٢٣]، وەرێزێکی زۆر و بێ ئەندازەی لەمەلا و پیاوە ئاینیەکانیان ئەگرت[٢٤].

لەسەردەمی میر محەمەد پیاوانی ئاینی ئیسلامی پیرۆز ڕۆڵێکی بەچاویان هەبووە و خاوەن پێگەی تایبەت بوونە لەلای میر محەمەد تاکو گەیشتۆتە پلەی

دەسەڵات و فەرمان دەرکردن، میر و پیاوانی ئاینی بەیەکەوە کاروباری میرنشینیان هەڵدەسوراند بەپێی میتۆدێکی ئاینی کەبریتی بوو لەقورئان و فەرمودەکانی پێغەمبەر(د.خ) میر محەمەد دوو راوێژکاری هەبوو کە یەکێکیان (مەلا محەمەدی خەتێ) ئەویترشیان (مەلا یەحیای مزوری) بوو. مەلامحەمەدی خەتێ موفتی میرنشین بوو[٢٥].

میر محەمەد هیچ جوڵانەوەیەکی بەبێ فتوا و رای زانایان نەئەکرد وەیاسای ئەو قورئانی پیرۆز و شەریعەت بوو، رێکخستنی ئەمن و ئاسایش لە میرنشینی سۆران بەتەواوی پێچەوانەی وولاتانی دراوسێ وەکو بەغدا بوو کەلەیاساو شەریعەت بێ بەش بوون[٢٦]، دکتۆر روس هیچ لەوبارەیەوە ناگێرێتەوە بەڵام کەباس لەسزاکان دەکات وەك برینی دەست لەکاتی دزی کردن دا وەبرینی یەکێك لەقاچەکان لەکاتی هەڵاتن دا لەبەرەکانی جەنگ کەوئەم سزایانە جێ بەجێ کرابێت دەتوانین بڵێین شەریعەتی ئیسلامی لەحوکمی میردا جێ بەجێ کراوە[٢٧].

سەرچاوەکان باس دەکەن کە لەپایتەختی میرنشینی سۆران کە شاری (رەواندزە) پێش نوێژ بەچارەگە سەعاتێك (جۆق و مۆسیقا) لێدەدرا، لەکاتی نوێژیش تۆپچی تۆپێك دەیهاوێت و ئاگر هەڵدەکات[٢٨]، میر مزگەوتێکی گەورەی لەناوەراستی شاری رەواندز دروست کردووە وە زانا و لێهاتوانی تێدا کۆکردۆتەوە[٢٩]، هەروەها باس لەوە دەکرێ کە میر رەشبەڵەك و هەموو جۆرە تێکەڵ بوونێکی لەنێوان ژن و پیاو کەپێچەوانەی شەریعەتی ئیسلام بێت قەدەغەکردهەروەها دانیشتنی لەمزگەوت قەدەغەکرد جگە لەپەرستن[٣٠].

روون و ئاشکرایە کە میر محەمەد هێرشێکی کردە سەر ناوچەی ئێزدیەکان ئەمەش کاتێك کەمەلای خەتێ فەتوای بۆدا کە خوێنی ئێزدیەکان حەڵاڵە[٣١]، بە

گوێرەی سەرچاوەکان کەباسی لێوە دەکەن کە دەمارگیری ئایینی وای لە میر محەمەد دکردبووە خەڵکی ئێزدی کۆمەڵ کوژ بکات جگە لە (٥٪)یان کەرزگاریان بوو، ئەوانی تری هەمووی کوشتووە، وە باس دەکرێ کەبەهۆی دەمارگیری ئاینیەوە فەلەکانی کوشتووە[٣٢]، هەروەها مینورسکی دەڵێت : زۆر جار ئێزدیەکان دووچاری لێدان و ئەشکەنجەدان بونەتەوە و تەنانەت گەورەکەیان کە (علی بەگ) بوو لە سێدارە دراوە لەلایەن میر محەمەد لەبەر ئەوەی باوەری بە ئایینی پیرۆزی ئیسلام نەهێناوە[٣٣].

پەیوەندی میر محەمەد لەگەڵ مەسیحیەکانیش زۆر خراپ بووە لەکاتی هێرشکردنی بۆ سەر گوندی (القوش)[٣٤] دوای تالانکردنی گوندەکە ژمارەیەکی زۆری خەڵکەکەی کوشتووە کە مەسیحی بوون لەبەر ئەوەی باوەریان نەهێناوە بەئایینی پیرۆزی ئیسلام[٣٥].

دەربارەی بار و جۆخی جولەکەکان کەئەو کات لەسنوری میرنشینی سۆران دەژیان زانیاریەکی ئەوتۆ لەبەر دەستدا نیە تەنها باس لەوە دەکرێ کە خزمەت کاری میر محەمەد جولەکە بووە و میریش زۆر رێزی لێدەگرت سەرەرای ئەوەی جولەکەکان هیچ حسابێکیان بۆ نەدەکرا[٣٦].

پەراوێزەکان

(١) ئەحمەد حەمە ئەمین تۆمەر، س.پ، ل ١٨.

(٢) کامەران جەمال بابان زادە، س.پ، ل ١١.

(٣) ئەحمەد حەمە ئەمین تۆمەر، س.پ، ل ١٨ " جەلیلی جەلیلی، س.پ،ل ٣٤.

(٤) جەلیلی جەلیل، س. پ، ل ٢٤.

(٥) مەمدوح مزوری، مێژووی....، ل ١٦–١٧.

(٦) جمال نبز، م.س، ص ١١٩ " سوارە قەڵادزەیی، میرایەتی سۆران چەمکی مەدەنیەت و شارستانیەتی مێژووی ئەم میرایەتیە، مەدەنیەت"گۆڤار"، ژ(٣)، ١٩٩٩، ل ٥٣.

(٧) روس : پزیشکی نشینگەی بریتانی بوو لەبەغدا. فرایزەر، گەشتەکەی فرایزەر بۆ کوردستان و میسۆپۆتامیا ١٨٣٤ز، و: ئومێد ئاشنا، چ(١)، ب.ش، ١٩٩٨، ل ٢٠.

(٨) فرایزەر، س. پ، ل ٢٠.

(٩) مەمدوح مزوری، مێژووی....، ل ٢٢٢ " سوارە قەڵادزەیی، س. پ، ل ٥٨.

(١٠) سوارە قەڵادزەیی، س. پ، ل ٥٦–٥٧.

(١١) فرایزەر، س.پ، ل ٢٦ " زبیر بیلال، أمارة سوران أو رواندز، خبات"جريدە" ع(٨٤٧)، ٢٤/تشرين الاول/١٩٩٩.

(١٢) جلیلی جەلیل، س.پ، ل١٤٢ " ئەحمەد باوەر، میرنشینی سۆران و پەیوەندی نێوان هەردوو مەحمەد پاشای کورد، کاروان"گۆڤار"، ژ(٨)، ١٩٩٣،ل٨.

(١٣) حسێن جوزنی موکریانی، س.پ، ل ٣٩ " زبیر بیلال، أمارة سوران أو رواندز، خبات"جريدە" ع(٨٤٦)، ٢٤/تشرين الاول/١٩٩٩.

(١٤) جمال نبز، م.س، ص ٨٧ " کاوس قەفتان، س.پ، ل ٥٦.

(١٥) طاهر عبدالله سليمان، م.س، ص ١٧.

(١٦) جلیلی جەلیل، س.ث، ل ١٣٦ " تنظيمات الامير محمد باشا العسكرية والادارية في الامارة السوران، كاروان "مجلة"،ع(٨٧)، اربيل،١٩٩٠،ص ١٥٨.

(١٧) محەمەد ئیبن ئادەم، ناوی محەمەدی کوری ئادەمی کوری عبداللهیە لە دەوروبەری (١٧٤٧)ز لەگوندی (روستێ)سەر بەناحیەی (باڵەك) لەدایك بووە لەساڵی (١٧٧١)ز بۆ فێربوونی زمانی (فارسی)چۆتە(مەهاباد) لەساڵی (١٨٣٦)ز لە گوندی (دێلزی)کۆچی دوایی کردووە. ئەحمەد عوسمان، کورد و کوردستان لەکۆمەڵە وتارێکی مێژووییدا، هەولێر، ٢٠٠٥، ل ١٦٨.

(١٨) هـ. س، ل ١٦٨.

(١٩) مەمدوح مزوری، بنەماڵانی بەناوبانگی ڕەواندز، چ/١، چاپخانەی وەزارەتی ڕۆشنبیری، هەولێر، ١٩٩٨، ل٥٣.

(٢٠) هـ. س، ل ٢١٧.

(٢١) کامەران جەمال بابان، س.پ، ل ١٠.

(٢٢) ئارشاك سافراستیان، کورد و کوردستان، و: ئەمین شوان، چ(٢)، چاپخانەی ئاراس، هەولێر، ٢٠٠٥، ل ٧٨.

(٢٣) محەمەد حەمە باقی، س.پ، ل ١٤٥ " نەوشیروان مستەفا ئەمین، س.پ،ل ١٤٢.

(٢٤) نەوشیروان مستەفا ئەمین، هـ. س، ل ١٤٢.

(٢٥) غازی حارس ڕەواندزی، کورتەیەکی مێژووی میرنشینی سۆران، کاروان "گۆڤار"، ژ(١٢٥)، هەولێر، ١٩٩٨، ل ٤٣ " جمال نبز، م.س، ص ٤٥.

(٢٦) محەمەد ئەمین زەکی، س.پ، ل ٤٣ " مەلاخالید فریزی، پوختەیەك لەمێژووی کورد لەسەرەتاوە تا ئێستا، س.پ، ل ١٦٠.

(٢٧) جمال نبز، م.س، ص ٦٢ " صالح قەفتان، س.پ، ل ٢٣٢ " محەمەد فیدا، پاشای کوێرەی ڕەواندز، ڕۆژی نوێ "گۆڤار"، ژ(٩)، سلێمانی، کانونی یەکەمی ١٩٦٠، ل ١٨.

(٢٨) فرایزەر، س.پ، ل ٣٢ " بەبێ ناوی نوسەر، میری ڕەواندوز، دەنگی مامۆستا "گۆڤار"، ژ(٣)، سلێمانی، ١٩٧١، ل ٤٤ " بەدرخان سندی، کۆمەڵگای کوردی لەدیدی ڕۆژهەڵات ناسیدا، و: ئیسماعیل ئیبراهیم سەعید، چ(١)، چاپخانەی خانی، دهۆك، ٢٠٠٨، ل ٣٨٥.

(٢٩) زبیر بیلال أسماعیل، أمارة سوران او رواندز، خبات"جریدة" ع(٨٣٤)، ٢٢/تموز/ ١٩٩٧.

(٣٠) حسێن حوزنی موکریانی، س.پ، ل ٢٠ " طاهر عبدالله سلیمان، م.س، ص ١٥ " کاوس قوفتان، س.پ، ل ٥٦.

(٣١) سعدی عثمان هروتی، کوردستان والأمبراطوریة العثمانیة، ط(١)، مطبعة خانی، ٢٠٠٨،ص ١٩٢.

(٣٢) سەعد بەشیر ئەسکەندەر، سیستەمی میر نشین لە کوردستان، و:جەهەر کرمانج، چ (١)، ب.ش، سلێمانی، ٢٠٠٤، ل ٢٠٠ " حسێن مەدەنی، کوردستان و ئیستراتیژی دەوڵەتان، چ(١)، چاپخانەی ڕۆژهەڵات، هەولێر، ٢٠٠٩، ل ١٣٤.

(٣٣) جمال نبز، م.س، ص ٦٦.

(٣٤) القوش : گوندێکە سەر بە قەزای شێخان. ن.م، ص ٦٦.

(٣٥) جمال نبز، م.س، ص ٦٧

(٣٦) م. ن، ص ٦٨.

ناوی نوێنەرانی لیوای هەولێر لەئەنجوومەنی نوێنەرانی عێراقی لەسەردەمی شایەتی (١٩٢٥ – ١٩٥٨)

ئامادەکردنی : نازدار جلیل مصطفی

١ – ابراهیم یوسف

٢ – أحمد عثمان

٣ – أحمد محمد علی

٤ – اسماعیل رەواندوزی

٥ – أمین زکی

٦ – جلال بابان

٧ – جمال بابان

٨ – جمال عمر نظمی

٩ – جمیل حەوێزی

١٠ – جمیل گەردی

١١ – حسێن ی مەلا

١٢ – حمدی سلیمان

١٣ – حەوێز ئاغا

١٤ – خدر احمد

٢٢ – عبدالغني مفتي

٢٣ – صدیق مظهر

٢٤ – عبدالله مخلص

٢٥ – عزالدین ملا

٢٦ – عطاالله رشید

٢٧ – علی حاجی احمد

٢٨ – علی حیدر سیمان

٢٩ – علی دۆغرەمەچی

٣٠ – فتاح هەرکی

٣١ – قادر خۆشناو

٣٢ – محمد باڵەك

٣٣ – محمد زیاد

٣٤ – محمد عبدالله

٣٥ – محمد علی رەواندوزی

١٥ — داود حيدرى
١٦ — زيد احمد عثمان
١٧ — سليمان فتاح
١٨ — صبيح نشأة
١٩ — صديق طه
٢٠ — صديق قادر
٢١ — صلاح بابان
٣٦ — محمد على محمود
٣٧ — محمود نقيب
٣٨ — محمود خەليفه
٣٩ — مسعود محمد
٤٠ — معروف پيرداود
٤١ — معروف چياووك
٤٢ — يحيى عبدالله

سەرچاوە :

على صالح الكعبي , نواب الوية اربيل والسليمانية في مجلس النواب العراقي في العهد الملكي (١٩٢٥—١٩٥٨) الطبعة الاولى , ٢٠٠١ , دار الينابيع للطباعة والنشر والتوزع السويد — ستوكهولم .

ئەم وتارە لە گۆڤاری رامان- دەزگای رۆشنبیری و راگەیاندنی گوڵان، ژمارە (٤١) ساڵی ١٩٩٩، پ ٢٧-٢٩ بڵاوکراوەتەوە. بەڵام لەبەر گرنگی بابەتەکە و لەبەرئەوەی چەند پرۆژەیەکی ئینسکلۆپیدیا ئەنجام دراون و هی تر کاری لێدەکرێ لە دوای پرس کردن نووسەری بەرێز بە پێویستمان زانی بڵاوی بکەینەوە.

پرۆفیسۆر د. وریا عومەر ئەمین

ئینسایکلۆپیدیای کوردستان... ئاواتێکە

تا ئێستا چەن کارێ بەناوی ئینسایکلۆپیدیایەوە کەوتوونەتە کتێبخانەی کوردییەوە[1]... ئەمانە هیچ کامێکیان بەر چەمکی ئینسایکلۆپیدیا ناکەون و هیچ لە ئامانجەکانی جێبەجێ ناکەن... هەموو ئەرکی دڵسۆزیی تاکە کەسێن و هەوڵی سەرەتایی سادەن.

ئەگەر جاران تاکە کەسێ بۆی هەبوو خۆی لە دانانی ئینسایکلۆپیدیای گشتی بدات... ئێستا کە سەردەمی تەقینەوە و لافاوی زانیارییە... تاکە کەسێ هەرچەن بلیمەت و شارەزا و بەتوانین بێ، هەرچەن کات و وزەی بۆ تەرخان بکات هەرگیز دەرەقەتی نایێ.

ئینسایکلۆپیدیای گشتی پرۆژەیەکی یەکجار فراوان و گەورە و مەزنە... بۆ وەدیهێنانی دەبێ دامودەزگای تایبەتیی بۆ تەرخان بکرێ... تێیدا بەسەدان شارەزا و پسپۆڕ بەپێی پلان و نەخشەیەکی ستراتیجیی دوورخایەن و روون و دیار و ئامانجدار کار بکەن.

ئەم باسە هەوڵدانێکە بۆ پێناسێن و خستنەڕوویەکی خێرایی مێژووی ئینسایکلۆپیدیا و پێشنیارێکە بۆ سەرنج ڕاکێشانی کاربەدەستان بەڵکو بیر لە پرۆژەی دانانی (ئینسایکلۆپیدیای کوردستان) بکەنەوە. ئەمە لەم سەردەمەی ئێستاماندا پێویستییەکی نەتەوەیی یەکجار گرنگە و بەڵگە و نیشانەی ئۆناغێکی پێشکەوتووی رۆشنبیرییە.

ئینسایکلۆپیدیا کتێبێکە یا زنجیرە کتێبێکە زانیاریی تێدا لە بارەی زانست و خەڵک و هونەر و ئەدەب و فەلسەفە و شوێن و... تاد تۆمار دەکرێ و بەپێڕەو و هونەرێکی تایبەتی ڕیز دەکرێن و پێشکەش دەکرێن.

زاراوەی ئینسایکلۆپیدیا لە ئەژاددا لەم دوو وشە گریکییەوە Enkyklios Paideia وەرگیراوە و داڕێژراوە، کە واتای (زانیاریی دەستاودەست) دەگەیەنن.

ئەوەی بیەوێ هەر زانیارییەکی لە بارەی هەر شتێ یا هەر بابەتێ دەستکەوێ... دەتوانێ پەنا بەرێتە بەر ئینسایکلۆپیدیا و ئەم ویستەی خۆی زۆر بەئاسانی بێنێتە دی بۆیە ئینسایکلۆپیدیا گرنگێتییەکی یەکجار زۆری هەیە بۆ بواری ئەکادیمی و رۆشنبیریی گشتی. پێویستە هەر رۆشنبیر و زانستخوازێک لە بەکارهێنانی رابێ و مامۆستایانی زانکۆ سوود و گرنگێتیی لە قوتابییان بگەیەنن.

ئینسایکلۆپیدیا گەلێ جۆری هەیە... (جیهانی) (گشتی) (تایبەتی)... ئێستا

بەهەزارانی لێ و بەدەیان زمـان لەژێر دەسـتـدایە... هەر یەکـە لەمـانە ئاست و سـوود و ئامانجی تایبەتیی خۆی هەیە و بۆ پلەیەکی تایبەتیی رۆشنبیری و ئەکادیمیی دەست دەدا.

هەیە بابەتەکانی زۆر بەقووڵی و فراوانییەوە پێشکەش دەکات... هەشە زۆر بەکورتی و سادەیی.

ئینسایکلۆپیدیای (جیهانی) بۆی هەیە باسی هەموو شتێکی ئەم سروشتە بکات. هی (گشتی) تەرخانە بۆ بوارێک وەک (زانست)، (ئۆقیانۆس و دەریاکان) (فڕۆکە)... تاد. کەچی (تایبەتی)یەکە خۆی بەڵقێکی بوارێکەوە دەبەستێتەوە... وەک (فیزیا) (فەلسەفەی یۆنانی) (جەنگی دووەمی جیهانی)... تاد.

ئینسایکلۆپیدیا چەند گشتی بێ... گشتیتری هەیە و چەن تایبەتی بێ تایبەتیتری هەیە.

چەن بەرەو گشتێتی بڕوا بابەتەکانی کورتتر و چڕتر دەبن و چەن بەرەو تایبەتێتی بڕوا فراوانتر دەبن.

مێژوونووسانی بیری مرۆڤایەتی، فەیلەسووفی گریکیی سەدەی چوارەمی پێش زایین ئەریستۆتل Aristotle (٣٨٤ - ٣٢٢پ. ز) بەباوک و دامەزرێنەری ئینسایکلۆپیدیا دادەنێن.

(ئەریستۆتل) یەکەم کەس بوو هەوڵی دا ئەو زانیاری و ڕاستییانەی لەو سەردەمەدا باو و پەرشوبڵاو بوون کۆیان بکاتەوە و بەزنجیرەیەک کتێب پێشکەشیان بکات و بیروڕا و بۆچوونی تایبەتیی خۆشی لە بارەیانەوە تۆمار کرد.

دوای (ئەریستۆتل) بەنزیکەی دووسەد ساڵ (مارکوس تیرینیتەس ڤارۆ Marcus Terentius Varro (١١٦-٢٧ پ.ز) کە نووسەر و زانایەکی ڕۆمانی بوو کتێبێکی نۆ بەرگی لەسەر هونەر و زانست دانا بەناوی Disciplines (بوارەکان). هیچ دانەیەکی ئەمە و ئەوەکەی (ئەریستۆتل) نەماوە و هەر لە ڕێی نووسەرانی دوای خۆیانەوە بەم کارانە زانراوە.

پلینی ئی ئێلدەر Pliny the Elder (٢٣-٧٩ز) نووسەرێکی تری ڕۆمـانی بوو کتێبێکی بەناوی (مێژووی سروشتییەوە Historia Naturalis دانا تێیدا بەهەزاران لەتە زانیاری و ڕاستی لە بارەی ئاژەڵ و ڕووەک و خەڵک و شتەوە تۆمار کرد.

ئەمە زۆرتر بایەخی بەو جۆرە بابەت و زانیارییانە دەدا کە بەکەڵک ئەوانە دەهات کە

دەیانووسی بێ بەفەرمانبەری میری.

ئایسیدۆر Isidor لە ساڵی (٦٢٣)دا ئینسایکلۆپیدیایەکی بیست بەرگی بەناوی ئەتیمۆلۆجیاوە Etymologiarum Libri XX ئامادە کرد. زانا و خوێندەوار و ڕۆشنبیرە ئەوروپاییەکان بۆ زیاتر لە هەزار ساڵ ئەمەیان وەک سەرچاوەیەکی ڕەسەن و سەرەکی بەکار دەهێنا.

(ابن قتیبة البغدادي) لە سەدەی نۆیەمی زاییندا یەکەم ئینسایکلۆپیدیای بەزمانی عەرەبی بەناوی (کتاب عیون الاخبار)ەوە دانا.

لە دەوروبەری ساڵی (٩٩٠ز)دا بوو خوارزمی (مفاتیح العلوم)ی تەواو کرد. هەر لەو سەردەمەدا بوو چەن زانا و قوتابییەک لە بەسرە (رسائل إخوان الصفا)یان تەواو کرد.

بارتۆلۆمیو دی گلانڤیل Bartholomew de Glanville مامۆستای زانستی ئایین لە پاریس ئینسایکلۆپیدیایەکی بەزمانی لاتینی بەناوی De Proprietatibus rerum لە سەرەتای سەدەی سیانزەهەمدا (لە بارەی شتەکانەوە) دانا... تێیدا زیاتر بایەخی بەبابەتی ئایینی و ڕەوشتی دەدا... زۆری بەسەردا نەچوو وەرگێردرایە سەر زۆربەی زمانە ئەوروپاییەکان و بۆ سەدان ساڵ وەک سەرچاوەیەکی گرنگ و سەرەکی لە زانکۆکانی ئەوروپا بەکار دەهێنرا.

لە ساڵی (١٢٤٤)دا (ئاوێنەی گەورەتر)ەکەی Speculum maius ڤینسێنت بیاوڤایسی Vincent Beauvais دەرکەوت. لە ساڵی (١٢٧٣)دا (ما - توان - لین)ی چینی ئینسایکلۆپیدیایەکی (٣٨٤) بەرگیی بەناوی (لێکۆڵینەوەی گشتیی ڕۆشنبیری)یەوە دانا...

دوای ئەمانە... بەردەوام ئینسایکلۆپیدیای باشتر و ڕێکتر و تەواوتر و بەسوودتر لە دەرچووندا بوو... بەتایبەتی دوای داهاتنی چاپ و پەرەسەندنی هونەری بڵاوکردنەوە و گەشەسەندنی زانست و زۆربوونی زانیاری و ڕاستی لە بارەی سروشتەوە... گرنگیتی و پێویستی بەئینسایکلۆپیدیا زۆرتر دەبوو.

بۆ خۆ لادان لە درێژدادری و [٢] پێشکەشکردنی مەبەستەکانی ئەم باسە بەشێوەیەکی روون و ڕاستەوخۆ... ڕووداوە هەرە گرنگەکانی مێژووی ئینسایکلۆپیدیا بەکورتی دەلیستێنین:

ساڵ	ڕووداوی مێژووی ئینسایکلۆپیدیا
١٥٠٦	(ڕافاییل مافێ) لە (زانیاریی گشتی)دا بۆ یەکەم جار سەرگوزشتەی ناودارانی خستە ئینسایکلۆپیدیاوە.
١٥٤١	(ڕینگلبێرگی باسیلی) زاراوەی ئینسایکلۆپیدیای داڕشت وەک ناوێ بۆ ئەوەی بە(کتێبی سەرچاوە) ناو دەبرا.
١٧٠٤	(جۆن هەریس) لە (فەرهەنگی هونەری)دا... یەکەم ئینسایکلۆپیدیای (کۆکەسی)[٣]ی دانا، تێیدا بۆ یەکەم جار بابەتەکانی لەسەر پێڕەوی ئەلفوبێ ڕیز کرد.
١٧٣٢	(جۆهان زێدلەر) لە (فەرهەنگی جیهانی)دا... سەرگوزشتەی ناودارانی زیندووی خستە ئینسایکلۆپیدیاوە.
١٧٦٨	یەکەم بەشی ئینسایکلۆپیدیای بەریتانی دەرکەوت.
١٨٢٩	یەکەم بەشی ئینسایکلۆپیدیای ئەمریکی دەرکەوت.
١٨٦٥	(پیێر لارووس) فەرهەنگی (لوگراندی لارووس)ی دەرکرد.
١٩٠٨	ئینسایکلۆپیدیای بەریتانیی منداڵان دەرکەوت.
١٩١٠	ئینسایکلۆپیدیای ئەمریکی منداڵان دەرکەوت.
١٩١٧	ئینسایکلۆپیدیای کتێبی جیهانی دەرکەوت.
١٩٤٨	ئینسایکلۆپیدیای ئۆکسفۆردی بچووک دەرکەوت.
١٩٨٠	ئینسایکلۆپیدیای ئەکادیمی ئەمریکی دەرچوو.

ئینسایکلۆپیدیای کوردستان.. کۆکردنەوەی سامانی پەرشوبڵاوی نەتەوەیی و مێژووییمانە. دەورێکی هەرە گرنگ و باڵا لە پاراستنی کەلەپوور و مێژوو دەگێڕێ. گەشە بەزمان و ئاستی ڕۆشنبیریی کوردی دەدات و ناسنامەی کوردایەتیمان پتەوتر دەکات.

ئێستا بەسایەی ئەم بارودۆخە تازەیە و ئەم جموجۆڵە گەشە پیرۆزەی جیهانی زانست و ڕۆشنبیریی کوردی کە بۆ یەکەم جارە مێژوو بەخۆوەی دەبینێ و بەسایەی پێگەیشتنی هەزاران ڕۆشنبیر و شارەزا و پسپۆڕ و زانای لێهاتووی بڕوا پتەوی خوێن گەرم... لەگەڵ

پەرەسەندنی کۆمپیوتەر و چاپەمەنیی پێشکەوتوو... بەسایەی ئەمانەوە هەموو ئەنجامدان بەئەم کارە مەزنە گەلێ لە جاران ئاسانتر و ڕێکتر و خێراتر و بەئەنجامترە.

بۆ وەدیهێنانی ئەم پرۆژەیە... دەبێ دامودەزگایەکی تایبەتیی سەربەخۆی بۆ تەرخان بکرێ. شارەزا و پسپۆران یاسا و پێڕەوی ناوەوەی بۆ دابنێن و بەڕێوەی بەن بەسوود وەرگرتن لەو ئەزموونە دووروودرێژە دەوڵەمەندە بەنرخەی مێژووی ئینسایکلۆپیدیای جیهانی و بەهاوکاری لەگەڵ زانکۆکان و کۆڕی زانیاری و یەکیەتی نووسەران و هەموو دامودەزگا ڕۆشنبیرییەکاندا، پلان و نەخشەیەکی ڕوون و دووربین (ستراتیجی) و ئامانجداری بۆ دابنێن و بکەونەکار[٤].

زۆر بەکورتی وەک پێشنیارێکی سەرەتاییی سادە هەیکەلی گشتیی دەزگای ئینسایکلۆپیدیا و پلانی کارکردنی دەخەینە ڕوو هیواداریین شارەزا و پسپۆران بکەونە موناقەشە و بەتێبینییەکانیان بەشداری بکەن لە تەواوکردن و پڕکردنەوەی کەموکورییەکانی.

هەیکەلی گشتی دەزگای ئینسایکلۆپیدیاکە شتێکی لەم جۆرەی خوارەوە دەبێ:

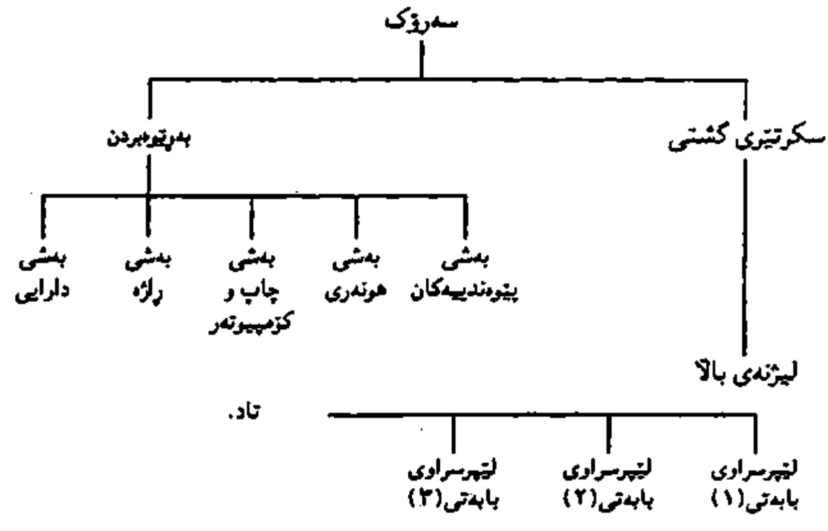

نەخشەی پێڕەوی کارکردن...

لیژنەیەکی ئامادەکردن دادەمەزرێنرێ... ئەم لیژنەیە سەرەتا بابەتە گشتییەکانی ئینسایکلۆپیدیاکە دەستنیشان دەکات... کە بەشێکی، ئەمانەی خوارەوە دەگرێتەوە...

بابەتە گشتییەکانی ئینسایکلۆپیدیای کوردستان.

بابەتە گشتییەکانی ئینسایکلۆپیدیای کوردستان
- چیاکانی کوردستان
- زێ و ڕووبار و کانییەکان
- شار و گوند و دێهاتەکان
- درەخت و میوەکان
- گیا و ڕووەک و گوڵەکان
- مەل و باڵندارەکان
- ئاژەڵ و زیندەوەرەکان
- دابونەریت و ئامێرە میللییەکان
- گۆڤار و ڕۆژنامەکان
- شاعیر و نووسەرەکان
- هونەرمەندان
- ناوداران
- ڕێکخراوە سیاسییەکان و کۆمەڵایەتییەکان
- خێڵ و عەشرەتەکان
- ......
- فەرهەنگی کوردی

بۆ هەر بابەتێ لێپرسراوێکی شارەزای بابەتەکە دادەنرێ... لێپرسراوەکان هەموو کۆڕی باڵای ئینسایکلۆپیدیاکە پێک دەهێنن...

هەنگاوەکانی کارکردن بەم جۆرە دەبێ:

١- لێپرسراوی هەر بابەتێک لیستەیەک بەناوی شارەزا و پسپۆڕانی بوارەکەی خۆی ئامادە دەکات.

٢- پێوەندییان لەگەڵدا دەکات و داوایان لێ دەکات هەریەکە لیستەیێ بەناوی بابەتەکان ئامادە بکات (بۆ نموونە ناوی چیاکانی کوردستان).

٣- لیستەکان دەکرێن بەیەک و وەک فەرهەنگ دەخرێنە کۆمپیوتەرەوە.

٤- ناوەکان بەسەر شارەزا و پسپۆڕاندا دابەش دەکرێن و داوایان لێ دەکرێ وتاری لەسەر هەر بابەتێ ئامادە بکەن و فیکرەیەکی گشتی لە بارەیەوە پێشکەش بکەن.

٥- دوو شارەزا وتارەکە هەڵدەسەنگێنن و بەپێی پێویست بژار و دەسکاری دەکرێ و پەسندی دەکەن.

٦- دوای بڕیاردان لەسەری لە ڕووی زمانەوە سەیری دەکرێ.

٧- حەواڵەی بەشی چاپ و کۆمپیوتەر دەکرێ بۆ ئەوەی جێی خۆی بگرێ و بپارێزرێ.

بۆ ئەنجامدانی کارەکان.. دەیان جۆر نامە و خشتە و فۆرمی چاپکراو ئامادە دەکرێ.

پرۆژەی ئینسایکلۆپیدیای کوردستان.. ئەرکێکی نەتەوایەتی و زانستی و کۆمەڵایەتی و مێژووییە.. دەبێ هەر ڕۆشنبیرێکی کورد پشگیری بکات و بەشداری تێدا بکات.

ئەمە چەن تێبینییەکی خێرا و پێشنیارێک بوو لە بارەی ئاواتێکەوە.. بەڵکو دێتەدی.

پەراوێز و سەرچاوەکان:

١- لەمانە:

ا- شێخ عەبدولقادر بەرزنجی (١٩٧١) فەرهەنگی زانیاریی یا ئینساکیلۆپیدیای کورد - چاپخانەی ڕاپەڕین سلێمانی.

ب- خوسرەو جاف (١٩٨٩) دائیرەتولمەعاریف چاپخانەی ئەمینداریتیی گشتیی ڕۆشنبیری و لاوان.

٢- بۆ زانیاریی زۆرتر لە بارەی مێژووی ئینسایکلۆپیدیاوە، سەیری بەرگی (E)ی ئینسایکلۆپیدیای (Britanica) لەژێر ناوی (Encychlopedia) بکە.

٣- (کۆکەسی)م بەرامبەر (تاکە کەسی) بەکارهێناوە.

٤- لە ل (٢١٨)ی بەرگی (E)ی ئینسایکلۆپیدیای (World book)ی ساڵی (١٩٨٢)دا... بەرنامە و هەنگاوەکانی دانانی ئینسایکلۆپیدیا زۆر بەوردی ڕوون کراوەتەوە.

٥- پرۆژەی دانانی ئینسایکلۆپیدیایەک بەکوردی - ئازاد عەبدولواحید ١٩٩٢ - بەدوویەش بلاوکراوەتەوە.

٦- بدرخان السندي (١٩٨٣) القاموس الكردي الموحد حاجة قومية ملحة. گۆڤاری ڕۆژی کوردستان ژمارە (٦٠).

* ئەم وتارە لە گۆڤاری ڕامان- دەزگای ڕۆشنبیری و ڕاگەیاندنی گوڵان، ژمارە (٤١) ساڵی ١٩٩٩، لاپەرە ٢٧-٢٩ بلاوکراوەتەوە.